

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(Kuruluş Tarihi: 1970)

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Münir Aktepe

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Afif Erzen — Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu

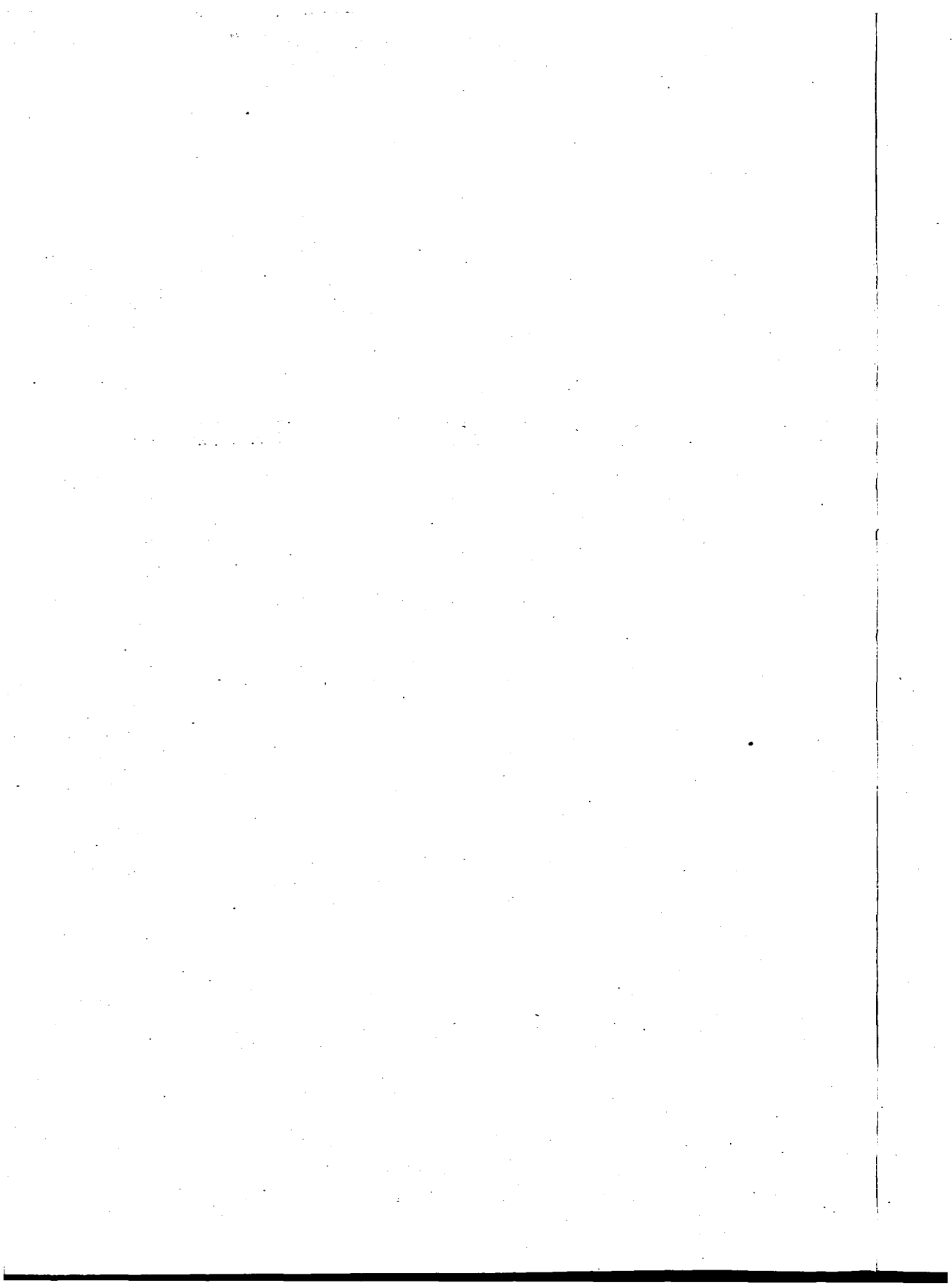
Prof. Dr. Cevad Eren — Prof. Dr. Münir Aktepe

Doç. Dr. Nejat Göyünç

Adres: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

I

Sayı : 1

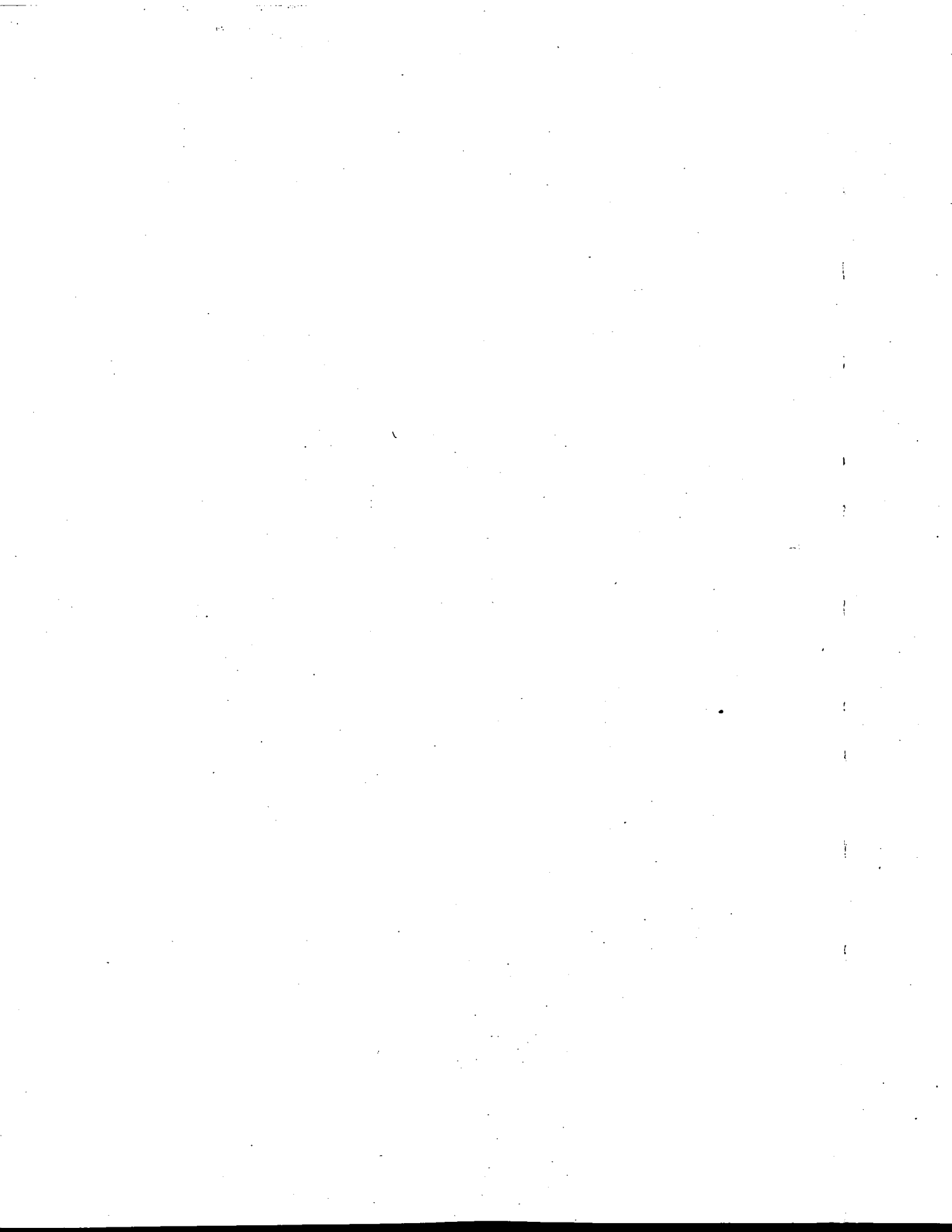
Ekim 1970

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1970

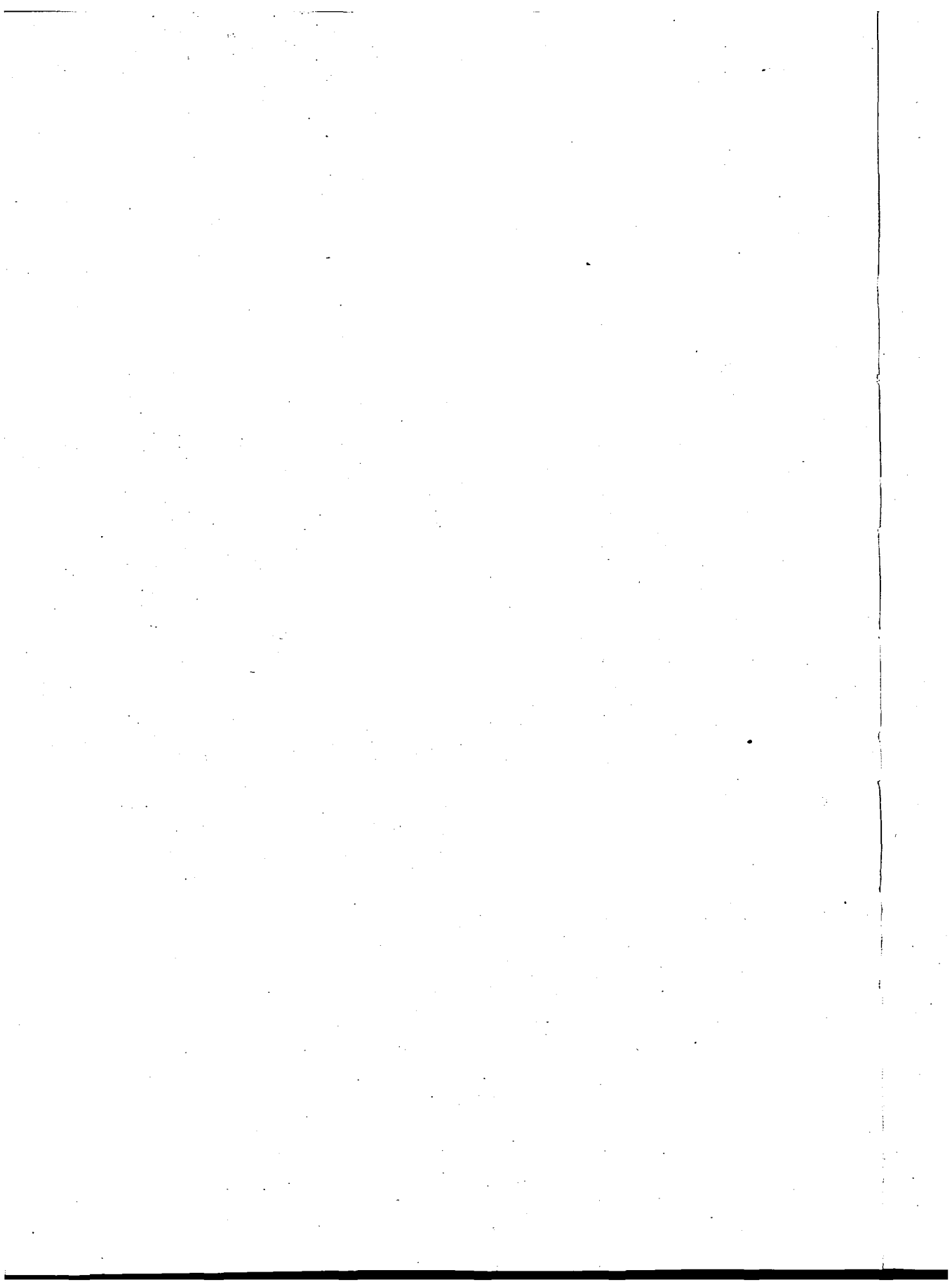
Başlarken :

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak, 21 Eylül 1968 de, bir «Tarih Araştırmaları Enstitüsü» kurulmuş bulunmaktadır. Bu Enstitü'nün başlıca gayesi, imkânlar nisbetinde araştırma ve yayın yapmak; ilmi konferanslar, seminerler ve kollokyumlar düzenlemek, kongrelere katılmak, sergiler açmaktır.

Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü veya zümresi tarafından, tarih sahasındaki araştırmaları yayınlamak üzere, şimdiye kadar, «Tarih Semineri Dergisi» ve «Tarih Dergisi» adı ile iki mecmua çıkarılmıştır. Bunlardan, 1937/1938 yıllarında çıkan birincisi, ancak üç sayı devam edebilmiş, 1948 yılında kurulan «Tarih Dergisi» ise, 24 sayı ile günümüze kadar gelmiştir. Tarih Dergisi'nde, Fakültemiz tarih mensubu öğretim üyeleri ve yardımcıları ile Üniversitemiz dışındaki bazı tarih bilginlerinin, kıymetli araştırmaları ve incelemeleri, ilim âlemine sunulmuş bulunmaktadır. Ancak günden güne öğretim kadrosu genişleyen tarih bölümünün yapılan araştırma ve çalışmalarını bir dergi içinde ve bazı idarî tasarruflar muvacehesinde, tarih âline tanıtmak imkân haricinde olduğundan, Enstitümüz Yönetim Kurulu, her şeyden önce yeni bir dergi çıkarmayı ve bu sâyede, bilhassa genç tarihçilerin her türlü ilmi çalışmalarını değerlendirmeyi muvâfık bulmuştur.

Dergimiz, yalnız öğretim üyelerimizin ve yardımcılarının yazılarına tahsis edilmiş olmayıp, aynı zamanda, tarih sahasında kıymetli araştırmaları bulunan meslekdaşlarımızın dahi çalışmalarına açıktır. Gayemiz bu sahada memlekete ve tarih ilmine yenilikler getirmek suretiyle hizmet etmektir. Hiç şüphesiz bazı noksan ve hataların bulunabileceği böyle bir eseri ortaya koyarken, bizi sevindiren husus, Enstitü Dergimizin daha ehil ellerde, tekâmül etmiş olacağını görmek ümididir.

Tertip Heyeti

İÇİNDEKİLER

İbrahim Kafesoğlu	<i>Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri...</i>	1
Cengiz Orhonlu	<i>Seydi Ali Reis</i>	39
Salih Özbaran	<i>Portekiz Devlet Arşivi «Torre do Tombo» nun XVI. yüzyıl Osmanlı Tarihi için önemi</i>	57
Nejat Göyünç	<i>Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı</i>	63
Erol Özbilgen	<i>Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın restitüsyonu hakkında</i>	93
Mustafa Kafalı	<i>Cuci sülâlesi ve şu'beleri</i>	103
Muhibbe Darga	<i>Hitit çivi yazısı belgelerinde geçen LÜ-MEŞ hılamatti kelimesinin anlamı</i>	121
M. Münir Aktepe	<i>Baltacı Mehmed Paşa'nın 1711 Prut seferi ile ilgili emirleri</i>	131
Semavi Eyice	<i>Trakya'da İncecik'de bir tabhâneli câmi.</i>	171
M.C. Şehabeddin Tekindağ	<i>Selim-nâmeler</i>	197
Ramazan Şeşen	<i>Câhız'ın eserleri hakkında bazı yeni malzemeler.</i>	231

KİTABİYAT

- Erdoğan Merçil
Gerdîzî, Ebû Sa'îd Abd el-Hayy b. el-Dehhâk b. Mahmûd, *Zeyn el-Ahbar* (nşr. Abd el-Hayy Habîbî), «*İntişârât-ı Bün-yâd-ı Ferheng-i İnan 37*» hş. 1347. X+351 s. 273
- Mücteba İlgürel
Abdülkerim Refik, Ph. Dr. (London), *The Province of Damascus 1723 - 1783*, Hayat Yayınevi, Beyrut 1966, 370 s., 3 hrt. 275
- Mücteba İlgürel
Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine âid belgeler, Telhîsler (1579 - 1607)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınları. İstanbul 1970, XXIX+149+15. 277
- Mustafa Ç. Varlık
Claud Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, A general Survey of the material and spiritual culture an history 1071-1330*, London 1968, XX+458 s. 6 harita 278
- Hakkı Dursun Yıldız
Robert Mantran, *L'Expansion Musulman (VIIe-XIe siècles)*, Paris 1969, 334 s. 5 harita 282
- Salih Özbaran
International Journal of Middle East Studies, C. I, sayı 1 ve 2, Cambridge 1970. 285

Yazılışının 900. yılı münasebetiyle

KUTADGU BİLİĞ

ve

KÜLTÜR TARİHİMİZDEKİ YERİ

İbrahim Kafesoğlu

Türk-İslâm kültürünün ilk devresini teşkil eden XI. yüzyıl, Türk tarihinde askerî-siyasî yönden dikkate değer bir gelişme devri olduğu gibi, kültür tarihimiz bakımından da büyük ehemmiyet taşır. Orta Asya'da Karahanlılar, Horasan ve kuzey Hindistan'da Gazneliler, daha batıda İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da Selçuklular gibi Türk devlet ve İmparatorlukları Doğu İslâm dünyasında hâkimiyetin Türklere geçtiğini gösteren büyük çapta tarihî oluşlardır. Bu kudretli Türk devletlerinin başlıca karakterini bozkır Türk kültürünün İslâm medeniyeti değerleri ile zenginleşmesi ve yeni bir renk kazanması vâkiası teşkil eder. Gaznelilerde ve Büyük Selçuklu İmparatorluğunda sağlanan huzûr ve sükûn sayesinde Fars dili ve edebiyatının belki en ünlü şahsiyetleri yetişmiştir. Karahanlılar devletinde Arapça yazılı vesikalar yavaş yavaş kendini göstermiş¹, Arap dilinde tarihî eserler yazılmış, hattâ bu Türk devletleri teşkilâtında çok kuvvetli bir İslâm-İran tesiri görülmüştür². Fakat, bütün bu belirtileri Türk kültürünün itibardan düştüğü tarzında mânalandırmak doğru değildir. Bilindiği gibi, İslâm medeniyeti dâiresine giren Türklerin kendi millî kültürlerini tamamen ihmâl ettikleri ileri sürülmekte ve bu düşünce ciddi bir araştırmaya bile ihtiyaç duyulmaksızın kabûl olunmaktadır. Orta Asya tarihi hakkındaki tedkikleri ile meşhur W. Barthold'un şu sözleri bu görüşün en kesin delilini vermektedir: "Türkler üzerinde islâmiyetin ve Fars edebiyatının tesiri o derece kuvvetli olmuştur ki, Türkler islâmiyetten önceki mazilerini tama-

¹ Bk. TM. I, 1925, s. 228 vdd.; M, Khadr, *Deux actes de Waqf d'un Qarahanide d'Asie centrale*, JA, 1967, s. 305-334

² Bk. İA, mad. *Gazneliler, Selçuklular*

miyle unutmüşlardır”³. Bu hükümde isâbet bulunmadığı, Türk milletinin dili ile ve kültüründe herhangi bir büyük değişikliğe uğramaksızın hâlâ yaşamakta devam etmesinden olduğu gibi, iddianın bilhassa atıf yapıldığı XI. yüzyılda Türk yazarları tarafından ortaya konan iki büyük eserden de bellidir. Bu eserlerden biri Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvân-ü Lûgat-it Türk’ü*; diğeri de Türkistanın Balasagun şehrinde Yusuf’un yazdığı *Kutadgu Bilig*’dir. *Dîvân* 1074’de, *Kutadgu Bilig* h. 462 (1069-1070)’de tamamlanmıştır. Merhum R. Rahmetî Arat’ın dediği gibi, Mahmud’un eseri Türk dünyasının dış cephesini tesbit ederken, *Kutadgu Bilig*, Türklerin mânevî tarafını, siyasî ve idarî görüşünü ortaya koymakta, böylece bu iki kitap İslâm medeniyeti çevresindeki Türk topluluklarının dil ve edebiyatı ile Türk devletinin siyasî-içtimâî bünyesini tanımamız için gerekli hemen bütün malzemeyi ihtiva etmektedir. Ayrıca *Dîvân*’ın Mahmud tarafından âdetâ “müşâhedeci bir sosyolog” ve çağımız metodlarını bilen bir dilci vukûfu ile hazırlanması, *Kutadgu Bilig*’in de, hayâlinde canlandırdığı bir siyasî organizasyonu tasvire çalışan bir filozof tarafından değil, fakat Türk devlet teşkilâtında HÂŞŞ HÂCİB’lik gibi yüksek bir vazife alan bir devlet adamı tarafından yazılmış olması, bu eserlerin ilim açısından değerlerini bir kat daha arttırmaktadır. *Kutadgu Bilig* Türk kültürünün eksik taraflarından olduğu âdetâ bir fikir birliği hâlinde ileri sürülegelen adalet ve kanun mevzularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut belki en kıymetli kaynak durumundadır⁴. Herhâlde bundan dolayıdır ki, K. B. ilim dünyasınca tanındığı 1825 yılından beri⁵ üzerinde en fazla fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur. Yerli, yabancı birçok dilci, tarihçi, hu-

³ W. Barthold - M. F. Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, 1940, İstanbul, s. 119

⁴ *Kutadgu Bilig*’in neşri ve bugünkü Türkçeye terc.: R. Rahmetî Arat, *Kutadgu Bilig I (metin)*, TDK, İstanbul, 1947; R. Rahmetî Arat, *Kutadgu Bilig II (tercüme)*, TTK, Ankara, 1959. I. cildin “Giriş” inde eser ve yazma nüshaları tanıtılmış, Karahanlılarda kültür hayatı ve yazar Yusuf hakkında geniş bilgi verilmiştir. *Kutadgu Bilig* daha önce de W. Radloff tarafından neşir ve Almancaya tercüme edilmişti: *Das Kutadgu Bilig I (metin)*, St. Petersburg, 1891; *II (ayn. yer)*, 1910. Eserin ayrıca İtalyanca (L. Bonelli, Napoli, 1933) ve Rusçaya (S. E. Malov, Moskova, 1951) kısmî tercümeleri yapılmıştır. Biz burada R. R. Arat neşir ve tercümesinden faydalandık.

⁵ A. Jaubert, *Notice d'un manuscrit turc en caractères ouïgours, envoyé par M. de Hammer à M. A. Remusat*, JA, 1825, s. 39-55

kukçu, edebiyatçı bu kitaptan bahsetmiş ve onu kendi ölçüsü içinde değerlendirmeğe çalışmıştır. Ancak, belirtelim ki, şimdiye kadar bu hususta yapılan izah ve tefsirlerin büyük çoğunluğu tam gerçeği ifadeden uzak kalarak eserin hakikî maksadını kesinlikle tâyine muvaffak olamamış gibi görünmektedir. Görüşler arasında bazen uzlaştırılması güç çelişmelerin sebebi de bu olmak gerekir.

Biz bu denememizde önce *K. B.* hakkında söylenenleri sıralayacak, sonra eserin mahiyeti ve Türk kültür tarihindeki yerini tesbite gayret edeceğiz.

*

I - *Kutadgu Bilig* hakkındaki görüşler :

Daha 1870 yılında H. Vambéry "İlk defa olarak bize Türklerin içtimâî ve idarî dnrumlarına göz atmak imkânını veren eser" diye takdim ettiği *K. B.* için "Esere hâkim olan ruh, büyük ölçüdeki islâm telâkkileri, yahut umûmiyetle Doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk telâkkisinin yer aldığı bir ahlâkî tâlimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat, yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım" demektedir⁶. 1901'de Alman O. Alberts *K. B.*'i felsefî bir kitap olarak görmüş ve onda İbn Sînâ tesirleri mevcut olduğu düşüncesi ile eseri Aristotelesçi fikirlere bağlamak istemiş ve hattâ Yusuf Has Hâcib'i İbn Sînâ'nın talebesi sayacak kadar ileri gitmiştir⁷. Türk edebiyatı tarihi üzerinde araştırmaları ile tanınmış Macar bilgini J. Thury'ye göre ise "*K. B.* Çince bir eserin Türk bakış ve görüşüne uydurulmuş bir tercümesinden ibarettir"⁸. W. Barthold 1918'de neşrettiği "*İslâm Medeniyeti Tarihi*"nde "Eski ve Orta çağlarda çok kere babadan oğullarına nasihat şeklinde" hazırlanmış eserlerin her millette mevcut bulunduğunu, XI. yüzyılda yazılan "*Ḳābūs-nâme'nin bunlardan biri*" olduğunu, "Hayattan örneklerin ve tarihî vak'aların zikredildiği bu nevi kitapların bu

⁶ H. Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kulatka Bilik*, Innsbruck, 1870, s. 5

⁷ O. Alberts (Archiv für Geschichte der Philosophie, VII), 1901, bk. M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı tarihi I*, 1926, İstanbul, s. 198

⁸ J. Thury, *XIV. asır sonlarına kadar Türk dili yadigârları*, MTM II, 1916, s. 91

gün dahi ehemmiyetlerini kaybetmediklerini" kaydettikten sonra "Fakat *K. B.* de bu gibi şeyler göremiyoruz. Onda yalnız tatsız mecazlar (meselâ, şâirimiz "adalet"i emir, "devlet"i vezir olarak gösteriyor) ve hayattan çok uzak bir takım kuru nasihatler buluyoruz" demekte⁹, "*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*" adlı kitabında da "Balasagunlu Yusuf'un eserinde hiç bir tarihî şahıs adı zikredilmiyor. Bu bakımdan *K. B.* Farsça yazılan örneklerle nisbetle kıymeti çok düşük bir eserdir" hükmünü vermektedir¹⁰. Yine Barthold "*Turkestan*" adlı meşhur eserinde de Çin medeniyetinin tesirine atıfta bulunmaktadır¹¹.

Diğer bir Rus bilgini olan A. Samoiloviç de *K. B.* ile Firdevsî'nin *Şehnâmesi* arasında edebî yönden münasebetler aramıştır¹².

Bizde M. F. Köprülü şu fikirde idi: "O asırdaki Kâşgar cemiyeti içtimâî bünye itibariyle diğer muasır islâm heyetlerinden bâriz bir sûrette ayrılmıyor. Sâ mânîlerin saray teşkilâtı pek hafif bir tâdilât ile şarkî Türkistan saraylarında da mevcuttu", bu itibarla "Fazla bir Türk tesirinin düşünülemediği" *K. B.* de Yusuf Has Hâcib'in de tıpkı Kâşgarlı Mahmud gibi "Halk hikmetleri ile âşına olduğu" sezilmekle ve eserin şurasında, burasında "Eski göçebe telâkîlerinden bazı mânîdâr ananelere tesâdüf edilmekle beraber" meselâ "Orhun kitabeleri ile mukayese edilince *K. B.* de hâkim olan ideolojinin aslâ eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görülür". Köprülü'ye göre, eserde Çin tesiri değil, fakat "ihtiva ettiği efkâr itibarile çok kuvvetli bir İbn Sînâ tesiri mevcuttur"¹³. R. Rahmetî Arat'a göre ise "*K. B.* ne vak'aları nakleden bir tarih, ne muntaka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihadlarını toplayan bir telif, ne hakîmlerin fikirlerine istinad eden bir felsefe, ne de şeyhlerin vecîzelerine dayanan bir nasihat kitabı değildir", "Yusuf bir çoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlâk dersi veren

⁹ W. Barthold - M. F. Köprülü, *aynı eser*, s. 119

¹⁰ W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, 1927, İstanbul, s. 121 vd.

¹¹ W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, GMS, V, 1968⁸, s. 311

¹² Bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi II*, 1964, İstanbul, s. 55

¹³ M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı tarihi*, s. 197 vd.; Ayn. müel., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, 1934, İstanbul, s. 27 vd.

kuru bir nasihatçı olmaktan ziyade, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş mânada bir âlim mütefekkindir", "Eser herhangi bir Çince eserden tercüme edilmiş değil, mevzu bakımından olmamakla beraber diğer husûslarda tamamıyla orijinal bir eserdir" ¹⁴. A. Caferoğlu "XI. yüzyılın en büyük edebî mahsulü olan" *K. B.* in hem mevzu, hem dil bakımından Arap ve İran tesiri altında kaldığı, bu eserle ilk defa Arapça ve Farsça bir çok dil unsurlarının Türk diline girdiği, çoğu dine ve bazıları devlet teşkilâtına âit olan bu kelimeler sayısının yüz yirmiye ulaştığı düşüncesindedir ¹⁵.

Adları zikredilenler dışında diğer üç araştırmacıya hususî bir ehemmiyet vermek lâzım gelmektedir. Zira bunlar *K. B.* i kaynaklar yönünden daha derin bir incelemeye tâbi tutmuşlardır. Bunlardan biri olan H. İnalçık eserimizde Hind-İran tesirlerini araştırmaktadır. Ona göre "Yusuf muhakkak ki, Firdevsî'nin *Şehnâme* sini görmüştür. Türklerin efsanevî kahramanı Tunga Alp Er'e İranlıların Afrasyâb dediklerini, ayrıca, Dağhâk ile Feridun'un âkıbetine dâir olan sözleri nakletmekte, nihâyet eser *Şehnâme* vezninde yazılmış bulunmaktadır... İdare san'atı hakkında Yusuf'un görüşleri kolayca XI. asır İslâm-İran dünyasında yayılmış ve kökleşmiş telâkkilere irca olunabilir ki, bunların çok daha eski Hind-İran geleneklerine götürülmesi mümkündür" ¹⁶. İran'da öteden beri pratik ahlâk kitaplarının revaçta olduğuna işaret eden İnalçık buna en iyi örnek olarak "*Kelile ve Dimne*" ¹⁷ yi göstermekte ve "tipik bir pendnâme" dediği *Ķābūs-nâme* yi de ekledikten sonra "*K. B.* de hâkim siyasî görüşün ve adaletin ananevî İran-İslâm devletlerindeki şekli ile ve aynı ehemmiyetle tekrarlanmakta" olduğu mütâleasında bulunmaktadır ¹⁸. Bununla beraber İnalçık *K. B.* in eski Türk, hâkîmiyet geleneğini de aksettirdiği hususunu örnekleriyle tebâruz ettirmiştir.

¹⁴ R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I*, s. XXIV vdd.

¹⁵ A. Caferoğlu, *aynı eser*, s. 51, 57, 60 vd. Daha bk. Ayn. müell., *La littérature turque de l'époque des Karakhanides*, Ph. Tur. Fundameta II, 1964, s. 267 vdd.

¹⁶ H. İnalçık, *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariyeleri ve gelenekleri*, R. R. Arat için (TKAE), 1966, s. 261

¹⁷ Bu eser hakkında toplu bilgi için bk. İA, mad. *Kelile ve Dimne*

¹⁸ H. İnalçık, *ayn. eser*, s. 263

Diğer araştırmacı A. Bombaci *K. B.* ile Doğuda yazılan ve aynı tipte oldukları ileri sürülen eserler arasında gerçek bir münasebet bulunduğu yolundaki fikirlere karşı itiraz eden bir bilgin olarak dikkati çeker: "Kronoloji itibarile *K. B.*e tekaddüm eden Arap ve Fars eserlerinde siyasi unsurla ahlâki ve felsefi unsurun birbirine karıştırılmış olduğunu görmediğimiz gibi, allegorik ve mükâlemeli şekillere de tesâdüf etmiyoruz. Şu hâlde bu eserin kendi bünyesi itibarile orijinal bir eser olduğu hükmüne varıyoruz... İranlıların esere "Türk Şehnâmesi" adını verdiklerine dâir olan işaret *K. B.* ile "*Şehnâme*" arasında herhangi ciddi münasebet bulunduğu delâlet etmez"¹⁹. Fakat Bombaci eserin umûmî heyeti itibariyle islâm kültürünün olgun bir mahsulü olduğu ve bilhassa islâmî zühd ideolojisinin burada geniş yer tuttuğu ve ilmi unsurun çoğunlukla islâmî bir damga taşıdığı, siyasi düşüncenin ise islâm dünyasının mâlûm esaslarına dayandığı fikrindedir. Ayrıca o, adalet ve "kut" mevzularında *K. B.* ile eski Yunan düşüncesi arasında bağlantılar kurabilmektedir. Meselâ eserimizde hükümdar huzûruna çıkan "Ay-toldı"nın, üzerine oturduğu top ile eski Yunan "kut" tanrıçası Tykhe'ye atf olunan "küre" arasında, hükümdarın elindeki bıçak ile eski Yunan'da adalet mef-hûmu olan Dike'nin alâmeti "kılıç" arasında ve yine eski Yunan tanrıçası Themis'in üç ayaklı iskemlesi ile *K. B.* deki hükümdarın üç ayaklı tahtı arasında sıkı bir münasebet görmektedir. Araştırmacıya göre, bu bakımlardan "*K. B.* ile eski Yunan dünyası arasındaki mutabakat tam gibidir. Mühim olan nokta, bu tetâbukun tesadüfî olmayan bir sistem teşkil etmesidir"²⁰. Burada ilâve edelim ki, "zâhid" ile münakaşa bahsinde Yusuf'un "insanın cemiyet içindeki faaliyetinin müdafaası"nda husûsî bir gayret gösterdiği ve "koyu ve boş zühdî telâkkiye karşı koyduğu", böylece Yusuf'un "faal bir hayat telâkkisi içinde" bulunduğu hususu Bombaci tarafından iyi belirtilmiştir.

Üçüncü olarak zikredeceğimiz araştırmacı, *K. B.* i hukukî yönden değerlendirmeye çalışan Sadri Maksûdî Arsal'dır. *K. B.* i "XI. asır Türk kültürünün bir âbidesi" olarak vasıflandıran

¹⁹ A. Bombaci, *Kutadgu Bilig hakkında bazı mülâhazalar*, M. F. Köprülü Armağanı, 1953, İstanbul, s. 66 vd.

²⁰ *Aynı eser*, s. 71 vd.

Arsal'a göre "Bu eser medenî bir Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dâir fikirlerin bir hulâsasıdır" ve "Dikkate değer ki, Firdevsî efsanevî İran tarihini tasvir ederken, Türk mütefekkeri Yusuf, devlet idaresinden, hukuktan, içtimaî ahlâktan bahsetmektedir"²¹. Bundan sonra K. B. in geniş bir tahlilini ve Orhun kitabelerindeki "devlet" fikri ile karşılaştırmasını yapan Arsal eserimizde Çin (Konfüçyanizm) tesiri ile, devlet idaresinde "akıl ve ilim" 'in rolü ve "han" 'ın vasıfları yönünden Fârâbî'nin tesirini görmektedir²².

Buraya kadar söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz :

Kutadgu Bilig,

1 - Hind - İran telâkkilerini ihtiva eden ahlâk ve nasihat kitaplarını takliden yazılmıştır. Örnek olarak *Kelile ve Dimne* ile *Ḳābūs-nâme* gösterilebilir ;

2 - İbn Sînâ yoluyla Aristoteles'in ve Fârâbî yoluyla Eflâtun'un fikirlerini aktarmaktadır. Ayrıca verdiği tasvirlerle eski Yunan tanrıçalarının sembolleri arasında kesin uygunluk görülmektedir.

3 - Konfüçyanizm şekliyle Çin tesiri taşır ;

4 - İslâmî telâkkilere bürünmüş olarak bazı Türk unsurları da ihtiva etmektedir.

Eserin muhteşiyatı gibi, Kutadgu Bilig adının mânası üzerinde de tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Bizzat yazar Yusuf bu hususta "*Kitaba Kutadgu Bilig adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstereyim*"²³ demekle iktifa etmiş, açıklık vermemiştir. *Bilig* bilgi demektir. *Kutadgu* tâbirinin etimolojik olarak *Kut+ad+gu* = "kutlu kılma,, demek olduğu muhakkak ise de, kök unsur durumundaki "kut" 'un mânası sarîh değildir. Vambéry, Radloff, V. Thomsen²⁴ "kut" sözünü hep "saadet" (Glück) diye almışlardır. Barthold'a göre K. B. "Mesut edici ilim", "padişahlara lâyık ilim" mânasında olup, "saadet,, ve "baht,, ifâde eden

²¹ S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, 1947, İstanbul, s. 93 - 97

²² *Ayn. eser*, s. 118. Z. F. Fındıkoğlu "*Türklerde ahlâk felsefesi*" (İş mecmuası, sayı 1, 1934, s. 1 - 10) adlı makalesinde Kutadgu Bilig'i ahlâk bakımından incelemiştir. Fındıkoğlu'nun, daha 35 yıl önce, eserimizde dış tesirlerin varlığını şüphe ile karşıladığını bu münasebetle belirtelim (bk. İş, sayı, 3 - 4, 1934, s. 166, n. 12).

²³ Beyit, 350

²⁴ TM, III, 1935, s. 88

“kut” tâbiri bu eserde “Majesté,, (Haşmetmeâb) mefhumunu karşılamaktadır²⁵. M. F. Köprülü de, keza, *K. B.* i “saadet veren”, “padişahlara lâyük” tarzında açıklamıştır. Eserin nâşiri ve tercü-mecisi R. R. Arat’ın fikrince adın mânası “kutlu ve mesut olma bilgisi” olup, eser “insana her iki dünyada saadete ermek için tâkip edilecek yolu göstermek üzere kaleme alınmıştır”²⁶.

Buraya kadar *K. B.* in mevzuu, mahiyet ve adı hakkındaki başlıca görüşleri hulâsa ettik. Şimdi, mevzuumuza geçebiliriz.

II - Eserin mevzuu, mahiyeti ve adı :

A - *Kutadgu Bilig*’in mevzuu : Bilindiği üzere *K. B.* 6645 beyitlik manzum bir eserdir. Elimizde bulunan baskısında biri nesir, diğeri nazım hâlinde (77 beyit) iki önsöz bulunmaktadır ki, her ikisi de sonradan ilâve edilmiştir. 88 “bâb” a ayrılmış olan asıl metin esas itibarile *Kün-toğdı, Ay-toldı, Ögdülmiş* ve *Odgurmuş* adlarında dört kişinin karşılıklı konuşmalarından meydana gelmiştir. Başlangıçta ilk on bâb (hepsi 350 beyit) Tanrı, yalavaç (peygamber), dört Sahâbe ve eserin takdim edildiği Kâşgar Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Hâkan Ebû Ali Hasan (ölm. h. 496—1102—1103) için ve yıldızlara, bilgi ile aklın vasıflarına, iyiliğin faydalarına, dilin meziyetlerine ayrılmıştır. 11. bâbda yazar, konuşturduğu şahısların kimliklerini tanıtmaktadır : *Kün-toğdı ilig* (hükümdar) dir ve *törü* (kanun)’nün yerini tutar, sözleri kanunun sözleridir²⁷. *Ay-toldı kut*’dur, “*mübarek kut güneşi onunla parlar*” (beyit, 354). *Ögdülmiş kut*’un oğludur ve *ukuş* (akıl)’u temsil eder. Bir zâhid olan *Odgurmuş* ise “âkıbet” olarak alınmıştır (b. 355-357). *Kut*, adalet, dil, *beg* (hükümdar) ve beylik bahisleri ile vezirin, *sü-başı* (kumandan)ların, *Ulug Hâcib*’in, *kapug-baş* (kapıcı başı) ’in, *yalavaç* (elçi)’in, *Bitigci* (kâtip) ’nin, *Agıcı* (hazinedar)’ın, *Aş-baş* (aşçı başı)’ın, *İçkici başı*’nın nasıl olmaları gerektiği; *tabugcı* (memur)’ların hükümdar üzerindeki hakları, *kara bodun* (avam halk) ile, Ali evlâdı ile, *biliglig* (bilgin)’lerle, *otacı* (tabip)’larla, efsuncularla, *tüş yorugcı* (rüya tâbircileri)’larla, *gulduzçı* (müneccim)’larla, şâîrlerle, *tarıgçı* (çiftçi)’larla, *satıgçı* (tacir)’larla, *igdişçi* (hayvan yetiştirici)’lerle, *uz*

²⁵ W. Barthold, *Dersler*, ayn. yer

²⁶ *Kutadgu Bilig* I, s. XXV

²⁷ “*Kün-toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur*” (b. 355)

(zenaatkâr) larla ve *çıgay* (fakir) larla münasebetler ve *asrakı* (işçiler, hizmetçiler) lara nasıl muamele edileceği mevzularında bu dört unsur arasındaki konuşmalar eserin özünü teşkil eder. "akıl" ın "âkıbet" e karşı ve kaderci görüşü altedecek vaziyetteki müdafaaları ile birlikte bu konuşmaların yekûnu 6170 beyit tutmaktadır. Son kısımdaki 125 beyit de "gençlik", "zamanın kötülüğü" ve müellif Yusuf'un "kendine nasihati" adları ile üç bölüm meydana getirmiştir. Görülüyor ki, *K. B.* in yazılışında güdülen asıl gâye devlet ve teşkilâtı ile ilgili husûsları anlatmaktır ki, Yusuf da bu noktayı "*Sözümü bu dört şey : kanun, kut, akıl ve âkıbet üzerine söyledim.*" diyerek tasrih etmiştir²⁸. Bu itibarla, bazı araştırmacıların mevzuu takdirde güçlük çekmelerine karşılık, eserde birinci önsözün yazarı *K. B.* i en iyi teşhis edenlerden biri olmaktadır ki, ona göre "Çinlilerin Edeb ü'l-mülûk, Maçinlilerin Ensü'l-memâlik, Doğu illerinde Zîynet ü'l-ümerâ, İranlıların Şehnâme ve Turanlıların Kutadgu Bilig adını verdikleri²⁹ bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalıdır. Devletin yıkılması veya devamının neden ileri geldiği, hâkimiyetin nasıl elden çıktığı, ordunun nasıl toplanacağı, konak ve sefer yollarının nasıl seçileceği, hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri bu kitapta ayrı ayrı açıklanmış ve bütün bunlar : adalet, devlet, akıl ve kanâat olan dört temel üzerine kurulmuştur"³⁰.

B - Kutadgu Bilig'in Mahiyeti: Böylece *K. B.* bir siyaset kitabı olmakla birlikte, eski devirlerde Doğuda benzerlerine çok rastlanan cinsten bir siyâsetnâme değildir. W. Barthold tarafından, *K. B.* e karşı da olsa, belirtildiği gibi, daima ahlâkî telkinler, vaaz ve nasihatlerle dolu, geçmiş tarihin tanınmış şahsiyetlerinin yaptıklarından örnekler veren ders ve öğüt kitapları mahiyetindeki siyâsetnâme ve nasihatü'l-mülûk'lerle, devlet idaresini, teşkilâtını, topluluktaki sosyal guruplaşmaları teker teker gözönüne seren *K. B.* arasındaki büyük fark meydandadır. *K. B.* in bu husûsiyetlerini gözden geçirelim :

1 - Sosyal Durum : *K. B.* de ortaya konan topluluk,

²⁸ B, 358 : " Bu dört neng öze sözledim men sözüg "

²⁹ (Yani, bütün Türk dünyasında ve Yakın-doğuda tanınmış olan)

³⁰ *K. B.* II, Önsöz B, b. 26 vdd.

gördüğümüz gibi, idare edenlerle, türlü iş ve meslek sahibi insanlardan kuruludur. Ziraatle uğraşanlar, tüccarlar, hayvan besleyenler ve zenaat erbâbı yanında tabibler, şâirler ve edibler vardır. Ayrıca, yıldızcılar, tâbircilerin de oldukça mühim yer tuttıkları anlaşılmaktadır. Peygamber nesli olmaları sebebiyle Hz. Ali evlâdına husûsî bir değer verilmiştir. Eserde bu iş ve meslek zümreleri arasında yukarıda nakledilen sıra herhangi bir hukukî ve içtimaî farktan ileri gelmemektedir, çünkü bütün bu zümrelerin başında "avam halk", zikredilmiştir. "Tabiatının, bilgisinin, akıl ve tavırının ayrı, işi ve gücünün karın doyurmak" dan ibaret olduğu üzerine dikkat çekilen "kara bodun" dan yalnız fakirlerle *asrak*ların kasedilip edilmediği açık değilse de, XI. yüzyıl Karahanlı topluluğunda bazı imtiyazlı sınıfların mevcut olduğuna dâir bir işarete tesadüf edilmiyor. Esasen *K. B.*de açıklanan kanun ve adelet anlayışları böyle bir sınıflanmaya engel teşkil etmektedir. O hâlde, *K. B.*de topluluk: a - İdare edilenler, b - İdare edenler olmak üzere ikiye ayrılmış demektir. Böyle bir tasnif ilk bakışta normal görülürse de, durum sanıldığı kadar basit değildir. Zira, Eski ve Ortaçağlarda toplulukların asıl karakteri sosyal tabakalaşma idi. O zamanlar hemen bütün devletlerde bir takım "sınıf"lar mevcuttu. Umumiyetle *ruhanîler*, *asiller* (askerler, büyük arazi sahipleri) ve *kölelerin* meydana getirdiği bu tabakalaşmada yüksek sınıfların hususî hakları, imtiyazları vardı. Bunlardan her birinin devletteki fonksiyonları ve birbirleriyle münasebetleri tesbit edilmişti. *K. B.*deki içtimaî durum ise böyle bir sınıf tablosundan uzak görünüyor. Meselâ orada Batıdaki gibi serfliğe dayanan bir feodaliteye veya Çin'de mevcut olan "gentry" tabakası³¹na rastlanmamaktadır. Hemen belirtelim ki, toplulukta imtiyazlı sınıfların bulunmaması eski Türk devletinin ana çizgilerinden biri idi. Çünkü Bozkır sosyal hayatında askerlik'in seçkin bir meslek hâlinde gelişmesi, yaşama şartları dolayısıyla, mümkün olamamış, feodalitenin temel unsurunu teşkil eden toprak işçiliği de, bilindiği üzere, birinci plânda gelen iktisadî faktör durumuna yükselememişti. Keza eski Türk devletinde hususî haklarla donatılmış ruhanî zümrelere de tesadüf edilmiyordu. Tarihî Türk toplulukları, dinî mahiyette cemiyetler değildiler. Eski Türk «Gök dini» hâkimiyet ve siyasî iktidar

³¹ Bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, 1947 TTK, s. 85 vd.

telâkkileri dışında, günlük hayatın normal münasebetleri sahasında ehemmiyetli bir fonksiyon icra etmediğinden, eski Türk tarihinde din adamlarının içtimâî ve siyasî mühim rolleri görülmemektedir³². Bu bakımlardan Hind, Çin, Mısır, Yunanistan gibi "yerleşik" veya "dinî cemaat"lerden ayrılan eski Türk topluluğunun, sınıflardan değil, fakat millet bütünlüğünü meydana getirmek üzere birbirini tamamlayan ve hayatın ahengini sağlayan zümrelerden kurulu olduğu K. B.de ifadesini bulmuş olmaktadır.

Bu itibarla K. B.in yazıldığı "Kâşgar cemiyeti" çevresinin tamamıyla islâmî bir hüviyyet aldığı iddiasında çok ileri gidildiği anlaşılmaktadır. Eserde islâmî tesirin koyuluğu bahsinde hemen umumî kanâat hâlindeki görüşte de mübalâğa vardır. Yusuf, şüphesiz, islâmın mânevî değerlerini müdafaa eden "inanmış bir müs-lüman" olmakla beraber, eserinde islâmî akîde ve telâkkilerin tesirinden uzak kalmıştır. "Âkıbet" ile dile getirdiği "zühd" de ihtimâl Budizm tesiri mevcut olabilir. Kadınlar hakkındaki tavsiyelerinde (b. 4513 vd.) islâmî tesirlerin sınırını pek geniş tutmamak icabeder. Burada söylenenler daha çok "zevce"lerle ilgili, âile inzibatını sağlayıcı uyarmalardan ibarettir. Eserde bir "tev-hîd", bir "naat" yazılmış ve Sahâbeler için bir bâb ayrılmıştır, fakat meselâ *şerîat* ve *hilâfet* gibi islâmın temel prensiplerinden ve islâmiyetin hukukî, dinî müesseselerinden söz edilmemiştir. Keza halîfeden, fakîhlerden, müderrislerden, kadılardan bahis yoktur. Hattâ Allah ve peygamber kelimeleri bile kullanılmamış, bunların dâima Türkçe karşılıkları (*Tanrı, İdi, Bayat; Yalavaç*) tercih olunmuştur. Arapçadan gelen matematik terimleri ile birlikte Arap ve Fars kelimeleri sayısının 100-120 civarında bulunması bile islâmî tesirin zayıflığını göstermeğe yeter. 13 bin kûsür mısralık bir eserde bu sayıda yabancı söz, herhâlde bizi büyük bir költür nüfuzunu düşündürmeğe sevkedecek kadar ehemmiyet taşımasa gerektir. Kaldı ki, çok yerde Arapça ve Farsça terimlerin Türkçe karşılıkları kullanılmış ve bilhassa açıklamalarda Kur'an'a, hadîslere değil, Türk atasözleri ile, *Ötüken beyi, İl beyi, İla bitekçisi, Uc-Ordu Hanı, Türk buyruk* vb. gibi eski Türk büyüklerinin fikir ve nasihatlarına müracaat olunmuştur³³.

³² Bu hususlarda tafsilât için bizim "*Bozkır Költürü*" adlı kitabımıza bk.

³³ Dikkate değer ki, bugün dilimizde yaşayau bir çok terim-kelimelerin Türk

2- Akıl ve bilgi: Eserde mistik telâkkilerin temsilcisi durumunda olan "Âkıbet" in insanı dünyadan caydırıcı telkinlerinin "akıl" ile karşılaştırılması çok mânalıdır. Müsbet ve gerçeğe dayanan cevapları ile akıl, hayata bağlı eski Türk topluluğunun bir cephesini ortaya koyacak vasıfta sunulmuştur. Dinî düşünce esasına dayanmayan bir cemiyetten de başka türlü beklenemedi. Yukarıda adlarını zikrettiğimiz sosyal zümrelerin ve onlara yapılacak muamelenin hep "akıl", tarafından izah edilmesi de bu noktayı kuvvetlendiren diğer bir husus olmak gerekir.

Akıl, her şeyden önce, bilgiyi ve müsbet düşünceyi emreder. Duygular dünyası yerine rasyonalizmi, mevhumlara inanma yerine hakikate bağlanmayı ön plâna alan K. B. devlet idaresinde olduğu kadar, meslekleri değerlendirmede ve onları icra tarzında da daima bilgiyi gözönünde tutmaktadır ki, bu da, mûcizeden ziyade gerçekçi düşünceye inanan bir topluluğun fikir yapısını gösterir. K. B. de şöyle beyitler dikkati çekecek kadar çoktur: "*Her türlü iyilik akıldan gelir*" (b. 1842). "*Akıllı insan büyüktür. Akıl insan için bin çeşit faziletin başıdır*" (b. 1830). "*Gece gibi karanlık olan insanı akıl meş'ale gibi aydınlatır*" (b. 1840). "*Akıl daima sağdan hareket eder, hiç solu yoktur. O, doğru-dürüsttür, hilesi yoktur*" (b. 1759). "*Akıllı olmak Tanrı vergisidir*" (b. 1828). "*Devlet hastalanırsa ilâcı akıl ve bilgidir*" (b. 1970). "*Bey memleket ve kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür*" (b. 2713). Bilgi hakkına şunlar söylenir: "*Bilginlerin bilgisi halkın yolunu aydınlatır . . . . Faydalı şeyleri ayırarak doğru yolu tutanlar bilginlerdir . . . . . Sen de onların bilgilerini öğren, bil, onlara saygı göster . . . Bilginleri koyun sürüsünün koçu say, onlar başa geçip sürüyü doğru yöneltsinler . . . Bilgili kimsenin yeri gökten de yüksektir*" (bâb. L1). "*İnsan akıl ve bilgi ile yükselir . . . Bir insan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir . . . Bilgi sahibi olan her işi başarır*", "*Çocuklara fazîlet ve bilgi öğretmeli ki, iyi ve güzel yetişsinler*" (b. 1486, 1497, 1683, 1842 vb.). Şu beyitler ilme verilen ehemmiyeti belirtir; "*Hayat işi tabipsiz sağlanamaz. Bir insan hastalanır, tabibe baş vurursa ilâç ile tedâvi edilir*", "*Tabipleri*

çeleri Kutadgu Bilig'de mevcut bulunmaktadır. Bunların burada sıralanması bile çok yer alır. Bununla beraber, yabancı kelime tesir derecesini kesin olarak anlamak için bir Kutadgu Bilig sözlüğünün yapılmasına ihtiyaç vardır.

kendine yakın tut, lüzümlü kimselerdir”, “Cin ve perilerin sebep olduğu huzursuzluklardan efsuncu anlar. Böyle hastalıkları okutmak (ruhî tedavî) lâzımdır”, “Efsuncuya göre muska cinleri uzaklaştırır, tabibe göre ise, hastalık ilâçla giderilir”³⁴. “Rüyâ tâbire bakar. Rüyayı hayra yormalıdır... Yorucu iyiye yorarsa rüya daima iyi çıkar” (bâb, LIII). Şunlar hey’et ve matematik ile ilgili sözlerdir: “Yıldızçılar yıl, ay ve günlerin hesabını tutar. Ey insan, bu hesap çok lüzümlüdür. Sen de öğrenmek istersen hendese oku. Bundan sonra sana hesap kapısı açılır... Kare-kök ve bölme öğren, bütün kesirleri bil. “Taz’if,, ve “tasnif,,i iyice oku, sonra toplama, çıkarma ve ölçmeye geç. Yedi kat feleki çöp parçası gibi avucunda tut! Daha da istersen cebir ve “mukabele,, tahsil et,.. Bir de Ök-lides’in kapısını çal... Gerek dünya işi, gerek âhîret işi olsun, inan ki, bilgin bunları hesap yolu ile birbirinden ayırarak zapteder... Bilgili ve tecrübeli ihtiyar ne güzel söylemiş: İşini her vakit bilgi sahibi insana sor ve ona göre hareket et... Bir insan işe bilgi ile başlarsa, onun başaracağını kabûl etmelisin”³⁵.

Bütün bu cümleler determinist kaderci bir düşüncenin değil, rasyonel bir anlayışın belirtileridir. Bilhassa tefekkürün koyu dinî baskı altında bunaldığı o devirlerde bir Türk yazarının akıl ve müsbet bilgiye üstünlük tanıyan; nazariyatçılık ve “peygamberler tefekkürü,, ile alâkasız bu sözleri Türklerin pratik zekâ ve zihniyetini ortaya koyması itibarıyla dikkate değer bir mahiyet taşır. Nitekim bu tarz düşünce kanun anlayışında da kendini göstermektedir.

3 - K a n u n : K. B. de kanunun hükümdar tarafından temsil edildiğini görmüştük. Yusuf töre³⁶ nin vasıflarını şöyle açıklamaktadır: “O, bilge, bilgili, akıllı bir baş idi. Siyaset icra ederken şahsî temâyüllerini dikkate almazdı. İnsanlığı bir bütün sayardı. Bu sebeble “Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlattı”. “Töre güneş gibidir, sâbittir; bir şeyi eksilmeksizin daima bütünlüğünü muhafaza eder. Her yerde parlaklığı aynı kuvvettedir. Aydınlığını bütün insanlara ulaştırır. Hareketi ve sözü herkes için birdir ve

³⁴ Bâb, LII. Ay-toldı hastalandığı zaman Yusuf, onu tedavi için, yalnız tabiplere başvurur (b. 1054 - 1064).

³⁵ Bâb, LIV-LVI. Yusuf’un “beg” ve “bilgi” kelimelerini aynı köke bağlamağa çalışması da dikkate değer (b. 1953).

³⁶ Aslı “törü”dür. Moğollar zamanında “töre” şekline girmiştir.

herkes ondan nasibini alır. Cihana hayatiyet verir (Doğduğu zaman binlerce renk çiçek açar), bundan dolayı ona "Kün-toğdı denmiştir" (bâb,XII). K. B.e göre kanun hükümdarlıktan üstündür: "Beylik, ululuk çok iyidir, fakat daha iyi olan töredir". Fakat bundan da mühim olan "Törenin tüz (eşit) tatbik edilmesi" dir (b. 453-455). "Halkın işini kişilik (insanlık) ölçüsünde düzenleyen bey o ölçüde iyidir" (b. 457). Böyle bir "iktidar dünyayı sarar, kurt ile kuzu bir arada yaşar"(b. 460-461). K. B. de kanun şu şekilde tasvir olunmuştur: Bir gümüş taht. Bu taht birbirine bağlanmamış üç ayak üzerinde durur. Elinde büyük bir bıçak tutan hükümdarın (törenin) solunda acı ot (uragun - bir cins Hind otu), sağında şeker bulunur (b. 770-773). Töre durumu şöyle izah etmektedir: "Üç ayak üzerinde olan şey bir tarafa meyletmez, sarılmaması için her üçünün de düz durması lâzımdır. Ayaklardan biri yana yatarsa diğer ikisi de kayar, üzerinde duran yuvarlanır. Üç ayaklı her şey doğru (köni-âdil) ve düz (tüz-eşit) durur. Düz olan bir şeyin her tarafı uzdur (iyidir) (b. 805) ve "İyinin davranışı da düzgün olur. Her eğrilikte ise kötülük tohumu vardır" (b. 806 vd.). Töre şöyle devam eder: "Benim tabiatım da âdil (köni) dir. Ben işleri adalet (könilik) üzere hallederim, Bey veya kul diye ayırmam"³⁷. "Elimdeki bıçak keskindir, işleri keser atarım, haklının işini uzatmam. Şekere gelince o, zulme uğrayarak bana gelenler içindir. Uragun'u ise adaletten kaçanlar ve zorhalar içer... Zalimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum... İster oğlum, akrabam, ister yolcu, geçici, misafir olsun benim için hapsi birdir, hüküm verirken hiç birinde fark gözetmem"³⁸. "Devletin temeli adalettir. Bey âdil olursa dünyada huzur olur... Kanunu âdilâne tatbik eden bey bütün dileklerine kavuşur" (b. 819-822). "Halkı âdil kanunlarla idare et. Birinin diğerine karşı zorbalığa kalkışmasına meydan verme"³⁹.

37 B. 809: "Könilig özele keser men işig
adırmaz men begsig ya kulsig kişig"

38 B. 817-818: "Kerek oğlum erse yakın ya yaguk
kerek barkın erse keçiğli konuk,
törüde ikigü manğa bir sanı
keserde adım bulmağay ol mini"

39 B. 5576: "Taki bir bodunka törü bir köni
kötür bir ikidin küçin kör anı"

K. B. de târif ve tavsif edilen *töre*'nin şu prensiplere bağlandığı anlaşılıyor :

a - *Könilik* (adalet) : Kanunun âdil olması gerekir, çünkü adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanun, üç ayaklı masanın ayaklarından birinin eksikliği gibi, hatalara ve haksızlıklara yol açar. O takdirde "devlet tahtı" yıkılır. Devletini korumak isteyen hükümdar âdil kanun yapmak zorundadır.

b - *Uz'luk* (iyilik, faydalılık) : Kanun "iyi" yâni topluluk yararına ve cemiyeti meydana getiren fertlerin faydasına olmalıdır⁴⁰. Fert hukukunu korumayan, topluluk için elverişli olmayan bir kanun da devleti sarsmak için kâfidir. *Töre*'nin "faydalılık" prensipi üzerinde durulmağa değer. Zira burada, nizamı korumak için yeter otorite ile yürütülen herhangi bir kanun bahis mevzuu olmamaktadır. Unutmamak gerekir ki, fert hukukunu ve cemiyet menfaatlerini gözetmediği hâlde, bir dehşet rejimi altında, insanları hareketsiz hâle sokarak yine "devlet" i devam ettiren bir takım "mevzûat" da vardır ki, keza adı "kanun" dur. Bunun örneklerini zamanımızda bile görmek mümkündür.

c - *Tüz'lük* (eşitlik) : *Töre*'nin Ortaçağ zihniyeti ile bağdaştırılması güç özelliklerinden biridir. *Töre* "*oğlu ile yabancıyı ayırmadığını*" ve nazarında "*bey ile kulun farkı olmadığını*" söylemektedir. İnsanlar arasındaki bu eşitlik prensipinin ifade ettiği mâna ve değeri kavramak için, bir an kendimizi 20. yüzyılda artık alışlagelmiş ve umûmleşmiş hukuk telâkkilerinden sıyırmamız ve idrakimizi, çeşitli imtiyazlı sınıf mensuplarının bencil duyguların kibirli havasında ömür sürerken, hiç bir hakka sahip olmayan kütelerin köle olarak süründükleri ve bütün bu "hayat" ın sözde "kanunlar" gölgesinde cereyan ettiği dokuz yüz yıl önceki dünya ahvaline çevirmemiz lâzımdır.

d - *Kişilik* (insanlık) : *Töre*'de insanlık, yâni üniversalite fikri de yer almaktadır. "*Kanun güneşi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihan aydınlanmalıdır*". Zira "*İnsan oğullarının aslı birdir, onları yalnız bilgi dereceleri ayırır. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o nisbette halk mesut ve devlet pâyidar olur...* Devleti mahveden iki şey vardır: *Biri vazifesi ihmal, diğeri insanlara zulüm!* (b.2024) *İnsan oğullarının arasında seçkinler ancak bilgileri ile temayüz*

40 "İyiden maksat, halka faydalı olmaktır" (b. 856).

etmişlerdir (b. 1958) ⁴¹. K. B. de devletin en yüksek makamlarının “kalem tulan” vezirlik ile, “kılıç tutan” sü-başılık olduğu belirtildikten sonra, bu makamlara getirilecek kimseler “*Halk arasından ve saygı kazanmış olanlardan seçilmelidir*” denilmektedir ⁴².

Dilimizin eski kültür kelimelerinden biri olan Türkçe *töre* tâbirinin mazisi 1600 yıl kadar geri gider. Bugün eldeki vesikalara göre ilk defa Tabgaç Türk dilinde görülmektedir ⁴³. Tabgaçların Asya Hunlarının çocukları olduğu ve atalarının geleneklerini devam ettirdiği düşünülürse, Asya Hun imparatorluğunda *töre* an’anesinin mevcudiyeti kabûl edilir. Asya Hunlarının büyük ve muntazam teşkilâtı da buna delâlet eder. *Töre*’nin olduğu yerde “kut” da vardır ve “kut” tâbiri Hun imparatoru Mo-tun (m. ö. 209-174) un unvanları arasında zikredilmiştir ⁴⁴. Göktürklerde ve Uygurlarda da mevcut olan *töre* geleneği 11. yüzyıl Türklüğünde de çok kuvvetli şekilde yaşamakta idi. *Divân-ü Lûgat-it Türk*’de şu atasözleri çok tekrarlanmıştır: “*Zor kapıdan girse, töre bacadan çıkar*”, “*İl kalır, töre kalmaz*” ⁴⁵.

Töre eski Türk hukukî hükümlerinin mecmuu idi. Hukuk tarihçimiz S. M. Arsal’a göre, bu tâbir Türklerde “içtimaf hayatı düzenleyen mecbûrî kaideler”i ifade eder ⁴⁶. Umumiyetle “kanun, nizam” diye mânalandırılan *töre* “örfe dayanan hukukî müesseseler” olarak da açıklanmaktadır ⁴⁷. Buna göre ve hâlen kullandığımız *tören* (aşlı *törün*) kelimesinden anlaşılacağı üzere, *töre* Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümleri birliği idi. Orhun kitabele-

⁴¹ Kutadgu Bilig’de şöyle bir pasaja tesadüf edilir: “Serbest insanı kul ile bir tutmak olmaz. Serbeste hür gibi, kula da kulca müamele et” (b. 2991) Buradan *töre*’nin, hür insanlar karşısında kölelerin varlığını kabûl ettiği mânasını çıkarmak doğru değildir. Çünkü eserde “kul” kelimesi çok geniş mânada kullanılmıştır. Her hizmet eden kul sayılmıştır. Beg Tanrının, memur beg’in vb. kulu gösterilmiştir. Bütün bu “kullar” *törenin* himayesinde hukuk ile donatılmış olduklarından köle sayılmazlar.

⁴² B. 2422: “Begi bolsa edgü kişi ödrümi
bu iki tapuğçı bodun ködrümi”

⁴³ P. A. Boodberg, *The Language of the T’o-pa Wei* (Harvard Journal of Asiatic Studies I), 1936 s. 171

⁴⁴ “Tanrı kut’u Tan-hu”

⁴⁵ DLT (B. Atalay), II, s. 17 vd., 25; III, s. 22. 120

⁴⁶ S. M. Arsal, *aynı eser*, s. 287

⁴⁷ R. Giraud, *L’Empire des Turcs célestes*, 1960, Paris, s. 71, 131

rinde töre'siz bir devlet veya topluluk olamayacağı belirtilmiştir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, eski Türklerde kanunsuz veya hükümdarın şahsî irâdesine bağlı bir idare şekli bahis mevzuu olmamıştır. Hâkanlar *yarlıg* (emir, ferman) larını, *yarganlar* (yargıç, hâkim) kararlarını töreye göre veriyorlardı. Türk hâkanlarının tahta çıkışları da töre hükümlerine göre vuku buluyordu⁴⁸.

Töre'nin dört prensipi eski Türk devletlerinde tatbikat hâlinde idi. Bir Çin kaynağı Tabgaç hükümdarı T'ai-wu (424-452) nun şu sözlerini nakletmektedir : " Küçüklerin haydutluk etmelerine, halkın baskı altına alınmasına göz yummam"⁴⁹. Yine bozkırlardan inen Oğuzların Horasan'da ilk devlet kurmaları sırasında, 1038'de, vukua gelen karışıklıklar sebebiyle Selçuklu beylerinden İbrahim Yınal Nişâpûr halkına: " Etrafta görülen âsâyişsizlik küçük insanların işidir. Şimdi ise Tugrul Bey'in idaresinde devlet kurulmuştur. Kimse nizamı bozmaya, haksızlığa cesaret edemeyecektir" diye hitabe'mişti⁵⁰. Biri 5., diğeri 11. yüzyıla âit bu iki vesika da ortaya koyuyor ki, devlet ile birlikte töre de yürürlüğe geçmekte ve toplulukta her türlü tecâvüz sona ererek insanlar hak ve hürriyetleri ile huzura kavuşmaktadır. Töre şahıs hürriyetinin de teminatı idi. Türk topluluğunda yaşayanların âdil ve eşitlikçi töre'nin himayesi altında bulunduğu dair bir örneği Bizans kaynakları vermektedir. 448 yılında Attila nezdine giden Bizans elçilik heyetine dahil kâtip Priskos, Hun başkentinde tesadüf ettiği bir Yunanlının şu sözlerini tesbit etmiştir : " Balkan savaşında (441 - 442) Viminacium (Belgrad'ın doğusunda bir kale) da Hunlara esir düştüm. Beni Onegesius (Hun orduları başkumandanı) 'a verdiler. Onun Agaçeri'lere karşı yaptığı seferde gösterdiğim yararlık üzerine serbest bırakıldım. Şimdi bir Hun kadını ile evliyim. Çocuklarım var. Hayatımdan memnunum. Burada savaş zamanları dışında herkes hürdür. Kimse kimseyi rahatsız etmez". Niçin memleketine dömediği sorusuna Yunanlı şu cevabı vermiştir : " Bizans'ta halk huzur içinde değildir; harp sırasında kumandanların korkaklığı yüzünden tehlikededir, barış zamanlarında ise, vergilerin ağırlığı,

⁴⁸ Orhun kitabeleri : II. doğu, 14 (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıları I*, 1936, s. 36)

⁴⁹ B. Ögel, *Bellekten*, sayı 48, s. 827

⁵⁰ Ahû'l-Fazl Bayhaqî, *Tārîh-i Bayhaqî*, neşr. Gani-Fayyâz, 1324 ş. Tahran, s. 552

tahsildarların zulmü, hükümetin baskısı sebebiyle sefilâne yaşamağa mecburdur. Orada fakir ezilir, zengin ceza görmez, her şey yargıçlara ve yardımcılarına verilen rüşvete bağlıdır. Bizans'ta hürriyet, kanun eşitliği yoktur" ⁵¹.

Önce de belirttiğimiz gibi, Türk devlet ve topluluğunda din adamları veya askerler gibi imtiyazlı sınıfların teşekkülüne elverişli bir sosyal ortamın bulunmayışı, hürriyet ve adalet prensiplerini yürürlükte tutan bir kanun hâkimiyetini mümkün kılıyordu. Başka milletlerde durum böyle değildi. Meselâ kölelik bütün İlk ve Ortaçağlar boyunca, hattâ Rusya'da 19. yüzyıl ortalarına kadar, tabii karşılanan bir içtimai müessese hâlindeydi. Hindistan'daki "Kast" sistemi mâlumdur. Eski İran şehinşahları kölelerinin çokluğu ile ögünürlerdi. Tarihi vesikalar m. ö. 300'lerden beri Çin'de köleliğin mevcut olduğunu göstermektedir ⁵². Eski Yunan'da köleler resmî ve meşrû bir "sınıf" teşkil ediyorlardı. Aristoteles'e göre "Atina'da fakirler, kadınları ve çocukları ile birlikte, zenginlerin esirleri idiler" ⁵³. Esir ana-babadan doğmak, babası tarafından satılmış veya terkedilmiş bulunmak veya borcunu ödeyemez hâle gelmek suretile esaret ve kölelik kaderleri çizilmiş olan bu kütlelerin idarî, siyasi, hukukî hiç bir hakları yoktu. Harp esirleri de köle sayılırdı. Isparta'da toprağa bağlı yarı esir durumunda olan *Hilot*'lara hakaret etmek, kötü muamele yapmak "vatandaş"ın normal davranışlarındandı. Her sene seçilen, geniş salâhiyetli, *Efor*'lar heyeti bunlara resmen savaş ilân eder, böylece vatandaşlar bu mâsum insanları rahatça öldürebilirlerdi. Halbuki bunlar yarı müstakil hayatları itibâriyle asıl esirlerden üstün bulunuyorlardı. Atina'da da durum pek farklı değildi. Bütün Yunan sitelerinde olduğu gibi orada da "En basit ameleden güzel sanatlar erbabına, tabiblere, filozoflara kadar her çeşit esir alım-satımı yapılan" pazarlar kurulurdu. Hattâ "Devlet esirleri" kütlesi bile mevcuttu ⁵⁴. İnsanın hayvandan aşağı tutulması "asıl" Yunanlının beşerî duygularını incitmiyordu. O kadar ki, üstün zekâlarıyla insanlığa ışık tuttuğu herkesçe teslim olunan ünlü Yunan filozofları bile adaleti

⁵¹ B. Seász, *A Hunok története*, 1943, Budapest, s. 235; F. Altheim, *Attila et les Huns*, 1952, Paris, s. 158 vd.

⁵² W. Eberhard, *Bulleten*, sayı 38, s. 235

⁵³ S. M. Arsal, *Umami hukuk tarihi*, 1944, İstanbul, s. 98

⁵⁴ S. M. Arsal *Agn. eser*, s. 134, 165, 168

şahsî çıkarlara vâsıta yapmak ve kölelik sistemini perçinlemek için "mantikî" gerekçeler hazırlıyorlardı: Gorgias'a göre "Emretmek hür insana mahsustur. Kölenin fazileti itaat etmektir", zira "Hak kuvvetli olanındır". Antiphon'a göre "Başkaları görmeden kanunları çiğnemek ve şahsî menfaata uygun olarak değerlendirmek tabii adalet icabı" idi. "Adalet güçlünün işine gelendir" diyen Thrasymakhos'u meşhur Eflâton şöyle tamamlıyordu: "Adaletsizlik hür adama daha çok yararır. Bu suretle o, daha güçlü, daha efendi olur. Adaletsizliği sonuna kadar götürebilenler toplulukları ellerine alabilen en akıllı insanlardır"⁵⁵. Bir diyalogunda, kölesini döğerek öldüren babasını şikâyet eden çocuğu "atalara saygısızlık" la suçlayan Eflâton "*Devlet*" adlı eserinde köleliğin zarûri ve sosyal düzene uygun olduğunu, zira aristokratların "tefekfüre,, dalarak "medeniyet"e hizmet etmeleri için vakit kazanmalarının böyle mümkün bulunduğunu ileri sürüyor, "*Kanunlar*" adlı kitabında da "Efendinin sözünün köle için kanun sayılması" gerektiğini belirtiyordu⁵⁶. Aristoteles'e göre de "Tabii olan, insanlar arasında eşitsizlik" idi. Hattâ iki türlü kölelik vardı. Biri kanundan, diğeri tabiaten. "Yaratılıştan kendinin olmayan, başkasına âit olan kişi tabiaten köledir. Bazı insanlar hükmetmek, bazıları emir kulu olmak üzere yaratılmıştır". Yine bu büyük filozofa göre: "Köleler ehli hayvanlar gibidir, her ikisinin de bedenî kuvvetinden faydalanılır"⁵⁷. "Kölelik, mülkiyetin bir parçası olarak, efendinin mülkiyetine dahildir"⁵⁸.

Kölelik müessesesi Roma'da da vardı. Esir ana-babadan doğanlar, borçlarını ödemeyenler, devlete karşı vazifelerini yapmayanlar ve harp esirleri köle idiler. Bunlar hiç bir hakka sahip omaksızın, eşya gibi alınıp satılırlardı. Ayrıca *Pleb* adı verilen bir sınıf halk da, köle olmamakla beraber, halk toplantılarına katılamazlar, dinî vazife göremezler, memur olamazlar, vatandaşlarla evlenemezlerdi. Patricialarla uzun mücadele sonunda bunların vaziyetleri oldukça iyileşmiş ise de, esir ve kölelerin durumları değişmemiş, hristiyanlığın bile kaldıramadığı kölelik müessesesi imparatorlar tarafından

⁵⁵ Tafsîlât için bk. A. Şenel, *Eski Yunanda siyasal düşünüş*, 1968, Ankara, s. 63 vdd., 121 vdd.; ayrıca bk. Eflâton, *Devlet* (Türk. terc.) I, 1942, s. 81 vd., 45

⁵⁶ A. Şenel, *ayn. eser*, s. 163 - 226

⁵⁷ A. Şenel, *ayn. eser*, s. 287 vd.

⁵⁸ Z. F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat II. Metodoloji nazariyeleri*. 1961, İstanbul. s.42

daha da sağlamlaştırılmağa çalışılmıştır⁵⁹. Bu hâl monark imparator Diocletianus (284-305)'dan itibaren daha da köyulaştığı gibi, üstelik, zaaf belirtileri gittikçe artan imparatorluğun korunması maksadiyle boyuna ağır yük altına sokulan köylülerin, vergilerden bunalarak yerlerini terk etmelerini önlemek için, yeni ve sert tedbirlerle toprağa bağlanmaları Batı Ortaçağında karakteristik serflik - derebeylik devrine hazırlık safhasını teşkil etmiştir.

Hun başkentindeki Yunanlının sözleriyle ortaya çıkan Bizans'taki durum ve 430'lardan sonra Roma imparatorluğunu kasıp kavuran köylü isyanları⁶⁰nın yarattığı karışıklık, komşu büyük Hun imparatorluğundaki sükûnet ve huzur ile karşılaştırılırsa⁶¹ *K. B.* de açıklanan eski Türk adalet ve kanun anlayışının ehemmiyeti kendiliğinden belirecektir. Türkçede "*kul*" tâbirinin bulunuşu, sosyal sınıflar bakımından, bizi yanıltmamalıdır. Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, bu kelime hak ve hürriyetten yoksunluğu tazammun etmemektedir. Nitekim *K. B.* de kanun karşısında bey ile kulun ayrıldığına işaret edilmiştir. Orhun kitabelerinde ise aynı tâbir daha ziyade siyasî esarete delâlet etmektedir ki, tarihin her devrinde istiklâl ile birlikte bazı hakların da kaybedildiği vâkıası karşısında bunu tabii saymak lâzımdır. Eski Türkçede - Moğol'lardaki *bogol*, Araplardaki *mamlûk*, Lâtincedeki *seruus* tâbirlerinin ifade ettiği mâna da - "köle" kelimesi mevcut değildir. Bu kelime sonraları, ihtimal bir kısım Türklerin "yerleşik" hayata geçmeleri sonucunda, ortaya çıkmış görünmektedir.

4 - *K u t* (siyasî iktidar) : *K. B.* de *ku*, *Ay - toldı* tarafından temsil edilmiştir. *Ay - toldı* hükümdarın (töre'nin) huzuruna çıkarak hizmet arzeder, kendisinin kul ve memur, "*tabiatının hizmet, şîârının adalet*" olduğunu söyler⁶². Hükümdar da ona kendisine yakın bulunmasını öğütler. Demek ki, töre tatbik sahası bulmak için "iktidar"a muhtaçtır. İktidarın da kanun emrinde olması icabeder, zira "*gerçek kudret kanundadır*"⁶³. *Ay - toldı* huzurda iken bir top üzerine oturmuştu. Sebebi şudur : "*Kut döz yerde dahi yuvarlaan bir top gibidir. Tabiatı kararsızdır, ona inanmamak lâzımdır*" (b.

59 S. M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 233, 261 vd., 470

60 B. Szász, *aynı eser*, s. 184, vdd.

61 B. Szász, *aynı eser*, s. 235, 502 (Romalı yazar Salvianus'un fikirleri)

62 B. 590 : "Kılınçım könülük me kılınçım tapuğ"

63 B. 639 : "Bar erse yazuğum kına, erk sanga"

662, 666-668). Yâni, "iktidar,, her zaman değişebilen kaypak bir mahiyete sahip olduğu için daima kanunun kontrolü altında tutulmak icap etmektedir. "Döneklik ile suçlanan" kut aslında daima "yeni ve taze" olanın peşinde koşmakta, "eski ve yıpranmış" olanın meşgul olmamaktadır: "Yeni varken eskiye, güzel varken kötüye ne lüzum var?" (b. 688). Kut kendisine sahip olabilecek hükümdar için gerekli ahlâkî vasıfları şöyle açıklar: *Alçak gönüllü, tatlı dilli olmak, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamak, büyüğe sevgi göstermek, doğru ve ihtiyatlı olmak*" (b. 703-707, 727). K. B.e göre "Fazilet ve kısmet kut'tan doğar... Büyüklüğe ve beyliğe yol ondan geçer... Her şey ve her imkân, yüzü güzel, huyu mü-lâyim olan kut'un eli altındadır. Bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleştirilir" (b. 674-676). Daima genç ve dinç olan "kut'a karşı durmak, onu vurmak, ezmek imkânsızdır, ona kafa tutulmaz" (b. 667-681). Buna lüzum da yoktur, zira "Onun vazifesi insanı kudretli kılarak isteklerine kavuşturur"⁶⁴. Kut, güneş ile sembolize edilen töreye bağlı olarak, temsil ettiği idarenin "güzel yüzlü, mü-lâyim huylu" iktidarı sayesinde ulaşılan olgun ve verimli devresinde, tıpkı dolun zamanlarında her yeri ışıklandıran ay gibi, "dünya halkını aydınlatır". Bunun için de "Ay-toldı" adını almıştır.

Devlette kanunu yürütenler her yerde ve her zaman aynı kudreti gösteremediklerinden, bazan, "adalet" e hor bakılır ve hukukun gerçekleştirilmesi zaafa uğrarsa, kut'un nuru söner "dünya karanlığa bürünür" (b. 732-733). Tatbikatta müşahade edilen bu dalgalanmalar, hareket hâlinde olan ve ışığı azalıp çoğalan aya benzer: "yüzü kâh aş-ğıya, kâh yukarıya doğrudur" (b. 746).

K. B. de kut'un ilâhî menşeli olduğu, kaynağını Tanrıdan aldığı belirtilmiştir: "Bil ki, sana ancak Tanrı yardım edebilir... Tanrı kime beylik verirse ona akıl ve gönül de verir... Tanrı bey olarak yaratmak istediği kimseye akıl ve kol-kanat verir..., Beylik kutsal (ıduğ) dır" (b. 1430, 1933, 1934, 1960). "Bu beylik makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı

64 B, 682: "Bu kut kelse yalanğuk kutadır köni tümen arzu birle talulap yir aş"

verdi" ⁶⁵. "*Beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar*" ⁶⁶.

Eski Türk telâkkisine göre de iktidar, siyasî hâkimiyet hakkı, insana Tanrı tarafından veriliyordu: "Gök Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tan-hu" ⁶⁷. "Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kagan iktidar mevkiine çıktım" ⁶⁸. "Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye babam kagan ile anam hatunu yükseltmiş olan Tanrı onları tahta oturttu" ⁶⁹. "Tanrı irâde ettiği için, kut'um olduğu için hâkan oldum" ⁷⁰. Ayrıca Uygur hâkanlarının ünvanları da bunu gösterir. Göktürk kitabelerinde hâkan Tanrı tarafından "kut,, ve "kısmet,, (ülüg) ile donatıldığı için tahta çıkabilmekte ⁷¹ ve kendine tevdi olunan vazifeleri yapmakla mükellef bulunmaktadır. Bu vazifelerin başında «milleti doyurmak, giydirmek ve dağınık halkı toplamak, çoğaltmak» geliyordu ⁷². Memlekette fakir insan bırakmamanın hâkana düşen mühim bir vazife olduğu hususuna K. B. de de temas edilmiştir: "*Yiyecek, içecek, giyecek, ver... Eli darda ise ihtiyacını karşıla... Aç mudurlar, tok mudurlar sorl... Hür insanı gerçekten kul etmek istersen elini açık tut, mal dağıt... Kara bodun'un yiyecek ve içeceklerini eksik etme, fakirlere iyilik et*" (bâb. XXXVIII, LIV-LV). "*Bir hükümdar kuldan fakir adını kaldırmazsa nasıl hükümdar olur?*" ⁷³. K. B. de teb'anın hükümdar üzerindeki hakları şöyle sıralanmıştır: 1 - Para ayarının korunması (iktisâdî istikrar), 2 - Köni töre (âdil kanun), 3 - Âsâyış (b. 5575 - 5577). "*Ey hükümdar, sen halkın bu haklarını öde, sonra kendi hakkını isteyebilirsin!*" ⁷⁴.

⁶⁵ B. 5469: Bu beglik küçün almadıng sen tilep
Bayat birdi fazlı birle belgülep "

⁶⁶ B. 5947: " Bu bagler Bayattın musallağ turur "

⁶⁷ Asya Hun imparatoru Mo-tun'un unvanı. Bk. De Groot, *Die Hannen der vorchristlichen Zeit I*, 1921, Berlin, s. 81; S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk* s.214

⁶⁸ Orhun kitabeleri: I, güney, 1; II, doğu, 1 (H. N. Orkun, *agn. eser. I*, s. 22, 28)

⁶⁹ Orhun kitabeleri: I, doğu, 25; II, doğu, 21 (H. N. Orkun, *agn. eser I*, s.40)

⁷⁰ Orhun kitabeleri: I. güney, 9-10; II, kuzey, 7-8 (H. N. Orkun, *agn. eser. s. 26*): " Tengri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kagan olurtım "

⁷¹ I, doğu, 29

⁷² I. güney, 10; II, kuzey, 8; I, doğu, 17, 28; II' doğu, 23 vb.

⁷³ B. 2983: " Negü beg bolur ol ay İlig kutı
kitermese kuldan çığaylık atı "

⁷⁴ B. 5578: " Ötemiş bolur sen raiyyet hağı
sen ötrü hağıng kol ay ilçi ağı "

Hâkan bu vazifelerini yapabildiği müddetçe tahtta kalabilir, muvaffak olamadığı zaman düşerdi. Çünkü Tanrı bağışladığı hükümlerlik hakkını ona lâyık olmayanlardan geri alabilirdi de. II. Göktürk imparatorluğunda, 716 yılında, Kapagañ Hâkanın yerine geçen oğlu İnal Hâkan, başta Oğuz isyanları olmak üzere, memleketteki iç karışıklıkları giderip huzur sağlayamadığı için, "kut"unun Tanrı tarafından kaldırıldığı inancı ile tahttan uzaklaştırılmıştı⁷⁵. Asya Hun imparatoru Mo-tun'un unvanları arasında gördüğümüz gibi, fiilî devlet idaresinde töre yapma salâhiyeti ile hükümlerlik hakkı (*güneş* ve *ay*) aynı şahısta birleşmekte olduğundan, hâkanın kanun koyma veya mevcut kanunları yeni şartlara uygun olarak düzenleme vazifesi ile o kanuna riâyet mecburiyeti, eski Türk devletlerinin kanun hâkimiyetine dayanan, şahıslar-üstü bir idare karakteri taşıdığını ortay koyar. Burada artık ferdi irâdeler, keyfilik değil, fakat *âdil*, *faydalı*, *eşitlikçi* ve *üniversal* kanundan kuvvet alan bir idare tarzı bahis mevzuudur. K. B. de " *Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun koyan kimse daha hayatta iken ölmüş sayılır* ", " *Memleket kılıç ile tutulur, fakat kalem ile hükmedilir* " (b. 1458, 2711) sözleriyle belirtilen bu hususa Kültegin ve Bilge kitabelerinin çeşitli yerlerinde işaret edilmiştir. Tarihî Türk siyasî teşekküllerinin adlarında da kendini gösteren, Türk devletinde şahıslara bağlanmamak keyfiyeti⁷⁶, başka milletlerde pek rastlanmayan son derecede ehemmiyetli bir hukukî-siyasî telâkkinin ifadesidir. Bu suretle, Türk siyasî teşekküllerinde çok mühim bir problem : Devlet müessesesinde, devlet başkanı dahil, fertlerin üstünde mevcut olması gereken ve günümüz modern hukuk devletinde milletin mânevî şahsiyeti ile temsil edilen " yüksek otorite " (Sovereignty, Soveraineté) meselesi halledilmiştir. Siyasî hâkimiyetin Tanrı tarafından verilmiş olması Türk hükümdarını, bütün icraatını Tanrı'nın bir nevi memuru olarak yaptığı hissi altında tutuyor ve o, kanun koyma ve kanuna uymada⁷⁷ ilâhî irâdenin emrini yerine getirdiği şuurunu besliyordu. *Hâkimiyet* ile, onun tatbikçisi durumunda olan *devlet* mefhumlarını birbirinden ayıramayan bir çok milletlerin doğrudan

75 " Kagan kut'ı taplamadı " Kitabeler, II, doğu, 35

76 " Bozkır Kültürü " adlı araştırmamıza bk.

77 " Bey kanuna riayet ederse, halk da itaat eder " (b. 2111)

doğruya imparator veya kıralların takdiri adalet ve şahsî insaf-larına sığınmak zorunda kaldıkları devirlerde, Türkler, bu çok yüksek siyasî idrakleri sayesinde hak ve hürriyetlerini muhafaza etme yollarını âdeta keşfetmişlerdi. Türk halkının hakkını korumak için, zalim ve liyakatsiz hükümdarlara karşı koyması aynı *kut* telâkkisinden ileri geliyordu. Çünkü, bir yandan, vazifesini yapmama hâlinde hâkan, kut'unun geri alınması yüzünden, idare etme hak ve salâhiyetini kaybederken, diğer yandan, bekleneni veremiyen veya yetkisini kötüye kullanan hâkana karşı halkın direnme hakkı da meşrûluk kazanıyordu. Göktürk tarihinde 716 yılındaki kanlı ihtilâl hareketinin bu sebeble dayandığı kitabede açıklanmıştır ⁷⁸.

Türklerdeki bu *kut* telâkkisi, hukukî tâbiri ile, *Imperium*'dan başka bir şey değildir. Imperium idarî, askerî ve kazâî sahalarda hâkimiyet hakkı mânâsında olup, toprağa da ancak idare edilen insanlar vâsıtasıyla râci olur. Buna göre, idareci ile teb'anın müstakil bir ülkede ve onun üzerindeki kuruluşlarda ortak hak ve sorumluluğunu tazammun eden imperium anlayışının, Türklerde m. önceki yüzyıllara kadar giden bir kıdeme sahip olduğu görülüyor. Mo-tun m. ö. 209'da komşularıyla olan bir sınır anlaşmazlığı münasebetiyle, devlet topraklarının kendi mülkü değil «halkın malı» olduğunu ve kendisinin onu korumakla vazifeli bulunduğunu söylemişti ⁷⁹. Bu gelenek tabiatıyla sonraki Türk devletlerinde de devam etmiş, Türk ülkeleri teb'nın ortak mülkü olarak bütün millet fertleri tarafından korunmuş ve II. Göktürk devleti misâlinde olduğu gibi, siyasî teşekküller de Türklerin müşterek gayretleriyle kurulmuştur ⁸⁰.

Tarihte bir çok toplulukların hâkimiyet telâkkisi ise *Dominium* esasına dayanmıştır. Böyle devletlerde, çok kere, kendine tapılan ve hiç bir sorumluluk taşımayan hükümdar ülkeyi şahsî mülkü kabul eder. Arazinin bir kısmını başka bir devlete devir veya terk ettiği zaman mes'ul duruma düşmez. Zaten hesap vereceği bir müessese yoktur. Bu gibi devletler arasında cereyan eden muhare-

⁷⁸ Bk. yukarıda n. 75

⁷⁹ De Groot, *agn. eser*, s. 49; De Guignes, *Hunların, Türklerin ... tarih-i umumisi* (Türk. terc.) I, İstanbul, 1923, s. 197; L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, 1940, Budapest, s. 39.

⁸⁰ Bk. Kitabeler, I, doğu, 12-13; Tonyukuk kitabesi, batı, 5.

beler de, millet muharebeleri değil, « hânedan savaşları » durumundadır. Dominium veya imperium anlayışı içinde bulunmak, şüphesiz, toplulukların kültürü, siyasî zihniyet ve kavrayışları ile ilgilidir. Fertleri kendi şahsiyetlerinin farkında olan hür insanlardan kurulu topluluklarda imperium görüşünün hâkim olacağı, böyle bir kültür ve siyasî şuurdan mahrum kütlelerin ise dominium ortamında yer alacakları âşikârdır. Imperium için en iyi misâl olarak Roma İmparatorluğu gösterilir ⁸¹. Dominium için de Moğollar müstesna bir örnek teşkil eder. Moğol imparatorluğuna dahil arazi, içinde yaşayanlarla birlikte, doğrudan doğruya hânedanın mülkü telâkki olunuyordu: « Bütün topraklar Altan-urug (Cengiz âilesi) a ait idi. Khubi'ler (mukataalar) sülâlenin erkek evlâtlarına ve onların sadık bendelerine (noyon'lar, nökör'ler) baş idareci olan Han tarafından bölüştürülürdü » ⁸².

Roma'da imperium başta *senato* olmak üzere çeşitli âme müesseselerinin (meclisler) kontrolü altında idi. Eski Türklerde de benzer kuruluşlar vardı. Asya Hun imparatorluğunda yılın belirli günlerinde yapılan « halk toplantıları » ile, ihtimal daimî mahiyette olan diğer bir kurul bu vazifeyi görüyordu ki, Tan-hu'nun başkanlığında bütün memleketi ilgilendiren umumî müzakerelerin açıldığı büyük toplantıyı De Groot, Wieger, P. W. Schmidt, B. Szász gibi araştırmacılar « *Reichstag* » (imparatorluk meclisi) veya *Nemzetgyülës* (Assemblée Nationale = Millet meclisi) adlandırmışlardır ⁸³. Avrupa Hunlarında bu meclis, Bizanslı tarihçi Priskos tarafından « *Seçkinler* » adı altında zikredilmiştir ⁸⁴. Imperium'un kullanılmasını, yani törenin tatbikatını kontrol eden bir meclis Göktürklerde de vardı. Ta-po Hâkanın 581'de ölümü üzerine, yeni durumu müzakere eden bu kurul hâkan adayı Ta-lo-pien'i - anasının hâton olmadığı gerekçesiyle - reddederek, hânedandan İşbara'yı tahta çıkarmıştı ⁸⁵. Bu geleneğin Dokuz Oğuzlarda,

⁸¹ S. M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 200 vd. . 376 vd.

⁸² B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilâtı* (TTK), 1944, s. 169.

⁸³ W. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee X, 3: Die asiatische Hirtenvölker*, Freiburg, 1949, s. 15, Türk. terc. S. Buluç, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIII, 1964, s. 86; B. Szász, *agn. eser*, s. 65, 489. Bir âile toplantısı mahiyetinde olan Moğol Khariltay'ını bu meclislerden ayırmak lâzımdır.

⁸⁴ B. Szász, *agn. eser*, s. 491; F. Altheim, *agn. eser*, s. 138.

⁸⁵ L. M. Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I*, Wiesbaden, 1958, s. 43 vd.

Türgişlerde ve diğer Türkler arasında yaygın olduğu *DLT* den anlaşılıyor. Kâşgarlı Mahmud Türkçe «*kengeş*» tâbirini «Hâkanın tekliflerini milletin tasvibine sunması» şeklinde mânalandırmaktadır ⁸⁶.

B - Kutadgu Bilig adı :

Buraya kadar verilen izahatla *K. B.* adının doğrudan doğruya «*kut*» da düğümlendiği anlaşılmıştır sanırız. Yukarıda bu ada çeşitli mânalar verildiğini görmüştük. Araştırmacılar eserimizi Doğu ülkelerinde çok rastlanan cinsten bir nasihat ve ahlâk kitabı saydıklarından, «*kut*» kelimesini kolaylıkla *saadet*, *talih*, *baht* mânalarına bağlamışlardır. Halbuki vaktiyle S. M. Arsal tarafından tesbit edildiği ⁸⁷ ve şimdiye kadar da görüldü gibi, «*kut*» aslında «siyasî hâkimiyet» mefhumunu ifade etmektedir. *Talih*, *saadet*, *bahtiyarlık* ikinci plânda kalan ve ancak sonraları ortaya çıkan tâli mânalar durumundadır ki, daha çok Batı Türk lehçelerinde görülen bu mâna değişikliği veya mâna genişlemesinde islâmî çevrenin tesiri rol oynamış görünmektedir ⁸⁸. *Kut*'un «mübarek» mânası da Tanrı ile olan ilgisinden doğmaktadır. Bilindiği üzere, «*kut*» Türkçenin en eski kelimelerinden biridir ve m. ö. 176 yılında Mo-tun tarafından Çin imparatoruna yazılan mektupta bu Türk hükümdarının adı sırasında geçmektedir: *Tanrı kut'u Tan-hu* (Tanrı'nın hükümlerle hukuku ile donattığı büyük hükümdar). G. Doerfer «*kut*» tâbirini «insanın bir nevi otonom ruhî kudretidir ki, bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmeğe muhtaçtır» şeklinde açıklamaktadır ⁸⁹. *K. B.* yazarının hemşehrisi ve çağdaşı Kâşgarlı Mahmud tarafından da esasen «*kut*» kelimesine «devlet» mânası verilmiştir ⁹⁰. Diğer taraftan, Moğollar zamanında Cengiz Han'ın sözlerini ihtiva eden «Cengiz Han Kutadgu Bilig'i» yargı organlarınca bilinmesi gereken hukuk kaideleri mecmuasıdır ⁹¹ ki, bu da, hâkimiyetin kazaî cephesini ifade eder. 11. yüzyılda «*saadet*» mefhumunun Türkçede daha

⁸⁶ *DLT*, I, s. 345.

⁸⁷ *Türk tarihi ve hukuk*, s. 120 vdd.

⁸⁸ Bk. G. Doerfer *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III*, 1967, Wiesbaden, mad. *kut* (Burada *kut*'un türlü mânaları gösterilmiştir).

⁸⁹ *Agn. eser*, s. 551.

⁹⁰ *DLT*, I, s. 320; *DLT*, tıpkı basım, 1941, Ankara, s. 161.

⁹¹ G. Doerfer, *agn. eser*, s. 558; A. Caferoğlu, *agn. eser*, s. 60

ziyade *kıw* veya *kuwig* kelimesi ile karşılandığını da ilâve edelim ⁹². Şu hâlde *Kutadgu Bilig* daha ziyade «Hükümrânlık bilgisi», «Siyasî hâkimiyet bilgisi» veya «Devlet kılan veya Devlet yapan bilgi» mânalarına gelmektedir.

Burada, *K. B.* in ışığında, eski Türk kanun ve hâkimiyet anlayışını kısaca izaha çalışırken, çeşitli zamanlarda ve başka başka bölgelerdeki Türk siyasi teşekküllerine ait kayıtlara dayandığımızı görenler, bizim, her cemiyette olduğu gibi Türklerde de zaman ve çevre şartlarının tesiri altında değişikliklere uğraması gereken düşünce ve telâkkileri hep aynı karaktere bağlamamızı belki yadırgayacaklardır. Ancak, bir mevzu açıklanırken mümkün merteye ilgili bütün vesikaları değerlendirmek icap ettiğini, ayrıca, hukuk anlayışı, dinî ve felsefî düşünceler gibi umûmî hayat görüşü ve sosyal davranışların her topluluğun psikolojisi ve içtimaî seciyesi ile olan alâkası sebebi ile, zaman içinde de daima ana çizgi vasfını muhafaza ettiğini, değişmelerin ise daha çok tatbikat sahasında kalan tâli hususlar olduğunu, hukuk tarihçisi ve sosyologlara istinaden, belirtelim. Türk tarihinde de yukarıda örnekleriyle arzettiğimiz adalet ve hükümrânlık telâkkileri hemen her yer ve devirde değişmez esaslar olarak yaşamış görünmektedir ki, bunun diğer topluluklardaki tezahürleriyle olan farkları aşağıda bahis mevzuu edilecektir.

III - Kutadgu Bilig'de yabancı tesirler meselesi :

a - Hind-İran tesiri meselesi : Bu hususta ehemmiyetle duran H. İnalçık'ın *K. B.* in muhteviyatı ile Hind-İran an'aneleri arasında bir çok benzerlikler, hattâ bazan aynîlikler bulunduğunu baş tarafta belirtmiştik. Bununla beraber, İnalçık araştırmasında şu mühim noktayı da kaydetmiştir : « İran devtet geleneğinde her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Hattâ bu otorite kanun üzerindedir. Adaletin yerine getirilmesi tamamiyle hükümdarın bir bağışlama hakkıdır. Pendnâmeleri yazanlar adaletin garantisi olarak hükümdarın âdil olması, insaf ve hilm sahibi bulunması gibi ahlâkî prensiplere dayanmaktan başka yol bulmamışlardır. *K. B.* de ise kuvvetle belirtilen nokta, hâkimiyetin törü'den ayrılmaması, hattâ hâkimiyetin bizzat törü ve kut'tan

⁹² A. Cateroğlu, *Eski Uygur sözlüğü*, 1968 (TDK), s. 177; *DLT* I, s. 320.

ibaret olduğu görüşüdür. Yani adalet hükümdarın bir bağışlama fiili değil, törü'nün doğru ve tarafsız şekilde uygulanmasıdır⁹³. Türk ve Hind-İran kanun ve siyasî hâkimiyet hakkı anlayışlarındaki fark bu kadar açık şekilde ortaya konduktan sonra artık söylenecek söz kalmıyor demektir. Gerçekten eski Hind-İran devlet ve hükümlerlik telâkkisiyle eski Türk kanun ve *kut* anlayışı arasında ciddi bir münasebet mevcut olmamış, birinde şahısların insaf ve adalet duyguları bahis mevzuu iken, diğerinde tamamıyla başka esaslar: Tanrı'dan alınan hükümlerlik salâhiyeti ve hükümdarın üstünde *âdil*, *eşit*, *fadlalı* ve *üniversal* bir kanun düşüncesi merkez noktasını teşkil etmiştir. O hâlde, bu iki aykırı «görüş»ün aynı eserde birleşmesi veya İnalçık'ın ifadesiyle, birinin «değiştirilerek» öteki ile «uzlaştırılmış» olması mümkün müdür? Böyle bir ameliye bizi, en azından, Yusuf gibi bir mütefekkirin ya mevzuunu kavrayamadığı, veya düşündüğünü doğru-dürüst yazamadığı, veyahut yine Yusuf gibi Ulug Hâcib'lik makamına kadar yükselmiş bir devlet adamının siyasî iktidar veya hükümlerlik'in ne demek olduğunu anlayamadığı hükmüne götürür. Bunların hiç biri bahis mevzuu olmayacağına göre de, *K. B.* de herhangi bir Hind-İran tesiri aramanın boşluğu meydana çıkar. Yusuf'un Dahhâk ve Ferîdun'dan ve Afrasyâb'dan bahsetmesi onun «Şehnâme»yi bildiğini gösterirse de, bir siyaset kitabı olmayan «Şehnâme»nin ne üslûp, ne muhteviyat itibariyle *K. B.* türüne sokulamıyacağı hatırlanmalıdır. Barthold'un *K. B.* ile münasebete getirmek istediği «*Ķābūs-nâme*»ye gelince, bu ikisi arasında da bir bağlantı kurulması hayli müşküldür. Şüphesiz İran tarzının bir tipik nasihatname kitabı olan ve esasen *K. B.* den sonra (1082'de) yazılan *Ķābūs-nâme*'deki siyaset görüşünün eserimizden ayrıldığı açık noktalar çoktur.

Kanundan hiç bahsedilmeyen *Ķābūs-nâme*'de şöyle pasajlar vardır: «Yüzme öğrenmelerine lüzum olmayan kaz ve ördek yavruları gibi padişahzadeler de siyaset ilmini doğuştan bilirler»⁹⁴. «Akıllı padişah olduğu gibi, cahil padişah da olur». «Sen bilmez misin ki, ulular hükmü cihan halkına kılıç ile yürürler, yol ile değil», «Her dem padişahdan korkadurgıl», «Amma fark padişah

⁹³ H. İnalçık, *ayn. eser*, s. 268 vd.

⁹⁴ *Ķābūs-nâme*, Mercimek Ahmed terc. (Klâsikler serisi), 1944 İstanbul, s. 320

ve sipahî ve raiyyet arasında oldur ki, padişah hâkimdir ve anlar mahkûm!»⁹⁵. Yine *Ķābūs-nâme*'ye göre hükümdarlığın şartları şu altı maddeden ibarettir: «adl, kerem, heybet, ihtiyat, nâmeşrû şeylerden kaçınmak, doğru söylemek»⁹⁶. İnalçık tarafından iyi bir tahlili verilen «*Kelile ve Dimne*» ise, «hikmet» leri muhteveler ahlâkî bir masallar mecmuası olup, esas itibariyle, vaaz ve nasihat kitabı vasfı ile diğer pendnâmelerden farklı değildir. Bütün bu eserlerle *K. B.* arasında hemen hemen yegâne ortak görünen husus, hükümdarın âdil, insafî ve şefkatli olması kabilinden, idare ilmini öğretmeği gaye edinen bir eserde bulunması normal tavsiyelerden ileri geçmez. Elbette Yusuf'un, *K. B.* de, insanî duygulara aykırı düşen iddialara yer vermesi beklenemezdi. Gerek *Kelile ve Dimne*'deki, gerek *Ķābūs-nâme*'deki, *K. B.* ile ortaklık gösteren bu düşünceler o kadar umumîdir ki, siyaset nazariyesini, doğrudan doğruya kaba kuvvete dayanan, eski Yunan'ın fikir mahsüllerinden ilham alarak yazmış olan Machiavelli'nin kitabında dahi benzerlerine tesadüf edilir⁹⁷.

b - Eski Yunan tesiri meselesi: Eski Yunan'daki kanun, hak, adalet telâkkilerini iyi anlayabilmek için bunların nazariyatı ile tatbikî cihetlerini birbirinden ayırmak lâzımdır. Umumiyetle Yunan filozoflarının ileri sürdüğü adalet ve demokrasi görüşlerinin tatbikatta da yürürlükte olduğu zannının uyanması, zihinlerde yanlış intibaların doğmasına sebep olmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, eski Yunan sitesinde - meselâ *K. B.* de tavsif edilen şekilde - üniversal bir kanun mevcut bulunmadıktan başka, gerçek mânada bir hak ve adalet de yoktu. Kanun yalnız «vatandaş» menfaatlerini koruyan ve diğer kütlelere hiç hak tanımayan bir takım «hükümler» den ibaretti. Eski Yunan'da kanun kuvvetli olanın irâdesini, hak kuvvetli olanın «fazilet» ini, adalet yine kuvvetli olanın menfaatini ifade ederdi. Bu düşünceleri yalnız bir

⁹⁵ *Agn. eser, s. 338, 343, 451.*

⁹⁶ *Agn. eser, s. 357.*

⁹⁷ «Şurası: muhakkaktır ki, bir devlet kanunlarının ve müesseselerinin az veya çok iyi olduğuna göre uzun veya kısa ömürlü olur», «Bir cumhuriyette yargıçların sayısı çok olmalıdır, aksi hâlde her şey azın irâdesine girer», «Bir hükümdarın en iyi kalesi halkından gördüğü sevgidir. Hükümdar teb'ası tarafından nefret ediliyorsa, onu dünyanın bütün kaleleri dahi kurtaramaz» vb. F. Franconi, *La pensée de N. Machiavel*, 1921, Paris, s. 119, 126, 192.

kaç sofist filozofa mâletmek de doğru değildir. Bu, eski Yunan'da her vatandaşın zihniyetine hâkim olan bir görüştü. Nitekim meşhur «Peloponnesos Savaşları» adlı eserinde aynı fikirleri müdafaa eden tarihçi Thukydides de kuvvete inanmak lâzım geldiği kanaatinde⁹⁸. Kısaca, «kuvvetlinin haklı» olduğu, kanun, adalet ve hak'ın kuvvete dayandığı hususu, Atina «demokrasi» sinin parlak çağı olan Perikles devri dahil, eski Yunan'ın değişmez bir düsturu olarak kalmıştır⁹⁹.

Gördüğümüz üzere *K. B.* in hayır, ahlâkî haz ve şer telâkkillerinde İbn Sînâ yolu ile Aristotelesci düşüncelerin tesirinde; kanun ve devlet reisi mevzularında da Fârâbî vâsıtasıyla Eflâatun'un fikirleri tesirinde hazırlandığı ileri sürülmüş, hattâ eski Yunan'ın bazı mitolojik alâmetleriyle Yusuf'un tasvirleri arasında bağlantılar kurulmuştu. Yusuf'u İbn Sînâ ile ilgilendirenler *K. B.* i bir felsefî eser olarak düşünenlerdir. Halbuki *K. B.* de metafizik mahiyette görüş ve tasniflere râstlanmaz. Yusuf'un bu hususla ilgilendirilen sözlerini umumî düşünceler saymak daha doğrudur. Aristoteles - Yusuf bağlantısına dâir olan iddialar 70 sene evvel eserin iyi bir neşrinin yapılmadığı, doğru okunup anlaşılmadığı bir tarihte, sırf mantıkî istidlâl yolu ile, verilen hükümler gibi görünmektedir. Uygurca'nın ilmi, dinî ve kültürel terimlerine hakkiyle vâkif olunmadan bu mevzuda tam bir kesinliğe varmak herhâlde pek kolay değildir. Diğer taraftan, *K. B.* bir felsefe veya ahlâk kitabı olmaktan ziyade, kanun ve hükümlerliliğin şart ve vasıflarını açıklayan, devlet olma yollarını gösteren ve bu sebeple idare, teşkilât ve içtimâî zümreler üzerinde duran bir siyaset kitabıdır. İbn Sînâ'nın ise doğrudan doğruya bu meselelere ayrılmış, devlet ve kükümlerlilik nazariyelerinin tahlilini gaye edinen bir eseri mevcut değildir¹⁰⁰.

Fârâbî'nin ise bu mevzuda *Ârâ u Eh'l-il-Medînet-il-fâzıla* ve *Kitâb ü's-Siyaseti'l-Medîne* adlarında iki eseri bulunmaktadır. Bu ikisi arasında büyük bir ayrılık olmadığı ve bazı noktalarda birbirini tamamladıkları alâkalılarca kabûl olunuyor. Fârâbî'nin asıl cemiyet ve siyaset hakkındaki fikirleri «El-Medînet ü'l-fâzıla»

⁹⁸ *Thukydides, I. Kitap* (Türk. terc. H. Demircioğlu), 1950, Ankara, s. XXIX vd.

⁹⁹ A. Şenel, *ayn. eser*, s. 143.

¹⁰⁰ Bk. S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 119.

sındadır. Ancak, bütün araştırmacılarca söylendiği ve eserin Türkçe tercümesinden de anlaşılacağı üzere ¹⁰¹ bu bahiste Fârâbî, Eflâtun ile Aristoteles'i takip etmekte, bilhassa Eflâtun'un «Devlet» adlı eserini esas almaktadır. Biz onun, Eflâtun diyalogları ile islâm siyaset görüşünü uzlaştırma gayretlerini ¹⁰² bir yana bırakarak, K. B. de Fârâbî yolu ile eski Yunan tesiri meselesi üzerinde duralım :

Eflâtun değişen, bozulan ve saadetten uzak «dünya âlemi» ni düzene koyabilmek için, onu, mümkün mertebe, sâbit ve mükemmel olan «İdealar âlemi» ne benzetmek ve yeryüzünde de değişmez sosyal müesseseler, inanç ve değerler meydana getirmek lâzım geldiğini ileri sürer; bu sebeple de beşerî duygulara, arzulara değil, «akıl» a uyulmasını ister. Bunun yanında, topluluğu bir insana benzeten Eflâtun'a göre, insanda mevcut *akıl*, *cesaret* ve *icgüdülere* karşılık topluluklarda «bilge» ler, askerler ve, bedenen çalışarak cemiyetin zarurî ihtiyaçlarını temin eden, üreticiler vardır ve topluluk «akıl» ı temsil eden bilgiler tarafından idare edilmeli, diğer kütüpheler onlara tâbi olmalıdır. Ancak, nasıl insan vücudunda bir organ diğer bir organın işini yapamazsa, topluluktaki «sınıf» lar da kendilerine ayrılmış vazifeler dışında iş göremezler. Demek ki, Eflâtun'a göre, bazı insanlar doğuştan idareci, bazıları asker, diğerleri de hizmetçidirler ve cemiyet içinde fonksiyonlarını muhafaza etmek zorundadırlar: «Herkes yerini ve haddini bilmelidir. Devletimizin adaleti kadın, köle, hür, işçi ve idare eden, idare edilen herkesin kendi işini yapmasıdır». Eflâtun, kendisinin «gerçek adalet» dediği bu «kast» kokulu düzenin yürürlükte tutulabilmesi için halkın «yalan» larla kandırılmasını tavsiye eder ve bu yalanların formüllerini de eserinde verir. İdareci ve askerî sınıfların baskı yapmalarını önleme çaresi olarak, hususî mülkiyeti ve âile nizamını kaldıran Eflâtun bu komünist sistemin başına filozofları geçirmek ister, zira onun kanaatine, filozoflardan daha «akıllı» krallar bulunmaz. Artık filozof-kral, üstün kabiliyetleri dolayısıyla, hiç bir kanun ve kaideye tâbi olmaksızın devlet'i idare edebilir ¹⁰³.

¹⁰¹ Nafiz Danışman, «Fâzıl Medine halkının reyleri», Fârâbî Tetkikleri, I 1950, s. 17-79.

¹⁰² H. Z. Ülgen, *İslâm felsefesi tarihi*, 1957, İstanbul, s. 170; İA, mad. Fârâbî.

¹⁰³ Tafsilten bk. A. Şenel, *ayn. eser*, s. 173-179, 190-194, 196.

Eflâton «*Politikos*» adlı kitabında, «Efendi karşısında köle = kiral karşısında halk» aynılığını ileri sürer ve devlet idaresinin diğerinden farkını kiralın «en yüksek iktidar»ı (kendiliğinden emir verme) temsil etmesinde bulur. Burada «kanun» dan bahseden Eflâton'a göre yine de «En iyi idare kanuna dayanan idare değildir, ancak bilge olmaya ıllar kanuna bağlanmalıdır». Eflâton'un, ileride anayasalar hazırlıyacak olanlara rehber olması düşüncesiyle yazdığı son kitabı «*Kanunlar*»ındaki düşünceleri de dikkat çekicidir: Meselâ *hürriyet*, haklı azınlığın haksız çoğunluk üzerindeki hâkimiyetinin ifadesidir. İdare eden çoğunluk ise o topluluk köleliğe düşmüş demektir. Yani «Çoğunluk kendi kendini idare ederse köle, azınlığın hâkimiyetine girerse hürdür». İdare etme hakkını asillere, kuvvetli olanlara ve bilgelere tanıyan; avamı, köleleri, zayıf olanları emir altında yaşamağa mahkûm kabûl eden Eflâton şu formülü ortaya koymuştur: «Eşit olmayanlara eşit muamele etmek eşitsizdir»¹⁰⁴.

Fârâbî de, bir araştırmacının yerinde olarak belirttiği gibi, kendi yaşadığı ülkelerdeki sosyal çevreyi incelemeyi düşünmeksiz¹⁰⁵ Eflâton'un bu fikirlerini hemen hemen aynen tekrarlamıştır ve pek cüz'î ilâvelerde bulunmuştur ki, bunlardan biri «Fâzıl Medîne reisi»nin doğuştan sahip olması gerekli şartlarla ilgilidir. Fârâbî'ye göre bu şartlar: a - Tabiatı ve doğuşu itibariyle reisliğe elverişli olmak, b - Kendisinde reislik irâde ve melekesi bulunmaktır. Fârâbî ayrıca, devlet reisinin vasıflarını 12 maddede hulâsa etmiştir¹⁰⁶.

Aristoteles'de de temel içtimai ve siyasî inanç insanların eşitsizliğidir. Ona göre, faziletlerin en büyüğü olan adalet «eşitlik» ifade eder, fakat «İnsanlar eşit oldukları takdirde onlara eşit payı vermek adalettir, aksi hâlde adaletsizlik olur». Siyasette adalet ise «köleler ve yabancılar için değil, hür ve birbirine eşit vatandaşlar için bahis mevzuudur»¹⁰⁷. Aristoteles siyasî fikirlerinin toplandığı «*Politika*» adlı kitabında vatandaşlar yararına çalışan vasıtalar olarak tanıttığı köleleri «canlı mülk», işçileri «canlı âlet» diye vasıflandırmış ve Yunanlıların doğuştan hür

¹⁰⁴ A. Şenel, *agn. eser*, s. 201, 211, 219.

¹⁰⁵ A. A. Adıvar, *Fârâbî*, İA, IV, 467a.

¹⁰⁶ N. Danışman, *agn. eser*, s. 58 vd.

¹⁰⁷ A. Şenel, *agn. eser*, s. 228, 235.

kimseler olduğunu, barbar (yabancı) ların ise köle olarak dünyaya geldiklerini iddia etmiştir. Kanunun «ihtiraslardan kurtulmuş akıl» olduğunu söyleyen Aristoteles, kanun hâkimiyetinin tek kişi hâkimiyetinden daha iyi olduğu, fakat «umumî olan ve tarafsız kanunların adaleti sağlayamayacağı, bunların hususî durumlara uydurulması lâzım geldiği» fikrindedir. Sosyal sınıfları servet durumlarına göre ayıran Aristoteles «aşâğılık sınıf» saydığı fakirlerin ancak «despotça hükmedilmekten anladıklarını» ileri sürer. Ona göre, iyi bir devlet servetçe orta sınıfın kalabalık olduğu topluluk idaresidir. Böyle bir idarede «siyasî haklara sahip olanlar için kanunlarda titizlik gösterilmelidir»¹⁰⁸.

Burada hulâsa etmeğe çalıştığımız Eflâtun ve Aristoteles'in adalet, hak, kanun üzerindeki görüşleri ile *K. B.*deki düşünceler arasında herhangi bir münasebet bulmak ne dereceye kadar mümkün olacaktır? Eski Türk telâkkisindeki *âdil, faydalı, eşit ve üniversal* kanun hâkimiyeti ve kişi hürlüğü ile, eski Yunan'ın kuvvete dayanan, servete tapan, maddeci ve ayırıcı hak, adalet anlayışı arasında ne gibi bir alâka kurulabilir? Eğer Eflâtun veya Aristoteles'in veya her ikisinin Yusuf üzerinde tesirleri olsaydı, meselâ *El-Medînetül-fâzıla*'da görülen hususların *K. B.* de de belirli izler bırakması icap ederdi. Demek ki, bu gibi iddialarda acelecilik meseleleri karıştırmaktan başka bir işe yaramamakta ve yanlış hükümlere sebep olmaktadır. Eski Yunan adalet mefhumu Dike'nin alâmeti olan kılıç ile töre'nin elindeki bıçak, Yunan «kut» tanrıçası Tykhe'ye âit küre sembolü ve Titan kadın Themis'in üç ayaklı iskemlesi ile *K. B.*deki kut'un topu ve «üç ayaklı taht» arasında benzerlikler olduğunu iddia eden A. Bombaci'nin ileri sürdüğü «tesadüfî olmayan uygunluklar» a da ciddi bir mâna atfetmek doğru değildir. Eski Yunan ve eski Türk devletlerinde nazariyede ve tatbikatta müşahede edilen temel ayrılıklar buna mânidir. Arada bir bağlantı veya aktarma bahis mevzuu olsaydı, herhâlde, ilgi, yalnız dışa, iskemle ve masaya inhisar etmez, fakat fikir ve telâkkilerin hiç olmazsa kısmen birbirine yaklaşmasını sağlardı. Bu benzetmeler *K. B.*deki hukuk anlayışı, örf ve geleneklerin Grek düşüncesi ile olan açık farklarını örtmeye kifayet etmemektedir. Kaldı ki, «adalet» in «kılıç» ile alâkası hemen hemen bütün dünyada

108 A. Şenel, *Agn. eser.* s. 243-248.

umumdür ve üç ayaklı iskemle ve taht tasvirlerini eski İran'da da bulmak mümkündür. Fakat bunların hepsinin bir menşeden çıktığını düşünmek herhâlde isabetli değildir. İnsan zekâsı yekdiğerinden uzak ülkelerde birbirine benzer tasavvurlara ulaşmak iktidarındadır. Eğer her «tasavvur» u tek kaynağa bağlamak bir zarurete dayansaydı, yeryüzünde, meselâ aynı gayeye yönelen bütün inanç ve düşüncelerin birbirinin aynı olmâsı ve aynı maksada mâtuf bir çok âletlerin aynı biçimde yapılması ve herbiri dünyanın bir köşesinde yaşayan fen adamlarının birbirine benzer keşiflerde bulunamaması icap ederdi ¹⁰⁹. Bunlara ilâveten, Bombacı'nın yanılma sebeplerinden biri olarak *K. B.* deki «kut» tâbiri zikredilebilir. Öyle görünüyor ki, o, «kut» kelimesini Türkçedeki muahhar ve tâli mânasiyle alarak, bunu kolayca Yunan «talih» tasavvuruna raptetmiştir. Halbuki eski Yunan'da Tykhe her insanda, her âilede, hattâ evlerde ve tarlalarda bile mevcut olduğu düşünülen «kader» i sembolize ettiği hâlde ¹¹⁰, Türklerde «kut», bilhassa bahis mevzuu çağlarda, daha ziyade siyasi hâkimiyet, hükümlanlık ifade etmekte idi.

Bu münasebetle belirtelim ki, eski Yunan siyasi düşüncesinde «tanrı» ların hemen hemen hiç yeri olmamıştır. Gerçi Eflâton, bir zamanlar kâinatı tanrının idare ettiğinden, Aristoteles de Tanrı'nın kâinata «form» verdiğinden bahsetmişlerdir ¹¹¹, fakat Eflâton'un «Tanrı'nın kâinatı sonra kendi hâline bıraktığını» söylemesinden ve Aristoteles'in de Tanrı'yı sadece felsefi yönden ele almasından anlaşılıyor ki, onlardaki bu tanrı, *K. B.* deki hükümlanlığın kaynağı «âli kudret» vafındaki Tanrıdan ayrıdır. Esasen tâ Asya Hunları çağından beri Türklerde mevcut yaratıcı, koruyucu, insanların hayat ve varlıklarına hükmeden, ölümsüz Tanrı telâkkisi ile, Yunanlıların doğup büyüyen, evlenen, kıskanan, birbirleriyle kavga eden tanrıları arasında bir münasebet de düşünülemez. Herhâlde bu yarı insan-tanrıların yeryüzünde yine insanlar tarafından kurulan ve yürütülen devlet üzerinde tesirleri olamayacağı kanaatiyledir ki,

¹⁰⁹ Medeniyetlerin doğuşu ve gelişmesi ile ilgili bu mesele hakkında "Bozkır Kültürü,, ne bk.

¹¹⁰ E. Peterich, *Küçük Yunan mitologyası* (Türk. terc. Y. Baydur), 1959, Ankara. s. 31.

¹¹¹ A. Şenel, *agn. eser*, s. 201, 231.

eski Yunan düşüncesi, devlet başkanları olarak seçilen şahıslara sınırsız idare hakkı tanımak zorunda kalmıştır.

K. B. deki üniversal adalete dayanan kanun fikri ve Tanrı kudretinden doğan hükümlerlik telâkkisine karşılık eski Yunan «devlet» indeki muazzam boşluk burada kendini gösterir. Eski Yunan'da ya kanun yoktur, veya - Aristoteles'de görüldüğü gibi - kanun varsa da «hak» yoktur: Zira ne kanunu mecburî kılıcı, ne de kanunun tatbikatını müeyyide altına alan «kut» u gerektirici bir düşünce mevcut olmamıştır. Dolayısıyla her şey, baştaki şahısta vehmedilen «fazilet» lere bağlı kalmakta ve devlet idaresi âdeta siyasî mahiyetini kaybedip bir ahlâk meselesi hâline gelmektedir ¹¹². Eski Yunanistan'daki ahlâkî davranışlara ilâveten, toplulukta hükümlerlik prensipinin açıkta bırakılması gibi bir hukukî müessese eksikliği, eski Yunanlıların neden gerçek hürriyete sahip olmadığını ve 200 bin civarında nüfuslu, küçük bir vilâyet sınırlarını aşamayan sitelerde kapalı kalarak büyük devlet kuramadığını izah ettiği gibi, *K. B.* de tasvir edilen şekilde yüksek bir mânevî kuvvetin himayesinde geniş imparatorluklar meydana getirmeyi ve çok kalabalık kütleleri idare etmeyi başarmış olan Türk ile, duygu ve temayüllerini hesaba katmadığı «insanın bütün meselelerini yalnız akıl vasıtasıyla cevaplandıracağını» zanneden Yunanlıların arasındaki farkı da ortaya koyar.

Roma'da da, Cumhuriyet devrinde konsüllere «halk meclisleri» tarafından tevcih olunan *imperium* hakkının tatbikatında görülen aksaklıklar, nihayet, imparatorların «tanrı» ilân edilmeleri ile bir dereceye kadar giderilebilmiştir ¹¹³.

c - Ç i n t e s i r i m e s e l e s i : Gördüğümüz gibi, böyle bir tesir J. Thury, W. Barthold ve bilhassa S. M. Arsal tarafından ileri sürülmüştü. Rasyonel bir düşünceye sahip olan Konfücius'un: "İnsanların hayat ve hareketleri değişen ahvale göre değil, ebedî ahlâk kanununa, cihanşümül nizama göre düzenlenmelidir... Ahlâkî ve ruhî inkişafın yolu ilimdir... Tanrının en yüksek emri, diğer insanlara karşı sevgi ve merhamettir... Vazife kanunu ne kadar yüksek, ne kadar kudsî bir kanundur! Bu kanun göçe ka-

¹¹² Bu noktalar şu eserde iyi işlenmiştir: Michael B. Foster, *Masters of Political Thought I*, 1966, London, s. 36, 56, 125-162.

¹¹³ Tafsilen bk. S. M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 319-345, 364-374.

dar yükselir... Vazife kanunu herkes için birdir : En yüksek makam sahibi gibi, en mütevazı ve meçhul insan dahi vazife ile mükelleftir... Akıl, insanların beşerî vazifelerini yapabilmeleri için Tanrının insan ruhunda yerleştirdiği kanundur” gibi sözleriyle ve devlet idaresi hakkındaki «Hâkimiyetin gayesi halkın refah ve saadetidir... Devlet idare etmek, halk için çalışmaktır» gibi fikirleri, Arsal'a göre, Türk örf ve ahlâkının gelişmesinde hayırlı tesirler yapmıştır. “Zaten Konfucius'un ileri sürdüğü ahlâkî felsefe Türklerin millî ahlâkından uzak bir felsefe değildir” diyen Arsal¹¹⁴ bu açık tesire örnek olmak üzere, bir Uygurca metinden şunları nakleder : “Hakîm Konfucius demiştir ki, il tutacak beylere üç şey lâzımdır : asker, aş ve halkın güveni. Bunlar arasında en ehemmiyetlisi halkın güvenini muhafaza etmektir”¹¹⁵

Biz, Arsal'ı takviye etmek üzere, Konfucius'un hâkimiyet, âile ve sosyal hayata âit şu düşüncelerini ilâve edebiliriz : «Devlet âilenin genişlemesinden ibarettir. Âile de tıpkı gök âlemi gibi tanzim edilmiştir... Devlet ile âile, hükümdarlar halk; baba ile evlât gibidir. Baba ile oğul arasındaki bağ ve münasebet, Tanrı ile hükümdar arasındaki bağ ve münasebetin aynıdır... Hükümdar, devletin başı olmakla, Gök'ün oğludur ve ona itaatle vazifelidir. Gök keyfî hareket eden bir despot değil, fakat kanunîliğin esasıdır. Nasıl gökyüzünde güneş, ay ve yıldızlar kanunlara göre hareket ediyorsa, yeryüzündeki insan da bu kâinat düzeni çerçevesinde hareket etmelidir... Hükümdar Gök gibi örnek olmalı, hayatın, törenlerin nizam üzere cereyanını sağlamalıdır. O zaman dünyadan huzursuzluk kalkacak, her şey düzelecektir»¹¹⁶.

Konfüçyanizm'in esaslarını teşkil eden bu fikir veya tâlimlerle K. B. deki düşünceler arasında gerçek bir münasebet vardır. Kanun fikrindeki açıklık, Tanrı'nın en büyük kudret olarak tasavvuru, hükümdar - Tanrı ilgisi ve Tanrı'nın hükümdara örnek olması Türk *töre*, *kut* telâkkileri ile bir paralellik arz etmektedir.

Acaba bu münasebet nereden ileri geliyor? Meselenin düğüm noktası eski Türk dini ile, Çin kültürünün gelişmesi tarihinde gizlidir. Eski Türklerin dini Totemcilik veya Şamanizm değil,

¹¹⁴ *Türk tarihi ve hakuk*, s. 64 vd.

¹¹⁵ *Aynı eser*, s. 66.

¹¹⁶ W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, DTCF Dergisi II, 2 (1944), s. 265-274; ayn. müell., *Çin tarihi*, s. 45 vd.

Gök dini idi. M. ö. binlerde Asya yaylalarında yaşayan Türkler semayı Tanrı telâkki etmişler, herhâlde çeşitli tabiat hâdiselerinin tesiri ile, göğün sonsuz kudretine inanmışlar, böylece beliren «Gök Tanrı» eski Türk âme hukukunda büyük rol oynamıştır. İşte bu eski Türk inancı ile Çin dinî telâkkileri arasında bağlantılar bulunmaktadır. M. ö. II. bin başlarında Çin kıt'asında birbirinden farklı kültürler yaşamakta idi. Bunlardan en mühimleri güneydeki ziraat kültürü, kuzeydeki avcı kültürü ve kuzey-batıdaki, çobanlığa dayanan, Bozkır kültürü idi. Bu son kültürün sahipleri, eski Çin silâh şekillerinin, bronz dökme sanatının ve diğer arkeolojik vesikaların gösterdiği gibi, Asya'nın «yüksek düzlükleri»nden gelen Türklerin ataları idi. Çin'de Shang devrinde (m. ö. 1450-1050) bir kültür değişmesi başlamış ve önceki Çin bereket tanrıları yanında Gök dini kendini hissettirmişti. Gerçek Çin tarihinin başladığı Chou'lar devrinde (m. ö. 1050-247) yerli kültür üzerinde kuzey-batı tesirleri büsbütün arttı. Türk menşeli oldukları bile muhtemel görülen Chou'lar, içinde güneş, ay ve yıldız kültlerinin bulunduğu Gök dinine inanıyorlardı¹¹⁷. Başkent Lo-yang şehri, bu dinin tesiri ile, dünyanın merkezi sayılıyordu. Nihayet yüksek iktidara sahip hükümdar, Gök dini telâkkisine uygun olarak, «Gök'ün oğlu» mertebesine yükseldi¹¹⁸. Chou'lar zamanında devlet geliştikçe yerli unsurlarla karışan Bozkır Türk kültürü Çin'de yayılmış ve bu iki kültürün kaynaşmasından gerçek Çin medeniyeti ve Çin topluluğunun esasları kurulmuştur.

İşte Konfucius (ölm. m. ö. 480'lerde) bu çağın düşünürüdür. Kendisi tarafından yeni bir şey ortaya konmayıp mevcut telâkkileri ve daha eski «hakim»lerin fikirlerini topladığı bilinen Konfucius¹¹⁹'ün «tâlimleri» için esaslar zaten Gök dini akîdelerinde bulunuyordu. Bu tâlimlerin aslı Çin «Tanrı» düşüncesiyle alakası

¹¹⁷ Tafsilten bk. M. Özerdim, *Chou'larda Türklerden gelen Gök dini*, Belle-ten, sayı 105 (1963), s. 1-23. Ayrıca bk. W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, DTCF Dergisi I, (1943), s. 21-29; ayn. müell., *Ülkü*, sayı 92, s. 166 vd.

¹¹⁸ «Gök'ün oğlu» (T'ien-tzu) unvanının Türk menşeli olduğu hakkında: W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, s. 268; M. Özerdim, ayn. eser, s. 19. Daha bk. Aşağıda n. 121.

¹¹⁹ W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, s. 270; S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 64.

yoktu. Zira çok tanrılı olan Çin'de tanrıların en büyüğü sayılan *Ti* bir ziraat-toprak tanrısı idi ¹²⁰. Toprak kendisi Ana-tanrıça olarak tasavvur olunuyordu. Sonraları *Ti*, Gök dininin tesiriyle, insanların atası olan bir tanrı-kıral hâline gelmişti.

Konfucius'un eski Türk telâkkilerini nakil ve izah ettiğine dâir diğer bir delil de, Tanrı'dan bahsederken, Çince olmayan, «*T'ien*» sözünü kullanmasıdır. O, yukarıda cümlelerini naklettiğimiz *Lun-yü* (Felsefe konuşmaları) adlı kitabında Gök ve Tanrı tâbirlerini daima bu kelime ile karşılamıştır ¹²¹ ki, bu da Türkçe «Tanrı» (Tengri) kelimesinden başka bir şey değildir ¹²². Türkçenin, hiç olmazsa m. ö. V. yüzyıldan beri mevcut, bilinen en eski kelimesi olan «Tanrı» sözünün Çin dilindeki karşılığı *T'ien*, Orta Asya'daki «Tanrı dağları» adının Çincesinde (*T'ien-şan*) hâlâ yaşamaktadır.

K. B. yazarı eski Türk telâkkilerini, Uygur metni misâlinde görüldüğü üzere, Konfucius vasıtası ile nakledebileceği gibi, içinde yaşadığı Karahanlı Türk topluluğunu ve devletini müşahede yolu ile de tesbit edebilir. Zira Karahanlı halkının büyük çoğunluğunu meydana getiren Karluklar uzun müddet Göktürk imparatorluğunun bir cüzünü teşkil etmişlerdi. Göktürkler de ataları olan Asya Hun devletinin telâkki ve geleneklerini devam ettirmişlerdi. XI. yüzyılda *K. B.* in yazılmasını mümkün kılan husus ise, İslâm-Türk devletlerinin en doğusunda, eski Türk kültürü sahasında yer alan Karahanlıların millî an'anelerini daha kuvvetli şekilde muhafaza etmeleri idi.

*

Kutadgu Bilig'i neşreden ve günümüz Türkçesine çeviren R. R. Arat bu eserin henüz «El sürülmemiş bir hazine» olduğunu söylemişti. Bu sözde bir gerçek payının varlığını kabûl etmemiz lâzımdır. *K. B.* bir çok cepheleriyle incelenmeğe muhtaç bir eserdir. Ancak, bilhassa kelime-terimlerinin hakikî mânalarının tesbiti ile, yeni bir tercümesine ihtiyaç vardır. Asıl ondan sonradır ki, *Kutadgu Bilig* kültür tarihimiz üzerine ışıklarını saçacaktır.

¹²⁰ W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 61.

¹²¹ Bk. *Lun-yü'nün Çince baskısı*, Tai-pei, 1963, s. 232.

¹²² Çincedeki *T'ien* sözünün türkçe Tanrı olduğu daha 1934 de G. A. Barton tarafından beyan edilmişti (Belleten, sayı 20, s. 445).

SEYDİ ALİ REİS

Cengiz Orhonlu

Kâtib-i Rûmî diye anılan Seydi Ali Çelebi XVI. yüz yıl Osmanlı cemiyetinin en tanınmış simalarındandır. Onun bu tanınışı, orta derecede bir şair oluşundan, bir çok deniz savaşına katılmasından, Hint donanması denen Süveyş donanmasının amirali olarak Portekizlilere karşı çarpışmasından ve daha sonra deniz coğrafyasına ait eserler telif etmesinden ileri gelmektedir. Şüphesiz bütün bunlar bir kimsenin şöhret sahibi olması için kâfidir. Seydi Ali Çelebi'nin bu şöhretinin diğer ülkelerde de yayılmış olmasında, coğrafya'ya dair olan *Muhit* ve *Mir'atü'l-memâlik* eserlerinin büyük tesiri vardır.

Hayatı hakkında bazı denemeler yapılmıştır¹. Fakat bunlar tam olmayıp hayatının muayyen devrelerini ele almaktadır². Hayatı hususunda hemen hemen dâima *Mir'atü'l-Memâlik*'e ve bu eserde bulunan kendine ait dağınık kayıtlara istinad edilmektedir. Nitekim ona eserlerinde sayfalar ayırmış olan Âli³, Peçevî⁴ ve Kâtib Çelebi⁵ bu hususta bizzat kendi eserinden faydalanmışlardır. Mevcud bilgilere göre hayatı etraflı bir şekilde, Türkçe *İslâm ansiklopedisi*'nde yazılmıştır⁶.

I — Seydi Ali Reis'in hayatı

Ailesi hiç olmazsa İstanbul'un fethinden beri denizcilik ile uğraşmakta ve o tarihten beri İstanbul'da oturmakta idi. Ailesi-

¹ M. C. Şababettin Tekindağ, *Seydi Ali Reis hakkında düşünceler, Tarih-ten sesler*, sayı 13-14 (İstanbul 1944), s. 21-24.

² C. E. A. W. Oldham, *Sîdi Ali Shalabi in India 1554-1556, The Indian Antiquary* 59 (1930), s. 219-224, 239-241, 60 (1931), s. 5-8, 26-30.

³ *Kühû'l-ahbâr*, Halet Efendi kütüphanesi, nu. 598, 90 a-96 b.

⁴ *Tarih*, İstanbul 1281, e. I, s. 367-384.

⁵ *Tuhfetü'l-kibâr fi esfarî'l-bihâr*, İstanbul 1329², s. 62-66.

⁶ Şerafettin Turan, *Seydi Ali Reis maddesi, Türkçe İslâm ansiklopedisi* (İstanbul 1965).

nin İstanbul'a Sinop'tan geldiği hususu kati değildir ⁷. Ailesi, dedesi zamanında İstanbul'a gelerek Galata'da tesis edilmiş olan tersane de çalışmıştır. Bundan anlaşıldığı gibi denizcilik ve deniz işlerine özel alâka ona dedesi ve babasından miras kalmıştır. İsmi-ni tespit edemediğimiz dedesi Tersane kethüdası olup oğlu olan, Seydi Ali Çelebi'nin babası Hüseyin'de aynı şekilde babasının yolunu seçerek denizci olmuş ve zamanla yükselerek babası gibi Tersane hethüdası olmuştu. Doğum tarihi tespit edilemeyen Seydi Ali' böyle bir ailenin çocuğu olarak küçük yaştanberi deniz ve denizcilik ile haşır neşir olmuştur ⁸. Galata'da doğup büyüdüğü için Galatalı lâkabı ile de anılırdı. Kanunî'nin culûs yıllarında, delikanlılık çağında olan Seydi Ali, Rodos fethi ile sonuçlanan (1522) sefere iştirak etmiştir. Muhtemelen bir kadirğa'ya kumanda ettiği anlaşılan Seydi Ali Çelebi bundan sonra bir çok deniz seferlerine katıldı ve Akdeniz'in batı kesimlerini iyi öğrendi. Özellikle Barbaros Hayreddin Paşa'nın maiyetinde çalıştı. Seydi Ali Çelebi'nin ismi Preveze savaşından sonra duyulmaya başlamıştır ⁹. 1538 de vuku bulan bu büyük deniz savaşında Seydi Ali Çelebi sol cenahda bulunuyordu ¹⁰. Daha sonra Kaptan-ı derya Sinan Paşa emrinde çalışmıştır. Meselâ feth edilmesinde Turgud reis'in büyük gayreti görülen Trablusgarb'ın Osmanlı ülkelerine katılmasında Kaptan-ı derya Sinan Paşa'nın emrinde 1551 seferine katıldı. Bundan başka diğer büyük deniz kumandanları

⁷ Atasının Sinop'tan Galata'ya gelip yerleştiği yalnız Mehmed Süreyya (*Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, c. III, s. 498) tarafından kaydedilmiştir. Çağdaş tercüme-i hal ve diğer kaynaklarda böyle bir kayda tesadüf edilmemiştir. Yalnız şüür de Seydi Ali gibi mahlası Kâtibi olan diğer bir şahıs daha vardır ki Sinopludur (Bunun için bk. *Aşık Çelebi Tezkiresi*, Ali Emiri ktp., Tarih kısmı, nu. 772, s. 282).

⁸ *Miratü'l-Memalik*, neşreden Ahmed Cevdet, İstanbul 1313, s. 14.

⁹ Muradî, *Gazavat-ı Hagreddin Paşa*, Topkapı sarayı Müzesi kütüphanesi, nu. 1291, 269 a. Burada Preveze savaşına katılan tanınmış denizciler arasında Seydi Ali Çelebi'de vardır.

¹⁰ Bazı eserlerde (İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi*, İstanbul 1948, c. II, s. 214) Seydi Ali'nin sol cenaha kumanda ettiği iddiası doğru değildir. Çünkü bu olayı manzum olarak tafsilâtlı olarak anlatan Muradî (*aynı eser*, 273 b) bundan bahsetmediği gibi sağ kolda Hürrem bey, Hamid, Sinan, Cihan Reis, Seydi Ali'nin bulunduğunu, sol kolda ise Kocaeli sancak beyi Ali bey ve ondan başka Mustafa bey, Salih Reis v. s. bulunduğunu kaydetmektedir (Birde bk. Peçevî, *aynı eser*, s. I, 213-216).

emrinde de çalışmıştır ¹¹. Kaynaklardan anlaşıldığına göre müstakil olarak bir filo başında görev almamıştır. Fakat merkezdeki Tersane teşkilâtının ileri gelenleri arasına karışmıştı. Esasen donanma da görev alması tersanedeki ilk görevinden sonra olmuştur. İlk resmi görevi azaplar kâtipliğidir. Bu görevden ötürü şiirde kullandığı "kâtibi" mahlasını almıştır ¹². Ancak onun azaplar kâtipliğine tayin tarihi bilinmemektedir. Bunun muhtemelen Preveze deniz savaşından önce olduğu tahmin edilebilir. Meslekte ilerledikçe şöhreti gibi işgal ettiği makamlar da önemli olmağa başladı. Daha müstakil göreve tayini Tersane kethüdalığından ¹³ sonra olmuştur. Tersane kethüdası olarak İstanbul'da Galata semtinde, yâni baba ve dedesinin memuriyetinde bulunuyordu ¹⁴.

Dedesi ve babası gibi İstanbul'un Galata semtinde oturan Seydi Ali Çelebi devrinin ikinci ve üçüncü derecede bir şairi olarak ta tanınmıştı. Konağı bazı şairlerin toplantı mahalli idi. Seydi Ali Çelebi'nin himaye ettiği ve konağına devam eden şairler arasında Kâmi, Yetim ¹⁵, Sabuhî, Hâtîfi, Müslim, Mahremî ¹⁶ gibi şairler de vardı ¹⁷. Seydi Ali Çelebi 1540/41 (947) de Galata'da bir kasr inşa ettirdi; bu kasra adları yukarıda zikredilmiş

¹¹ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 14.

¹² Lâtîfi, *Tezkire*, neşreden Ahmed Cevdet, İstanbul 1314, s. 277; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. III, s. 498; Aşık Çelebi (*Tezkire*, Ali Emiri, Tarih kısmı, nu. 772, 280 a) Tersane kâtibi olduğunu yazıyorki yukarıda kaydedilmiş olan azaplar kitâbeti demektir.

¹³ Tersane kethüdası tâyini her halde Preveze savaşından çok sonra olmalıdır. Zira 1536-1537 yıllarında, hatta Preveze savaşı sırasında Tersane Kethüdası Ali isimli bir şahıs idi (Peçevî, *aynı eser*, c. I, s. 196).

¹⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. III, s. 499.

¹⁵ Bu zat İstanbullu olup silahdarlar zümresine mensup idi. Turnacıbaşı veya Turnacıbaşı-zade Yetim Ali Çelebi diye anılır. Oruç Reis ile Hayreddin Hızır Reis'in hayatını anlatan manzum olarak bir eser yazmıştır. Adı *Lüccetü'l-ebâr* olan bu eser henüz bulunmuş değildir (Lâtîfi, s. 370); 1552/53 (hicrî 960) da vefat ederek Südlüce'de cami yakınında defnedilmiştir (Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmî*, İstanbul 1281, c. I, s. 304). Mahallinde yaptığımız araştırmada çok evvel-den tahrir olmasından dolayı mezarına rastlayamadık.

¹⁶ Bu zatta manzum olarak Kanunî'nin cülûsundan Bağdad seferine kadar olayları anlatan bir *Süleyman-name* yazmıştır (Topkapı, Revan ktp., nu. 1287; bunn için bk. Ağâh Sırrı Levend, *Gazavetnameler*, Ankara 1956, s. 49).

¹⁷ *Aşık Çelebi tezkiresi*, s. 281; Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkitetü's-şüerâ*, Hekimoğlu Ali Paşa ktp., nu. 602, 255 a; Ali, *Künhü'l-ahbâr*, 351 a.

olan şâirler birer tarih söylediler ¹⁸. Seydi Ali Çelebi bu minval üzere şâirler ve meslek erbabı arasında semereli bir hayat geçirirken Osmanlı imparatorluğunun Hint okyanusundaki deniz ilişkileri sebebi ile hayatının seyri değişti.

II — Hint Kaptanı olarak faaliyeti

Hint kaptanı Piri Reis idaresinde Osmanlı donanması 1552 de Maskat zaptederek yıkmış fakat onu takiben Hürmüz'u alamyarak Basra körfezine girmişti. Daha sonra Piri Reis üç gemi ile Süveyş'e dönmeye teşebbüs etmiş. Fakat iki gemi ile vardığı Süveyş'den Kahire'ye geldikten sonra hapsedilmiş ve gelen emre uyularak idam edilmişti. Basra'da kalan Hint donanmasına kaptan olarak Ali bey adlı bir zat düşünülmüş, fakat bir kara adamı olan bu şahsın kabul etmemesi ile bu görev Katif sancak beyliğinden azledilmiş olan Murad reis adlı denizciye teklif edildi. Murad Reis aldığı talimata göre 5 kadirga, 1 kalyon, 2 firkateyi Basra'da bırakarak, kalan 15 gemiyi Süveyş'e geri götürme görevini aldı. 1553 de 15 gemiden ibaret donanma ile hareket eden Murad Reis Portekiz engelini aşmaya muvaffak olamadı ve geri dönmeye mecbur oldu. Ona halef olarak düşünülen Seydi Ali Çelebi gerek pratik deniz bilgisi ve gerekse nazari bilgisi bakımından en uygun bir kimse idi. Onun bu mevkie tayin tarihi bazı eserlerde farklı olarak aksettirilmiştir. Peçevi ve Celâl-zâde Mustafa ¹⁹ tarih vermiyorlar, buna karşılık Kâtib Çelebi ²⁰ 960 Hicri yılı (1552/53) ortalarında, Seydi Ali Reis ²¹ 960 Hicri yılı Zilhicce ayı sonlarında (Aralık 1553) olarak kaydediyorlar. Başbakanlık arşivi'nde kesin tayin tarihi mevcut olup bu 2 Aralık 1553 (25 Zilhicce 960) dır ²². Seydi Ali Çelebi tâyini sırasında sipahi oğlanları zümresinden olup günde 30 akça ulûfe alıyordu. Aldığı emir uyarınca hareket ederek Haleb'e gitti. Devrin hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman Nahcivan seferi için Halep'te yığınak yaptırıyordu. Kendisine bu tevcihin Haleb'e Nahcivan seferine katılmak için gittiği sırada mı yoksa özel surette bu iş için Halep'e

¹⁸ *Aynı eser*, göst. yer.

¹⁹ *Tebakatü'l-memâlik*, Topkapı Sarayı Bağdad kütüphanesi, nu. 298, 392 b.

²⁰ *Tuhfetü'l-kibar*, s. 62.

²¹ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 14.

²² KK, *Ruus defteri*, nu. 210, s. 257; bk. Belge 1.

çağrılarak mı yapıldığı anlaşılamıyor. Bilinen şey tayin emrinin Halep'te kararlaştırıldığı ve kendisine bildirildiğidir. Mısır kapitanlığı verilince ulûfesi günde 80 akçaya yükseltilmişti²³.

Hint kaptanı veya Mısır kaptanı olarak süratle görevi başına hareket eden Seydi Ali Çelebi 7 Aralık 1553 (1 Muharrem 961) de Halep'ten Basraya gitmek üzere şehri terketti. Birecik, Urfa (Ruha), Nizip, Musul yolu ile Bağdad'a gelip oradan nehir yolu ile Şubat 1554 de Basra şehrine vardı. Basra'ya varışının ertesi günü Basra beylerbeyini ziyâret ederek donanmaya tâyin emrini gösterdi. Bunun üzerine Basra beylerbeyi olan Mustafa Paşa Basra limanında duran Hint veya Mısır donanması diye anılan donanmayı ona teslim etti. Süveys'e götürülecek olan donanma 15 gemiden mürekkep idi. Seydi Ali Reis gemileri elden geçirerek en süratli bir şekilde tamirlerini yaptırdı ve daha sonra bir deniz seferi için gerekli ikmallerini yaptırttı. Fakat deniz mevsimi donanmanın hareketine müsaid olmadığı için bunun için 5 ay kadar Basra'da beklemek zorunda kaldı. Bu arada Basra beylerbeyi Mustafa Paşa bu günkü İran-İrak sınırı bölgesinde olan bataklık ve sular içinde bir bölge olan Huveyze kalesinin fethine teşebbüs etmişti²⁴. Bu hareketi denizden desteklemesi için Seydi Ali Reis'ten yardım istedi. Seydi Ali Reis içinde Mısır askeri bulunan 5 kadırgayı gönderdi. Fakat buna rağmen Basra beylerbeyi Mustafa Paşa'nın askeri harekâtı başarı kazanamadı²⁵. Deniz mevsimi yaklaştığı için Basra beylerbeyi Mustafa Paşa denizde portekiz donanmasının olup olmadığını ve diğer hususları öğrenmek için Şerif adlı bu denizleri çok iyi bilen bir yerli kılavuzu bir fırkate (perkende) ile Hürmüz taraflarına gönderdi. Bu zat bir ay kadar o taraflarda araştırma yaparak dolaştıktan sonra geriye Basra'ya döndü ve 4 parçadan başka portekiz gemisi görmediğini ifade etti. Bunun üzerine donanmanın hareket üssü olan Süveys'e doğru hareketine karar verildi.

Seydi Ali Reis 2 Temmuz 1554 (1 Şa'ban 961) de Basra'dan

²³ KK, *Ruus defteri*, nu. 210, s. 257.

²⁴ Bir çok adalardan meydana keldiği için Cezayir denen bu yeri Kuzey Afrika'daki Cezayir'den ayrılmak için "*Cezayir-i cedid*" denmiştir.

²⁵ O sırada gördüğü bir rüyayı kötüye yoran Seydi Ali Reis, daha sonra bu Cezayir başarısızlığı çıkınca ona işaret olduğunu zannederek teselli bulmuştu (*Mir'atü'l-memâlik*, s. 17).

donanması ile hareket etti. Basra beylerbeyi'nin evvelce düşman donanmasını keşif için gönderdiği adamı Şerif fırkatesi ile Hürmüz'e kadar donanmaya refakat etti. Donanma Şattü'l-arap'tan Basra körfezine çıktıktan sonra bir müddet İran'ın Şiraz sahilleri takip edildi. Bu arada bir celbe (çekeleve) ^{25a} ile karşılaşıldı, ondan düşman donanması hakkında haber soruldu. Gemidekiler hiç bir bilgileri olmadığını beyan ettiler. Daha sonra donanma Lahsa (al-Hasa) taraflarında önemli bir liman olan Katif'e varıldı. Burada da Portekiz donanması ve gemileri hakkında malûmat soruldu. Seydi Ali Reis buradan hareket ile Bahreyn adalarına geldi ²⁶; buranın hâkimi Murad Şah veya reis denen şahıs idi. Buradan da hareket ile doğruca Eski Hürmüz (Kays) adasına ve Keşim (Qishm=Breht) adasına ve diğer adalara uğramak suretile Hürmüz boğazı geçildi. Basra'dan beri donanmaya refakat eden Şerif hâli hazır durum bildirmek üzere rapor mahiyetinde bir mektup ile Basra beylerbeyi Mustafa Paşa'ya geri gönderildi.

A. Portekiz donanması ile ilk çatışma: Basra'dan hareketin 40 ıncı gününde Hürmüz boğazı geçildi ve 10 Ağustos 1554 de Umman sahillerindeki Hurfakan şehri civarına varıldı. Kuşluk zamanı ansızın Hindistan genel valisi Afonso (Alfonso) de Noronha'nın oğlu Fernando'nun emrindeki 25 ²⁷ parça gemiden müteşekkil bir portekiz donanması ile karşılaşıldı ²⁸. Portekiz donanması doğrudan doğruya Seydi Ali Reis'in donanması üzerine gelince, Seydi Ali Reis derhal yelkenleri fora ederek demir aldı ve donanmasını savaşa hazır duruma getirdi. Flandıralar dikilip, sancaklar açılıp harbe başlandı. Karşılıklı başlıyan top ve tüfek ateşi gittikçe şiddetlendi. Bu ateş arasında bir portekiz kalyonu top ateşi ile çok hırpalanmış bir durumda ateş hattından çıkarak kontrolü kaybetmiş bir durumda sahile vurdu, sonra da battı. Devam eden savaş Seydi Ali Reis'e göre ²⁹ düşman donanması, amiralinin bir işaret topu atmasını müteakip Hürmüz yönünde çekildi gitti; buna göre zaferin Seydi Ali Reis'de

^{25a} Sakoleva, şaqlâwa, sakuleva, sakoleva şekillerinde de yazılan iki direkli, yelkenli küçük bir gemi.

²⁶ *Mir'atü'l-memâlik*, 18; *Tuhfetü'l-kibar*, 63.

²⁷ 4 barça, 3 büyük kalyon, 6 portekiz karaveli, 12 grab (çekdiri) olmak üzere 25 gemi (*Mir'atü'l-memâlik*, 19).

²⁸ Peçevî (c. I, 368) 20 aded gemi diyor.

²⁹ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 19.

olması lâzımdı³⁰. Fakat Faria Y. Sousa bundan bahs etmiyor.³¹ Bu olaydan az sonra hava birden bire şiddetlendi sağanağa çevirdi. Bu ani çıkan fırtınaya rağmen Seydi Ali Reis Hint okyanusunda Kızıldeniz yönünde yola devam etti. Hurfakan'a vardı orada donanma gemilerinin su ihtiyacı giderildi ve tekrar denize açıldı. Seydi Ali Reis varılacak yere gitmekten gecikmemek için savaştan çekilen düşmanı takip etmediği gibi fırtınalı havanın sakinleşmesinde beklememişti.

B. Portekiz donanması ile ikinci çatışma: Umman ülkesinde Sohar'a uğradı, oradan denize açıldıktan ve 17 gün denizde seyirden sonra 26 Ağustos 1554 (26 Ramazan 961) de Maskat kalesi ile Kalhat civarına gelindi. Fakat seher vakti limanında D. Fernando'nun kumandası altında 34 gemiden mürekkep bir portekiz donanması³² karşısına çıktı³³. Portekiz donanması yelken üzerine gelince Seydi Ali Reis çok isabetli bir görüşle gemilerini deniz dik inen kayaların uzandığı kıyı ile düşman donanması arasında safa soktu. Gayesi hemen hemen tamamı yelkenli olan düşman gemilerini sahil sırtlarının kestiği rüzgâr sebebi ile hareketsiz bırakmaktı; böylece, teknik bakımdan kendi gemilerinden üstün olan portekiz gemilerini ölü bölgeye alarak hareketsiz hale getirerek bir denge sağlamaktı. Karşılıklı başlıyan top ve tüfek ateşi git-tikçe şiddetlendi. Savaşta portekiz barçaları kadırgalarla karşı-laştı; bir zaman sonra savaş rampa savaşına döndü. Bir Osmanlı kadırgası atılan top ateşi ile tutuştu. Fakat onunla rampa rampaya gelmiş olan portekiz barçası da tutuştu, ikisi birden yanarak helâk oldular. Bundan başka 5 Osmanlı kadırgası ile 5 Portekiz barçası birbirlerine rampa halinde olduğu halde kayalara vurarak parçalanıp battılar³⁴. İçlerinden bir portekiz barçası yelkeninin kuvveti ile karaya oturmaya muvaffak oldu ise de gene kurtula-

³⁰ Birde bk. Longworth Dames, *The Portugusse and Turks in the Indian Ocean in the sixteen century*, JRAS, 1921, part 1 (January), s. 22.

³¹ Faria Y Sousa, *The Portuguese Asia or the Discovery and conquest of India by the Portuguese*, trans by John Stevens, London 1695, c. II.

³² 12 barça, 22 grab olmak üzere 34 aded gemiden ibaretti (*Mir'atü'l-memâlik*, 20).

³³ Faria Y Sousa'da (aynı eser, s. 173) çarpışma 25 Ağustos tarihinde Maskat yakınında olduğu kayıtlıdır.

³⁴ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 2; Peçevî, c. I, s. 369; Faria Y Sousa (aynı eser, c. II, s. 173) Portekiz donanmasının kayıplarından bahsetmiyor.

madı. Savaşın şiddetinden her iki taraf savaşçıları yorulmuşlardı; özellikle Osmanlı gemilerindeki kürekçiler kürek çekmekten, sıya yapmaktan, top salvo etmekten yorgun düşmüşlerdi. Zaruri olarak demir bırakılarak, cenge demirli vaziyette devam ettiler. Demirler gemilerin kıçlarına alınmıştı. Zira rüzgâr sahilden esiyordu. Sandallar indirilerek batan kadirgaların denize dökülen mürettebatı toplandı. Kadirga reislerinden Alemşah reis, Kara Mustafa, Kalafat Memi, Gönüllü serdarı Dürzü Mustafa bey ve sair Mısır askerlerinden ve aletçi olan 200 kadar kimse denizden toplandı. Gemilerin arap olan kürekçileri sahile döküldüler. Necid arapları sahile gelerek dövüşen Osmanlı denizcilerine her türlü yardımcı yaptılar. Portekizliler de aynı şekilde denize dökülmüş olan gemicilerini kaliteleri vasıtasile topladılar. Bu kaliteler savaşmakta olan barçalara yardımcı idiler. Onların da gemilerinde arap yardımcı olup bunlarda sahile varmışlardı. Gece karanlığı bastırmaya başlayınca taraflar mecburi olarak ayrıldılar ³⁵.

C. Fırtına sebebi ile donanmanın rotadan çıkması: Sahilden o kadar şiddetli rüzgâr esmeğe başladı ki sahilden ayrılmak bir mecburiyet oldu. Donanma gerisin geriye İran'ın Kirman sahiline kadar geldi; vardığı nokta Caş (Jask)-idi, fakat yanaşacak liman olmadığından bir iki gün limanlık bir yer arandı. Sahil takip edilmek sureti ile Bender-i Şehbar'a gelindi. Limanda bulunan bir yerli gemi reisinin delâleti ile Gevadir (Gwadar) limanına gidilip demir atıldı. Halkı büluc olan bu yerin hâkimi Melik Celâleddin Seydi Ali Reis'in kumanda gemisine bizzat gelerek Osmanlı hükümdarına hürmet ve sempatisini izhar etti ³⁶. Melik Celâleddin Osmanlı donanması Hürmüz'e geldiği zaman her türlü yardımcı yapacağı yolunda bir çok vaadlerde bulundu. Seydi Ali Reis ondan bu sahilleri iyi bilen bir kılavuz aldı. Burada gemiler elden geçirilerek yapılabildiği kadar tamir gördüler. Yemen istikametine hareket üssüne doğru gitmek üzere Hint okyanusuna açıldı. Umman'da bulunan Rese'l-had (Ras al-Had) geçilip Güney Arabistan sahillerinde bulunan Zufar daha sonra Şihr limanları istikame-

³⁵ *Mir'atü'l-memâlik*, 21; *Tuhfetü'l-kibar*, 64.

³⁶ Seydi Ali Reis emrindeki donanma Hürmüz'de iken bu zat gemilerini Osmanlı donanmasının zahire ikmali için göndermişti. Fakat zahire gemileri geldiği zaman Seydi Ali Reis donanması ile oradan çoktan ayrılarak Hurfakan'a gitmişti (*Mir'atü'l-memâlik*, 22).

tine kadar donanma ilerlemişti. Fakat günbatısı yönünden fil tufanı denen mevsimlik fırtına başladı. Devamlı yağın şiddetli yağmur ve büyük dalgalardan yelken açmağa fırsat olmuyordu. Gece ve gündüz ayırt edilemiyordu. Gemiler daima dalgaların getirdiği sularla doluyordu. Gemilerdeki ağırlıklar atılarak gemileri hafifletmeye teşebbüs edildi. Fakat çaresiz yapılacak bir şey kalmadığı için rüzgâra tâbi olundu. On gün bu şekilde denizde mücadele edildi. Bu şekilde gemiler Arabistan sahillerinden uzaklaşarak aksi istikamette Güceret'e tâbi Çeked (Kuç = Kutch) körfezine geldi. Orada denizini rengi beyaz görülünce, kılavuzlardan med fırtınalarının bu sular-tehlikeli girdaplar meydana getirdiği öğrenildi; orada yapılan bir iskandil ile denizin 5 kulaç olduğu öğrenildi. Nihayet orta yelkenler bağlanmak ve devamlı kürek çekmek sureti ile körfeze düşmekten kurtulundu³⁷. Sabahleyin rüzgâr yavaşladı ve denizde cezir zamanı başladı. Direğe çıkan gözcüler sahilde yapılar gördüler; Derhal yelken açılıp sahil boyu gidildi. Sumnat'a varıldı, oradan Diu kalesi önlerinden geçildi. Portekizlilerin en büyük deniz üslerinden olan Diu önlerinden geçerken bir endişe duyuldu. Bu bakımdan yelken açmadan açıktan geçilmek yolu seçildi³⁸. Fakat deniz tekrar şiddetli bir hal aldı. Büyük dalgaların gemileri dövmesi ve rüzgârın sesi gemideki silistre³⁹ sesini diğer efradın duymasına engel oluyordu. Gemilerin bir başından diğer başına gitmeye imkân yoktu. Dümeni dört kişi ancak idare edebiliyordu. Bu şekilde tehlikeler içinde Hindistan'daki Güceret sultanlığı sahillerine yaklaşıldı. Nihayet havanın biraz müsaid olması ile Demen (Daman) kalesi önüne varılıp demir atıldı. Gemiler uzun fırtına günlerinde denizde çok hırpalandığı için sahile yakın demirlendiğinden 3 gemi fırtına tesiri ile sahile vurdu⁴⁰. Hava tamamen sakinleştiği zaman onları yüzdürme imkânının olmadığı anlaşıldı. Gemilerdeki top ve diğer levazım çıkarılarak Güceret hükümdarı Sultan Ahmed'in emirlerinden olup Demen hâkimi Melik Esed'e emâ-

³⁷ *Mir'atü'l-memâlik*, 24; *Tuhfetü'l-kibar*, 64-65.

³⁸ Diu, Sorath (Surat) yarımadasının güney açığında bir ada üzerinde kurulmuştur. 1510 yılından itibaren Surat valilerinin merkezi oldu. Melik Ayaz burada liman, müstahkem mevki olmak üzere büyük bir inşaat yaptırttı. 1513 de Albuquerque'in teşebbüsü ile Portekiz idaresine geçti (J. B. Harrison, *Diu*, El²).

³⁹ Silistre ve silistire de denir. Düdük demektir.

⁴⁰ *Mir'atü'l-memâlik*, 25.

net olarak verildi. O da bu emânetleri Demen kalesinde muhafaza etti ⁴⁰. Bu sırada Kalkut hükümdarı'nın her mevsim gelen gemileri, bu senede Osmanlı padişahına, hükümdarlarının bağıllık ve inkiyadını arz ettiler. Adı geçen hükümdar daima portekizlilerle muharebe hâlinde idi. Seydi Ali Reis ona, en yakın zamanda yardım için Mısır'dan donanma gönderileceğini vaad etti. O sırada Demen hâkimi Esed Han portekiz donanmasının yaklaşmak üzere olduğunu bildirerek Seydi Ali Reis'i ikaz etti ⁴¹. Aynı zamanda, kuzeyde emin bir liman olan Surat'a gitmesini de tavsiye etti ⁴¹. Bu haberi işiten gemilerin bir kısım mürettebatı Demen'de kalarak Esed Han'ın hizmetine girdiler. Seydi Ali Reis elinde kalmış olan 6 gemi ⁴² ile ve her gemiye birer kılavuz almış olduğu halde emrinde kalmış denizcilerle denize açıldı. O sırada, Surat kalesi kumandanı olan Hamza Ağa ⁴³, Güceret hükümdarının veziri İmadü'l-mülk tarafından bir grab ile haber ulaştırmak için gönderilmişti. Bu, Esed Han'ın da tavsiye ettiği gibi, Portekiz donanmasının Demen etrafında dolaştığı, Surat limanına gitmenin iyi olacağı mahiyetinde idi. Seydi Ali daha evvel Esed Han'ın tavsiyesi ile bu fikre meyletmiş olduğu için yola çıkmıştı. Surat limanına gelmek 5 gün aldı; Basra'dan hareket tarihi hesap edilirse 3 aydır denizlerde mücadele halinde idi. Güceret o sırada karışıklık içinde idi ⁴⁴. Seydi Ali Reis'in adamlarından 200 kadar tüfekçi ve diğerlerini Güceret Sultan Ahmed Han hizmetine istedi. Ahmed Han, yaptığı teşebbüsde muvaffak olarak muhaliflerine galip geldi. Seydi Ali Reis ise vardığının üçüncü gününde Goa, Diu (Diw) ve Şaol (Chaol) üslerine bağlı 7 büyük kalyon ve 80 grabdan mürekkep bir portekiz donanmasının Surat limanı açığı-

⁴¹ Faria Y Sousa'ya göre (*aynı eser*, c. II, s. 173) D. Ferdinand de Mouray ve Antony Valadares tarafından takip edilen iki gemi Daman ve Daru kıyılarında parçalandı. Seydi Ali'nin emrinde 7 Gemi kaldı. Bunlarda D. Hierale de Castella-branco, Nuno de Castro ve D. Emanuel Mascaranhas tarafından takip ediliyordu.

⁴² 3 gemi Damau'da karaya oturmuştu (*Mir'atü'l-memâlik*, 27; krş. not 41).

⁴³ *Mir'atü'l-memâlik*, 28; bu zat başka yerde de Hüseyin diye kaydedilmiştir (*aynı eser*, 29).

⁴⁴ Sultah Ahmed, Bahadır Şah'ın (-1537) akrabası olup 12 yaşında bir çocuktur; onun meşru hükümdarlığı Nasır al-Melik adlı kimse tarafından kabul edilmiyordu (*Mir'atü'l-memâlik*, a. 29-30). Sultan Ahmed 1553-1561 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

na geldiğini gördü ⁴⁶. Güceret hükümdarı askerleri ile birlikte sahile çıkan Seydi Ali Reis denizcilerle kıyıda sipere girip iki ay kadar gece gündüz harp tedarikinde bulundular ⁴⁶. Surat o sırada Güceret hükümdarı Sultan Ahmed tarafından alınmıştı. Sultan Ahmed Hüdavend Han'ı oraya kumandan olarak bıraktı ⁴⁷. Daha sonra başkenti alan Ahmedâbâd şehrine gitti.

III — Kara yolu ile Osmanlı topraklarına ulaşılması

Osmanlı gemilerinde alet ve edavet olmadığı gibi tamir edilecek halleri de olmadı için denizden Mısır'a dönme ihtimali kalmamıştı. Seydi Ali Reis'in emrinde bulunan denizcilerden çoğunluğu Güceret sultanlığı hizmetine girince eldeki gemiler efradsız kalmıştı. Seydi Ali Reis harap ve bakıma muhtaç bu gemilerle Mısır'a gitmenin imkânsızlığını kabul ederek gemileri Hüdavend Han'a teslim ederek satıldıktan sonra bahalarını İstanbul'a göndermesini kararlaştırdı ve bu hususda onunla mutabık kaldı ⁴⁸. Kendisi de kara yolundan İstanbul'a gitmek üzere kendisinden ayrılmayan 50 kadar adamı ile 26 Kasım 1554 (1 Muharrem 962)

⁴⁶ Portekizlilerin yeni Hindistan umumi valisi olan D. Peter de Mascarenhas 32 gemi ile yeğeni Ferdinand Martinez'i tayin ederek Surat limanında sıkıştırılmış olan 7 Türk gemisini ele geçirerek Goa'ya götürmesini emretmişti (Faria Y Sousa, *aynı eser*, II, 175). Portekiz donanmasının gemi sayısı Seydi Ali Reis tarafından 87 olarak verilmektedir (*Mir'atü'l-memâlik*, 29).

⁴⁶ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 29.

⁴⁷ Hüdavend han, Yemen'de Osmanlı hizmetinde iken orada çıkan iç karışıklıktan dolayı kaçmak zorunda kalan Sefer Selmani'nin oğludur. Sefer, Güceret ülkesine gelerek bu devletin hizmetine girmişti; 1538 de Surat valisi olmuştu; Hüdavend han ünvanı ile anılmakta idi; 1538 de öldürüldü. Kendisine Hoca Cafer de deniyordu. Seydi Ali Reis zamanındaki Hüdavend Han bu zatın oğlu olup, asıl adı Receb Selmani'dir ve 1560 da Surat'ta öldürüldü (E. Denison Ross, *The Portuguese in the India and Arabia*, JRAS, 1922 January, part 1, s. 17).

⁴⁸ Daha sonra oradaki topları almak için hükümet teşebbüse geçti. 2 Ocak 1568 de Mısır donanması kaptanı Hızır'a gönderilen bir emirle oradaki topların gemiler vasıtası ile geri getirilmesi emredilmiştir. Yalnız buna ait vesikada topların Kaliküt limanında olduğu bildiriliyor ki Seydi Ali Reis'in ifadesine uymamaktadır (MD, nu. 7. s. 237, hüküm nu. 659). Seydi Ali Reis gemilerin bütün levazimat ve silahları ile birlikte Surat'ta vesika karşılığı Hüdavend ve Adil hanlara verildiğini söylemektedir (*Mir'atü'l-memâlik*, 32). Faria Y Sousa bu sonucun, yani gemileri orada bırakarak kara yolu ile gitmesinin, Güceret ve Portekiz ileri gelenleri arasında yapılan görüşmelerden sonra bulunan hal çaresi olduğunu kaydetmektedir (II, 175).

de Güceret başkenti Ahmedâbâd'a gitmek üzere yola çıktı ⁴⁹. Portekiz amirali Hüdavend Han'a elçi göndererek onlarla hiç bir davaları olmadığını, gayelerinin Mısır kaptanı'nı ele geçirmek olduğunu beyan ederek Seydi Ali Reis'in kendilerine teslim edilmesini istedi. Hüdavend Han buna karşı derhal red cevabı verdi ⁵⁰.

Seydi Ali Reis'in ifadesine göre Sultan Ahmed kendisine bir vilâyet idaresini vermek istemişse de bir an evvel memlekete dönmek istediği için kabul etmemiştir. 1555 Ocak ayında karayolu ile Osmanlı ülkelerine varmak üzere yola çıkardı ⁵¹. Radanpur yolu ile Sind memleketine varıldı. Buranın hükümdarı Şah Hüseyin Argun ⁵² olup Tarhanlardan İsa ile mücadele halinde idi. Seydi Ali Reis, onun hizmetine girme teklifini de nazikâne reddetti. Bununla beraber onun İsa Tarhan'a karşı yaptığı savaşa katılmak zorunda kaldı. Buradan hareketle Sultanpur yolu ile Multan'a varıldı. Seydi Ali Reis geçtiği yerlerde maiyetinde top ve tüfek kullanan kıymetli efrad olduğundan ve şahsen bilgili kabul edildiğinden görev verme tekliflerine maruz kalıyor ve çoğu zaman vukubulan iç savaşlarda bir tarafı tutma durumunda bırakılıyordu. Oradan Lahor'a varıldı. Orada hâkim olan Mirza Şah yol veremeyince mecburi olarak ekim 1555 de Dehli (Delhi) ye giderek Humayun Şah tarafından merasimle karşılandı ⁵³. Humayun Şah ona ve arkadaşlarına hediyeler verdiği gibi büyük geliri olan görevler teklif ederek hizmetinde çalışmasını istedi. Fakat Seydi Ali Reis bu teklifleri nazikâne kabul etmiyerek gitmek için iznini rica etti. Humayun Şah yağmur mevsiminin geçmesini beklemesini tavsiye etti. Hükümdar Humayun Şah'ın ^{53a} vefatına -28 Ocak 1556- şahid olan Seydi Ali Reis, Ekber Şah'ın tahta çıkmasını

⁴⁹ *Mir'atü'l-memâlik*, 32.

⁵⁰ Faria Y Sousa (*aynı eser*, II, 175) elçi gönderildiğinden bahsetmiyerek teklifin Surat kalesi kumandanına yapıldığını söylüyor.

⁵¹ Seydi Ali Reis'in Ahmed-âbâd'da bir buçuk ay kadar bir müddet kaldığı anlaşılmaktadır. *Muhit* adlı eserini Güceret'in merkezi olan Ahmed-âbâd'da iken 962 yılının Muharrem ayı ortalarında kaleme almıştır (Seydi Ali Reis, *Muhit*, Topkapı Sarayı, Revan ktp., nu. 1643, 136 a).

⁵² *Mir'atü'l-memâlik*'de (36) Şah Hasan Mirza.

⁵³ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43.

^{53a} Humayun devri için bk. Gülbeden, *Humayun-nâme*, Farsçadan çeviren Abdürrab Yelgar, Ankara 1944.

dan ⁵⁴ sonra ondan izin alarak gayesine varmak için bu ülkeyi 13 Şubat 1556 da Lahor'a gitmek üzere terketli; Şubat ayı sonlarında da Lahor'dan Kabile doğru hareket etti ⁵⁵. Kabil'de bir müddet kaldıktan sonra Haziran ortalarında Semerkant şehrine vâsıl oldu. Oranın hükümdarı Barak Han ile görüştü; onun bir vilâyet idaresi teklifini kabul etmedi. 13 Temmuz da Semerkant'dan ayrılarak Buhara istikametinde yola koyuldu. Yolda bir Özbek hücumuna uğrayarak Buhara'ya geldi; orada 15 gün kaldıktan sonra Harizm'e geçti (8 Ağustos 1556). Burada Deşt-ı Kıpçak'tan Osmanlı ülkelerine gitme teşebbüsünden vazgeçilerek İran üzerinden gitme yolu tercih edildi ⁵⁶. 4 Kasım 1556 da Horasan'da Meşhed'e gelindi. Safevî İran'ın Osmanlılar ile olan siyasi durumundan dolayı Meşhed hâkimi ondan Osmanlıların Safevîler aleyhine olarak Barak Han'a gönderdiği askerlerden olabileceği ihtimalinden dolayı ondan şüphelendiler. Hatta bir ara adamları ile tevkif bile edildi. Fakat daha sonra serbest bırakılarak Şah Tahmasb'a gönderildi ⁵⁷. 1 Şubat 1557 de Bağdad'a müteveccihen yola köyuldu Basra'dan çıkışından 3 yıl 7 ay sonra tekrar Osmanlı ülkesine avdet edebildi. 1557 Mart ayı başlarında Bağdad'dan hareket ederek 1557 yılı Mayıs ayı başlarında İstanbul'a geldi.

IV — Seydî Ali Reis'in Edirne'de hesap vermesi :

Hükümdar Edirne'de olduğu için derhal iki gün sonra oradan hareket etti. Huzura kabul edilince dolaştığı yerlerde görüştüğü hükümdarlardan getirdiği 18 aded nâmeyi takdim ederek ser-ene-camım hikâye etti ⁵⁸. Gerek Padişah ve gerekse Sadrazam Rüstem

⁵⁴ *Mir'atü'l-memâlik*, s. 43. Humayun Şah'ın ölümü ile etrafta karışıklık çıkması ihtimalini düşünerek yeni hükümdarın culûsuna kadar haberin gizlenmesini Seydi Ali Reis tavsiye etmişti (s. 45, 55, 56); bu haber 1 ay kadar bir müddet halktan gizlendi.

⁵⁵ *Mir'atü'l-memâlik*, 56, 57.

⁵⁶ *Mir'a'ü'l-memâlik*, 60, 63, 64, 65, 68, 71, 72, 76.

⁵⁷ *Mir'atü'l-memâlik*, 76, 83, 84, 88, 92.

⁵⁸ Bu nâmelerden ancak ikisi mevcuttur (Feridun Bey, *Münşeatu's-selâtin*, İstanbul c. II, s. 71-72), Fakat son zamanlarda bir *Münşeat mecmuası*'nda (Esad Efendi ktp., nu. 3332, yp. 240 a- 246 b) Humayun Şah, Tahmasb Han, Semarkand hâkimi, Maveraünnehir Hakîmi Nevruz Han'a aid olmak üzere 5 aded nâmenin daha mevcut olduğu görülmüştür.

Paşa'nın iltifat ve ihsanlarına nâil oldu⁵⁹. O, Hindistan'da iken öldüğü hakkında bir haber geldiğinden Mısır kapdanlığı Rodos sancakbeği olan Kurd oğlu'na verilmişti⁶⁰. Devlet adamları, bir donanmanın sorumlusu olmakla beraber, başına gelen olağanüstü olayların tesirini de kabul ederek onu başarısız değil fakat talih-siz olarak kabul ettiler⁶¹. Seydi Ali Reis bu düşünce sonucu 80 akça yevmiye ile müteferrika yapılmış, 1557 Mayıs ortalarında Edirne'den İstanbul'a aydet ederken Kanûni tarafından Çatalca mevkiinde Diyarbekir timar defterdarlığına tayin edilmişti⁶². Fakat bu tayinin fiilen gerçekleşmesi yâni beratının yazılması 9 Haziran 1557 (10 Şaban 964) de olmuştur⁶³. Başından geçen bu kadar şeyden sonra "başına Seydi Ali halleri geldi" tabiri bir darb-ı mesel olarak kalmış buna benzer olaylar için söylenmiştir. Başından geçen olayları anlatan bir nevi seyahat-name olan eserini sorumlu bulunduğu donanmanın ve emrindeki adamların akıbetinin hesabını vermek için bir nevi müdafaa-name şeklinde kaleme aldığı akla gelebilir. Eseri Galata'da meşhur konağında Haziran 1557 başlarında yazmaya başlamış ve Aralık 1557 ortalarında bitirmiştir⁶⁴. Diyarbekir timar defterdarlığının tevcih beratı bundan sonra yazılmış ve eline geçmiştir⁶⁵.

11 Ocak 1560 yılında Diyarbekir timar defterdarlığından alınarak kendisine başka bir mansıb verilmek üzere onur yeri Van

⁵⁹ *Mir'atü'l-memâlik*, 92, 94, 96, 97, 98.

⁶⁰ *Mir'atü'l-memâlik*, 94.

⁶¹ Onun hakkında Kâtib Çelebi (*Tuhfetü'l-kibar*, s. 62) ve Peçevî'nin (I, s. 367-369) Seydi Ali Çelebi'yi ilzam eden ifadelerinden ayrı olarak Âlî (*Künhü'l-ahbâr*, Halet Efendi ktp., nu. 598, 96 b, 97 a) gayret tenkidi bir ifade kullanmaktadır. Ona göre çektiği sıkıntı ve elemeler karşılığı olarak ona riayet gösterilmesi yerindedir. Ancak kendisinden istenen hizmeti yerine getirememiştir. Dikkat edilmiş olsa Piri Reis'in yaptığı gibi hareket ederek donanmayı geri getirebilirdi; fakat bu olmadığı gibi sarfedilen bunca para boşa gitmiştir. Aynı zamanda Osmanlı ülkesine gelmek üzere gâh derviş kılığında ve gâh fakir hüviyetinde dolaşması da devletin şerefine haleldar eder mahiyettedir. Bütün bunlardan sonra mesul olmadığı gibi kusuru bağışlanmış ifrat bir şekilde riayet gösterilerek hediyelere boğulmuştur.

⁶² *Mir'atü'l-memâlik*, 98.

⁶³ Timar defterdarlığı 10 Şaban 964 tarihinde İshak adlı zatın tahvilinden verilmiştir. Bu yerin geliri 11, 206 akça idi (Başbakanlık arşivi, nu. 17983, s. 20; Belge 2).

⁶⁴ *Mir'atü'l-memâlik*, 99.

⁶⁵ 10 Şaban 964 (MAD, nu. 17983, s. 20).

timar defterdarı Sinan Çelebi'ye verildi. Esasen kendisi hayli zamandır şahzade'nin (Selim) hizmetinde bulunuyordu ⁶⁶.

A. Vefatı: 24 Ocak 1560 da günde 150 akça ile Galata hasa gemi reisliğinden birine tâyin oldu ⁶⁷. Bu onun tekrar faal bir göreve tâyinine işaret demektir. 16 Nisan 1560 da Mısır (Hint) kaptanlığına ikinci defa tayin edilmiştir ⁶⁸. Fakat bu karar az bir müddet sonra Mısır beylerbeyi Ali Paşa'nın arzı ile değiştirildi. Seydi Ali Reis bu görevden alınarak yerine Yemen kaptanı Sefer Reis 21 Nisan 1560 da Süveyş (Mısır—Hint) kaptanı tayin edilmiştir ⁶⁹. Seydi Ali Reis'in vefat tarihi olan 1562 yılına kadar mütekaid olarak her türlü fiili görev dışında bazı eserler üzerinde uğraştığı tahmin edilebilir. 28 Aralık 1562 Pazartesi (2 Cumadela 970 yevmilsneyn) günü vefat etmiştir ⁷⁰. İki erkek oğlu olduğu malum olan oğullarından Hüseyin 1533/34 (940) da doğmuş ⁷¹, diğer oğlu Mehmed ise 1542/43 (949) da doğmuştur ⁷². İstanbul'da Kasımpaşa semtinde adını taşıyan bir mescid varsada inşa kita-

⁶⁶ Başbakanlık arşiv Genel müdürlüğü, Mühimme defteri, nu. 4, s. 11, hüküm nu. 82; bk. Belge 3; bu görevden ayrıldığı zaman sahip olduğu zeametın geliri 80206 akça idi. Fiilen ayrılış tarihi 14 Rebiülahir 937 dir (MAD, nu. 29, s. 194 b).

⁶⁷ MD, nu. 4, s. 16, hüküm 144; bk. Belge 5.

⁶⁸ MD, nu. 4, s. 50, hüküm nu. 527; bk. Belge 6. Bu hüküme yanlış olarak onun birinci kaptanlığına delil olarak gösterilmiştir (krş. not 22). Zikredilen hüküm Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı mealen eserinde kaydedmiştir (*Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 432).

⁶⁹ Yemen kaptanlığı da Mustafa kethüda adlı zata verilmiştir (MD, nu. 4, s. 51, hüküm nu. 50 : hüküm tarihi 24 Receb 967; Belge 7).

⁷⁰ Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-suera*, Süleymaniye Genel kitaplığı, Hekimoğlu kitapları, nu. 602, 255 b; diğer eserlerde günü ve hatta ayı dahi verilmemiştir. Riyazî (91 b) 970 da, Mehmed Süreyya Bey (*Sicill-i Osmani*, III, 498) 970 Cumade'l-ülâ'da vefat ettiğini kaydetmektedirler.

⁷¹ *Divan-ı Yetim Ali*, Süleymaniye Genel Kitaplığı, Hacı Mahmud kısmı, nu. 3298, 144 b; A. Tietze, *Türk şiirinde gemici dili, Faad Köprülü armağanı*, İstanbul 1953, s. 507; büyük oğlu Hüseyin sonradan 16 akça yevmiye ile silahdarlar zümresine alınmıştır; bunun tarihi 19 Haziran 1560 dır (MD, nu. 4, s. 88, hüküm bk. nu. 910; Belge 8). Kâtib Çelebi (*Keşfü'z-zunun*, nşr. Ş.Yaltkaya-Kilisi Rifat Bilge, İstanbul 1943, c. II, s. 1649), Seydi Ali Reis'in oğlunun *Mirat al-Kâinat fi al-amal bi'l-âlat al-falakiyye* adlı altı makaleden mürekkep bir eseri olduğunu kaydediyorsa da bunun hangi oğlu tarafından yazıldığı şimdilik bilinmiyor. Bursalı Tahir'e göre (*Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1343, III, 271) bu eser *Muhit'e* ilâve olarak yazılmıştır.

⁷² *Divan-ı Yetim Ali*, 114 b, 115 a; A. Tietze, aynı eser, 507.

besinden ona aidiyeti tespit edilememiştir ⁷³.

B. Eserleri : Orta derecede bir şair olan ve aynı zamanda Çağatay türkçesi ile dahi şiir yazabilen Seydi Ali Reis şiirde "Kâtibi" mahlasını kullanmıştır. Onun müretteb bir divanı olduğu iddia ediliyorsa da araştırılan İstanbul kütüphanelerinde buna tesadüf edilememiştir ⁷⁴. Onun şöhretini temin eden müsbet ilimlerdeki meşguliyeti ve eserleridir. Bu hususda tesbit edilebilen ilk eseri Ali Kuşçu'nun riyaziyeye ait *Fethiye* adlı eserinin türkçeye çevirmesidir ki *Hülâsatü'l-hey'e* adını taşır ve tercümesi 1549 Ocak ayının son günlerinde Halep şehrinde tamamlanmıştır ⁷⁵. En meşhur eseri *Muhit* 1554 de Hindistan'da Ahmed-âbâd'da ⁷⁶, *Mir'atü'l-memâlik* 1557 de İstanbul'da Galata semtinde yazılmıştır ⁷⁷. Ayrıca beş makale halinde ve 120 fasıllık hey'ete dair *Miratü'l-kâinat* adlı bir telifi daha vardır ⁷⁸. Eserlerinin tahlili ve araştırılması ise ayrı ve müstakil bir araştırma konusudur.

⁷³ Kasımpaşa'da Tersane mahallesinde olan bu mescidin iami "İbadullah" dır. İnşa tarihi 1588/89 (997) olup bânisi Hüseyin Ayvansarayî'ye göre (*Hadikatü'l-cevami*, İstanbul 1281, c. II, s. 15) Seydi Ali Reis'tir. İnşa tarihi diye bilinen tarih onun tamirine aid değil ise Seydi Ali Reis'e ait olacağını göstermektedir. Bu camii'n banisi mescidin civarında medfun olup mezarının kitabesi yoktur.

⁷⁴ Divanı olduğu Riyazî (*Tezkiretü's-şuera*, 91 a) ve *Keşfü'z-zunun* da İstanbul 1941, I, 807 kayıtlıdır. Şairliği için bk. A. Tietze, *Aynı eser*, 504-506.

⁷⁵ Halet Efendi kütüphanesi, nu. 532, 131 b.

⁷⁶ Von Hammer eserin deniz astronomisi ve fiziki coğrafya kısımlarını ingilizceye çevirip neşretti (*Extracts from the Mohit, Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1834-1838, c. III, V, VI, VII). Luigi Bonelli eserin coğrafya'ya ait 4 ncü, 6 ncı babları ile 7 ncisinin bir kısmını yayınlamıştır (*Rendconti della reale academia dei Linei* (1894) de). M. Bittner eserin mühim kısımlarını Seydi Alinin tarifi üzerine yapılmış 30 harita ile birlikte 1897 de Hint yolunun açılışının 400. yıldönümü için yayınlanan *Festchrift*'te yayınlamıştır. Eserin tahlili için şimdilik bk. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 70-72. Coğrafi bakımdan eserleri için bk. Franz Taeschner, *Osmanlılarda coğrafya*, çvr. Hamid Sadi, *Türkiyat mecmuası*, c. II (İstanbul 1928), s. 281-282, not 2.

⁷⁷ *Mir'atü'l-memâlik*'i 1313 de İstanbul'da Ahmed Cevdet, Necib Asım'ın bir ön sözü ile yayınlamıştır. Eser von Diez tarafından *Denkwürdigkeiten von Asien* de (II, s. 267-738) almanca'ya çevrilmiştir. Bundan Morres (*Journal Asiatique*, X-XI) fransızca'ya çevirmiştir. A. Vambery eseri *The Travels and adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis* (London 1899) adı ile ingilizceye çevirmiştir.

⁷⁸ Bu eserin ne zaman yazıldığı şimdilik bilinmiyor. Eseri yazma fikrinin Humayun Şah ile konuşmasından doğduğu tahmin edilebilir (*Mir'atü'l-memâlik*, 45, 46). Eserin bir nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, T. Y. nu. 1824.

Belgeler

1

“Kapudânân-ı Mısır, sipâhi oğulları zümresinden 30 akça ulûfesi olan Seydi Ali deryâ ilminde mâhir olmağın Mısır kapudânlığı 80 akça ile buyuruldu, 25 Zilhicce 960”.

(Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Kâmil Kepeci tasnifi, Divan-ı humâyûn Ruus defteri, nu. 210, s. 257).

2

“Ze’âmet-ı Seydi Ali defterdâr, an tahvîl-i İshak tîmarha-i Diyarbekir karye-i Kara Hisar (?) ve gayri der Âmid, 11206 akça, fî 10 Şa’ban 964”

(Maliyeden müdevver defterler, nu. 17983, s. 20).

3

*“Defterdârlık-ı tîmarhâ-i Diyarbekir,
Diyarbekir beğlerbeğisi mektûb gönderüp vilâyet-i Diyarbekir tîmarları defterdârı olan Seydi Ali bendeleri şhayli denberi berü Şehzâde hazretlerine hizmet edüp ahar mansıb ile behremend buyurulur ise defterdârlığı Van tîmarları Defterdârı olan Sinan’a sadaka buyurulmasın reca etmeğın buyuruldu, fî 10 Rebiülâhır sene 967”*

(Mühimme defteri, nu. 4, s. 11, hüküm nu. 82)

4

“Ze’âmethâ-i Nahiye-i Âmid be-nâm Sinan Çelebi Defterdâr-ı tîmarha-i vilâyet-i Diyarbekir an tahvîl-i Seydi Çelebi, 80, 206 akça Sâbika vilâyet-ı Van’ın tîmar defterdârı olan müşarünileyh Sinan Çelebi’ye sene 967 Rebiülâhır’ının 14 üncü gününden vilâyet-ı

Diyarbakirin tîmar defterdârlığı sabıka defterdâr mutasarrıf olduğu dirlik ile ta'yn olunup"

(Maliyeden müdevver defterler, nu. 29, s. 194 b).

5

"Sâbıka Diyarbakir tîmar defterdârı olan Seydi Ali 150 akça ile hassa reislerden olmak buyuruldu, 23 Rebiülâhır sene 967"

(Mühimme defteri, nu. 4, s. 16, hüküm nu. 144).

6

"Liva-i Galata'da olan hassa reislerden Seydi Ali'ye 150 bin akça ile Mısır kapudanlığı verilmek buyuruldu, fî 19 Receb sene 967"

(Mühimme defteri, nu. 4, s. 50, hüküm nu. 527).

7

"Kapudânân-ı Sûveys

Müşarünileyh (Mısır beğlerbeğisi Ali Paşa) mektûb gönderüp Sûveys donanması temâm oldukda müstakil kapudân lâzımdur deyü Sûveys kapudânlığın Yemen kapudânı Sefer'e olmasın dahi arz etmeğın vazifesile Sûveys kapudânlığı buyuruldu;

Yemen kapudânlığı müşarünileyhın arzı mucébince Mustafa Kethüda nâm kimeneye buyuruldu, Kapudan-ı sâbık Sefer dirliği ile fî 24 Receb sene 967"

(Mühimme defteri, nu. 4, s. 51).

8

"Seydi Ali Çelebi'nin büyük oğlu Hüseyin 16 akça ile Silahdarlar zümresine ilhak olmak buyuruldu, fî 24 Ramazan sene 967"

(Mühimme defteri, nu. 4, s. 88, hüküm nu. 910).

PORTEKİZ DEVLET ARŞİVİ "TORRE DO TOMBO" NUN XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİHİ İÇİN ÖNEMİ

Salih Özbaran

XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun güney siyaseti yâni Kızıldeniz, Basra Körfezi ve genel olarak Hint Okyanusu'ndaki siyasî ve ticarî faaliyetleri ile ilgili Portekizce tarih kaynakları arasında ¹ arşiv malzemesi, şüphesiz ki en önemli yeri işgâl etmektedir. Tahmin edildiğinden de çok daha fazla zengin olan Portekiz arşiv kaynakları Türk Tarihi için henüz ele alınıp incelenmiş değildir ². Öte yandan gerek Portekizli ve gerekse diğer bazı Avrupalı Tarihçiler Portekiz, Hindistan ve İspanya arşivlerindeki Portekizce belgelerden kısmen faydalanmışlar ve bazılarını da neşretmişlerdir ³. Ancak yayınlanan bu belgeler dahi, Osmanlı tarihçileri nezdinde halâ kapalı bir kutu mahiyetindedir.

Burada söz konusu edilen arşiv, muhteva bakımından pek zengin olan Portekiz devlet arşivi "*Arquivo Nacional da Torre do*

¹ XVI. Asır Portekiz kroniklerinden bazıları için bk. Salih Özbaran, *Osmanlı Tarihi Bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Tarihçiler*, *Tarih Dergisi*, sayı 23 (İstanbul 1969), s. 75-82.

² H. Melzig, "*Büyük Türk Hindistan Kapılarında*", *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi*, İstanbul (tarihsiz), adlı kitapçığında bazı Portekizce belgelerin özetlerini vermektedir. Ancak bunların, adını zikretmediği G. Schurhammer'in *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und Seiner Nachbarländer, 1538-1552*, Roma 1962 (ikinci baskı) isimli eserinden aldığı gözden kaçmıyor. Schurhammer'ia kitabı, muhtelif arşivlerden toplanan Portekizce belgelerin Almanca özetlerini havâdir.

³ Burada bütün yayınların listesini vermek mümkün değildir. G. Schurhammer'in yukarıda adı geçen eserinden başka, Osmanlı tarihi ile ilgili bazı vesikaların yayımlandığı, Lisbondaki Portekiz Denizaşırı Tarihi Araştırmaları Eastitüsü yayın organı *Studia* dergisinin muhtelif sayılarına bakılabilir. Portekizce tarih neşriyatı üzerine faydalı bir makale için bk. C. R. Boxer, *Some Notes on Portuguese Historiography, 1930-1950*, *History*, XXXIX, (Londra 1954), 1-3.

Tombo" dur. Okuyucuya yol gösterecek teferruatlı kataloglardan yoksun olmasına rağmen burada bazı genel indeksler yardımıyla istenileni bulmak pek güç sayılmaz ⁴.

Kronolojik Koleksiyon (Corpo Cronológico):

Torre de Tombo'da esas itibariyle iki büyük koleksiyon vardır. En büyüğü "*Corpo Cronológico*" olup 82.901 belgeye sahiptir. Bunlar "*Maços*" yâni demetler diye gruplandırılmıştır. Bu koleksiyon içindeki vesikaların her biri birkaç satırla özetlenip bir indeks (*Sumarios do Corpo Cronológico*) yapılmışsa da içindekileri vermekten uzaktır. Bunun yanında ayrıca soyadı (*indice de cognomes*) ve mansıb ile yer adları indeksi (*indice de nomes comuns*) gibi pek de istifadeli olmayan indeksler hazırlanmıştır. Çoğunluğunu XV. ve XVI. yüzyıllarla ilgili vesikaların teşkil ettiği bu koleksiyon içinde, Osmanlılarla doğrudan doğruya veya dolayısıyla alakalı pekçok vesika olduğu şüphesizdir ve bütün bu belgelerin gün ışığına çıkması araştırmacı ve zaman meselesidir. Bu yazıda, görebildiğimiz bazı vesikaların ışığı altında sözünü ettiğimiz arşivin, Hint Okyanusundaki Osmanlı faaliyetleri için nasıl bir değer taşıdığı belirtilmekle yetinilecektir.

Şüphesiz ki Portekizliler üzerinde çok büyük bir tesir bırakan hadise, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 eylülünde Hindistan'ın Diu şehri üzerine yaptığı sefer olmuştur. İşte bu olaydan sonradır ki Kızıldeniz veya Basra körfezinden gelecek bir kervanın Osmanlılar ve hazırlıkları ile ilgili vereceği haber Portekizliler için çok önemli olmuş ve artık gerek Hindistan genel valisinin ve gerekse Hürmüz ve Maskat gibi kale muhafızlarının resmî mektuplarında Osmanlılar esas konuyu teşkil etmişlerdir ⁵. Süleyman Paşa'nın

⁴ Torre do Tombo için hazırlanmış fakat aslında pek faydalı ve pratik olmayan kılavuzlar şunlardır: Mesquita de Figuerado, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Roteiro Prático*, Lizbon 1922; P.A. d'Azevedo ve A. Baião, *O Arquivo da Torre do Tombo, Sua História, corpos que a compõem e organização*, Lizbon 1905; J. M. da Silva Marques, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo*, I (Lizbon 1935). Bu sonuncusunun sadece bir cildi çıkmıştır.

⁵ Muhakkak ki bu tarihlerden önce de Osmanlılarla alakalı mektuplar yazılmıştır. Meselâ Türklerin Süveyşteki hazırlıkları ile ilgili olarak bk. *Corpo Cronológico*, Parte 1^a, Maço 66, Documento 73.

seferi hakkında çoğu yayınlanmış belgeler⁶ yanında *Corpo Cronológico*'da mevcut vesikalar içinde bilhassa Duarte Catanho'nun mektuplarının önemine işaret etmek gerekir⁷. Onun bu kolleksiyon içinde en önemli mektubu, Kızıldeniz seyahatinden sonra 26 ekim 1540 ta İtalya'dan Lizbon'a yazdığı mektup olmalıdır⁸. Bu raporunda Catanho, Süveyş'te Osmanlıların 27 Baştarde, 13 kadirga (galees Reaes) ve 6 kalyon (galiones) cem'an 46 parça gemilerinin olduğunu yazıyor. Ve yine o sıralarda Sanquis (?) Bey'in kumandasında 3200 yeniçerinin Aden'e yolladığını ondan öğrenmekteyiz. Ayrıca, baharat ticareti ile ilgili olarak baharat fiyatlarından bahsederken de 15 ağustos 1540 ta İskenderiye'ye 60.000 kg. zincifre ve 50.000 kg. dan fazla, vesikada ismi yazılmayan bir bahar türünün geldiği kaydedilmektedir. Bu da o tarihlerde Süveyş yolunun işlediğini göstermektedir.

Bahsettiğimiz bu kolleksiyonda Kanunî Sultan Süleyman'ın 28 Mayıs 1542 tarihli mektubunun Portekizce tercümesine göre⁹ Sultan, Portekizlilerden buğday karşılığı biber istemiş ve Aden, Cidde ve Sevakin gibi limanlara uğramamalarını talep etmiştir. Ancak böyle bir anlaşmanın o zaman için tahakkuku düşünülemez.

Corpo Cronológico'da diğer önemli bir mektup, Hürmüz valisi D. Álvaro da Noronha'nın 25 kasım 1552 de kiralına yazdığı mektuptur¹⁰ ki buna göre Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Korna'de 2.000 Türk'ün bulunduğu, orada bir kale inşa ettikleri ve Cezâyir hâkimlerinin de Osmanlılara 20.000 cruzados (Portekizlilerin 400 reis kıymetindeki paraları) vermeyi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer ilgi çekici mektuplar da Piri Reis'in 1552

⁶ Neşredilmiş bazı vesikalar için bk. L. Ribeiro, *O Primeiro Corco de Dio, Studia*, I (Lizbon 1958), 201-271; L. Ribeiro, *Preâmbulos do primeiro cerco de Dia, Studia*, X (1962), 151-193; L. Ribeiro, *Em Torno do primeiro cerco de Dia, Studia*, XIII-XIV (1964), 41-104; L. Ribeiro, *Mais documentos relativos ao primeiro cerco de Dio, Studia*, XVIII (1966), 243-293.

⁷ Osmanlı İmparatorluğu nezdinde bir Portekiz casusu ve bir nevi elçi olarak bulunmuş olan D. Catanho'nun Lizbon'da Ajuda arşivinde ve *Corpo Cronológico*'daki diğer mektupları ve siyâsi faaliyetleri için bk. António da Silva Rego, Duarte Catanho, *Espião e Embaixador (1538-1542)*, *Anais*, seri II, cilt 4 (Lizbon 1953), 123-140.

⁸ *Corpo Cronológico* Parte 1ª, Maço 68, Documento 57.

⁹ CC, Parte 1ª, Maço 72, Doc. 16.

¹⁰ CC, Parte 1ª, Maço 85, Doc. 105.

Hürmüz seferi ile ilgilidir. O yıldaki Hürmüz hâkimi Reis Nuredin, Hürmüz'ün Portekizli valisi D. Álvaro da Noronha ve âmil Bastião Lopez'in tafsîlâtlı mektupları ¹¹ büyük denizci Piri reis'in seferi için pek kıymetli sayılmalıdır. Bu seriden kayda değer diğer bir mektup Gaspar João Rebeiro imzalı Venedik'ten yazılan bir mektuptur ki 27 ağustos 1562 tarihini taşımaktadır. Buna göre, 6 Heziran 1564 tarihinde Kahire'ye Açe'den 18.000 kental biber ve 3.000 kental diğer çeşit baharat geldiği anlaşılıyor ¹².

Çekmeceler (As Gavetas da torre do Tombo) :

Torre do Tombo'daki iki büyük koleksiyondan diğeri de "As Gavetas" (Çekmece veya gözler) dir ki sayıları 22 dir. Çoğu XV. ve XVI. yüzyıllara ait olan belgeler 3 ciltte özetlenmiş (*Inventário dos documentos chamados das Gavetas*) ve ayrıca "*Índice dos documentos que se guardam nas XX Gavetas antigas*" diye indeksi yapılmıştır. Vesikalar, Lisbon'daki Deniz Ötesi Tarihi Araştırmaları merkezi (*Centro dos Estados Históricos Ultramarinos*) tarafından "*As Gavetas da torre do Tombo*" adıyla basılmaktadır. Şimdiye kadar 7 cilt çıkmıştır. Basılan belgeler içinde, 1563 yılında Basra'ya seyahat edip o bölge hakkında rapor yazan Simão da Costa'nın verdiği haberler pek kıymetli olmalıdır. Bu raporda ¹³ da Costa, Osmanlıların Basra Beylerbeyliğinin teşkilâtı, iktisâdî ve sosyal durumu hakkında geniş bilgi vermektedir. Yine aynı adamın bu vesile ile 11 aralık 1563 tarihinde Goa'dan yazdığı mektup da aynı vesikanın baş kısmında yayınlanmış olup 1562 de Basra Beylerbeyisinin Hürmüz'e bir elçi gönderip Portekizlilerle iyi münasebet kurma çabalarını, Portekiz kroniklerinin de bahsettiği, Basra Beylerbeyisinin Hürmüz-Basra ticaret yolunu daha da ihya etmek istemesini teyid etmektedir.

Hürmüz Mektupları (Cartas de Ormuz) :

Bahsettiğimiz arşivde, 1545-48 yılları arasında, Hürmüz'ün Portekiz valileri ve ticaret ajanları tarafından yazılıp Hindistan genel valisi D. João de Castro'ya gönderilen mektupları havâ bir cilt halinde Hürmüz Mektupları (*Cartas de Ormuz a D. João de Cast-*

¹¹ CC, Parte 1ª, Maço 89, Doc. 9.

¹² CC, Parte 1ª, Maço 107, Doc. 9.

¹³ *As Gavetas da Torre do Tombo*, V. (Lizbon 1965), 187 v.d.

ro) vardır. Bunların içinde, 1547 de Hürmüz valisi olan Manuel de Lima'nın mektupları muhteva bakımından bilhassa kıymetlidir. Osmanlıların Basra'yı alışı 1546 yılı sonunda yâni Portekiz'in Hürmüz valisi Luis Falcão zamanında olmuşsa da Türkler hakkında nispeten daha doğru ve tafsilâtlı haberleri Manuel de Lima vermektedir ¹⁴. Basra'nın ilk beylerbeyi Mehmed Paşa'nın Hürmüz'le iyi ticarî münasebet kurmak için gönderdiği elçi Hacı Fayat (Hacı Fayat) Manuel de Lima'ya Osmanlılar ve Osmanlıların Basra ve civarındaki faaliyetleri ve Basra-Halep ticaret yolunun durumu hakkında gerekli bilgiyi vermiş, de Lima da bunları, genel valisine yazdığı mektuplarda aktarmıştır. Ayrıca, Hacı Fayat'ın sözlerinden emin olmak ve diğer bazı gizli haberler için kendi adamı Domingos Barbudo'yu Basra'ya göndermiştir. Manuel de Lima'nın mektuplarından çok iyi anlıyoruz ki Basra'yı Osmanlılara kazandıran Bağdad Beylerbeyisi Ayas Paşa'nın bu bölgelerin imparatorluk için ne kadar kıymetli olabileceğini düşünüp gerekli ehemmiyeti vermiş ve Hürmüz'le iyi münasebet kurulmasını o zaman için uygun görmüştür: "O [Hacı Fayat] Ayas Paşa'nın ticareti geliştirmek suretiyle Basra'yı mamur hale getirmek istediğini biliyordu. Böylece [bu bölge] Sultana büyük bir gelir temin edebilirdi" ¹⁵. Aynı mektuptan, Osmanlıların Basra'yı feth ettikten sonra oraya 2.000 yeniçeri yerleştirdikleri, Basra ve civarını Cezayir Araplarına karşı nispeten kontrol altına aldıkları anlaşılmaktadır. Esasında bundan sonra nüfus sahalarını Lahsa (al-Hasa)'ya doğru genişletmişlerdir. "Luís Falcão zamanında Basra Beylerbeyisi Mehmed Paşa, Basra'dan pek uzak olamayan ve Arabistan sahilinde bulunan Lahsa (laçaa) denilen yerin alınmasını emretti ve oranın idaresini bir Arab'a vererek orasının hâkimi yaptı" ¹⁶. Bilindiği gibi Osmanlılar 1550 de Katifi alıp Hürmüz ve Bahreyn ile komşu olmuşlardır.

São Lourenço Koleksiyonu (Colecção de São Lourenço):

Çeşitli mektupların kopyalarını ihtiva eden 6 ciltlik São Lourenço Koleksiyonu, eksik ve karışık olmasına rağmen Osmanlı-

¹⁴ Ayrıca, Manuel de Lima'nın 1541 yılındaki Portekizlerin Süveys'e başarısız seferi ile ilgili raporu için bk. Elaine Sanceau, *Uma Narrativa da Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo*, *Studia*, IX (Lizbon 1962), 199-234.

¹⁵ *Cartes de Ormuz*., 88b.

¹⁶ *Cartes de Ormuz*., 90a.

ların Basra Körfezine inişleri hakkında en geniş malûmatı vermektedir. Gerek Ayas Paşa'nın Ulyan-oğluna gönderdiği mektup ¹⁷ ve gerekse Cezâyir Arapları reislerinin Hürmüz'deki Portekiz valisine yolladıkları yazılı dâvetlerden ¹⁸ anlaşıldığına göre, Osmanlıların Basra'ya inişlerinin, Uzak Doğu ve Hindistan'dan gelip Basra Körfezi ile Kızıldeniz boyunca devam ederek Akdeniz dünyasına açılan ticâret yollarından istifadeyi hiç düşünmemiş olmaları mütâlaa ve iddiasının doğru olmadığını meydana çıkarmaktadır.

¹⁷ *Colecção de São Lourenço, IV, 140b.*

¹⁸ *Mesela bk. Colecção de São Lourenço, IV, 139a ve 140a.*

ESKİ MALATYA'DA
SİLÂHDAR MUSTAFA PAŞA HANI

Nejat GÖYÜNÇ

XVI. yüzyılda, Kanûnî Süleyman devrinde, bir kısmı şehrin etrafını çevreleyen surların dışına taşmış 32 mahalleden mürekkep¹, bir çok câmi, mescid, medrese ve zâviye ile bezenmiş mamûr bir belde olan Malatya'nın XVII. yüzyılda da hayli imar gördüğü², lâkin XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde üst üste büyük talih-sizliklere uğradığı malûmdur. 1835'de Malatya'yı ziyaret eden J. Brant³ burada, bir yandan salgın bir hastalık, diğer yandan civar göçebelere yağmaları neticesinde surları yıkılmış, harap bir şehir bulmuştur. İki sene sonra, 1837'de buraya gelen B. Poujoulat⁴ da harap surlardan, kısmen yarıya kadar dolmuş, kısmen bahçe haline getirilmiş sur kenarındaki hendeklerden, içeride yer yer bina enkazlarından ve bu harap şehirde oturan yüz kadar Türk âilesinden bahsetmektedir. Şehrin bir kısmı bu tarihlerde iki saat güneydeki geniş bahçelere taşınmış vaziyettedir. Bununla beraber, Malatya esas darbeyi 1838-39 senelerinde yemiştir. O tarihlerde bu

¹ Bk. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, Kuyud-u Kadîme kısmı, (kısası: TKUMA, KK), Tapu Defteri (kısası: TD) 142, 6b-15b.

² XVII. yüzyıl başlarında 1618'de Sivas'tan hareketle altı günlük bir yolculuktan sonra (eski) Malatya'ya gelen bir ermeni seyyahı (H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608 - 1619*, İstanbul 1964, 89) bu şehir halkı hakkında malûmat verdiği gibi, Evliyâ Çelebi (*Sehahatnâme*, İstanbul 1314, VI, 8-15) de aynı yüz yıl ortalarına doğru, isimlerinin bazıları bir önceki yüzyıldakine nazaran daha değişik olmakla beraber, (eski) Malatya'da yine 32 mahalle bulunduğunu yazmakta, şehri övmekte, mimarî eserleri hakkında geniş bilgi vermektedir. Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, 600.

³ *Journey through a part of Armenia, Journal of the Geographic Society of London*, VI, 1836, 211.

⁴ *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palastine et en Egypte*, Paris 1840, I, 326-327.

bölge kumandanı olan Hafız Mehmet Paşa⁵ 1838 yazında Harput yakınlarındaki Mezraa (bugün: Elâziğ)'da bulunan karargâhını, halkın yazlarını sekiz - on kilometre kadar güneydeki Asbuzu bahçelerinde geçirmesinden de faydalanarak buraya nakl etmiş, fakat ordu 1838 - 39 kışını da Malatya'da geçirmeğe karar verince, Asbuzu bağlarındaki halk kışlık evlerine dönememişler, 1839 baharında da askerler şehri daha harap bir şekilde terk etmişlerdir. Bunun da sebebi kısmen askerlerin yaptığı tahribat, kısmen de şiddetli yağmurlar olmuştur⁶. Böylece tarihî şehir "eski" sıfatını - Eski Malatya - kazanmış, Asbuzu'da yeni bir Malatya doğmuştur.

Bir müddet sonra Eski'den Yeni'ye vukû bulan bu göçe paralel olarak bâzı mimârî eserlerin evkafının, yeni şehirde aynı ad altında yaptırılanlara bağlandığı, bunun da zaten cemaatsiz kalan cami ve medreselerin tamir masraflarından da yoksun olarak büsbütün yıkılmasına yol açtığı görülmektedir. Meselâ, eski şehrin en muhteşem mimârî anıtlarından birisi olan, Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus b. Gıyâseddin Keyhusrev (1238 - 1278) zamanında tamir edilen Câmî-i kebîr (Ulu-câmî)⁷'in güneyin-

⁵ Bu zat hakkında Moltke'nin intibaları ve onun 1839'da Nizip muharebesindeki tutumu ve âkîbeti hakkında bilgi edinmek için bk. Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar*, tere. Hayrullah Örs, Ankara 1960, 167 vd. Yine Nizip muharebesi ve Hafız Paşa hakkında XIX. yüzyılın halk şairlerinden Âşık Ali'nin tarihî destanı için bk. Fuad Köprülü, *Türk sazşairleri*, İstanbul 1940, II, 513-14. Ayrıca bk. B. Poujoulat, *aynı eser*, 334-335.

⁶ Moltke, *aynı eser*, 259.

⁷ Bu eser için bk. Albert Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, I, 268-75; Suut Kemal Yetkin, *İslâm mimârîsi*, Ankara 1959, 159-61; Gerd Schneider, *Rekonstruktionen Seldschukischer Moscheen*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, hazırlayanlar: O. Aslanapa, Ş. Yetkin, T. Reyhanlı, İstanbul 1968, 137. Câmînin kitâbesi için bk. Jean Sauvaget, *Inscriptions arabes* (A. Gabriel, *aynı eser*, 352-54'de); Zeki Oral, *Malatya kitâbeleri ve tarihi*, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara 1948, 436 - 37, Kitâbe 4-5; Celâl Yalvaç, *Eski Malatya Ulu camii, Türk Yurdu*, İstanbul, V, 1966, sayı 323, s. 22-29; İsmet Malgir, *Eski Malatyada'ki Türk eserleri*. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi mezuniyet tezi, 1969, 6b-33b.

Bu câmî hakkında Başbakanlık Arşivi, (kısası: BA) TD 156. 3'de bulunan "Câmî-i kebîr der bâtin-ı Malatya ki, merhum ve magfârünilegh Keykâvus bin Keyhusrev mebnâsıdır" kaydı Zeki Oral'ın Harput'taki Ulu-câmî'ye benzediği için, bunun da bir Danişmendli eseri olacağı hakkındaki faraziyesini çürütür mahiyettedir. TD 156 Kanunî Süleyman devri başlarında, 1530 (937)'da yazılmıştır.

deki Şahabiyye-i kübrâ medresesi⁸'nin mütevellisi Osman Halife Asbuzu'da Söğütlü câmiî⁹ bitişiğinde bir arsa satın alarak buraya "Şahabiyye-i kebîr" adlı bir medrese yaptırmış, 1850'de Eski Malatya'daki medresenin evkafını buraya bağlatmıştır¹⁰. Yine aynı zâtın bir sene sonra, yine eski şehirde Hankâh-ı Nuriye adı ile tanınmış medresenin yerine, yeni şehirde yine Söğütlü câmiî yanında satın aldığı arsaya yeni bir medrese yaptırarak buna da aynı adı, "Hankâh-ı Nuriye" ismini verdiği, eskisinin evkafını yenisine bağlattığı anlaşılmaktadır¹¹. Bu ve benzeri olayların neticesi olsa gerek, yüzyılımızın başlangıcında bu havalide bir inceleme gezisi yapan Sivas'taki fransız konsolos yardımcısı F. Grenard¹² bu eski

Bu münasebetle, Malatya'daki incelemelerimiz sırasında (Ağustos ve Kasım 1969) evinde misafir eden kıymetli meslekdaşım Nedim Şahhüseynoğlu'na, muhitin tanıtılmasında ellerinden geleni esirgemeyen, evlerinde ağırlayan, sonradan bir kaç resim temin eden kıymetli öğrenci - arkadaşlarım Ömer Yağlıoğlu'na, Şahhüseyin Şahin'e, Sadettin Doğanemir'e şükranlarımı belirtirim.

⁸ (Eski) Malatya'daki Câmi-i kebîr (Ulu-câmi)'in yanında sadece bu medresenin varlığı bilinir. Halbuki câmiin batı tarafında da "Şahabiyye-i sugrâ" ismi verilen ikinci bir medresenin bulunduğu BA, TD 156,25'den öğrenilmektedir: "medrese-i Şahabiyye-i sugrâ, câmi-i kebîrin cânibi garbisindedir". Her ikisi de (eski) Malatya'da başka evkaflarına rastlanan Şahabeddin'e aittir. Defterlerde bu zâtın lâkâbı olarak «Hızır, mîr-i ümera» kaydı görülmektedir. Mahallinde yapılan soruşturmada, câmiin batı tarafında, şimdi bahçe olan doldurulmuş kısımda eskiden yüz numaralar bulunduğu şeklinde cevap alınmıştır. Kendisinin Ulu-câmiin kitabelerinde rastlanan Şahabeddin İlyas ile aynı zat olması muhtemeldir.

⁹ Bu câmi bugünkü Malatya'da Çarşı içindedir. (bk. Hüseyin Çolak, *Malatya*, Malatya 1967, 58 - 59).

¹⁰ "Malatya şehri ahali mukaddemâ vatanlarını terk ederek iki saat mesâfede kâin gaylaları olan Asbuzu nâm mahalle nakl ve iskân eyledikleri cihetle, şehir-i mezkûrda kâin Şahabiyye-i Kübrâ medresesi talebe-i ulûmdan hâli kalarak evlâd-ı vâkıfdan mütevellisi Osman Halife mahall-i mezkûrda Söğütlü câmi-i şerîfi ittisâlinde mübâgaa eyledikleri arsa üzerine nakl ve müceddeden inşa ve ismi dahi Şahabiyye-i kebîr tesmiye olunduğundan medrese-i atik-i merkûman vakfı olan kurâ-i mâlikâne hâsılâtının medrese-i merkûma levâzımâtına tagin ve tahsîsi husûsuna irâde-i senigge-i hazret-i mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr bugurulmuş olmağla mucebince bâ-fermân-ı âli kaydı mahalli tashih olundu. El-fakîr el-hâc Ahmed Bahâî et-tevkîî hâlâ", TKUMA, KK, TD 545, 10b'deki bu derkenar 26 Safer 1267 (31 Aralık 1850) tarihli olup defterin kendisi 967 (1560) senesine âittir.

¹¹ TKUMA, KK, TD 545, 12a. Bu medrese 1530 tarihinde (eski) Malatya'da mevcudiyeti bilinen "aslında hankâh, sonra medrese" olan ve Şahabiyye-i Kübrâ ve Sugrâ medreselerini yaptıran zâtın hayratıdır (bk. Başbakanlık Arşivi, TD 156,24).

¹² *Sur les monuments du moyen âge de Malatia, Divriği, Siwas, Daren-*

tarihî şehri “*hemen tamamen terk edilmiş*” bir halde bulmuştur.

Eski Malatya bugün bir nahiye merkezidir, Malatya ile bağlantısı ikisi arasında sık-sık işleyen minibüsler ve belediye otobüsleri ile sağlanır. Ayrıca, Sivas-Diyarbakır demiryolu da her ikisinden geçer.

Eski Malatya'daki tarihî eserler 1930'larda meşhûr fransız arkeolog ve sanat tarihçisi Albert Gabriel¹² tarafından ciddi bir incelemeye tâbi tutulmuş, bu arada kendisi yerli veya yabancı seyahatnâmelerden, F. Grenard'ın topladığı kitabelerden faydalanmıştır. Daha sonra merhum Zeki Oral tarafından da bir kısım kitabeleri ile birlikte Malatya tarihi ve eserleri hakkında bir tebliğ yapılmış, bir makale yayınlanmıştır¹³. Ayrıca günümüzde Malatya'daki tarihî anıtlar zaman zaman tetkik konusu edilmektedir. Bu hususta Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde yapılan bir tez ile Malatya'ya ait rehberler de -bilgilerinin bir kısmı daha önceki neşriyattan aktarma olmasına rağmen- faydalı eserler olarak telâkki edilebilirler¹⁴. Lâkin araştırmaların hepsi ya mevcut yayınlara veya eski devirlerden hayli hırpalanmış, harap bir vaziyette kalan eserlerden edinilen bilgilere münhasır kaldığından varılan sonuçlar ya noksan olmakta, yahut bir kısım faraziyelere dayandırılmaktadır. Halbuki, bilhassa Anadolu'daki Türk mimârî eserleri hakkında arşivlerimizde pek zengin belgeler vardır. Bugün mevcut kalıntılar ancak eski devirlerde yapılanların bazılarında ayakta durabilenlerdir. Tabii bu kanımızı Türklerin hâkim buldukları diğer ülkelerdeki mimârî eserler için de düşünmek gerekir. Aşağıda arşivlerimizdeki malzemenin Türk Sanatı ve Mimarîsi Tarihi bakımından ne derecede önemli olduğu hususunda bir örnek olmak üzere, Eski Malatya'daki Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'na dâir bir inceleme sunulmaktadır.

I.

Han'ın yeri, hakkında bilinenler, mevcut kısımları.

Silâhdar Mustafa Paşa Hanı Eski Malatya'nın Alaca-kapı ma-

deh, *Amasia et Tokat, Journal Asiatique*, XVII, 1901, 549.

¹³ Z. Oral, *aynı eser*, 434-440.

¹⁴ İsmet Malgir, *aynı eser*; E. Yalçınkaya, *Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul 1940; Hüseyin Çolak, *aynı eser*. Bu sonuncuda Malatya hakkında yayınlanmış veya gayı-ı matbu eserlerin iyi bir bibliyografyası vardır.

hallesinde, bugün Alaca-kapı câmii denilen Şah Ali Bey mescidi ¹⁵-nin batısındadır. Kâtip Çelebi ¹⁶ Malatya'dan bahs ederken sadece, IV. Murad'ın Silâhdarı Mustafa Paşa'nın burada bir han yaptırmış olduğunu, burasının İstanbul'dan Doğu'ya giden yol üzerinde büyük bir geçit yeri olduğunu belirtmektedir. Evliyâ Çelebi ¹⁷ ise bu hususta pek kıymetli olan aşağıdaki malûmatı vermektedir :

"[Malatya'nın] *Kârbânsarayları* ¹⁸. *En mükellefi Sultan Murad Han makbûlü Silâhdar Mustafa Paşa Hanı olup yüz yetmiş hücreli ve timur kapulu, kubbelerle ârâste olmuş bir hân-ı bî-menendir. Kapusu üzerinde Tarih'in âhar mısraı 'Oldu bu hân-ı cedid ârâmgâh-ı bî-bedel' dir*".

A. Gabriel ¹⁹ 1932 senesi Ekim - Kasım aylarında Doğu ve Güney-doğu Anadolu'ya yaptığı inceleme ve araştırma gezisi sırasında bu hanın o tarihlerdeki bakıyyesini tetkik ederek plânını yapmış ve özellikleri hakkında malûmat vermiştir: "*Kervansaray 68 X 76 m. boyutlarında bir dik dörtgen şeklindedir. Etrafı revak-(portik)larla çevrili geniş bir avluya bakan, üzeri içten kubbelerle örtülmüş (voutée d'arête) büyük bir salonu ihtiva eder. Salonun büyük bir kısmı sağlam olarak kalmışsa da, avluyu çevreleyen inşaat muhtelif yerlerinden harap olmuştur.*

Hanın, nihayetinde sağlı-sollu birer muhafız hücresi bulunan üstü tonoz bir giriş kısmı vardır. Avlunun iç kısmında üzeri mütemadî tonoz revaklar, dış kısmında dükkânlar bulunur. (Plâna göre, hanın ön cephesinde, ana kapının her iki yanında sekizer, yan cephelelerde ise on birer dükkân bulunmakta idi). Hanın gerideki sa-

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara, 12/1006. H. Çolak (*aynı eser*, 54)'ın bu hususta verdiği malûmat doğrudur.

¹⁶ *Aynı eser*, 600.

¹⁷ *Aynı eser*, IV, 11.

¹⁸ Evliyâ Çelebi'deki kârbânsaraylar deyimi doğrudur. 1560'da Malatya'da padişah haslarından olup yıllık 720 akça geliri bu şehirdeki çeşmelerin tamirine vakfedilmiş olan bir han mevcuttur. Ayrıca bir de yıllık geliri 13.000 akça olan Bezzâzistan vardır (TKUMA, KK 142, 16 a). J. Brant (*aynı eser*, göst yer)'da 1835'de burada İran mimârîsi üslûbunda iki kervansaray gördüğünü yazmaktadır. H. Çolak (*aynı eser*, 55) ise Eski Malatya'da Alâeddin Keykûbat devrinden kalma bir selçuklu kervansarayından bahs etmekte, Çingene Hanı denilen bu tarihi eserin ihmal yüzünden civar bahçe sahipleri tarafından yıktırılarak temellerinin üzerine binâ yaptırıldığını belirtmektedir.

¹⁹ *Aynı eser*, 275.

lon kısmının avluya bakan ön cephesinde üstü mütemadi tonoz odalar vardır (Plâna göre, kapının her iki yanında altışar adet). Bunların her birisi revaklı kısma açılan birer kapı ve pencereyi, içerisinde bir ocağı ihtiva etmektedir. Yolcuların bir kısmı burada konaklarlar. Salonun iç duvarları boyunca bir çok ocak ve duvar içrisine yerleştirilmiş küçük gömme dolaplar (niş) vardır. Binanın kalıntılarından anlaşıldığına göre, yük hayvanları büyük salonda toplanırlardı. Salon duvarlarının iç tarafı boyunca hafifçe yükselmiş bloklarda ise bakıcılar ve daha ehemmiyetsiz yolcular gecelerler, ocak ateşi ile ısınırlardı²⁰."

Han ile ilgili kayıtlardan önemli olan diğer ikisi de M. Zeki Oral'a ve Hüseyin Çolak'a aittir. Merhum Z. Oral²¹ hanın salon kısmının kapısı üzerindeki kitâbeyi - bazı eksik ve yanlışlarla - neşretmiştir. Bilindiği üzere, A. Gabriel hakikaten üzeri simsiyah olan bu kitâbeyi okuyamadığını, sadece "*Sultan Murad*" ibaresini seçebildiği belirtmiştir²². Hüseyin Çolak ise, hanın A. Gabriel'de zikr edilen, daha sonra İslâm Ansiklopedisi'ndeki Malatya maddesinde tekrarlanan boyutlarını verdikten sonra, hanın iki kitâbesi olduğunu belirterek bunlardan birinci kısma ait olanının; yani avluya açılan ana kapının üzerindeki şeyhülislâm Yahyâ Efendi tarafından yazılan manzum kitâbenin Alaca-kapı câmiinde saklanmakta olduğunu, yukarıda bahs edilen salonun kapısındaki kitâbenin ise Cevrî mahlâsını kullanan Divân-ı Humâyûn kâtiplerinden İbrahim Çelebi'ye ait olduğunu kaydetmiştir²³. H. Çolak hanın 1966'da tamirine başladığını da belirtmiştir. Yazarın hanın iki kitâbesi olduğu hakkındaki ifadesi doğru olmakla beraber, gerçekte verdiği bilgi terstir. Alaca-kapı câmiinde saklananı Cevrî'nin, mevcut salonun kapısı üzerinde bulunanı da şeyhülislâm Yahya Efendi'nindir.

İsmet Malgir²⁴'in incelemeleri ise daha ziyade mimârî yönde

²⁰ A. Gabriel'deki metin meâlen tercüme edilmiş olup bazı mimârî tekniği ve süsleme ile ilgili kısımlarının naklinden sarf-ı nazar edilmiştir.

²¹ Aynı eser, kitâbe 11.

²² A. Gabriel, aynı eser, aynı yer.

²³ Hüseyin Çolak, aynı eser, 51 - 52.

²⁴ Aynı eser, 56 - 59. Beni bu tezden haberdar eden, faydalanmamı sağlayan, hana ait plân ve bir kısım fotoğraflar temin eden sayın Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya çok müteşekkirim.

olmuştur. Bugün hanın tamir edilmekte olan iç-han kısmı ile esas avluya giriş kapısının bazı kısımları ile yanında bir kaç dükkân kalmış, yıkılan kısımların taşları - yaşlıların söylediklerine göre - Malatya'ya demiryolu geldiği zaman²⁵, köprü ve saire inşaatında kullanılmıştır.

II.

Bânisi Silâhdar Mustafa Paşa.

a. H a y a t ı : 1609 tarihlerinde Saraybosna'da dünyaya gelmiştir²⁶. Babası El-hac Sinan Ağa²⁷'nin Venedik'te ticâretle meşgûl olması²⁸ neticesi kendisine Bazirgân-zâde²⁹ lâkabı verilmiştir. Saraybosna'da bugün mevcut olan Şeyh Hacı Sinan tekkesi Mustafa Paşa'nın babasına aittir³⁰. Küçük yaşta saraya intisap etmiş, silâhdarlık hizmetine kadar yükselmiştir³¹. Bu hizmetinden doğan "silâhdar" lâkabı onun daha önceki Bazirgân-zâde lâkabını bastırmıştır. IV. Murad 1635 senesi baharında Revan seferine giderken çok sevdiği musâhibi ve silâhdarı Mustafa Ağa'yı Sivas sahrasına gelindiğinde ikinci vezirliğe yükselterek "*harem-i humâyûndan taşra*" çıkarttı (6 Zilhicce 1044/23 Mayıs 1635). Bu münâsebetle erkân-ı devlet otağına gelip yeni vezîr-i sâni'yi tebrik ettiler³².

²⁵ 1931'de Malatya - Fevzi-Paşa, 1937'de Malatya - Sivas demiryolları işletmeye açılmıştır (bk. Besim Ba-kot, *Malatya, İslâm Ansiklopedisi*, VII, 231).

²⁶ J. v. Hammer (*Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, türkçe terc., İstanbul 1335, IX, 310, 295. sahifenin 14 numaralı ilâvesi) Venedik kaynaklarına dayanarak Silâhdar Mustafa Paşa'nın kısa, fakat yerli kaynaklarda rastlanmayan bazı bilgileri ihtiva eden bir hal tercümesini vermiştir. Venedik kaynağında Silâhdar Mustafa Paşa'nın "*henüz yirmi altı yaşını ikmal etmemiş olduğuna halde*" vezaret rütbesine yükseltildiği yazıldığına göre, Paşa 1609 tarihlerinde doğmuş olmaktadır.

²⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (kısası: TSMA), E. 524/4. Mehmet Süreyya Bey (*Sicill-i Osmâni*, İstanbul 1311, IV, 390) de bu hususta doğru malumat vermektedir.

²⁸ J. v. Hammer, *aynı eser*, aynı yer.

²⁹ Naimâ, *Tarih*, İstanbul 1281, III, 241. Mehmet Süreyyâ (*aynı eser*, aynı yer) da "*Tüccar-zâde*".

³⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları*, *Vakıflar Dergisi*, III, 1956, 205. 98 numaralı resim de kesme taştan yapılmış, çatısı kiremitle örtülü Şeyh Hacı Sinan tekkesine aittir.

³¹ J. v. Hammer, *aynı eser*, aynı yer.

³² Kâtip Çelebi, *Ezleke*, İstanbul 1237, II, 165; Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ibrâr*, Bulak 1248, 584; Peçevî, *Tarih*, İstanbul 1283, II, 431; Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, II, 282; Naimâ; *aynı eser*, aynı yer; Solak-zâde, *Tarih*,

Hammer³³'in de belirttiği gibi, bu gelenek dışı bir tayindi. 1635 senesi Haziranı ortalarına doğru (evâhir-i Zilhicce 1044) Silâhdar Mustafa Paşa'nın, Erzurum muhafazasında olup Revan seferi tedârikine memur olan Halil Paşa'nın katli üzerine Erzurum muhafızlığına tayin olunan Küçük Ahmed Paşa'nın yerine Şam Beylerbeyiliğine getirildiği görülmektedir³⁴. Lâkin Silâhdar Mustafa Paşa bu vazifeyi bilfiil deruhte etmemiş, oraya mütesellimi Çiftelerli Osman Ağa'yı göndermiştir³⁵. Mustafa Paşa IV. Murad'ın maiyyetinde Revan'ın fethinde bulunmuş, 8 Ağustos 1635 (23 Safer 1045) de kale teslim alındıktan üç gün sonra, 11 Ağustos'ta fetih dolayısı ile Padişahın eli öpülerek kendisi tebrik edildikte, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye bir adet "*semmûr sûf*", vezir-i âzam Arnavut Mehmed Paşa³⁶'ya "*semmûr kaplı serâser üst*" ihsan olduğunda, "*Şam Paşası, vezîr-i sâni Mustafa Paşa hazretlerine serâser üst*" hediye edilmiştir³⁷.

Silâhdar Mustafa Paşa Revan'ın muhasarası esnâsında Kapudân-ı deryâ Hüseyin Paşa ile birlikte aynı safta Havale tepesinden şehrin dövülmesinde mühim rol oynamış³⁸, onun bu gayretleri kendisini zaten çok seven padişahın dönüşte Van sahrasında 4 Eylül 1635 (20 Rebiülevvel 1045)'de, "*Revan kalesinde ve Tebriz ve bilâd-ı sâirenin tahrîb ve tedmirinde küllî hidmette*" bulunduğu

İstanbul 1298, 755; Topçular kâtibi Abdülkadir (*Tevârih-i Âl-i Osmân*, Viyana Millî Kütüphanesi, no. 1053, 474 a) ancak Erzurum'da "*Silâhdar Ağa Mehmed Paşa'ya vezâret ihsân olunup Erzurum'da zâbit kaldılar*" demektedir ki, diğer kaynaklarda verilen bilgilere uymamaktadır. Ayrıca silâhdarlıktan vezârete yükselen de Mustafa Paşa'dır.

³³ *Aynı eser*, IX, 204.

³⁴ Karaçelebi-zâde, *aynı eser*, 585; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 167; Naimâ, *aynı eser*, III, 252-53; Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, II, 283; Solak-zâde (*aynı eser*, 755) Mustafa Paşa'nın vezîr-i sânilige yükselişi ile Şam Beylerbeyiliği'ne tayinini birlikte olmuş gibi göstermekte ise de diğer kaynakların ışığında isabetli görünmemektedir. Topçular kâtibi Abdülkadir (*aynı eser*, 472 b - 473 a) ise, Halil Paşa'nın katlinden sonra "*...mîr-i mîrân-i Erzurum Anadolu Beylerbegisi Gürcü Mehmed Paşa olur...*" diye yazmaktadır. Onun bu haberi de diğer kaynaklarınkiler ile gelişme halindedir,

³⁵ Karaçelebi-zâde, *aynı eser*, 589; Naimâ, *aynı eser*, III, 270.

³⁶ Bunun için bk. Osman-zâde Tâib, *Hadîkatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, 77-79.

³⁷ TSMA, D. 2010 / 1. Revan seferi ve kronolojisi için bk. Süheyl Ünver, *Dördüncü Sultan Murad'ın Revan seferi kronolojisi*, *Belleten*, XVI, 1952, 548-576.

³⁸ Solak-zâde, *aynı eser*, 757.

için, “ *Kıbrıs defterine tabi olan harâcî reâyânın cizyeleri kendüye has tayin olunmak bâbında* ” fermânına yol açmıştır³⁹. Kâtip Çelebi⁴⁰ ve Karaçelebi-zâde⁴¹ bu münasebetle Silâhdar Mustafa Paşa'ya arpalık sureti ile Aydın, Saruhan ve Niğbolu sancaklarının da verildiğini kaydederler. Şam Beylerbeyiliği de tekrar Küçük Ahmed Paşa'ya verilmiştir ki, Naimâ bu haberi verirken şu tamamlayıcı bilgiyi de zikr etmektedir. Padişah Küçük Ahmed Paşa'ya haber göndererek Mustafa Paşa'nın Şam Beylerbeyiliği'nden feragati için 20.000 altın verilmesini teklif etmiş, Ahmed Paşa da bunu canına minnet bilip Silâhdar Mustafa Paşa'ya 20.000 altın sikke-i hasene göndermiş, Şam'a tayinini yaptırmıştır⁴². Ordunun İstanbul'a avdetini müteakip IV. Murad At-meydanı'ndaki o zamanlar Recep Paşa sarayı olan eski İbrahim Paşa sarayını Silâhdar Mustafa Paşa'ya konak tayin etmiş, Bayram Paşa'da bu sarayı tefriş etmiştir⁴³.

IV. Murad'ın Bağdat seferine de padişahın maiyyetinde iştirak eden Silâhdar Mustafa Paşa'ya Diyarbekir'de bulunduğu sırada, 5 Ağustos 1638 (25 Rebiülâhir 1048)'de tekrar Şam Beylerbeyiliği verilmiştir⁴⁴. Bağdad muhasarası esnasında Silâhdar Mustafa Paşa'nın büyük faaliyetleri görülmüş, Topçular kâtibi Abdülka dir⁴⁵'in ifadesi ile, “ *nehri Şat'ın karşusunda Kuşlar kal'ası nâm virân kal'anın önünde Silâhdar vezir Mustafa Paşa hazretleri kendü tevâbiî ve Şam eyâleti ile beş kû'a balıyemez ve yirmi beş adet şâhî darbuzanlar ile metrislere* ” girmiş, “ *rûz ü şeb kal'a-i Bağdad* ” döğülmüştür.

³⁹ BA, Maliyeden müdevver defterler (kısası: MAD) 3458, 21.

⁴⁰ Aynı eser, II, 183.

⁴¹ Aynı eser, 592; Solak-zâde (aynı eser, 762) de aynı haberi vermektedir. Lâkin bu olayın tarihi yukarıdaki iki eserde ayrı ayrı tarihlerde vuku bulmuş gibi gösterilmiştir.

⁴² Naimâ, aynı eser, III, 252 - 53.

⁴³ Aynı yazar, aynı eser, III, 272.

⁴⁴ Vecîhî, Tarih, Süleymâniye Ktb., Hamidiye no. 917, 5 a. Bu müellif ve eserinin kıymeti için bk. Ziya Akkaya, Vecîhî ve eseri, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, 1959, 533-60; Karaçelebi-zâde, aynı eser, 599; Kâtip Çelebi, aynı eser, II, 198; Halil Sahillioğlu, Dördüncü Muradın Bağdad seferi menzîl-namesi (Bağdat seferi harp jurnalı), Belgeler, Ankara II, 1967, 22.

⁴⁵ Aynı eser, 505 a. Ayrıca bk. Karaçelebi-zâde, aynı eser, 600; Kâtip Çelebi, aynı eser, II, 200; Halil Sahillioğlu, aynı eser, 28.

Bağdad'ın muhasarası sırasında vezîr-i âzam Tayyar Mehmed Paşa'nın 24 Aralık 1638 (17 Şaban 1048)'de şehâdeti üzerine Kapudân-ı deryâ Kara Mustafa Paşa'nın sadârete getirilmesini müteakip Silâhdar Mustafa Paşa kapudân-ı deryâlığa tayin edilmiştir⁴⁶. Osmanlı ordusunun seferden dönüşü sırasında ise, sadrazam bir süre Bağdad'da kalınca, Silâhdar Mustafa Paşa ilâveten ordu kaymakamlığına da getirilmiştir⁴⁷. Onun bu son vazifesi ordunun Ankara'ya gelişine kadar (25 Mayıs 1639) devam etmiştir.

Silâhdar Mustafa Paşa kapudân-ı deryâlığı sırasında bilfiil deniz seferlerine çıkmamış, tersâne kethudâsı Uzun Piyale Kethudâyı (sonra Paşa olmuştur) kadirgalarla Karadeniz'e serdar tayin etmiş, Özü ve Azak cihetlerinin muhafazasına, kıyıları yağmalayan kazak şaykalarının yakalanmasına onun emrindeki kuvvetleri memur etmiştir. Kendisi daha ziyâde İstanbul'da kadirgaların tamiri ve yenilerinin yapılması ile meşgul olmuştur⁴⁸.

Silâhdar Mustafa Paşa'nın talihi IV. Murad'ın ölümü ve yerine kardeşi İbrahim'in 8 Şubat 1640 (16 Şevval 1049)'da hükümdar olmasını müteakip hemen değişti. 22 Şubat 1640 (29 Şevval 1049)'da kendisine Budin Beylerbeyiliği verildiği için yola çıktıkta, bir kısım malları müsadere edildi⁴⁹. Bu malların - muhtemelen bir miktarının - 62 katar deve⁵⁰ ile Kayseri'deki boya-hâne ve yine bu şehrin damga mukataası⁵¹ olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı yılın Şubatı son-

⁴⁶ Vecihî, *aynı eser*, 8 b; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 205; Karaçelebi-zâde, *aynı eser*, 601; Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-vüzerâ*, notlarla neşreden: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1952, 31. Bu hadise münasebeti ile Divan kâtiplerinden Cevri mablâşlı İbrahim Çelebi'nin yazdığı Tarih'in son mısraı "Kapudân oldu hâlâ Mustafa Paşa, mübârek bâd, 1048" Evliyâ Çelebi (*aynı eser*, I, 260) tarafından da nakl edilmektedir.

⁴⁷ Vecihî, *aynı eser*, 10 b; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 206; Topçular Kâtibi, *aynı eser*, 512 a.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 215; Topçular Kâtibi, *aynı eser*, 515 a; 521 a-b.

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 221.

⁵⁰ "Anadolu Beylerbeyisine ve Kütahya kadısına hüküm ki, Türkân-ı Halep ve Yeni-il voyvodası olan Mustafa bir defa 40 katar ve bir defa dahi 22 katar deve ki, cümle 62 katar deve olur, cem' edüp vezirim Silâhdar Mustafa Paşa'nın âdemlerine teslim etmeğin, zikr olunan develer taraf-ı miriden zabt olunup ve tamgalanup hassa sârbânlarından (isim yeri boş) zide kadruhuğa teslim olunmak emr edüp buyurdum ki . . ."

Tarihi: 4 Zilkâde 1049 (26 Şubat 1640). BA, MAD 17908, 114.

⁵¹ "Karaman defterdarına (Yakup Paşa) hüküm ki,

larına doğru -Topçular Kâtibi Abdülkadir'e göre 5 Zilkade (27 Şubat) 'de - bu olaylara paralel olarak Silâhdar Mustafa Paşa'nın tayini Rumeli eyâletine tahvil edilmiş, Budin'e Musa Paşa gönderilmiştir⁵². Topçular kâtibi Silâhdar Mustafa Paşa'nın Rumeli Beylerbeyi iken serasker olarak 21 Zilhicce 1049 (13 Nisan 1640) da Azak kalesi üzerine gönderildiğini yazarsa da, başka kaynaklarda böyle bir kayda rastlanmadığından şüphe ile karşılamak gerekir⁵³. Kâtip Çelebi'nin Naimâ tarafından aynen kopye edilen, Silâhdar Mustafa Paşa'nın aynı yılın Zilkâde (23.II - 23.III. 1640)'sinde Tamşvar'a nakl edildiği haberi hakikatlere uymamaktadır⁵⁴. Kendisinden 16 Temmuz 1640 (26 Rebiülevvel 1050)'da "*Rumeli eyâleti mutasarrıfı*"⁵⁵ şeklinde bahs olunduğu gibi, Silâhdar Mustafa Paşa'nın Rumeli Beylerbeyisi olarak Sofya'da bazı tasarruflarına da belgeler tanıklık etmektedir. Meselâ, Ağustos ayı ortalarında (1640) Sofya'nın bir çok köylerinden gelen bulgarlar, mahkemede Rumeli eyâleti mutasarrıfı olan vezir Mustafa Paşa huzûrunda Sofya'da sâkin sipâhi reislerinden Şeyh-zâde unvânı ile marûf Abdurrahman Ağa'nın "*zulm ve teaddide*" bulunduğundan şikâyet etmişlerdir⁵⁶. Hadisenin tahkikatı devam etmiş, Sofya imam ve hatipleri de Abdurrahman Ağa lehinde şهادette bulunmuşlardır⁵⁷. Silâhdar Mustafa Paşa'nın Rumeli Beylerbeyiliğinden ne zaman ayrıldığı, Tamşvar'daki görevine hangi tarihte gittiği bilinmemekle beraber, onun 1641 senesi başlarında Tamşvar'da bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁸. Silâhdar Mustafa Paşa'nın Tamşvar'daki faaliyetleri Budin Beylerbeyisi Musa Paşa'nın kendisine gönderdiği iki mektup

Nefs-i Kayseriyye'de vâki boya-hâne ve nefsi Kayseriyye tamgası bundan akdem vezirim Silâhdar Mustafa Paşa, edâm allahu teâlâ iclâlehu'ya temlik verilip mutasarrıf iken zikr olunan mukâtânın sene be-sene 600 kâmil gurus iltizam olmak üzere 1049 Zilkâde'sinin on birinci (Mart 1640) gününde havass-ı humâgâna ilhak olunup cânib-i mirîden zapt olunmak emr olunmuştur. Bayurdum ki..." BA, MAD 17908, 122.

⁵² Topçular kâtibi Abdülkadir, *aynı eser*, 524 a; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 221; Vecihî, *aynı eser*, 14 b; J. v. Hammer (*aynı eser*, X, 17) Budin'e Musa Paşa'nın tayinini zikr ederse de, Silâhdar'ın Rumeli Beylerbeyiliğinden bahs etmez.

⁵³ Topçular kâtibi, *aynı eser*, 525 a.

⁵⁴ *Aynı eser*, III, 457; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 221.

⁵⁵ TSMA, E. 524/40.

⁵⁶ TSMA, E. 524/48, E. 524/49.

⁵⁷ TSMA, E. 524/50.

⁵⁸ BA, MAD 7325, 219.

muhteviyatından anlaşılmaktadır. Bu mektuplarda Musa Paşa, Silâhdar Mustafa Paşa'nın kendisine gönderdiği mektuplardan bahsetmekte, Silâhdar'ın yazdığı hususları kısaca zikretmektedir. Tarihsiz olan bu mektuplardan Silâhdar Mustafa Paşa'nın Tamşvar'da kalenin tamire muhtaç yerlerinin onarımı ile meşgul olduğu⁵⁹, Tamşvar'da darı anbarı olarak kullanılan binanın eski bir hamam olması nedeni ile darıların çürüdüğü, bu sebeple yeni bir anbar inşasına girişildiği, Tamşvar'a tâbi diğer kale ve palankaların da tamir edildiği öğrenilmektedir. Bununla beraber, Musa Paşa "benim izzetlû karındaşım", "saâdetlû ve izzetlû karındaşım paşa-yı âli-kadr hazretleri" diye hitab ettiği Silâhdar Mustafa Paşa'nın bu faaliyetlerini şiddetle tenkid etmektedir. Zirâ, "şehr-i sugûr-i islâm olan Budun kalesinde vâki Toprak kulesi⁶⁰'nin istihkâm üzere binâsı bâbında hatt-ı humâyûn" sâdır olmuş ve ayrıca "Budun'da vâki Câmi-i kebîr⁶¹'in dahi bi'l-cümle örtüleri tecdîd olunması lâzım gelüp" hem bu işlerin görülebilmesi, hem Budin kalesi'nin tamire muhtaç diğer kısımlarının onarılması için Tamşvar'dan "bir yük akça mikdarı neccâriyye sâlyâne olunup emr-i şerîf vârid olmuştur"⁶². Bu münasebetle Musa Paşa, Silâhdar Mustafa Paşa'ya darı anbarı inşasından vaz geçmesini, "anbarda bozulan darıyı Bosna reâyâsına tevzi" ettirmesini tavsiye etmektedir.

Silâhdar Mustafa Paşa'nın 1642 senesi Nisan'ının ilk haftası içerisinde, Edirne bostancı-başısı Sinan ağa marifetiyle Tamşvar kalesinde katl edildiği görülmektedir. Vecihî bu olaya sebep olarak Paşanın müsadere edilmek istenen mallarının bir kısmını saklamasını göstererek şöyle demektedir: "Tamşvar Beylerbeyisi olan Silâhdar Paşa ki, mukaddemâ Harem-i humâyûnda iken makbûl-i şehinşâh-ı enâm (IV. Murad kasd edilmektedir) ve melce-i havâss ve avâm olmağla tantana-i şöhreti melâ-i âlâya erişmiş idi. Pâdişâh-ı merhûmun (IV. Murad) ise kemâl-i muhabbetlerinden her sözüne

⁵⁹ TSMA, E. 2892/3.

⁶⁰ Bu kule Budin istihkâmlarının kuzey-batı köşesini teşkil edip muhasaralarda büyük rol oynamakta idi. (bk. Walther Björkman, *Ofen zur Türkenzeit*, Hamburg 1920, 17; Naimâ, *aynı eser*, I, 301; Râşid, *Tarih*, İstanbul 1282, I. 453).

⁶¹ Budin'de bir kısım seyyahlar tarafından Mathias, Stephans veya Marien-Kilisesi diye isimlendirilen ana-kilise fetihten sonra câmiye tahvil edilerek "Câmi-i kebîr" olarak adlandırılmıştı (bk. W. Björkman, *aynı eser*, 30, not 6).

⁶² TSMA, E. 2892/4.

muhalefeti olmamak ile murâd eyledüğü münâsibi kimi kendü tarafından zabt olunup ve bazısının dahi âdemlerine tevcih etdürüp tahsîl eyledüğü mâl-i firâvânın hesâbında muhasibân-ı heft-iklim âoiz iken kanâat etmeyüp beytül-mâl-i müslimîne âid olan Kıbrıs cizyesi ki, senede seksan bin guruş eder, dâhil-i hazîne-i âmire olmayup mukaddemâ kul mevâcibine verilürdü, üç dört sene mikdarı mâl-i mezkûru bil-küllüğe ahz edüp ve andan maadâ hazîne-i pâdişâhîde olan mülûke mahsûs tuhaf-ı bî-nazîr ve tefârik-i bî-adîli bî-tekellûf alup hıfz etmek ile zikr olunan eşyânın mutâlebe ve tahsîli için fermân-ı humâyûn vârid olup Edirne bostancı-başısı olan Sinan Ağa irsâl olundu. Ber-müceb-i emr-i humâyûn kaleye habs olunup teftîş olundukta nukûd ve emvâl-i makûlesinden elli bin guruşluk mikdarı eşyânın defterin irsâl edüp 'maadâsına kudretim yoktur' deyü taallül eylemekle katli fermân olunup ba'de'l-katl dâhil-i hazîne-i pâdişâhî olan nukûd ve âlât-ı mücevher-i zerrîn ve simîn ve tuhaf-ı nâ-madûd beş bin kişelikten mütecâviz idi⁶³'. Lâkin Naimâ⁶⁴ bu parçayı Vecihî'den nakl ettikten sonra, Silâhdar Mustafa Paşa'nın katline sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa⁶⁵'nin sebep olduğunu belirtmekte, hazîneye âit malları zimmetine geçirmenin cezasının katil değil, "nefy ve ta'zîr veya müsâdere" olduğunu yazmaktadır⁶⁶.

IV. Murad'ın evvelce münasip gördüğü üzere, Silâhdar Mustafa Paşa'nın Kaya Sultan ile evlendirilmesinden menfaat uman sultanın kethudâsı mevkûfatçı Mehmed Ağa bir vesile ile Paşa'nın Tamşvar'dan İstanbul'a gelmesi hakkındaki arzusunu Valide Kösem Sultan⁶⁷ vasıtası ile Sultan İbrahim'e duyurmuş; fakat, bunu kendi nokta-i nazarından tehlikeli bulan sadrazam padişahı Silâhdar Mustafa Paşa'nın katline ferman almıştır⁶⁸.

Kâtip Çelebi⁶⁹ Silâhdar Mustafa Paşa'nın katli olayını 15 Mu-

⁶³ Vecihî, aynı eser, 16 b - 17 a. Krş. Topçular kâtibi, aynı eser, 534 a.

⁶⁴ Bunun için bk. Münir Aktepe, *Mustafa Paşa, Kemankeş, Kara, İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 730-32.

⁶⁵ Aynı eser, IV, 11.

⁶⁶ Naimâ, aynı eser, IV, 13 - 14.

⁶⁷ Bunun için bk. M. Câvid Baysun, *Kösem Sultan, İslâm Ansiklopedisi*, VI, 915-923.

⁶⁸ Naimâ, aynı eser, IV, 12 - 13.

⁶⁹ Aynı eser, II, 224.

harrem 1052 (15 Nisan 1642) tarihinde vukû bulmuş gibi gösterirse de, bu hadisenin 8 Nisan'dan önce (yani 8 Muharrem 1052), 20 Marttan sonra cereyan etmiş olması lâzımdır. Zirâ, 8 Muharrem 1052 tarihli bir vesikada "*Silâhdar Mustafa Paşa'nın muhallefatından gelüp dâhil-i hazîne olan*" akçaların hesabı vardır. Bunlar "*Beşir Ağa yedile Harem'e teslim olunan*" 21 kese mahlût gurus, 6 kese kara akça, 4 kese para ve 11 kese çil akçadır⁷⁰. 18 Zilhicce 1051, yani 20 Mart 1642, Silâhdar Mustafa Paşa'ya Tamşvar'a gönderilen bir hükmün tarihidir⁷¹, o tarihte hayatta olduğuna delildir.

b. Şahsiyeti ve serveti: Silâhdar Mustafa Paşa "*merdâne tavırlı, oldukça çok ve kumral bıyıklı*", devrin geleneklerine aykırı olarak "*sakal koyuvermemiş*", "*sadrizam olması kendisince pek kolay iken, vazîfenin ağırlığından ürkerek bu makama geçmeğe heves etmemiş*" bir şahıs olarak tanıtılır⁷². Revan ve Bağdad seferlerinde IV. Murad'ın maiyyetinde bulunduğu gibi, her ikisinde de faal rol oynamış, hattâ Bağdad seferine giderken Sakarya şeyhi diye marûf bir zâtın halifesi Şeyh Alâeddin'in müridi iken mehdilik iddiası ile ortaya çıkan ve etraftan yanına bir sürü taraftarlar toplayarak bir çok kargaşalıklara sebep olan Ahmed'in tenkilinde baş rolü oynamıştır⁷³. Kendisinin padişah üzerindeki nüfuzu ve pek genç yaşta olması münâsebeti ile olsa gerek, sadrazam Bayram Paşa⁷⁴ ona gönderdiği mektuplarda "*izzetlü ve saâdetlü oğlumuz*⁷⁵", "*oğlum sultanım*⁷⁶" tarzında hitap etmektedir. Silâhdar Mustafa Paşa'ya muhtelif vesilelerle Bayram Paşa, Musa Paşa, Nuh Paşa, Bekir Paşa, İbrahim Efendi gibi sadrazam, beylerbeyi, defterdar gibi çeşitli devlet adamlarının hediye olarak para veya canlı-cansız eşya gönderdikleri anlaşılmaktadır⁷⁷.

⁷⁰ TSMA, D. 10535. Bu vesika TSMA fihristinde "D" defter olarak kayıtlı ise de, ortadan ikiye katlanmış bir varaktan ibârettir. Yukarıda nakl edilen metin de ancak birinci yüzün ilk yarısını işgal etmektedir.

⁷¹ BA, MAD 23308, 140.

⁷² J. v. Hammer, *aynı eser*, IX, 310.

⁷³ Naimâ, *aynı eser*, III, 335-338.

⁷⁴ Bunun için bk. Osman-zâde Tâib, *aynı eser*, 79-80.

⁷⁵ TSMA, E. 992/17.

⁷⁶ TSMA, E. 10585. Silâhdar Mustafa Paşa'ya muhtelif tarihlerde gönderilen resmî mektuplar TSMA'nde bulunmakta ise de, bu yazıda kendisinin kısa bir biyografisinin verilmesi gayesi güdüldüğünden, ancak bazılarına işaretle yetinilmiştir.

⁷⁷ TSMA, E. 992/12, 14, 17, 18, 19; D 3194, türlü yerleri.

IV. Murad'ın bir defa, 3 Ağustos 1636 (Gurre-i Rebiülevvel 1046) da; o tarihlerde şimdiki Beylerbeyi Sarayı'nın yerinde bulunan Istavroz bahçesi⁷⁸'nde kendi eli ile Silâhdar Mustafa Paşa'ya ih-san eylediği bir at takımı padişahın bu musahibine karşı ne kadar cömert davrandığının bir delilidir. Takım elimizdeki vesikada şöyle tarif edilmektedir: "... *altun murassâ raht, taşları küçük zümrüd ve yakuttur, dizgini zengârî* (pas renkli) *ibrişimdir, altun kitâbeli, yaldızlı palan iledir*⁷⁹". Padişahın Mustafa Paşa'ya mu-habbetinin bir delili de onu kızı Kaya Sultan ile evlendirerek ken-disine damat edinmek istemesidir⁸⁰.

Bazı kimselerle de Silâhdar Mustafa Paşa'nın iyi geçinemedi-ği anlaşılmaktadır. Meselâ hekim-başı Emîr Çelebi'nin intiharı Silâhdar Paşa'nın kendisine karşı husûmeti neticesidir⁸¹. Eski ve-zir-i azamlardan Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın sadâret kayma-kamı iken katline de yine Mustafa Paşa sebep olmuştur⁸². XVII. yüzyıl şâirlerinden Şam'da kadılık yapmış bir zât olan Mantıkî'nin katline de, Silâhdar Mustafa Paşa'nın Şam'daki mütesellimi Çiftelerli Osman Ağa'nın onunla daha kadılığında iken iyi geçinememesi, bundan dolayı Mantıkî'yi hâmisine şikâyeti vesile olmuştur⁸³.

Silâhdar Mustafa Paşa çok da zengin bir adamdır. Onun 1047 (26 Mayıs 1637'den başlar) senesindeki gelirinin 21.260.600 akça-ya ulaştığı görülmektedir⁸⁴. Onun 1046 senesine ait beş aylık

⁷⁸ Bu bahçe için bk. Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı devrinde İstanbul bahçe-leri*, *Vakıflar Dergisi*, IV, 1958, 175-177.

⁷⁹ TSMA, D. 3194, 4 a.

⁸⁰ Naimâ, *aynı eser*, IV, 12.

⁸¹ Hadisenin tafsilâtı için bk. Naimâ, *aynı eser*, III, 345 vd.; J. v. Hammer, *aynı eser*, IX, 244. Emîri Çelebi hk. Cevri'nin şiirleri için bk. *Divan*, Üniversite Ktb., T. Y. 1275, 27 a - 28 a, 100 b - 101 a.

⁸² Naimâ, *aynı eser*, III, 421, vd.; Hammer, *aynı eser*, IX, 241; ayrıca bk. Osman-zâde Tâib, *aynı eser*, 77 - 79.

⁸³ Naimâ, *aynı eser*, III, 270; Hammer, *aynı eser*, IX, 215 - 16; Topçular kâtibi, *aynı eser*, 502 b.

⁸⁴ Bu gelirin dökümü şöyledir:

7.200.000 akça Kıbrıs'tan,

24 Eylül 1637'de 3.840.000 akça.

23 Aralık 1637'de 3.360.000 akça,

1.276.800 akça Manisa'dan,

23 Haziran 1637'de 540.000 akça (mütesellim Mahmud Ağa'dan).

24 Temmuz 1637'de 736,800 akça (Mahmud Ağa'dan)

(Aralık 1636 - Nisan 1637) geliri de 12.345.840 akçaya baliğ olmaktadır. Bu arada vezîr-i âzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın kendisine 25 Ocak 1637'de gönderdiği (*an cânib*) 2.400.000 akça dikkati çeker⁸⁵. Silâhdar Mustafa Paşa'nın servetinin artmasında IV. Murad'ın da rolü olduğu anlaşılmaktadır. Silâhdar'ın Şam Beylerbeyiliğinden ferâgati için padişahın delâleti ile Küçük Ahmed Paşa'dan 20.000 altın istemesi⁸⁶ buna bir delildir.

Kendisinin Silivri-kapu'da bir çiftliği⁸⁷ vardır. At-meydanı'nda kendisine tahsis edilen Recep Paşa sarayı⁸⁸mn kapısı yanındaki

2.028.000 akça Tireden,

21 Haziran 1637'de 960.000 akça (sâbık mütesellim Hasan Ağa'dan),
26 Ocak 1638'de 1.168.000 akça (mütesellim Helvacı Mehmed Ağa'dan).
16 Şubat 1638'de 500.000 akça (Mehmed Ağa'dan).

4.795.000 akça Niğbolu'dan,

15 Ekim 1637'de 1.400.000 akça (Niğbolu mahsulü).
9 Aralık 1637'de 595.000 akça (mütesellim Helvacı Mehmed Ağa'dan),
4 Nisan 1638'de 2.800.000 akça (mütesellim Helvacı Mehmed Ağa'dan),

1.696.400 akça Aydın'dan,

5 Temmuz 1637'de 296.400 akça (mütesellim Mahmud Ağa'dan).
24 Eylül 1637'de 1.400.000 akça (mütesellim Mahmud Ağa'dan).
93.000 akça Erdel voyvodası'ndan (26 Mayıs 1636'da),
300.000 akça Boğdan voyvodası'ndan, ıydiyye, 16 Şubat 1638'de,
300.000 akça Eflâk voyvodası'ndan, ıydiyye, 16 Şubat 1638'de,
500.000 akça Bayram Paşa'dan, ıydiyye, 13 Şubat 1638'de,
500.500 akça Kaymakam Mustafa Paşa'dan, 27 Ekim 1637'de,
738.000 akça Aslan-Paşa-zâde (Ali Paşa, Rumeli Beylerbeyi, bk. Topçular kâtibi, *aynı eser*, 505 b; Naimâ, *aynı eser*, II, 267) den, 17 Ağustos 1637'de,
1.308.200 akça Baltacı Mahmud Ağa'dan
24 Eylül 1637'de 600.000 akça,
(Tarihsiz) 103.200 akça, gulâmiyye için,
31 Ocak 1638'de 600.000 akça,
600.000 akça Beşir Bey elile, 7 Kasım 1637'de.

Vesikanın orijinal metni için bk. TSMA, D. 3194, 28 b - 31 a.

⁸⁵ TSMA, D. 3194, 28 b.

⁸⁶ Naimâ, *aynı eser*, III, 252-53.

⁸⁷ TSMA, D. 3194, 28 b.

⁸⁸ Eski İbrahim Paşa (bk. M. Tayyib Gökbilgin, *İbrahim Paşa, Pargalı, Frenk, Makbul, Maktûl, İslâm Ansiklopedisi*, V/2, 908-19) sarayıdır. (bk. Naimâ, *aynı eser*, III, 272).

bir nalband dükkânını 29 Ocak 1637'de 2.000 akçaya⁸⁹, 3 Ekim 1640'da Sofya'da Rumeli Beylerbeyisi olarak bulunurken, aynı şehirde Kara-dânişmend mahallesi'nde İbrahim Çavuş b. Abdullah-tan yakındaki bir köydeki bir oda, ahır ve çayırı hâvi "iki göz değirmeni" 25.000 akçaya satın almıştır⁹⁰. Malatya'da da satın aldığı bir kısım emlak vardır ki, az sonra bahs edilecektir.

Paşa'nın serveti arasında adamları tarafından yaptırılıp kendisine hediye edilen binâlar da görülmektedir. Saruhan sancağı mütesellimi Mahmud Ağa'nın, hâmisî Silâhdar Mustafa Paşa'ya Manisa'nın Palamut nahiyesinde⁹¹ bir köyde vaktiyle mevcut olup harap olmuş bir hanın yerine yenisini yaptırarak hediye ettiği, Manisa kadısı İbrahim Efendi'nin 1638 senesi Nisan ayı başlarında düzenlediği bir hüccetten öğrenilmektedir⁹².

c. H a y r â t ı. Silâhdar Mustafa Paşa İstanbul'da, Anadolu'da ve Şam'da çeşitli vakıf eserleri yaptırmış veya bunların tamirlerine gayret göstermiştir. Matbû eserlerde ancak pek azı yer alan bu eserler ve faaliyetler şöyle sınıflandırılabilir :

I. C â m i t a m i r i. Bunlardan birisi İstanbul'da Tophâne-de, diğeri Şam'dadır. Tophâne'deki câmiin tamiri için 16 Kasım 1635'de 230.000 akça masraf yapıldığı gibi, iki gün sonra 7.800 akçaya "câmiin vakfı için cüz'-ü şerîf" satın alınmıştır⁹³.

⁸⁹ TSMA, E. 524/42.

⁹⁰ TSMA, E. 524/57.

⁹¹ M. Çağatay Uluçay (Saruhanda eşkiyalık ve halk hareketleri, XVII. asırda, İstanbul 1944, 235, not 502) bu mevkiin hâlen Akhisar'ın Yaya nahiyesine bağlı bir köy olduğunu tesbit etmektedir. Palamut 1928'de de Manisa'nın merkez kazasına bağlı bir nahiye idi (bk. Son teşkilât-ı mülkiyyede Köylerimizin adları, İstanbul 1928, 966).

⁹² Manisa'da "Palamud nahiyesinde vâki Konurcalu قو کورچلو nâm karyede on beş seneden mütecâviz tarik-i âmda binâ olunan hanın esâs ve cidârından eser kalmayıp mahmiyye-i İstanbul ve Bursa taraflarına revân olan kârân halkı mürûr ve ubûrdan kalup külli mezakkat ve ıstırâbları olmağla han-ı mezbûru karye-i merkûmede müceddeden binâya bilfiil livâ-i Saruhan mütesellimi olan... Mahmud Ağa kendü ahz mâlinden, .. harâb olan han-ı mezbûru tarik-i âmda binâ ve ihdâs ettikten sonra mumâilegh Mahmud Ağa meclis-i şer'î-i envâra gelüp bâis-i rif'atimiz ve sebeb-i devletimiz ve velinimetim efendimiz sâhib-i devlet ve âli menzelet vezîr-i rûşen-zamîr ve hürşid-münîr Mustafa Paşa... hazretleri için şer'an ta'mir ve binâ edüp, .. müşârünilegh Paşa'ya hibe ve temlik eyledim, .." (TSMA, E. 524 / 53).

⁹³ TSMA, D. 3194, 24 b - 25 a.

Şam'da Beni Ümeyye câmiinin⁹⁴ tamiri için de 14 Ekim 1636 da 220.000 akça gönderilmiştir⁹⁵.

II. M e s c i d . İstanbul'da Yeni-bahçe'de " *Aynalı çeşme mes-cidi* " adı verilen bir mescid yaptırmıştır⁹⁶.

III. T e k k e . Kasımpaşa'da Okmeydanı'nda eski Okçular tekkesi (Tekke-i Tîr-endâzân) de Silâhdar Mustafa Paşa tarafından 1639'da tamir edilmiştir⁹⁷. Cevrî'nin bu münasebetle yazdığı Tarih manzûmesindeki :

" *Bu kadîmî tekyenin erkânını ma'mûr edüp
Mescid ü mihrâbla kıldı mükemmel han-kâh* "

beytinde Paşa'nın tekkeye bir mescid ve bir mihrâb yaptırdığı anlaşılmaktadır. Tarih manzûmesinin tamamı şöyledir⁹⁸:

" *Sâhibü'l-himmet silâhdâr ü vezîr-i kâm-kâr
Mustafa Paşa kapudân-ı Şeh-i âlem-penâh
Bu kadîmî tekyenin erkânın mamûr edüp
Mescid ü mihrâb ile kıldı mükemmel hân-kâh
Bezî-i himmetle aceb ihyâ vü âbâd eyledi
Devlet-i dâreyn ede ecr ü mükâfâtın İlâh
Cem olup geldikçe menzil-gâha tîr-endâzlar
Nâmı meydân-ı duâda yâd olur bî-iştibâh
Bu makâmı seyr edüp Cevrî dedi tarihini
Himmet-âbâd-ı cedîd oldu binâ-yı tekye-gâh* " 1049.

IV. Ç e ş m e v e s e b i l l e r i . Bunlardan bir kısmı İstanbul'da, bazıları da Anadolu'dadır. İstanbul'dakilerin en çok tanınmış olanı Tophâne'de Kılıç Ali Paşa câmiinin karşı köşesinde bulunduğu kaynaklarda belirtilen⁹⁹ sebil ve çeşmedir. 8 Aralık 1635'de ruznâmecî İbrahim Efendi'ye bu çeşme ve sebilin yaptırılması için 360.000 akça verilmişti¹⁰⁰. Bu çeşme ve sebilin de ki-

⁹⁴ VIII. yüzyılda emevî halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından yaptırılan meşhûr Emeviyye câmii.

⁹⁵ TSMA, D. 3194, 26 b.

⁹⁶ Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî* İstanbul 1281, 35.

⁹⁷ BA, KK 269, 77; Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, I, 420-421.

⁹⁸ Cevrî, *Divân*, Üniversite Ktb., T, Y. 1275, 96 a-b. Tekkenin tarihini ihtiva eden mısra Evliyâ Çelebi (*aynı eser*, aynı yer) tarafından da nakl edilmektedir.

⁹⁹ Hüseyin Ayvansarâyî, *aynı eser*, I, 35. Ondan naklen İbrahim Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1945, II, 23.

¹⁰⁰ TSMA, D. 3194, 25 a.

الامر كما ذكره منسوخاً
عبد العال
عبد العال
عبد العال

تحریر کتاب عربی جو سب سے پہلے مرتب کیا گیا ہے

فہرست میں مندرجہ ہر کتاب کی تصنیف یا تالیف کا نام لکھا گیا ہے اور اس کے مصنف یا مؤلف کا نام بھی لکھا گیا ہے۔ اس فہرست میں صرف وہ کتابیں شامل ہیں جو عربی زبان میں لکھی گئی ہیں۔ اس فہرست میں کتابوں کے نام، مصنفین کے نام، اور کتابوں کے موضوعات کی تفصیلات دی گئی ہیں۔ اس فہرست میں کتابوں کے ناموں کے ساتھ ساتھ ان کے مصنفین کے نام بھی لکھے گئے ہیں۔ اس فہرست میں کتابوں کے ناموں کے ساتھ ساتھ ان کے مصنفین کے نام بھی لکھے گئے ہیں۔ اس فہرست میں کتابوں کے ناموں کے ساتھ ساتھ ان کے مصنفین کے نام بھی لکھے گئے ہیں۔

Table with 4 columns listing names and titles in Urdu script. The names include prominent figures like Mirza Asadullah Khan and others.

الامر می محمد مجا کفر فی الوثیقه
عبدالعزیز اور صاحب مناد
الوحد خلاصه علی طبع
محمد علی

نور
خط
کتابخانه

محمد علی طبع ده بانفعل محصل اولان قدوة الامان والافران مصطفی خانک کتخدا سی ذوالفقار اغا مخفل
شترخ خط لازم التوقیره حاضر و اظهار مافی الضمیر بدوب حلب بیجا باشی استاد محمد کراو علی
استاد ابو بکر بدیلده دستور مکرم مشیر مخم وزیر ثانی محترم سند امصطفی بیجا سیر الله ما یثا
حضر تریک بو ندن اقدام محمد مزوره دعا حسبه لله العلی العظیم بن الملوک فی خانک ایچ قبوسی
کرنک اوزرینه وضع اولمن ایچون تاریخ یازلمش بر قطعه بیاض مرمر طاشش پرواز لرله سانی ماه
ربیع الاخرک بکری ایکنجی کونی تمس کونیدر مطبیه داخل اولوب مزور او استاد ابو بکر ذکر اولنان
تاریخ یازلمش بیاض بر قطعه مرمر طاشش پرواز لرله ماه مزورک بکری او حجی کونی بوم جمعه رماظیل اولان
ابو بکر جلیس معرفتله اول وضع اولنان تاریخ یازلمش مرمر طاشی پرواز لرله اخراج اولنوب کونوب
و مهر نوب بزازستانه امانت وضع و حالانذکور او استاد ابو بکر بدیلده کلن تاریخ یازلمش بیاض مرمر
طاشش پرواز لرله اولکنک برینه وضع اولمنق لازمدر طرف شرع شریفدن اوزرینه وار بلوب
کشف و تجز اولنسی مظلوم بدردیده کده ایمان ولایت و نیاز ابو بکر جلیس و ذیل کتابه مسطور الایسی
اولان مسلمانلایله ذکر اولنان خانک اوزرینه وار بلوب ایچ قبوسی کرنک اوزرینه سابقه
وضع اولنان تاریخ یازلمش مرمر طاشش پرواز لرله اخراج و کونوب و مهر نوب بزازستانه
امانت وضع اولنوب او استاد ابو بکر بدیلده و اصل اولان بر قطعه بیاض تاریخ یازلمش مرمر طاشی
پرواز لرله اولکنک برینه وضع اولمنقین مذکور ذوالفقار اغا بطلیمه بو و وثیقه انقصه علی
الحقیقه کتب و ترقیم اولندی تخیرا فی ایوم السادس عشرین شهر ربیع الاکثر سنه ثمان و اربعین و الف
هـ

مفتی فندی	عده الواعظین ضع الدافندینا	قدوة خاتمی حسین افندی	خطی محمد افندن	ملا سید مراد بکر جلیس
حاج احمد محمد جلیس	قد جلیس و قدر جلیس	پر جلیس علی جلیس	سوی اعلی مصطفی صلی	دوم علی محمد علی

Han'in iç kapı kitabesi ile ilgili belge.

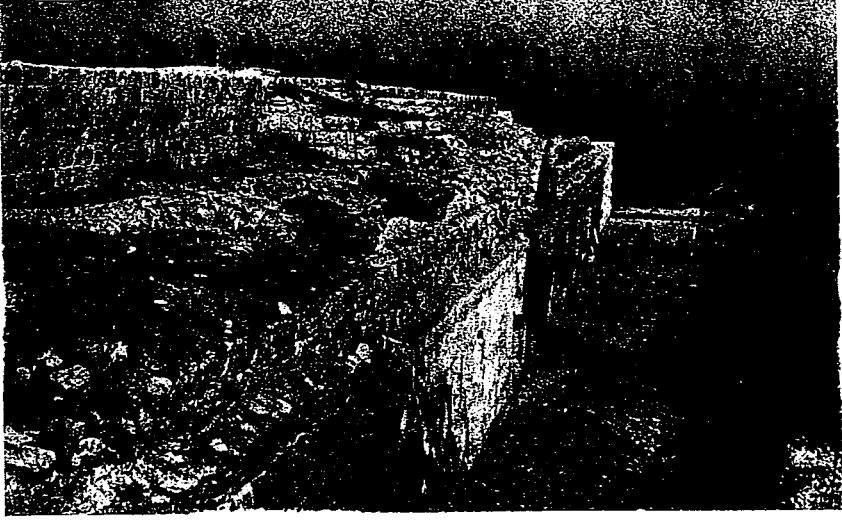

Resim 1. Han'ın ana-kapısı kalıntısı ve dükkân (cepheden görünüş).

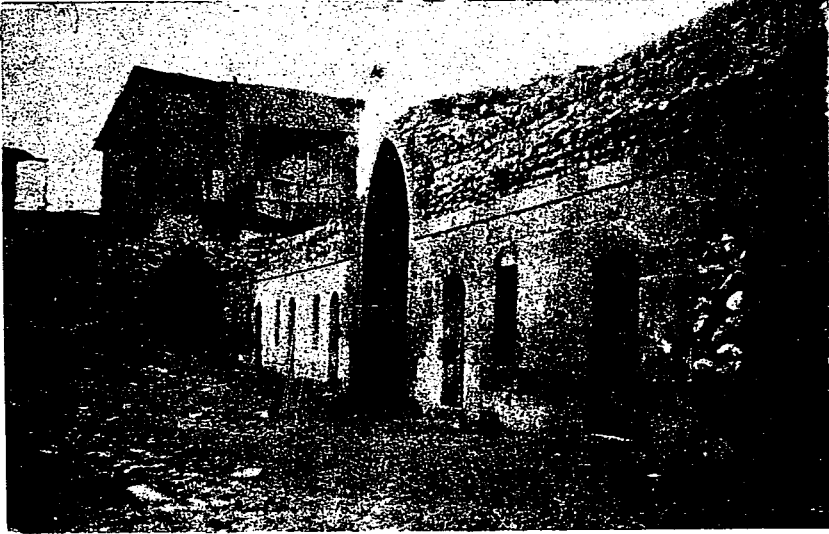

Resim 2. Ana-kapı kalıntısının iç taraftan görünüşü.

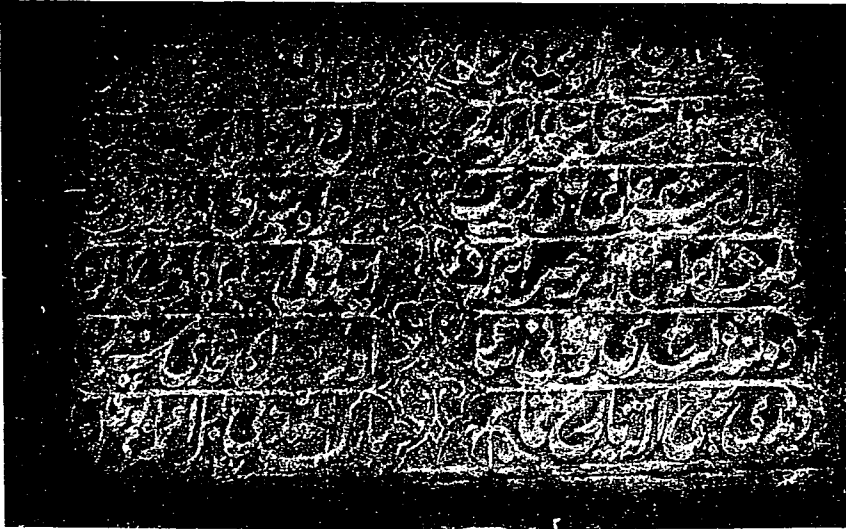
Resim 3. İç-han

Resim 4. İç-han

Resim 5. Eskiden Han'ın ana kapısı üzerinde bulunan kitabe (hâlen Alaca-kapu mescidi avlusundadır.).

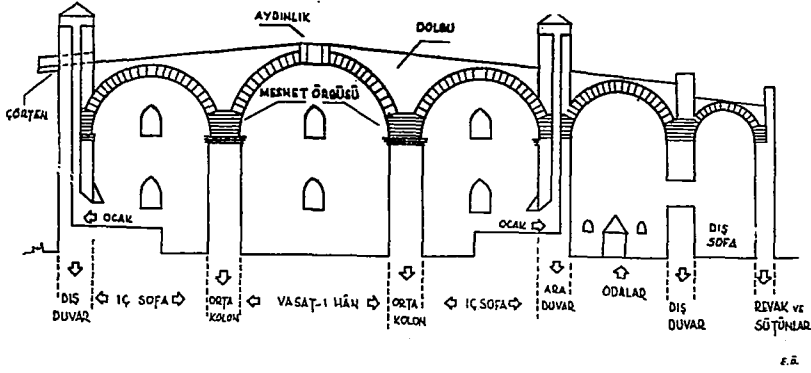
Resim 6. İç-han'ın kapısı üzerinde bulunan kitabe.

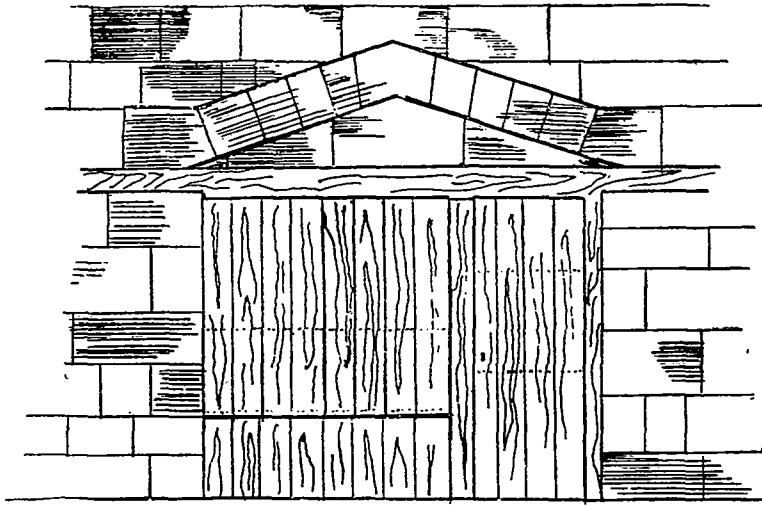
Resim 7. Han'ın yegâne revak kalıntısı.

Resim 8. İç-han'ın ön cephesindeki odalardan birindeki ocak.

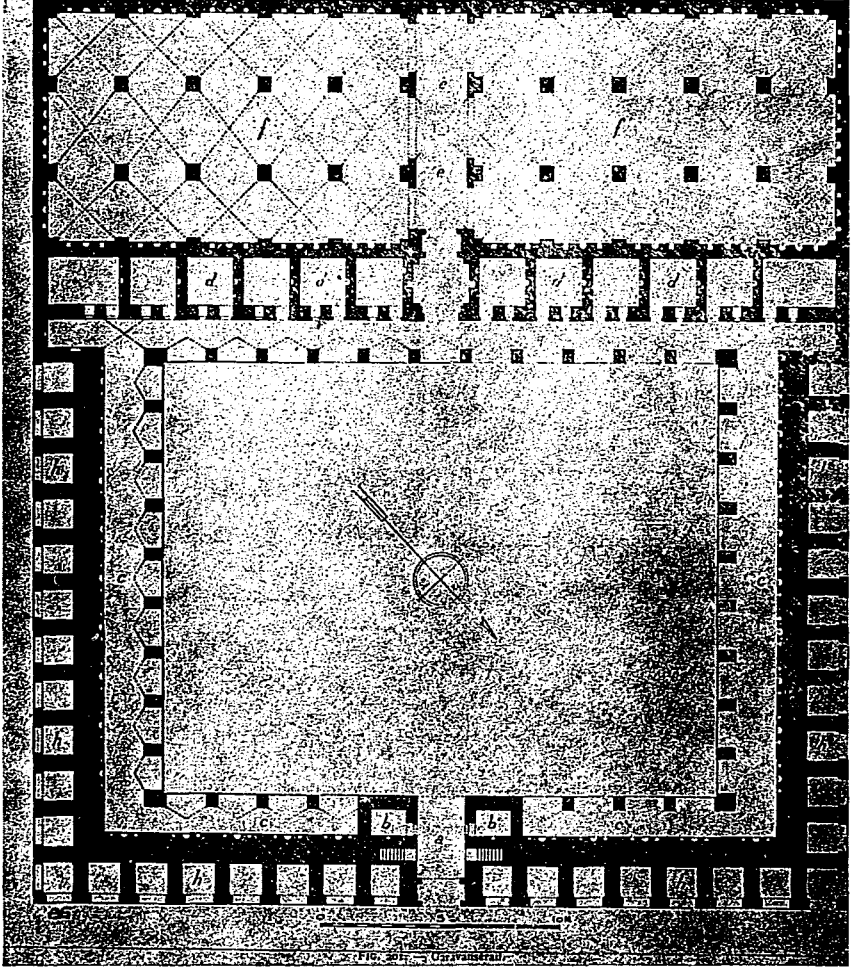

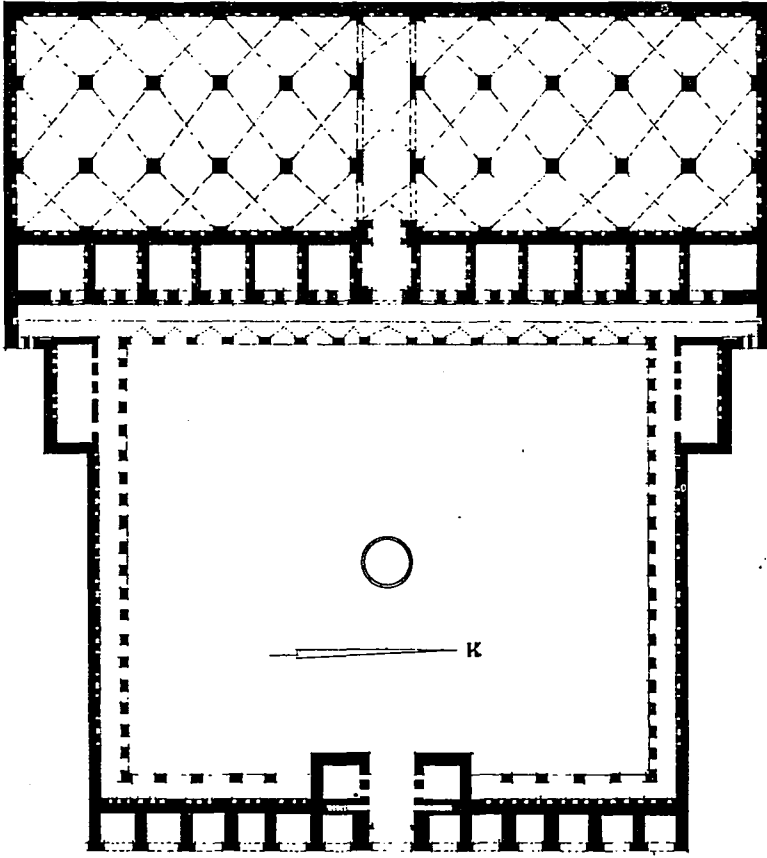
Han-ı dahil'in odalar ve revakları da alan bir kesit krokisi (ölçeksiz).

Dükkan cephesi
(Mevcut'dan alınmıştır).

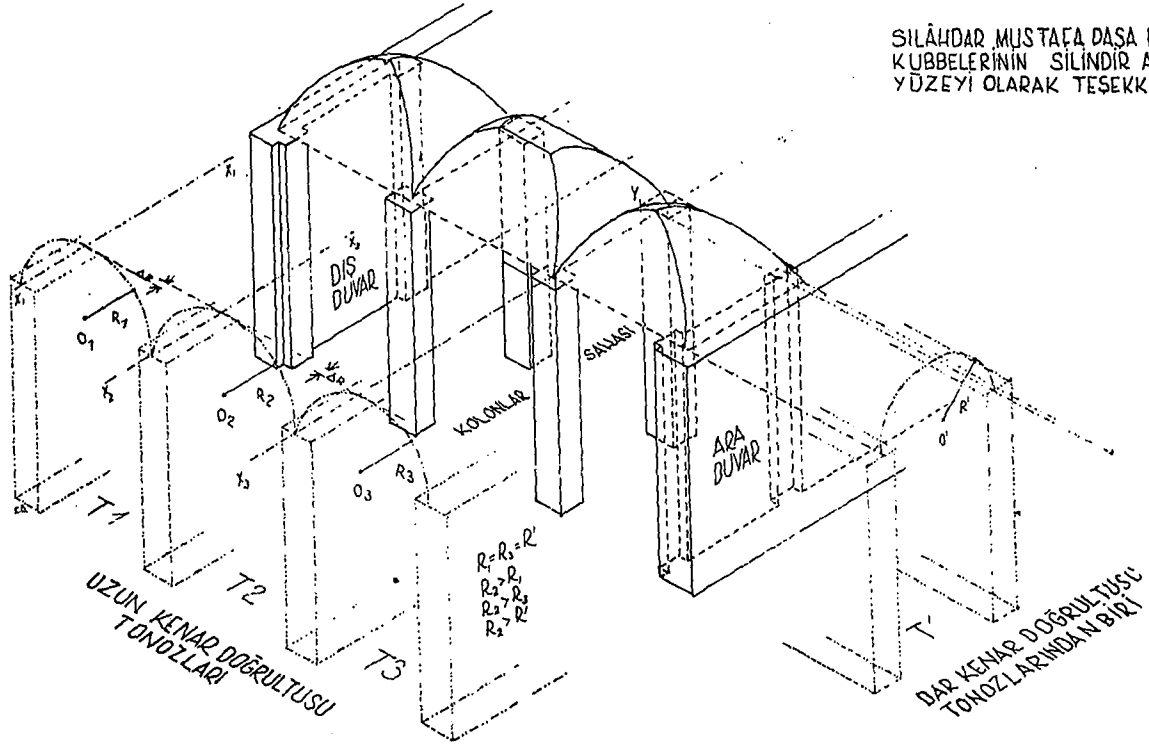
Albert Gabriel'in vermiş olduğu plân (Not. Ölçek «20» m. olacak).

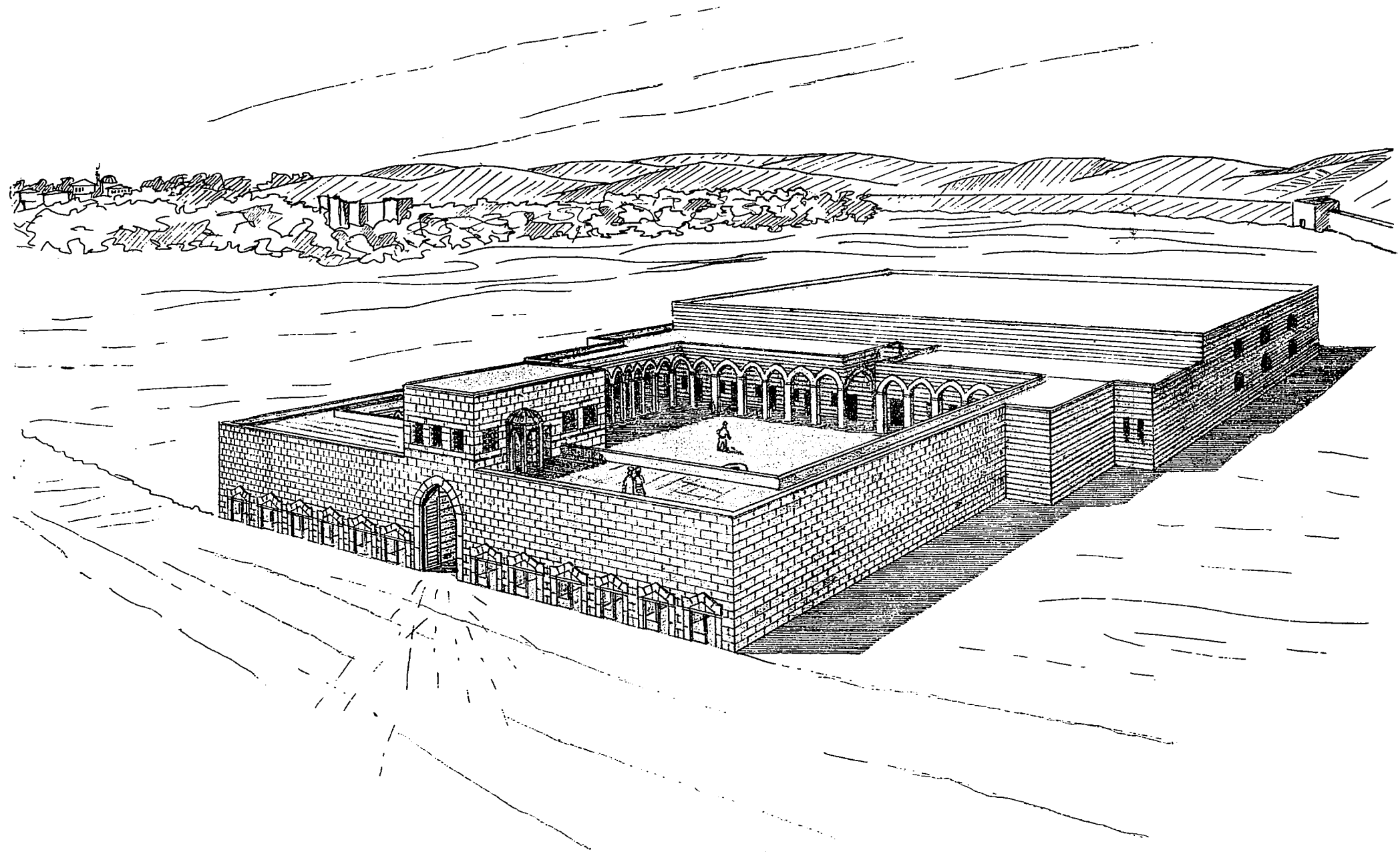

0 5 10 20 m

Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın keşfe uygun plânı.

SİLÂHDAR MUSTAFA DAŞA HANININ
KUBBELERİNİN SİLİNDİR ARAKESİT
YÜZEYİ OLARAK TEŞEKKÜLÜ

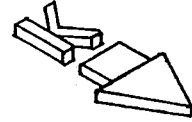

ÖZBİLGEN

SİLAHDAR MUSTAFA PAŞA HANI'NIN KEŞİF METNİNE UYGUN RESTİTÜSYON KROKİSİ

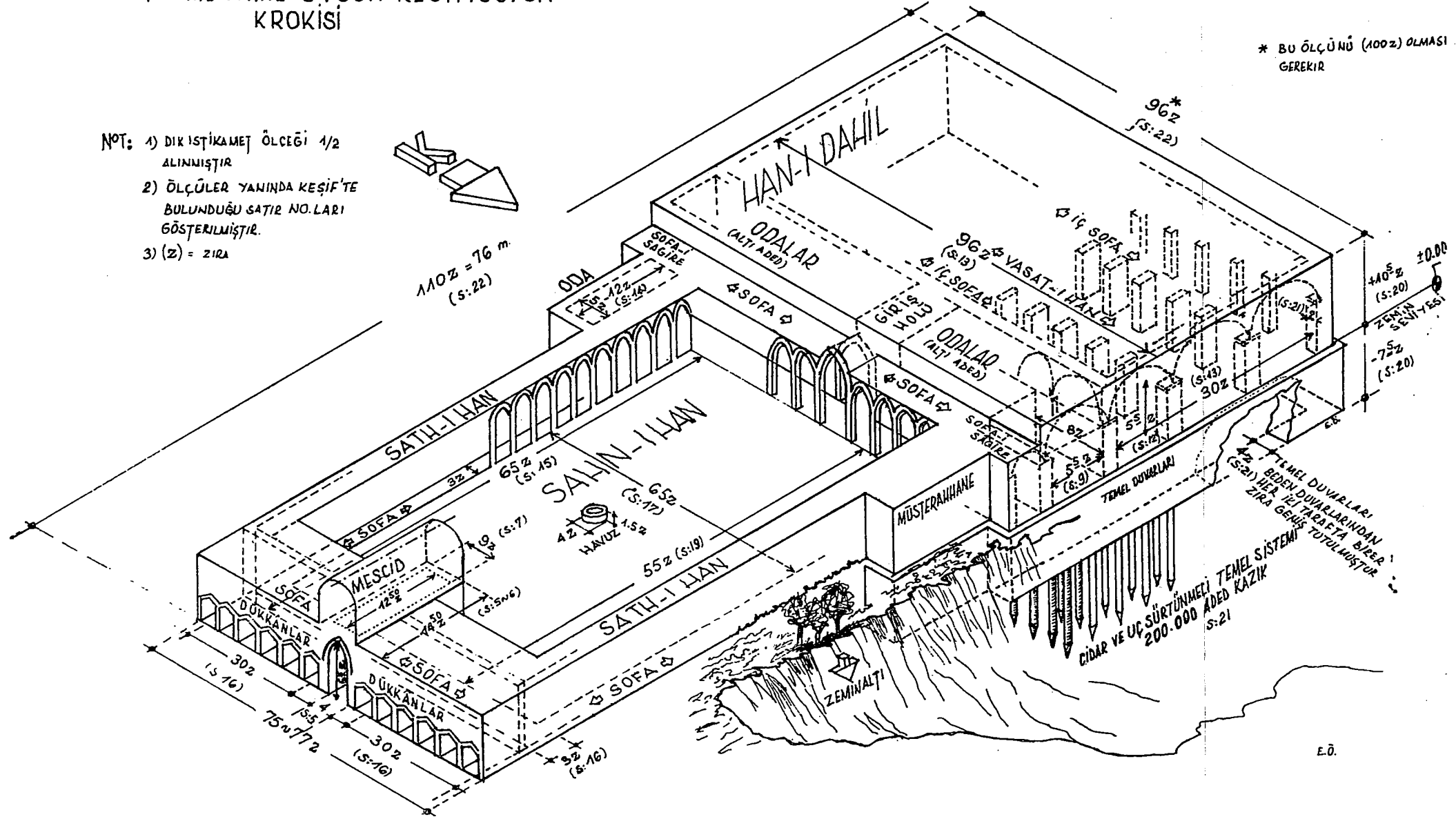
VI

- NOT: 1) DİK İSTİKAMET ÖLÇEĞİ 1/2
ALINMIŞTIR
2) ÖLÇÜLER YANINDA KEŞİF'TE
BULUNDUĞU SATIR NO. LARI
GÖSTERİLMİŞTİR.
3) (Z) = ZİRA

110Z = 76 m
(S:22)

* BU ÖLÇÜNÜ (100Z) OLMASI
GEREKİR

tâbesi Cevrî'nin olup son beytinden çifte tarih çıkması ile meşhurdu¹⁰¹ :

“ *Sâhib-i himmet silâhdâr ü vezîr*
Mustafa Paşa müşîr-i kâm-yâb,
Oldu sâî hayr-ı cârî etmeğe
Bundan özge olmaya rey-i şavâb
Bu sebîl ü çeşmeyi etdi binâ
N'ola olsa nâil-i ecr ü şevâb
İki tarih eyleyüp bir beyt ile
Kıldı her mîsrâtını Cevrî hesâb
Dil-güşâ ayn-ı hayât-ı can-fezâ (1046)
Membâ-ı keuser sebîl-i âb-nâb” 1046.

Tophâne'deki bu çeşme ve sebîl ile birlikte Silâhdar Mustafa Paşa'nın aynı tarihlerde Fındıklı'da da bir çeşme yaptırdığı ve 1636 senesinin son günlerinde yukarıda bahs olunan İbrahim Efendi'ye yeniden bu üç inşaat için 540.000 akça verdiği kaydolunmaktadır¹⁰². Fındıklı'daki çeşmenin kitâbesi de Cevrî'nindir¹⁰³ :

Sâhibü'd-devle silâhdar-u vezîr-i muhterem
Mustafa Paşa vu nîkû-sîret ahmed-hisâl
Eyledi bu çeşme-i pâki mahallinde binâ
Oldu cârî âb-ı sâfî Keuser-i cennet misâl
Hayrını makbûl edüp Mevlâ hem ola dâimâ
Mazhar-ı lûtf-i cemâl ü lâyık-ı câh-ı celâl
Feyz-i rabbânî ile Cevrî dedi tarihini.
Ayn-ı Tesnîm ü musaffâ âb-ı dil-cûy ü zülâl” 1046.

Paşa'nın Cihangir'de de bir çeşme yaptırdığı, 29 Aralık 1636 da bu iş için peşin olarak 150.000 akça ödediği tesbit olunmaktadır¹⁰⁴. Bu çeşme Cihangir câmiinin yanında idi¹⁰⁵. Onun Haliçte Aynalı-kavak'ta da bir çeşme yaptırdığı Mehmed Süreyyâ¹⁰⁶ tarafından kayd olunmaktadır.

¹⁰¹ Cevrî, *Divân*, Üniversite Ktb., T. Y. 1275, 95a - b.

¹⁰² TSMA, D. 3194, 29 a.

¹⁰³ Cevrî, *Divân*, 95 b. Ayrıca bk. Cengiz Orhonlu, *Fındıklı semtinin tarihi hakkında bir araştırma*, *Tarih Dergisi*, VIII, 1955, 53.

¹⁰⁴ TSMA, D. 3164, 29 a.

¹⁰⁵ Hüseyin Ayvansarâyî, *aynı eser*, I, 35.

¹⁰⁶ *Aynı eser*, IV, 390.

Silâhdar Mustafa Paşa'nın İstanbul dışında da bir sebili ve iki çeşmesi vardır. Sebil (eski) Malatya'da idi ve buradaki yedi sebilden birisini teşkil ediyordu¹⁰⁷. Hâlen mevcut değildir. Çeşmelerden biri Kütahya'nın Elma-ağac köyünde inşa olunmuştu ve Osman Ağa vasıtası ile 14.10.1636'da bu iş için 20.000 akça gönderilmişti¹⁰⁸. Çeşmelerin ikincisi ise Manisa'nın Keçilü köyü¹⁰⁹'nde Saruhan livâsı mütesellimi Mahmud Ağa tarafından yaptırılarak Paşa'ya hediye edilenidir¹¹⁰. Bu husustaki Manisa kadısı İbrahim b. Halil'in hücceti "*evâil-i Zilhicce 1047 (16-25 Nisan 1638)*" tarihini taşımaktadır.

V. H a n l a r . Silâhdar Mustafa Paşa tarafından iki han yaptırıldığı bilinmektedir : Malatya'da ve Çerkeş'te. Bunlardan birincisi meşhurdur ve aşağıda incelenecektir. Çerkeş'teki hanın varlığından ise sadece Evliyâ Çelebi'deki şu kayıt dolayısı ile haberdarız : "*... Sultan Murad Han-ı râbî efendimizin musâhibi Silâhdar Mustafa Paşa burada (Çerkeş'te) yüz elli ocaklı, yüz adet dükkânlı bir han yaptırarak kasabayı mâmûr ettirmiştir. Lâkin ömrü vefâ etmediğinden kiremit örtülü kalmıştır*"¹¹¹. Hakkında başka malûmata rastlayamadığımız bu han muhtemelen Malatya'dakinden daha sonra, yani 1638-41 arasında yapılmış olmalıdır.

¹⁰⁷ Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, IV, 11.

¹⁰⁸ TSMA, D. 3194, 26 b.

¹⁰⁹ Bu köyün ismine XVII. yüzyıl Manisa şer'iyye sicillerinde de rastlanır (bk. Çağatay Uluçay, *aynı eser*, 73 - 74).

¹¹⁰ "*Medîne-i Mağnisa'ya tâbi Keçilü (كچلو) nâm karge medine-i İzmir yolu üzerinde olup on beş seneden mütecâviz tarîk-i âmda binâ olunan çeşmeden mürûr-ı eyyâmıla eser kalmagap bil-küllige münkati olmağla mürûr ve ubûr eden ebnâ-i sebil ve karge-i mezbûre ahâlisi eyyâm-ı sayf ve şitâda çeşme-i mezbûreye eşedd-i ihtiyâc ile mahtâc olanmağın medîne-i mezbûre mâ-beynlerinde olan çeşme-i mezkûrede su olmadığı zâhîr olmağın bil-fiil livâ-i Saruhan mütesellimi olan ... Mahmud Ağa medine-i mezbûreye tâbi Uncu-boz (اونجی بوز) nâm karge ahâlisinin Eyne-gazi (آينه غازي) nâm yaylaklarında vâki hadâi câri olan sugun ayağından kadr-i kifâye su alap zikr olunan çeşmeğe varınca su yoluna kendü ahz mâlinden ve atgeb menâlinden harâb olan çeşmeyi müceddeden binâ ve ihyâ ve tarîk-i âm üzerinde icrâ ettikten sonra mamâtleğh Mahmud Ağa meclîs-i şer'-i hatîrül-lâzımı'l-tevkîre gelüp bâis-i rifatimiz ve sebeb-i devletim ve velî-nimetim efendimiz sâhib-i devlet ve âli menzelet vezîr-i rûşen zamîr Mustafa Paşa ... hazretleri için teberrüen binâ edüp... hibe ve temlik eyledim ...*" (TSMA, E. 524/54).

¹¹¹ Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, II, 177.

VI. H a m a m . Malatya'da Alaca-kapu mahallesi'nde, kervansaray'ın kuzey-doğusunda idi. Hâlen yerine ev yapılmıştır. Evliyâ Çelebi'nin (eski) Malatya'nın yedi hamamından biri ve "*gayet müferrih* (ferahlatici)"¹¹² olarak tanıttığı bu hamamın inşaatı için 1639 senesi Mayısından itibaren Alaca-kapu'da bazı evlerin Silâhdar Mustafa Paşa nâmına satın alındığı¹¹³, bizzat inşaat masrafı olarak da daha 28.10.1639'da 4787,5 riyâli, 6 yük 43.430 akça harcandığı¹¹⁴, 21 Şubat 1640'da da bu hamamın kazanı için 3 kese akça masraf yapıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁵. İnşaat muhtemelen aynı yıl içerisinde, 1640'da bitirilmiş olmalıdır.

III.

Eski Malatya'daki han

IV. Murad devrinde Anadolu'nun bazı yerlerinde ileri gelen devlet adamları tarafından büyük hanlar yaptırıldığı¹¹⁶. ayrıca 14.6.1636 (10 Muharrem 1046)'da da Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın sadâreti sırasında "*münasib olan mahallerde on yedi bâb yetmiş-seksener, yüzer katar deve alur ahûr ki, ortası açık, iki kapulu, üstü sârbân odaları ve kapu yanları arpa-saman anbarı olmak üzere, binâ için evâmîr*" gönderildiği bilinmektedir¹¹⁷. Muhtemelen Silâhdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'dan Doğu'ya giden yollar üzerinde çok önemli bir menzil olan (eski) Malatya'da yaptırdığı,

¹¹² Aynı yazar, *aynı eser*, IV, 12.

¹¹³ TSMA, E. 524/32, 33, 34, 37.

¹¹⁴ TSMA, E. 524/35.

¹¹⁵ TSMA, E. 524/36.

¹¹⁶ Bunlardan birisi vezîr-i âzam Bayram Paşa'nın 1638 baharında Çukurova'da Çakıt-suyu kenarında yaptırdığı han (BA, MAD 3443, 230; J. v. Hammer, *aynı eser*, IX, 243), diğeri de yine 1640 baharında vezîr-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın "*Sivas'tan iki konak beride Mehmed Paşa Hanı demekle mârâf*" yerde yaptırdığı handır (BA, MAD 3510, 60-61; Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, İstila devirlerinin kolonizatör türk dervişleri ve zâviyeler, Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, 356).

¹¹⁷ Kâtip Çelebi, *aynı eser*, II, 184; J. v. Hammer, *aynı eser*, IX, 224. Bir müddet sonra Bayram Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine bu tasavvurdan vaz geçilmişse de (aynı yazar, *aynı eser*, II, 186-187), Saruhan'da (BA, MÜD [Mühimme Defteri] 88, 132, 117), Artukabad'da, Niksar'da, Ankara'da (BA, MÜD 86, 77), Kayseri'de (BA, MÜD 86, 17) deve ahırını inşa olunmuştur. Ayrıca bk. Topçular kâtibi, *aynı eser*, 480 b.

yanındaki hamam ve dükkânlar ile beraber İstanbul'un Tophâne ve Fındıklı semtlerindeki sebil ve çeşmelerin su yollarının tamirine vakfettiği¹¹⁸ hanın yeri olarak bu mahallin seçilmesinde, o devirdeki Osmanlı - İran münasebetleri önemli bir rol oynamıştır.

I. Bir kısım inşaat masrafları. Hanın inşaatına 1636 senesi Mart'ında başlanmış olduğu, bu tarihlerde Silâhdar Mustafa Paşa tarafından inşaata mutemed tayin olunan Muslu Ağa'nın "*han yeri tevsi-i-içün*" Alaca-kapu mahallesi'nde oturan Mustafa Bey b. Husrev Çavuş isimli bir şahıstan 250 esedi kuruşa evini satın almasından anlaşılmaktadır¹¹⁹. 17 Temmuz 1636 (13 Safer 1046)'da İstanbul'da 130.000 kuruş karşılığı 100 kantar demir, 50 kantar kurşun alınarak Malatya'ya gönderilmiş, 7 Ağustos'ta da Muslu Ağa'ya 720.000 kuruş gönderilmiştir. Bu paraların yollanması için kiralanen atlara karşılık 2400 kuruş ödenmiş, paraları götüren Ömer Ağa'ya da 12.000 kuruş "*harçlık*" verilmiştir¹²⁰. Ertesi sene 19 Şubat 1637 (24 Ramazan 1046)'de Muslu Ağa'ya 1.980.000 kuruş, 5 Ağustos 1637'de 240.000, 10 Kasım 1637'de 480.000 kuruş gönderilmiştir¹²¹. Böylece hanın inşaatı için yapılan masraflardan tesbit edebildiklerimiz 3.564.650 kuruşa varmaktadır. Tabii bu bütün inşaat masrafları manasına gelmez.

II. "*Keşif*" sûreti. Hanın inşaatı 1637 yılı sonlarına doğru bitmiş, bu münasebetle Paşa'nın Malatya'daki inşaatına memur olan mutemedi Muslu Ağa Malatya mahkemesine giderek 18 Aralık 1637 (selh-i Receb 1047)'de "*inşasına memûr ve mutemedi olduğum hanın binâsı tamâm oldu. Üzerine cânib-i şer'iden varup keşf ve tahrîr ve gedime sûret-i keşf verilmesi matlûumdur*" diye ricada bulunmuş, bunun üzerine de Malatya kadısı Abdülkadir b. Mahmud vâiz Sunullah Efendi, Malatya müftüsü Hacı Halil Efendi, Gerger kadısı Hasan Efendi, Gerger kethudâsı Osman Bey, Malatya muhassılı Mustafa Ağa, kethudâ-yeri Hüseyin Bey, hatîb Molla Mehmed, zaîm Zeynel Bey, Dergâh-ı âlî yeniçerileri serdarı Ahmed Beşe, zaîm Rıdvan Bey, Bezzâzistan kethudâsı Molla Hüsam, bevâb-ı sultânî Hacı Ömer ve Halim Çelebi, nâib Seyyid Mehmed, bir kısım tüccar ve asker Malatya'lı muteber şahıslardan

¹¹⁸ BA, İbnülemin tasnifi-Evkaf, 4433.

¹¹⁹ TSMA, E. 524/28.

¹²⁰ TSMA, D. 3194, 26 a.

¹²¹ TSMA, D. 3194, 27 b - 30 b.

mürekkep bir bilir-kişi ile birlikte han'a giderek keşif yapmış, aşağıdaki belgeyi tanzim etmişlerdir :

1. *Sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı mer'î ve mucceb-i tastîr-i hitâb-ı şer'î budur ki,*

2. *Vezîr-i rûşen-zamîr Silâhdâr Mustafa Paşa yesser'allahu mâ-yaşa hazretlerinin nefsi-i Malatya (ملطية) da binâsını ferman eyledikleri hân-ı cedîdin mutemedi olan Muslu Ağa zide kadruhu bin kırk yedi Receb'inin*

3. *selhinde [18 Aralık 1637] mahkeme-i aliyyeye gelüp "inşasına memur ve mutemedi olduğum hanın binâsı tamâm oldu. Üzerine cânib-i şer'iden varup keşf ve tahrîr ve yedime sûret-i keşf verilmesi matlûbumdur" dedikte*

4. *zeyl-i kitâbda mastûrû'l-esâmî olan sıkât-ı muvahhidîn ile bu abd-i âciz hân-ı mezbûra varup bâb-ı hânın iki tarafında mükemmel kârgîr altışar kemer-dükkân binâ olunduğu müşâhede olunup ve hadîdden kapu*

5. *terkîb olunup yonma taştan kemer-i kapu ki, arzı dört bennâ zırâ¹²³ ve aşağı eşikten yukarı eşiğe varınca irtifâi altı buçuk zırâ olup ve kapunun taşra eşîğinden mukâbelesinde olan kemere varınca on*

6. *dört buçuk zırâ olup ve kapunun dahilinde her cânibde birer oda olup kapunun şimal tarafında dıvar içinden kârgîr nerdübânla suûd olunup kapu üzerinde mescid binâ olunup mescide dâhil olmandan mukaddem*

7. *kapunun önünde bir kubbe olup ve mescidin dâhilinin tûlû on iki buçuk zırâ olup ve arzı dokuz zırâ olup ve yedi demirli penceresi olup mescidden sath-ı hâna kapu olup zikr olunan kapudan sath-ı*

8. *hândan¹²³ şimal tarafından nerdübânla nüzûl olunur. Bir kapu dahi ol kapudan nakz-ı vuzû edecek mahalle nâzil olup mahall-i mezbûrda beş bâb musterah-hâne mâ-i cârîsî ile iki abdest alacak musluk dört lülesi*

¹²³ Bir zıra = 68,5 cm. Krş. W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, 58.

¹²³ "hândan" yerine metin "hana" şeklinde tashih edilirse, mana tamamlanabilmekte ve "zikr olunan kapudan sath-ı hana, şimal tarafundan, nerdübânla nüzûl olunur", yani merdivenle inilir, ifadesi hasıl olmaktadır. Bu keşfin bir sûretinin de aynı tarihteki Malatya Şer'iyye Sicilleri'nde bulunması gerekirse de, Ma-

9. olup dâhil-i musterah bir kapu ol kapudan hân sahnına vü-lûc olunup mahall-i mezbûr kurbünde demir pencereleli bir oda olup tûlû sekiz ve arzı beş buçuk zırâ olup dâhil-i odada altı dolap yeri ve bir ocak olup

10. ve mezbûr odaya muttasıl hân-ı dâhil kapusuna varıncaya-değîn birer demir pencereyi ve birer ocaklı beş oda dahi olup ve her iki oda mâbeyninde üçer at bağlayacak demir halka olup ve odalar mukâbelesinde olan

11. kemerler direğinde üçer demir halka olup ve hân-ı dâhilin kapusu beşer demir kuşaklı ceviz tahtasından olup demir kuşaklı kapunun irtifâi beş buçuk zırâ olup ve arzı altı zırâ ve üç rub^c zırâ olup

12. ve hân-ı dâhil yirmi direk üzere binâ olunup her direğîn dâiresi yedi zırâ ile altı kırat olup ve zikr olunan direkler yonma taştan binâ olunmuştur ve direklerin irtifâi beş buçuk zırâ olup ve hân-ı

13. merkûmun dâhili tûlen doksan altı zırâ olup ve arzân otuz zıra olup ve vasat-ı hâna ikişer at bağlanup ve sofalara birer kat at bağlanup ve hân-ı mezbûrun taraf-i âhîrinde dahi birer demir pencereleli ve birer ocaklı

14. ve dörder dolaplı altı adet oda olup ve kible tarafında bir oda ocağı ile ve bir demir penceresi ile sekiz dolabı olup ve dört kameriyesi olup tûlû on iki ve arzı beş zırâ olup zikr olunan

15. odanın önünde bir sofa ocağı ile ve taraf-ı merkûmda bir tûlânî sofa olup arzı üç zırâ ve tûlû altmış beş zırâ olup ve on bir ocağı olup ve hânın kapusunun zahrına varınca bir tûlânî

16. sofa tûlû otuz ve arzı üç zırâ ve beş ocağı olup ve at bağlayacak altmış altı demir halkası olup mukâbelesinde olan kemer ile sofanın mâbeyni dörder zırâ olup ve yine bâb-ı hândan nakz-ı vuzû

17. edecek mahalle varıncaya-dek tûlen ve arzan minvâl-i meş-rûh üzere olup hân-ı dâhilde yirmi dokuz ocak olup ve odalarda on üç ocak ve sofa-i sagîrede bir ocak ve hânın üç tarafında olan

latya'ya ait şer'iyye sicilleri maalesef yoktur. Bazı eserlerde (bk. Midhat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955, 85; Halit Ongan, *Ankara'nın 1 numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1958, harita) Malatya'nın şer'iyye sicillerinin Adana'da olduğu haber verilmekte ise de, Adana müzesinde Malatya'nın bir kaç kazasına ait şer'iyye sicili olup şehrin kendisine ait olanlardan teki yoktur,

18. sofalarda otuz iki ocak olup cem'an dâhil ve hâriçte olan ocaklar kâmil yetmiş beş olup sahn-ı hân şimalden kıbleye varınca-ya-dek altmış beş zırâ olup ve garpten maşrik tarafına varınca sahn-ı hân

19. elli beş zırâ olup ve hânın sahnının dâiresinde ve iki kapuya muttasıl altmış adet kemer olup ve vasat-ı sahnında bir havz-ı mâ olup ve dâiresi on yedi zırâ ile altı parmak olup ve irtifâi bir buçuk zırâ olup

20. ve hâlen mâ dâhilinde câri olup ve hânın binâsının irtifâi ibtidâ-i temelden vech-i arza varınca yedi buçuk zırâ olup fevk-i arzdan divar müntehî olunca on buçuk zırâ olup ve arz-ı esas divar dört

21. zırâ olup vech-i arza varınca ve fevk-i arzdan arz-ı divar müntehî olunca iki zırâ olup ve temel-i hâna kabl-i vazû'l-ahcar iki yüz bin direkden evtâd dakk olunmuştur ve hânın divarının binasına hatil konulmuştur.

22. Ve tûl-i hân şarktan garba müntehî oluncaya-değîn yüz on zırâ olup ve kıbleden şimâle varınca arzan doksan altışar zırâ olup ve cümle-i hânın hâric ve dâhili ve odaları kârgîr kemer olup ki, lisân-ı arabda kemere

23. kapu tabir olunur ve hânın dâiresi ve ayakları yonma taşdan olup ve zikr olunan hândan hâric şimal tarafında medine-i mezbûre hisarının Alaca-kapu demekle marûf üzerinde fevkânî ve tahtânî matbahı ile on dört

24. oda olup ve bir divân-hâne ve bir ayvânı olup ve divarına muttasıl bir sofalı ocaklı ve iki demir pencerele bir ahur ki, tûlen yirmi bir zırâ ve arzan dokuz buçuk zırâ olup zikr olunan ahurun kapusu

25. mabeyni ile sofası tûlen on dört zırâ olup ve arzan beş zırâ olup ve yine Alaca-kapu'ya muttasıl dört dükkân binâ olunup ve zahr-ı dükkânda havlu olup hancı için bir saman anbarı

26. ve bir kârgîr mahzen olup ve yine hân-ı cedîdin şark tarafından mukabelesinde bir bâb berber dükkânı ile beş bâb dükkân ile bir etmekçi furunu, anbarı ile ve dükkânı ile binâ olunup ve han-ı mezbûrun

27. kıble tarafında bir miktar arz-ı hâliyesi olup tûlen elli zırâ olup ve arzan on üç zırâ olup minvâl-i meşruh üzere olunduğu

28. müşâhede olunmağın mâ-vâki mahzar-ı müsliminde ketb

olundu. *Hurrire fî selh-i şehri Recebû'l-mürecceb sene seb'a ve erbain ve elf.*

29. *Ş u h û d ü ' l - h â l* .....

30. <i>Sunullah Efendi</i> <i>el-vâiz</i>	<i>Hacı Halil Efendi</i> <i>el-müfti be-Malatya</i>	<i>Hâsan Efendi</i> <i>el-kâdı be-Gerger</i>
<i>Es-seyyid Mansur bin</i> <i>es-seyyid Ömer</i>	<i>Molla Mehmed</i> <i>el-hatîb</i>	<i>Eş-şeyh Hüseyin bin</i> <i>eş-şeyh Osmân</i>
<i>Mustafa Ağa</i> <i>Muhassıl-ı Malatya</i> <i>hâlâ</i>	<i>Hüseyin Bey</i> <i>kethudâ-geri</i>	<i>Zeynel Bey</i> <i>ez-zâim</i>
		<i>Osman Bey</i> <i>kethudâ-yı</i> <i>Gerger</i>

31. <i>Ahmed Beşe serdâr-ı</i> <i>yeniceriyân-ı dergâh-ı âli</i>	<i>Ömer Beşe</i> <i>er-râcil</i>	<i>Dal Ali Bey</i> <i>el-cündî</i>	<i>Hüseyin</i> <i>Bey el-cündî</i>
<i>Rıdvan Bey</i> <i>ez-zâim</i>	<i>Nebî Bey</i> <i>el-cündî</i>	<i>Mehmed Bey</i> <i>el-cündî</i>	<i>Molla Hüsâm, kethudâ-yı</i> <i>bezzâzistân</i>

<i>Bekir Çelebi</i> <i>et-tâcir</i>	<i>Hacı Seydi</i> <i>et-tâcir</i>	<i>Abdülkâdir</i> <i>et-tâcir</i>
--	--------------------------------------	--------------------------------------

32. <i>Halîm Çelebi</i> <i>bevvâb- sultânî</i>	<i>Ali Çelebi</i> <i>et-tâcir</i>	<i>Hacı Bekir</i> <i>et-tâcir</i>	<i>Hacı Hüsâm</i> <i>et-tâcir</i>
<i>Hacı Ömer</i> <i>bevvâb-ı sultânî</i>	<i>Gedük Süleyman</i> <i>el-cündî</i>	<i>Şeyh Ahmed</i> <i>Çelebi</i>	<i>Şeyh Hasan</i> <i>Bey-zâde</i> <i>Ömer Çelebi</i>

Seyyid Mehmed   *Ve gayrihim mine'l-hâzırîn* ¹²⁴
en-nâib

III. *Özellikleri*. Yukarıda tam metni verilen "keşf" - kısmen karışık bir ifade taşımakla beraber- bu hususta gerekli bilgiyi vermektedir. Buna göre, han A. Gabriel tarafından yapılan plâna genel olarak uymaktadır. Bununla beraber farklı noktaları da vardır. Plânın 1932 tarihlerinde hanın mevcut kısımlarının incelenmesi sonucu yapıldığı düşünülürse, bu kabil aksaklıklarını tabii karşılamak gerekir.

Hanın cephesinde yonma taştan yapılmış kemer - kapı'nın iki yanında altışar kârgir kemer-dükkân bulunmaktadır. Hanın ka-

pısı demirdendir, bunun iç taraflarında her iki yanda birer oda vardır. Bu giriş kısmının (vesikada kapu'nun) üst tarafında, duvar içindeki kârgir merdivenle çıkılan bir mescid bulunmaktadır. Bu mescid hâlen bulunmamakla beraber, yakın zamana kadar mevcudiyetini muhafaza etmiş olmalıdır ki, halk arasında "*altı yol, üstü câmi*" şeklinde hafızalarda yer etmiştir¹²⁵. Mescidden bir diğer merdivenle hanın sathına (zemin kata) inilmektedir ki, burada bulunan bir kapıdan da abdest bozacak (*nakz-ı vuzû*) kısma gidilir. Burada da, tarif edildiği üzere, içinde akarsuyu olan beş adet helâ (*musterah-hâne*), iki abdest alacak musluk vardır. İç-han (*dahil-i han*)'ın avluya bakan yüzünde de, kapının her iki tarafında altışar oda bulunmaktadır. Bunlardan en baştaki bir ocak ve altı dolap yerini, diğerleri birer ocağı havi idi. Ayrıca her odanın birer demir penceresi vardı. İç-han'ın kapısı "*beşer demir kuşaklı ceviz tahtasından*" şeklinde tarif olunmaktadır ki, hâlen bu kapı kuşakları ile birlikte, harap bir şekilde olmakla beraber yerinde durmaktadır.

Eskiden Hanın avlusu (*vasat-ı han*)'nda büyük bir su havuzu bulunmakta idi. Bu havuzun varlığından Eski Malatya sakinlerinden bazıları haberdardırlar.

Hanın haricinde kuzey tarafındaki Alaca-kapu civârında "*üzerinde fevkânî ve tahtânî matbahı ile on dört oda*", "*bir divân-hâne*", "*bir ayvan*", kale duvarına bitişik "*bir sofalı ocaklı ve iki demir pencereci bir ahur*", yine Alaca-kapu'ya bitişik "*dört dükkân*" vardı. Bu dükkânların arkasında bir avlu, "*hancı için bir saman anbarı ve bir kârgir mahzen*" bulunmakta idi. Hanın doğu cihetinin karşısında (mukabelesinde) ise, bir "*berber dükkânı*", beş dükkân, anbarı ve dükkânı ile bir ekmekçi fırını, hanın güneyinde de bir miktar boş arazi vardı.

IV. Kitâbeleri. Hâlen hana ait iki kitâbe mevcuttur. Bunlardan birisi eski "*dahil-i han*" denilen, handan bugüne intikal eden en sağlam kısım iç-han'ın kapısı üzerinde bulunmaktadır. Bu kitâbe, merhum M. Zeki Oral tarafından okunmuş ve metni neşr edilmiş olmakla beraber¹²⁶, birinci mısraında eksikleri oldu-

¹²⁵ Beni bu tabirden haberdar eden, haa hakkında halktan tamamlayıcı malûmat almamı sağlayan kıymetli öğrencim Sadettin Doğandemir'e müteşekkirim.

¹²⁶ M. Zeki Oral, *aynı eser*, kitâbe 11.

ğu gibi, diğerlerinde de yanlış okunmuş kısımları vardır. Meşhûr şeyhülislâm Yahyâ Efendi¹²⁷'ye ait olan kitâbe şöyledir :

*“ Hazret-i Sultan Murâd-ı dîn-penâh
Dâim olsun kâm-bahş ü kâmurân,
Mustafa Paşa silâhdâr-ı kerîm
Ol vezîr-i sâni-i Şâh-cihân,
Ol şeh gâzî-i âli himmetin
Mazhar olsun lûtfuna her vakt ü ân,
Bâis oldu böyle bir hayr etmeğe
Etdüğü inâm ü lûtf-ı bî-kerân,
Devletinde etdi bu hânı bina
Ola makbûl-i Hudâ-yı müste’an,
Dedi Yahyâ ana tarih-i temâm
Bârek’allah bî-bedel oldu bu hân¹²⁸” 1047.*

Hanın dış kapısı üzerinde bulunan kitâbe - ki, hâlen Alaca-kapu mescidinin ön tarafındaki avluda bulunmaktadır - Cevrî¹²⁹'nindir :

*“ Sadr-ı ekrem Mustafa Paşa silâhdâr ü vezîr
Kim olur dünyaya resm-i lûtfu düstürü’l-amel
Bu muallâ menzili himmetle bünyâd eyledi
Hak budur, muhtâc idi bir böyle hana bu mahâl,
Dedi sükkân-ı felek Cevrî anın tarihini
Oldu bu hân-ı cedîd âramgâh-ı bî-bedel”, 1047.*

Aşağıda tam metni verilen bir belgeden anlaşıldığına göre, iç kapıda şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye ait kitâbe, evvelce aynı yerde bulunmakta olan kitâbenin pervazları ile birlikte yerinden çıkartılmasından sonra, oraya konulmuştur. Muhtemelen evvelce aynı yerde bulunan Cevrî'ye ait olanıdır, yerinden çıkarıldıktan sonra dış kapının üzerine konulmuştur. Evliyâ Çelebi de bu kitâbeyi görmüş olmalıdır, zirâ son tarih mısraını nakl eder¹³⁰. Vesika şöyledir :

¹²⁷ *Divân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, H. 974, 64 b.

¹²⁸ Kitâbenin çok silik olan fotoğrafından okuyarak yukarıda bahs edilen noksanların tamamlanmasına vesile olan ve diğer tarih manzumelerini de gözden geçiren arkadaşım As. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na müteşekkirim.

¹²⁹ Krş. *Divân*, Üniversite Kütüphanesi, T. Y. 1275, 96 b.

¹³⁰ Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, IV, 11.

"Sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı mer'î ve mucceb-i tastîr-i hitâb-ı şer'î budur ki,

Mahmiyye-i Malatya'da bilfi'l muhassıl olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mustafa Ağa'nın kethudâsı Zülfikâr Ağa mahfel-i şer'î hatîr lâzımü't-tevkîre hâzır ve izhâr-ı mâ-fi'z-zamîr edüp Haleb mimarbaşısı üstâd Mehmed'in oğlu üstâd Ebubekir yedleriyle düstûr-i mükerrerem müşîr-i mufahham vezîr-i sâni-i muhterem Silâhdar Mustafa Paşa yesser'allahu mâ-yeşa hazretlerinin bundan akdem mahmiyye-i mezbûrede hasbeten li-llahi-l-aliyyü'l-azîm binâ eyledikleri hanın iç kaptanı kemerinin üzerine vaz olunmak için tarih yazılmış bir kıt'a beyâz mermer taş pervazlarıyla sâlimen mâh-ı Rebiülâhîr'in yirmi ikinci günü [2 Eylûl 1638], hamîs günüdür, Malatya'ya dâhil olup mezbûr üstâd Ebubekir zikr olunan tarih yazılmış beyâz bir kıt'a mermer taş pervazlarıyla mâh-ı mezbûrun yirmi üçüncü günü, yevm-i cumadır, nâzır olan Ebubekir Çelebi marîfetiyle evvel vaz olunan tarih yazılmış mermer taş pervazlarıyla ihrâc olunup keçelenüp ve mühürlenüp bezzâzistana emânet vaz ve hâlâ mezkûr üstâd Ebubekir yedile gelen tarih yazılmış beyaz mermer taş pervazlarıyla evvelkinin yerine vaz olunmak lâzımdır, taraf-ı şer'î şerîfden üzerine varulup keşf ve tahrîr olunması matlûbumdur, dedikte âyân-ı vilâyet ve nâzır Ebubekir Çelebi ve zeyli kitâbda mastûrül-esâmi olan müslümanlar ile zikr olunan hanın üzerine varılup iç kaptanı kemerinin üzerinde sâbıkda vaz olunan tarih yazılmış mermer taş pervazlarıyla ihrâc ve keçelenüp ve mühürlenüp bezzâzistana emânet vaz olunup ve üstâd Ebubekir yediyle vâsıl olan bir kıt'a beyâz tarih yazılmış mermer taş pervazları ile evvelkinin yerine vaz olunmağın mezkûr Zülfikâr Ağa talebiyle bu vesîka-i enîka 'alâ mâ-hüve'l-hakika ketb ve terkîm olundu. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâdis ve'l-işrîn min şehri Rebiülâhîr li-sene semâne ve erbâin ve elf [6 Eylûl 1638].

Ş u h û d ü ' l - h â l .....

Fahrü'l-ulemâ	Umdetü'l-vâizîn	Kıdvetü'l-meşâyih
Müftî Efendi	Sunullah Efendi	Hüseyn Efendi
Hatîb Mehmed Efendi	Molla Seydî karındaşı Bekir Çelebi	Hacı Ümmet oğlu Mehmed Çelebi
ve Kadri Çelebi	Perçemli-oğlu Ali Çelebi	Mumcu-oğlu ve gayrihim Mustafâ Çelebi mine'l-hâzirin ¹³¹

IV.

S O N U Ç

Silâhdar Mustafa Paşa Hanı Anadolu'daki selçuklu hanları ile karşılaştırılırsa plân bakımından onlardan farklı olduğu görülür¹³². Bununla beraber, hanın avlusuna açılan¹³³ esas ana kapının giriş kısmı üzerinde mescid bulunması, Anadolu'daki bazı selçuklu hanlarınıninki ile benzerlik arz eder. Bilindiği üzere Anadolu'daki selçuklu hanlarında mescid ekseriyetle avluda bulunmakla beraber¹³⁴, Avanos yakınlarındaki Sarı-Han¹³⁵ da ve Konya'nın 20 km. kadar kuzeyinde bulunan Sadeddin Hanı¹³⁶'nda mescid ana-kapı girişi üzerindeki kısımda bulunmaktadır. Bu mescidlere avlunun iç kısmında bulunan merdivenlerle çıkılır. Denizli-Çivril arasında Goncalı mevkiindeki Akhan¹³⁷'da da mescid yine yukarıda soldadır.

Yukarıda sunulan -doğrudan doğruya Silâhdar Mustafa Paşa Hanı ile ilgili- belgeler hem bu hanın mimarî üslûbu hakkında, hem arşivlerimizin sanat tarihçileri için ne zengin malzemeye¹³⁸ sahip olduğu hususunda kâfi bir fikir vermiştir, zannederiz.

¹³² Krş. İsmet İlter, *Tarihî Türk Hanları*, Ankara 1969 (Kara yolları Genel Müdürlüğü yayını).

¹³³ İsmet İlter, *aynı eser*, 105'de Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın avlusuz olarak gösterilişi dalgınlık eseri olsa gerektir.

¹³⁴ Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin 1961, I, 26.

¹³⁵ Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, *Sarıhan, Belleten*, XX, 1956, 379-388, plân ve resimleri muhtevi.; K. Erdman, *aynı eser*, I, 134.

¹³⁶ Aynı yazar, *aynı eser*, I, 106.

¹³⁷ Aynı yazar, *aynı eser*, I, 71.

¹³⁸ Bu hususa evvelce de işaret edilmişti, bk. N. Göyünç, *XVI. yüzyılda raûs ve önemi, Tarih Dergisi*, XVII, 1967, 31.

ESKİ MALATYA'DA SİLÂHDAR MUSTAFA PAŞA HANI'NIN RESTİTÜSYONU HAKKINDA

Erol Özbilgen

A) Hanın şimdiki durumu :

Han, mimarî fonksiyonuna uygun olacağı şekilde, Derme Suyu kenarında bulunan Eski Malatya hisarının Alaca - Kapu girişi ağzındadır. Tûlânî istikameti Doğu-Batı doğrultusundadır. Arzânî istikameti Güney-Kuzey yönünde olacak şekilde konumlanmıştır. İkamet mahalleri ve dükkânlar bu yönde tertiplenmişlerdir. Esas giriş kapısı Doğu tarafındadır.

Eski Han'dan bugün, han avlusuna açılan bu esas giriş kapısı yanındaki bir kaç dükkân ile giriş kapısının yıkıntı hâlindeki kemerlerinden biri ve iç han binası kalmıştır. İç han binası, sağlam kalmış kısımlarındaki simetri nazarı itibara alınarak restore edilmiştir. Bunun dışında, han avlusu revakları, giriş cephesindeki diğer dükkânlar, han avlusunun beden duvarları, giriş tonozu ¹, giriş tonozu üzerindeki mescid ², tonozun yanındaki odalar, müsterahane ve simetriğindeki oda ³, han avlusu ortasındaki havuz ⁴ tamamen kaybolmuş ve hiçbir eser kalmamıştır.

B) Hanın inşası sırasında tatbik edilmiş olan plânın yeniden meydana getirilmesi (Restitüsyonu).

1. Bu mevzuda daha evvel yapılmış çalışmalar :

a) Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı hakkında A. Gabriel'in « *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale* » (Paris, 1940) adlı eserinde bir plân ve plânın mimarî fonksiyonu

¹ Bu kısmın mevcudiyeti keşifte belirtilmişti (satır 5-6).

² Bk. Keşif, s (Satır) 6.

³ Bk. Keşif, s. 6, 8, 14.

⁴ Bk. Keşif, s. 19.

ile inşa tekniği hakkında tamamlayıcı bilgi verilmiştir. Bu plânda, bir rölöve anlamında olan iç han kısmı için verilmiş olan ölçüler sıhhatli ve uygundur. Fakat ileride inceleneceği üzere, avlu kısmını çevreleyen dükkânlar, revaklar ilk tatbikat plânında olması gereken şekle uygun düşmemektedir.

b) Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün iç han kısmına ait rölövesi:

Bu rölöve, nisbeten sağlam kalmış olan iç han kısmına âit olmakla beraber rölövenin çizimi sırasında yıkılmış veya mevcut bulunmayan kısımlar ayrı bir çizim tekniği ile farklı olarak gösterilmiştir. Bu plânda, iç hanın giriş kapısı yanında bulunan oda üzerleri kubbe ile örtülü gösterilmiştir ki (tersim tekniği itibarıyla) bu odaların üzerlerinin kubbe ile örtülü olması estetik yönünden uygun olmayacağı gibi mühendislik cihetinden de gerekli değildir. Çünkü, giriş kapısından itibaren sağlı sollu altıncı odalar geometrik olarak kare şeklinde değildirler. Bu itibarla bunların üzerleri kubbe ile örtülemezler. Halbuki beş odanın kubbe, altıncının ise tonoz olması mimarî görünüş olarak kubbe yapmak külfetini ihtiyar ettirecek bir (effet) hâsil etmez. Esasen, bu altıncı oda, zikrolunan rölöve projesinde üzeri açık olarak bırakılmıştır. Halbuki, kapının her iki tarafında bulunan altıncı oda ve kapı önündeki ferahlık (hole antişambr) üzeri bir tonozla geçilmiştir. Ancak, odaların ara duvarları üzerine istinat eden ve birinci tonozun asal eksenine (axe principal) dik istikamette bulunan yedi adet tonozla zikrolunan birinci tonozun kesişmesi ile, aşağıdan bakıldığında kubbeye çok benzeyen şekiller meydana gelmiştir. Fakat bunlar kubbe değil, yarı çapları farklı olan (uçtaki odalar) iki çift silindirin uzayda kesişmesinden hâsil olan şekillerdir. (İç hanın üzerinin örtülmesinde de yine aynı inşa tekniği kullanılmış olup buna dâir bir açıklama resmi verilmiştir :Bk. Levha V). Ayrıca keşifte ⁵ « sofa-i sagire » olarak belirtilen mahallin üstünün örtülüş şekli, gösterilen tonozun mesnetlendirilmesinde müşkilât hâsil etmektedir. Herhalde bir çizim hatası olsa gerektir.

2. Keşif ve Han'dan günümüze kadar kalanlara istinad edilerek yapılan çalışma :

Handan günümüze kadar gelebilmiş ve yukarıda yer ve nitelikleri belirtilmiş olan kısımlar haricinde, hanın bugün toprak

⁵ Bu kısmın mevcudiyeti keşifte belirtilmiştir (s. 15, 17).

üstünde bulunmayan kısımları hakkında en doğru kaynak hiç şüphesiz ki bir fotokopisi de evvelki kısımda verilmiş olan han'a ait keşiftir. Bu keşifte verilmiş olan ölçüler şekil : IV de şematik olarak gösterilmiştir.

Keşif esas itibariyle büyük ve ayrı fonksiyonda olan mahallerin bir sayımı şeklinde tertiplenmiştir. Ölçülerde detaya inilmemiştir. Had noktalar arasındaki azamî mesafeler belirtilmiş, plânın umumî şekli hakkında bilgi verilmemiştir. Meselâ : « *tûl-i hân... ve kible den şimâle varınca arzan doksan altışar zırâ olup* » denilmekte ve bu kadarla bırakılmaktadır. Halbuki hanın giriş cephesi ile arka cephesi tûlleri farklıdır. Bu özelliği belirtecek açık bir ifade keşfin hiç bir yerinde yoktur. Şüphesiz ki, keşfi çıkaranlar hanın mühim kısmının bu şekilde yeryüzünden silinebileceği ihtimalini hesaplamamış olacaktırlar. Keşif, meydana getirilmiş olan mimarî eserin vüs'atini, hanı mahallinde bizzat görmemiş bir insana belirtmeğe yetecek nitelikte tanzim olunmuştur. Bazı kısa mesafeler üzerinde yapılmış olan ölçme hataları, bugün kalabilmiş olan kısımların mütalâası ile anlaşılabilir. Buna mukabil bâzı mesafeler için sıhhatli ölçüler verilmiştir. Buradan, keşif hey'etinin uzun mesafelerin ölçülerini bizzat inşaatı yapandan (mimar veya mutemed olacak) sormak suretiyle değerlendirdikleri anlaşılabilir. Kısa mesafeler mahallinde ölçülmüş veya bu gibi küçük mahallerin fazlalığı dolayısıyla bazıları yanlış intikal ettirilmiş olmalıdır.

Hanın giriş kapısının sağ ve sol taraflarında altışar adet dükkân mevcut olduğu keşifte belirtilmiştir ⁶. Giriş kapısı arkasında bulunan medhalin üzeri tonoz olmalıdır. Bu kapı üzerinde bir de mescid bulunduğu ve bu mescidin dahilen tülünün on iki buçuk zira olduğu belirtilmiştir (s. 7). Giriş tonozunun derinliği ise 14,5 zira (s. 5-6) olduğundan, mescidin tülen giriş tonozu asal eksenini istikametinde inşa edilmiş olduğu anlaşılır. Esasen mescidin bu konumu, kible yönüne göre de en uzun safı temin eden durumdur (Bk : plânda şimal-cenup doğrultusu). Bu itibarla mescidin yerleştirilme şeklinin yukarıda izah edildiği gibi olması ihtimali cemaat tertibi yönünden en uygundur. Zira, mescidin uzun

⁶ A. Gabriel'in plânında biri her iki cihetten yüz alan köşe dükkân olmak üzere sekiz dükkân vardır.

istikametinin hanın cephe⁷ duvarına paralel olduğu düşünülecek olsa, kible doğrultusuna dik olan saf boyları kısa olacağı gibi, inşa tekniği bakımından mescidin beden duvarları giriş tonozu ve kapı yanlarındaki dükkân tonuzlarının üzerlerinde ve onların asal eksenlerine dik istikamette olmaları gibi bir mahzuru da vardır⁷. Bundan başka girişte her iki yanda bulunan merdivenler de cami içine düşmektedirler. Mescidin beden duvarları kalınlığı birer zırâdır. Mescide kapının iki yanında bulunan merdivenlerden çıkılıp inilmektedir. Bu merdivenlerle han avlusunu üç taraftan çevreleyen « sofa » denilen dehlizlerin (koridor, couloir) üzerleri olan « sath-ı han » a çıkılmaktadır.

Giriş kapısı dahilinde iki tarafta birer oda bulunmaktadır. Bu odalar simetri dolayısıyla girişin iki yanındaki odalar eb'adındadır. Keşifte bu mahallere dair bir ölçü verilmemektedir (s. 16). Bu odaların diğer yanlarında uzunluğu otuz zırâ ve genişliği üç zırâ olan ve beş ocağı ile at bağlayacak altmış altı demir halkası bulunan birer sofa bulunmaktadır (s. 16). Bu sofalar hanın giriş cephesine dik istikamette bulunan diğer iki avlu duvarlarına bitişik olan sofalarla nihayet bulmaktadır. Sözü edilen bu sofaların uzunlukları altmış beşer zırâ ve genişlikleri yine üçer zırâdır. On bir ocakları vardır. Böylece hanın giriş cephesi ile irtibatlı bütün mahaller sayılmış olmaktadır.

Giriş cephesinin uzunluğu hesaplanmak istendiği takdirde bu mahallerin cephe boyuna rastlayan boyutlarını toplamak gerekecektir. Bu takdirde, iki beden duvarı kalınlığı ikişer zırâdan dört zırâ (s. 21), dik istikamette olan sofa genişlikleri üçer zırâdan altı zırâ, cepheye paralel sofa uzunluğu otuzar zırâdan altmış zırâ, mescidin dahilî genişliği dokuz zırâ, mescid beden duvarlarının istinad ettiği zemin kat duvarları ikişerden dört zırâdır. Yalnız burada birbirlerine dik olan sofaların uçları mütedahil durumda olduklarından keşifte verilen ölçülerde tekrarlanmışlardır. Bundan dolayı hesaptan altı zırâ düşmek gerekmektedir. Böylece, mescid beden duvarlarının iç yüzlerinin zemin kat duvarları ile aynı düzlemde veya dış yüzlerinin zemin kat duvarları ile aynı düzlemde olmalarına bağlı olarak giriş cephesi uzunluğu yetmiş beş veya

⁷ Yuvarlak (kavisli, müdevver) satırlar üzerinde bir düzlemin yerleştirilmesi, her kısmın ayrı tasman yapması gibi inşa'i zorlukları vardır.

yetmiş yedi zırâ olarak bulunur. Mescidin üzerinin de tonozla örtülü olması muhtemeldir. Çünkü boyutları dolayısıyla kubbe tatbik edilemez⁸.

Han avlusunun kuzey ucunda müsterahhane bulunmaktadır. Bu mahallin konumunu (s. 9)'dan anlıyoruz: «mahall-i mezkûr kurbünde demir pencereci bir oda olup tûlü sekiz ve arzı beş buçuk zırâ olup». Bu mahal iç hanın önündeki odalardan en kuzeyde olanıdır. Zira güney tarafının tarifine bilâhare geçilmiştir⁹. Keşifte yerinin tesbitinde zorluk çekilmiş mahallerden biri bu müsterahhanedir. Buranın kat'i olarak konumunun tesbiti, hâlen mevcut bulunmayan giriş cephesi tûlünün tesbitinden sonra mümkün olmuştur.

Müsterahhanenin simetrisinde bulunan bir mahal daha vardır (s. 14). Bu odanın önünde bulunduğu belirtilen (s. 15) hacim ileride (s. 17) «sofa-i sagîre» olarak isimlendirilmektedir. Buraya ait bir kısım hâlen mevcuttur¹⁰. «Hân-ı dâhil» olarak ismi geçen iç han binasının eb'adı dahilîen 30×96 zırâ olarak (s. 13)de verilmiştir. Halbuki, daha ileride (s. 22) de «ve tûl-i hân şarktan garba muntehî oluncaya - değin yüz on zırâ olup ve kiblede şimale varınca arzan doksan altışar zira olup» denilmektedir. Burada bir hata yapılmış olduğu görülüyor: hân-ı dâhil içten ve dıştan 96 zırâ olarak gösterilmiştir. Bu ölçüye duvar kalınlıkları olan iki defa iki zırâ ilâve (s. 21) edilirse 100 zırâ bulunmuş olur. Böylece hanın dıştan ekstrem noktaları (uç noktaları) arasındaki mesafeler 100 zırâ ve 110 zırâ olarak belirlenmiş olur. Bir zırâ karşılığı olarak 68,5 cm alınırsa¹¹ aynı ölçülerin karşılığı olarak 68,5 m. ve 75,5 m. bulunur. Ölçme hataları çerçevesi içinde İslâm Ans. ve Gabriel'de verilen değerler bulunmuş olur.

Han avlusu ortasında çevresi (çemberi) onyedî zırâ ile altı parmak olan, irtifâi bir buçuk zırâ olan ve tetkiki tarihinde içinde su bulunan bir de havuz bulunduğu (s. 19-20)'de zikrolunmaktadır. Havuz korkuluğu yüksekliği 1,0 m. civarında tutulmuştur ki normal

⁸ Birden fazla kubbe yapılması gerekir ki cepheden yalnız bir tanesi görüneceği için uygun olmaz.

⁹ Kuzey istikameti girişe göre sağda kalmaktadır. Hey'etin işe sağ taraftan başlaması devrin âdetlerine uygun bir metodoloji esasıdır.

¹⁰ Keşif'i tetkik etmemiş olanları şaşırtan hususlardan biridir. Hanın dik-dörtgen devam ettiği kanaatini uyandırmaktadır.

¹¹ Bazı tetkikçiler standart olarak 75,8 cm. almışlardır, hatalıdır.

olarak içine düşülme ihtimali düşünülmüş olmalıdır. Esasen psikolojik olarak da emniyet hissi veren yükseklik 0,9-1,0 m. dir. Bu ölçüden daha düşük tutulmuş olan bu nevi duvarlar ve korkuluklar gerisinde bulunana emniyet telkin edememektedir. Bu itibarla her ne kadar keşifte havuz'un derinliğinden bahsedilmemiş ise de bu derinliğin, yakından Derme suyu geçtiği de nazarı itibara alınırsa, yer altı su seviyesine kadar indiği düşünülebilir. Esasen ileride tatbik edilmiş olan temel sistemi de incelenirken bu yeraltı suyunun dikkate alınmış olduğu görülecektir.

«*Bab-ı hân*» tâbir edilmiş olan esas giriş kapısı (s. 5), demirden yapılmış olup, beşer demir kuşaklı ceviz tahtasından yapılmış olan «*hân-ı dâhil*» kapısından (s. 11) bir zırâ daha yüksek tutulmuştur.

Keşifte ölçülmüş olan ve bugün bulunmayan mahallerin yerlerinin tesbiti ile hanın ilk durumuna yakın bir plân tesbit edilmiş olmaktadır. Şüphesiz daha evvel aynı mevzu üzerinde çalışmış olanlar keşiften faydalanamamaları dolayısıyla hanın bugün mevcut iç han kısmı haricinde kalan kısımları için, giriş kapısı yanındaki dükkân kalıntılarından da istifade ederek tahminlerde bulunmuşlardır. Meselâ A. Gabriel'in vermiş olduğu plânda¹² avlu etrafındaki duvarların dış kısımları dükkânlarla doldurulmuştur. Keşifte bu hususta bir bilgi verilmemektedir. Mescid, müsterahhane ve simetriğindeki oda görülmemektedir. Avlu etrafında sofa tâbir edilen koridorlar daha geniş tutulmuşlardır. Han bir dik dörtgen oturma alanı üzerinde gösterilmiştir. Halbuki, iki büyük dikdörtgen ile iki küçük dikdörtgenin birleşmelerinden meydana gelmiş bir şekli vardır (Bkz: Levha III). Küçük dikdörtgenler avlunun iki yanına bitişik olup biri müsterahhane diğeri eşdeğer hacimde bir odadır. Büyük dikdörtgenlerden biri «*sahn-ı hân*» denilen avlu ve müstemilâtı olan on iki adet dükkân, bir mescid, iki bekçi odası ile avluyu çevreleyen koridorlardır. Diğer dikdörtgen, «*hân-ı dâhil*» denilen bir koridor, ikisi diğerlerinden biraz daha büyük on iki oda, bir giriş antişambr'ı ile iki sıra halinde tanzim edilmiş yirmi aded sütundan meydana gelmiş kolonad'ı içine alan hanın iç kısmıdır. *Sahn-ı han* tâbir olunan bir mahal daha zikredilmekte ise de bu yerin, sofaların üzerinde bulunan satıh olması gerektir.

¹² A. Gabriel, *aynı eser*, aynı yer.

C) Han'a ait yapılaş (inşa'î) ve mimarlık özellikleri :

Portal cephenin ortasındadır. Hanın diğer kısımlarında, yukarıda zikredildiği gibi dekoratif taş işçiliği görülmemiş olduğundan, bu kısmın dışarıya çıkıntılı olmaması daha yakın bir ihtimaldir. Giriş kapısı sivri kemerlidir. Dükkân kapıları üzerindeki kemerler iki merkezli eşit yarıçaplı iki daire yayının kesişmesinden meydana gelmiş basık kemerlerdir. Bu kemerlerin tepe noktaları sivridir. Bu itibarla giriş kapısının sivri kemeri ile uyumsuzluk göstermezler.

Mescidin giriş tonozu üzerinde yapılmış olması ilgi çekicidir. Konya'nın doğusunda Sultan Han'ında olduğu gibi avlunun ortasında ¹³, yahut Ürgüb'ün kuzeyinde Sarıhan'da olduğu gibi ¹⁴ hân-ı dahil üzerinde bulunması kabil idi. Hanın bugün kalabilmiş kısımlarının tetkikinde ehemmiyetli bir taş işçiliği ile meydana getirilmiş süsleme yoktur. Mescidin kapı üzerine konulması ile mimarî kitle yönünden bir görünüş (intibâ, effet) verilmek istenmiş olması muhtemeldir.

Mescidin iç eb'adı ferah tutulmuştur ¹⁵. Kapısının üzeri kubbe-lidir (s. 6-7). Kendi üzeri tonozla örtülü olması gereklidir.

Hân-ı dâhil uzunluğu istikametinde üç sıra tonozla geçilmiştir. Bunların dıştakileri eşit çaplı ve orta tonoz çapından daha küçüktürler. Bu sebeple orta tonozun asal eksenî dıştakilere nazaran daha yukarda kalır. Bu ise çatı üzerinde iki istikamette meyil temin ederek akıntıyı sağlar (Bkz. Levha : V). İç tonoz üzengi yüksekliği beş buçuk zirâ olan kolonlara istinat etmektedir. Kolon başları tezyin edilmemiştir. Ancak, kolon ile tonoz istinat ekseninin birleştiği yerde yastık taşı intibânda biri dikdörtgen diğeri çeyrek silindir kesitli iki çıkıntı yapılmıştır. Dış tonozlar beden duvarları içinde ankastre yarım kolonlara istinat etmektedirler. Bu yarım kolonlar beden duvarları için birer kontrfor durumundadırlar. Bacalar beden duvarları içine gizlenmiştir.

Temel duvarlarının genişlikleri dörder zirâ tutulmuştur (s. 21). Beden duvarları ikişer zirâ olduklarına göre, temel duvarları bunlara nazaran birer zirâ taşmış durumdadırlar. Böylece beden duvarlarından intikal eden yükün temel duvarların uç noktalarında

¹³ *Vakıflar Dergisi*, cilt : I, (1938) s. 7, ... (Ek fotoğraflar).

¹⁴ *Belleten*, cilt : XX, Sayı : 79 (Ankara, 1956), s. 379 ve ilâh.

¹⁵ Sarıhan'daki mescid eb'adı 5 × 5 m² dir.

cer gerilmeleri meydana getirmeleri önlediği gibi, daha geniş bir oturma yüzeyi sağlandığı için zemine intikal eden birim yüzey yükü azalmış olmaktadır. Temel duvarlarının derinliği 7,5 zırâ tutulmuştur. Hanın bulunduğu mntaka Derme Suyuna yakındır. Dolayısıyla toprak aşınmış zemin (alüvyon)'dir. Esasen hanın civarı hâlen de bahçeliktir. Ayrıca, yeraltı su seviyesinin de yüksek olması ihtimali hiç olmazsa bâzı mevsimlerde vardır. Hanın ortasındaki kuyu-havuz da buna bir işarettir. Temel hafriyatı yapılırken sağlam zemine kadar inilmek istenmiştir. Çok ehemmiyetli olan bir husus da bu sağlam temel zemininin derinde olması dolayısıyla cidar ve uç sürtünmeli kazık sistemi kullanılmasıdır (s. 51). Keşifte ikiyüz bin kazık çakıldığından bahsedilmektedir. Bu suretle hem gevşek olan temel zemini sıkıştırılmış ve hem de cidar ve uç sürtünmelerinden istifade edilmek suretiyle günümüz mühendislik anlayışına gayet uygun bir temel inşaatı çalışması yapılmıştır. Aksi halde tamamen taş ve 68×76 m2 lik bir araziye kaplayacak kadar büyük bir inşaatı böyle bir zemine oturtmak uygun olmayacaktı.

Hân-ı dâhil kısmı yıkık duvarları onarılmış olup, yeniden restore edilme faaliyeti devam etmektedir. Yalnız, *hân-ı dâhil* kapısının sivri kemerlerine ait kilit taşı iki parçalıdır. Kemer tekniğine uygun olmayan bu husus herhalde eskiden intikal eden şekil değildir. Çünkü hanın inşası sırasında açıklıkların geçilmesinde kullanılan en mühim eleman olan kemer tekniği ileri idi ve ustası da şimdikine kıyasla boldu. Bu taş herhalde daha sonraki devirlerde yapılmış olan tamirler sırasında konulmuş olmalıdır. Bu münasebetle Albert Gabriel'in şu sözlerini hatırlamadan geçemeyeceğim : « ... esas gaye onu mimarî düşüncenin tarihî bir şahadeti hal ve şeklinde muhafaza etmektir, yoksa mazi içinde ebediyen yok olmuş bir şeyi ihya etmek isteyerek eseri canlı bir karikatür haline sokmak değildir »¹⁶.

EK) Hanın inşa edildiği XVII y.y. ikinci çeyreğinde Malatya'da kullanılan bir mimar zırânın metrik sisteme tahvili :

Yakın zamanlarda, bir çok salnamelerde de görüleceği gibi bir zırâ 75,8 cm. itibar olunmuştur. Daha evvelki devirlerde ölçü biriminin değişmezliği temin edilememiş olduğundan, keşfe

¹⁶ *Vakıflar Dergisi*, cilt: I, s. 12.

istinaden hanın plânı üzerinde çalışmadan evvel itibarı zırâ ölçüsünü metrik olarak tesbit etmek gerekti.

Donelerde yapılması muhtemel hatalar şunlardır :

1 — Keşif heyetinin ölçme hataları :

- a) Doğrultu hatası: Bugün kullandığımız çelik metreler mevcut olmadığından, ölçü birimlerinin uç uca getirilmesindeki hata,
- b) Değerlendirme hatası: Plânda baş ve uç noktalarının tesbitinden doğan hatalar. Birbirini kesen sofalarda müşterek kısımların ölçülerde tekrarlanması gibi. Bu hata keşfi yapanların mimar olmamalarından doğmaktadır.
- c) Genel hatalar: Ölçüleri ters (invers) vermek, bir kısma ait ölçüyü diğer kısımda vermek gibi. Örnek olarak hân-ı dâhil iç ve dış ölçülerinin her ikisinin de doksan altı zırâ gösterilmesi söylenebilir.
- d) Mertebe hatası: Ölçü bir keşfin gerektireceği hassasiyette yapılmış, bir ölçü biriminin değerlendirilmesi gayesi ile yapılmamıştır.

2 — Mahallinde yeni yapılmış ölçülerdeki hatalar :

- a) Doğrultu hatası: Ölçülecek mahallin bazan bir ucu mevcut değildir. İkinci halde orta kısımlardan bâzi kalıntılar vardır. Burada hata daha ziyade binanın orijinal doğrultusunun tayinindedir.
- b) Mertebe hatası: Baş ve uç kısımlarının bâzan bulunmayışı, bulunanların zamanın tahribatına maruz kalışı hassasiyet mertebesini düşürmektedir.

Bu hataların bir kısmı sistematik olduklarından birbirlerini götürürler (ifna ederler). Ve neticeye muayyen bir mertebeden fazla tesir edemezler. Fakat, metodik olanlar iyi ayırd edilmezler ise hatalı neticelere götürürler (1-b, 1-c gibi).

Bu itibarla, uzun ölçülerin mimarın tabik ölçülerinden alınmış olduğu kanaatinde olduğumuzdan, zırâ'nın bir mertebe tayinini yapabilmek için dış ölçüleri esas aldık. Yalnız daha evvelce de zikretmiş olduğumuz gibi kısa kenar ölçüsünde genel hatalar sırasında belirttiğimiz bir hatayı da göz önüne aldık. Böylece

110 z. = 76 m. ve 100 z. = 68,3 m. denklemlerinden sırası ile 1 z. = 0,69 m. ve 1 z. = 0.683 m. bulunmuş olur.

Yaklaşıklik oranımız genel olarak yüzde bir mertebesinde kalacağından yukarıda bulduğumuz bu değerleri hanın diğer ölçüleri ile karşılaştıralım :

Hân-ı dâhil iç uzunluğu 96 z. = 65.8 m. denklemi ile ifade edilebilir. Buradan 1 z. = 0.685 m. bulunur.

Hân-ı dâhil önündeki odaların genişliği 5.5 z. = 3.75 m. dir. Buradan da 1 z. = 0.685 m. elde edilir.

Görüldüğü üzere 1637 senesi civarında Malatya'da kullanılan bennâ zırâm yaklaşık olarak 68.5 cm. kabul etmek mümkündür. Bu kabul ile yapılan çizimler de plânda aksak neticeler vermemiştir.

CUCİ SÜLÂLESİ VE ŞU'BELERİ

Mustafa Kafalı

Cengiz Han, Doğu Deşt-i Kıpçak ve Harezmi ülkelerini fethettikten sonra, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı yurt ve Harezmi de atlarının yemini karşılamak üzere büyük oğlu Cuci Han'a (1170-1227) vermişti. Fakat Cuci Han, 1227 yılında babasından altı ay önce bir av esnâsında vukubulan kazada, omurgası kırılarak ölmüştü¹. Cengiz Han, Cuci Han'a verdiği Deşt-i Kıpçak ve Harezmi ülkelerini, bu sefer torunları Batu Han (Sayın Han) ve Orda İçen Han arasında taksim etmişti. Cuci Ulusu'nun ve Hanlığı'nın adem-i merkezîyet esâsına göre yapılan taksiminde, Ön-Kol (Sağ Kol) illeri ve İdil ırmağı boyundaki vilâyetler ile hanlık makamı Sayın Han (1227-1256)'a; Sol-Kol illeri ile Sır-Derya boyundaki vilâyetler Orda İçen Han'a verilmişti². Cuci Han'dan sonra bütün Cuci ailesinin reisi ve hanı olan Sayın Han'a, dedesi hâkimiyet alâmeti olan "Altun Busagalı Ak Orda"yı³ kurdurduğu için soyundan gelenler "Ak Orda Hânedânı" adıyla anılmışlardı. Sayın Han Sülâlesinden gelen Ak-Orda veya Altun-Orda hanları da aynen ataları Sayın Han gibi Cuci ailesinin ve Ulusu'nun başkanı olmakta devam etmişlerdi. Sayın Han Sülâlesi yani Ak-Orda Hânedânı'nın bu hâkimiyet devresi, Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi Bek (1357-1359)'in ölümüne kadar 132 yıl devam etmişti. Cengiz Han, Sayın Han'ın ağabeyi Orda İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı kurdurduğu için bu hânedan da

¹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, Z. V. Togan nüsh. 16 b - 17 b.

² *Ötemiş Hacı Tarihi*, 19 a; Hacı Abdu'l-Gaffâr Kırımî, *Umdetü't-tevârih*, Necib Âsım neşri, TTEM. ilâvesi İstanbul 1343, s. 18.

³ *Ötemiş Hacı tarihi*, 17a.

“Gök - Orda Hânedânı” adıyla adlanmıştı ⁴. Orda - İçen neslinden gelen hanlar da ataları Orda - İçen gibi, Sayın Sülâlesi’nden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Yalnız bu bağıllık hâli Gök - Orda hanı Sası Buka’nın oğlu Mübârek Hoca zamanına kadar devam etmişti. Zira Mübârek Hoca 728/1327 ve 729/1328 yıllarında Sığnak şehrinde istiklâl alâmeti olan paralarını darbettirmişti ⁵.

Cuci Han’ın Orda - İçen ve Batu’dan başka çok sayıda “oğlanları (şehzâde) olmakla beraber bunların hepsi hânedan kuramamışlardı. Zâten bunların mühim bir kısmı odalıklardan olma idi. Cuci Han’ın hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğlanların tamamı 40 kadar olup ⁶, yalnızca hatunlardan olan oğlanları ise 18 taneydi. Reşidüddin Fazlullah ve Ali Celâyir, hatunlardan dünyaya gelen oğlanların 14 tanesini zikretmektedirler ⁷. Bunların isimleri sırayla şöyledir: 1 - Orda - İçen, 2 - Batu, 3 - Berke, 4 - Berkçe, 5 - Şiban, 6 - Tengut, 7 - Bo’ul, 8 - Cilâvun, 9 - Şinkur, 10 - Çimpay, 11 - Muhammed, 12 - Odor, 13 - Tokay - Timur, 14 - Sengün. *Şu’ûb-i Pençgâne*’de Hükâcî isimli oğlanın ilavesi ile bu miktar 15 olmuş ⁸ ve *Mu’izü’l-ensab*’da ise İsen, Börü ve Kavadar oğlanların da ilâvesi ile yekûn 18 e bâliğ olmuştur.

Cuci Han’ın büyük oğlu Orda - İçen, Kongirat kabîlesinden bir beğ kızı olan Sertak (Serkak) Hatun’dan dünyaya gelmişti ⁹. Batu Han ise yine Kongirat kabîlesinden Elçi Noyan’ın kızı Erkin Kuçin (Ögey-Kuçin) Hatundan olmuştu ¹⁰. Cuci’nin iki oğlundan başka pek çok evlâdı olduğunu söylemiştik. Cuci Ulusu’nun Ak - Orda ve Gök - Orda olmak üzere ikiye bölünmesinden sonra Tokay - Timur, Odor, Şinkur ve Sengün, Orda - İçen’in yanına verilmişti ¹¹. Şiban ve diğer oğlanlar da Sayın Han’ın tarafında kalmışlardı ¹².

⁴ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 17 a.

⁵ Markof, *İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Petersburg* 1896, s. 528.

⁶ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, B. Kerimî nşr., Tahran 1338, I. s. 505; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, Berezin nşr., Kazan 1851, II. s. 114.

⁷ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I. s. 506; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, II., 114 - 115.

⁸ Reşidüddin, *Şu’ûb-i Pençgâne*, III. Ahmed Kütüp. Nu. 2937, 109 a

⁹ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 506.

¹⁰ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 513.

¹¹ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 506 - 507.

¹² Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 513-515; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, II., s. 115.

Dolayısıyla Cuci Han'ın hatunlarından ve odalıklarından olma bütün oğulları Cuci Ulusu'nun iki ana bölümünde Batu ve Orda-İçen Hanlar'ın maiyetlerinde yer almış oluyorlardı. Yalnız adı geçen oğlanlar hakkında kaynaklarda mâlûmat yok denecek kadar azdır. Bunlardan Cuci'nin 5. oğlu Şiban ile 13. oğlu Tokay-Timur oğlanları bilâhure temâyüz ederek hânedân kurmaları hasebiyle; kendileri ve sülâleleri hakkında hayli mâlûmat bulabilmekteyiz. Zira Cuci Sülâlesi içinde itibar derecesi bakımından birinci derecede gelen Batu (Sayın) Han Sülâlesi ve ikinci derecede olan Orda-İçen sülâlesi son bulunca mezkûr Şiban Evlâdı ve Tokay-Timur Evlâdı, Cuci Ulusu'nda birinci derecede hükümran olan aileler vaziyetini iktisab edeceklerdi. Şimdi biz Cuci ailesinin hükümran olan şû'belerini sırayla görelim :

1 — Ak-Orda Hânedânı (Sayın Han Sülâlesi)

Batu (Sayın) Han (1227 - 1256) : Cuci Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Batu Han, babasının tahtına geçmişti. Deşt-i Kıpçak'ın zaptı onun zamanında tamamlanmış ve Cuci Ulusu esas itibariyle onun devrinde teşekkül etmişti. Ak-Orda Sülâlesi'nin müessisi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardı. Adları 1 - Sertak, 2 - Togan (Tutugan), 3 - Ebükan, 4 - Ulakçı idi ¹³.

Sertak Han (1256 sonu ve 1257 yılı içinde) : Batu Han 1256 yılında ölünce yerine oğlu Sertak, Münge Kağan'ın yarlığı ile babasının tahtına çıkmıştı. Fakat bir sene kadar hanlık ettikten sonra öldü ¹⁴.

Ulakçı Han (1257 yılının sonuna kadar) : Sertak Han'ın ölümünden sonra kardeşi Ulakçı, Münge Kağan'ın yarlığı ile tahta çıktı, Fakat Ulakçı Han dâ ağabeyi Sertak Han gibi bir sene bile hanlık süremeden öldü ¹⁵.

Berke Han (1258 - 1266) : Sertak ve Ulakçı Hanlar'ın birbiri ardınca ölmeleri üzerine, Cuci Ulusu'nda beğler Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi Han ilân ettiler. Berke Han, Sayın Han sü-

¹³ Reşîdüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne* 113 a, b; Ali Celâyir, *Câmi'üt-tevârih*, II., s. 121.

¹⁴ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 525; *Şu'ûb-i Pençgâne*, 113 a, b.

¹⁵ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, aynı yer.: *Şu'ûb-i Pençgâne*, aynı yer.

lâlesini, İlhanlı müdahalesinden koruması ve Cuci Ulusu'nda ilk müslüman hükümdar oluşuyla meşhurdur. 1266 yılında vefat ettiği zaman hiç evladı yoktu¹⁶.

Münge - Timur Han (1266 - 1282) : Berke Han ölünce Altun-Orda tahtına, Batu Han'ın oğullarından Togan (Tutugan)'ın oğlu Münge Timur, han oldu. Berke Han, Sayın Han Sülâlesi'nin dışında kalması hasebiyle Münge Timur Han'ın tahta çıkmasıyla Saray tahtı, tekrar Sayın Han Sülâlesi'nin eline geçmiş oldu. Dartu ve Tuda -Münge adlı iki kardeşi vardı. 1282 yılında öldü¹⁷.

Tuda -Münge Han (1282 - 1287) : Tuda Münge, biraderinin yerine 1282 yılında tahta çıktı. Ahmaklığı ve divâneliği ile meşhurdur. Beş yıl hanlık yaptı¹⁸.

Tula -Buka Han (1287 - 1291) : Tuda -Münge ve Münge-Timur Hanlar'ın kardeşi Dartu'nun oğlu Tula -Buka, amcasının yerine 1287 yılında Han oldu. 1291 yılında öldürüldü¹⁹.

Tokta (Toktoga) Han (1291 - 1313) : Tula -Buka Han'dan sonra Altun-Orda tahtına çıkan Tokta Han, Münge Timur Han'ın oğlu idi. Alguv ve Tuğrulca adında kardeşleri vardı. 1300 yılında Emir Nogay'ı mağlub ederek öldürmüştü. Nogay'ı bertaraf ettikten sonra Atalığı, Uygur Bacırtuk -Buka'nın tesir ve teşvikiyle Sayın Han Sülâlesi'nin bütün mensuplarını teker teker öldürtmüş ve yalnız veliahdi olan oğlu İlbasar'ı hayatta bırakmıştı. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce kederinden hastalanarak öldü²⁰.

Özbek Han (1313 - 1339/40) : Tokta Han, Atalığı Uygur Bacırtuk -Buka'nın teşvikiyle Sayın Han Sülâlesi oğlanlarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hanımı Gelin -Beyalin Hatun'u kendisine nikâhlamıştı. Fakat bu sırada Gelin Beyalin kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Kabartay Çerkesleri'nin içine göndermişti. Çünkü Toktoga Han mevcut ve yeni doğan bütün oğlanları öldürtüyordu. Fakat bu sırada veliahdı İlbasar Oğlan ölünce Sayın Han Sülâlesinin son bulduğunu görerek üzüntüsünden hasta-

16 Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 225 - 226.

17 Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 526 - 527.

18 Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 527 - 528.

19 Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 528.

20 *Otemiş Hacı Tarihi*, 27 b - 28 b ; Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 529 -

lanmıştı. Bunun üzerine Gelin Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Toktoga Han'ı haberdar etmiş, han da emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Beğ'i Özbek Han'ı getirtmek üzere gönderdi. Çünkü Toktoga Han, ölmeden önce sülâlesinin son temsilcisi olan yeğeni Özteki kendisine veliahd ilân etmek istiyordu. Secut Alatay Beğ ve Kıyat Astay Beğ Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktoga Han ölmüş ve Atalığı Uygur Bacırtuk - Buka hanlığını ilân etmiş, hatta Gelin Beyalin Hatun'u da kendisine nikâhlanmıştı. Cuci sülâlesinin diğer şu'belerinden oğlanlar da bu kuvvetli beğ'e karşı boyun eğmeğe mecbur kalmışlar, yalnız Şiban evlâdı Bacırtuk - Buka ile mücadele etmeye çalışıyordu. Böyle bir vaziyette kuvvet ile baş edemeyeceklerini anlayan Kıyat Astay ve Secut Alatay Beğler, boyun eğmiş gibi görünerek hile ile Bacırtuk-Buka'yı öldürdüler ve Özbek Han'ı Altun-Orda tahtına çıkardılar ²¹.

Özbek Han, Ak - Orda (Altun - Orda) tahtına çıktığı zaman 14 yaşma basmıştı ²². Daha önce bahs etmiş olduğumuz Tay-Duğlu Begüm Hatun'la ancak tahta çıktıktan sonra evlendiği anlaşılıyor. Tini - Bek, Canı - Bek ve Hızır - Bek adında üç oğlu olmuştu ²³. Özbek Han zamanında Gök - Orda ve Cuci evlâdının bütün şubelerini alâkadâr eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han bütün Cuci Ulusu'nda merkezîyetçi bir idare tesis etmişti. Gök - Orda Hânedânı ve Devletinin sonunu tayin eden bu hadiseleri Gök - Orda Hânedânının alâkalı kısmında izah edeceğiz. Özbek Han'ın ölümünden sonra oğullarından Canı - Bek Han, Gök-Orda'da bulunan kardeşi Tini - Bek Han'ı mağlûb ederek öldürtmüştü. Aynı âkıbet diğer kardeşleri Hızır Bek'in de başına gelmişti ²⁴.

²¹ Ötemiş Hacı Tarihi, 29 a - 31 a ; Abdül-Gaffâr Kırımı, *Umdetü't-tevârih*, s. 32 - 35.

²² Ötemiş Hacı Tarihi, 29 a ; Abdül - Gaffâr, *Umdetü't-Tevârih*, s. 32 ; Ebulgazi ise « 13 yaşında idi » demektedir (*Şecere-i Türk*. RN. nşr., s. 180). Bazı yabancı kaynaklarda bu yaş için verilen rakamlar çok farklı ise de 13 - 14 yaşın doğru olması lâzım. Zirâ Nogay 1299 / 1300 yılında ölünce, Toktoga Han'ın atalığı Bacırtuk-Buka, Toktoga'yı bütün oğlanları öldürmek hususunda ikna etmişti. Özbek Han'ın babası Tuğrulca da bu tarihte öldürülmüş olmalıdır ki hanımı Gelin - Beyalin o sırada Özbek Han'a hamile idi. Özbek Han 1313 yılında tahta çıktığına göre 13 - 14 yaş doğru olmaktadır.

²³ Ebu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, *Tarih-i Şeyh-Uveys* J. V. Loon nşr. Gravenhage, 1954, s. 76.

²⁴ Ebu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, *Tarih-i Şeyh Uveys*, aynı yer.

Canı-Bek Han (1339-1357): Canı-Bek Han, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Cuci Ulusu'na hâkim oldu. Berdi-Bek adındaki oğlundan başka Kildi-Bek adında da bir oğlu olduğu anlaşılıyor²⁵. Berdi-Bek, 1357 yılında beğlerden Kanglı Tulubay vasıtasıyla babasını öldürterek Altun-Orda tahtına çıkmıştı²⁶.

Berdi-Bek (1357-1359/60): Berdi-Bek Han, atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülâlesinin bütün oğlanlarını öldürttü. Bunun için kendisine "Kökün Kırgan Köten Han" derler²⁷. Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han Sülâlesinden kimse kalmadığı için sülâle son buldu.

2 - Gök - Orda Hânedanı (Orda-İçen Sülâlesi) :

Orda-İçen Han, babası Cuci Han'ın ölümünden sonra Sol-Kolda, Sır-Derya boyunda han olmuştu. Annesi Kongirat kabilesinden Serkak (Sertak) Hatun idi. Orda-İçen Han'ın üç hatunu olup üçü de Kongirat kabilesinden idi. Birinci hatunun ismi Çöke-Hatun, ikincisinin Tubakane-Hatun, üçüncüsünün ise yalnızca Kongirat ilinden olduğunu biliyoruz. Yedi tane oğlu vardı. Bunların adları sırayla 1 - Sertaktay, 2 - Kuli, 3 - Kurmuş, 4 - Konggiran, 5 - Çurmakay, 6 - Kutukay, 7 - Hülâgü idi²⁸. Orda-İçen Han, kardeşi Batu-Han'a tâbi olarak hareket eder, ve yarlıklarının başına onun ismini önce yazdırırdı. Sol-Kol askeri ve Sol-Kol oğlanları, Odar, Tokay-Timur, Şinkur ve Sengün onun hizmetinde idiler²⁹.

Koggiran Han : Orda-İçen Han öldükten sonra oğullarından Konggiran geçmişti. Konggiran'ın hiç evladı yoktu³⁰.

Kulçi (Koyunçi) Han : Konggiran'dan sonra Gök-Orda'nın başına Orda-İçen Han'ın en büyük oğlu Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) geçmişti. Kulçi'nin lakabı Turuk Han idi³¹. Sertaktay'

²⁵ Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, J. Aubin nşr. Tahran 1957, s. 85.

²⁶ Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, s. 84.

²⁷ Ötemiş Hacı Tarihi, 35 a,b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 41.

²⁸ Reşidüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 109 a; *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 506-507.

²⁹ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, aynı yer.

³⁰ Reşidüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 109 a; *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 512.

³¹ Reşidüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, aynı yer.

ın Kongirat kabilesinden olan hanımı, Bukulun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Doğduğu zaman babası ölmüştü. Kulçi'nin dört oğlu vardı ³². 1 - Bayan (Nayan); 2 - Başkırtay, 3 - Çıgan-Buka, 4 - Mutuday.

Bayan (Nayan) Han : Kulçi'den sonra yerine oğlu Bayan geçmişti. Bayan (Nayan) 'ın zamanında amcazâdelerinden Hülâgü'nün torunu ve Timur-Buka'nın oğlu Köplek ile uzun müddet mücadele etti. Dört oğlu vardı. Bunların adları 1 - Şadi, 2 - Sası-Buka, 3 - Tekne, 4 - Salciyutay idi ³³.

Sası - Buka Han : Babası Bayan Han'ın ölümü üzerine Gök Orda tahtına çıkmıştı. Toktoga Han ile muasırdır. Muhtemelen Özbek Han'ın tahta geçmesinden sonra vefat etmiş olmalıdır. Zira Sası-Buka'nın oğlu İrzen Han, Muiniddin Natanzî'ye göre Özbek Han'ın hükmü ile Gök-Orda tahtına çıkmıştı ³⁴.

İrzen Han : Tarih-i Mu'ini'ye göre İrzen Han, Otrar, Sabran, Cend ve Barçkend gibi Sır-Derya boyundaki şehirlerde, câmiler, mescidler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştı ³⁵. Özbek Han 1320 tarihlerinde müslümanlığı kabul edip hânedân mensuplarına da kabul ettirmişti. Buna göre İrzen Han, Câmi, mescid ve hayır işleri ile uğraştığına göre müslüman idi. Dolayısıyla 1320 den sonra vefat etmiş olmalıdır. Yalnız vefat tarihi 1327 yılından da öncedir. Çünkü oğlu Mübârek Hoca bu tarihte Gök-Orda'nın Ak-Orda'dan ayrılışını ifâde için para darbettirerek istiklâlini ilân etmişti.

Mübârek Hoca : Babası İrzen Han'dan sonra Gök-Orda tahtına çıkan Mübârek Hoca, 728 ve 729 yani 1327-1328 yıllarında istiklâl alâmeti olan paralarını Gök-Orda'nın merkezi Sıgnak şehrinde darbettirmişti ³⁶. Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak'ta «Bulkak» yâni karışıklık meydana gelmişti. Fakat Özbek Han, bu isyan hareketini, çok şiddetli bastırması olmalıdır. Mübârek Hoca perişan olmuş iki buçuk sene kadar tâkıpten kurtulmak için dâima kaçmış ve Altay dağlarında ölmüştü. Muiniddin Natanzî, "halen bu bulkak hadisesi Deşt-i Kıpçak'da bir asır geçmesine rağmen unu-

³² Reşîdüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, I. s. 508.

³³ Reşîdüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, I. s. 509.

³⁴ Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, s. 88.

³⁵ Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, aynı yer.

³⁶ Markof, *İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet*. s. 528.

tulmamıştır” demektedir ³⁷. Özbek Han, isyanı bastırdıktan sonra Gök - Orda Hânedânı'na son verdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Kadı Ahmed Gaffar ve Muiniddin Natanzi eserlerinde hânedâni devam ettirmişlerse de bunu yerli kaynaklar tevsik etmemektedirler. Mübârek Hoca'nın fitnesi neticesinde meydana gelen bu büyük «Bul-kak» hadisesini, Ötemiş Hacı ve Kırimlı Abdu'l-Gaffâr'ın nakilleri ile değerlendirecek olursak mahiyeti daha iyi aydınlanmış olacaktır. Özbek Han, Ak - Orda tahtına çıkmazdan önce, Toktoğa Han'ın ölümü üzerine, atalığı Uygur Bacırtuk Buka'nın fırsattan istifade ederek hanlığını ilân ettiğini söylemiştik. O zaman yalnız Şiban evlâdı hariç bütün Cuci hânedanı mensupları boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardı. Özbek Han, Bacırtuk - Buka'yı bertaraf edip tahta çıktığı zaman henüz 13 - 14 yaşında olduğu için Cuci Oğlanlarının bu boyun eğme işine çok kızmış olmasına rağmen onlara dokunmadığı anlaşılıyor. Fakat Orda - İçen Sülâlesin'den İrzen'in oğlu Mübârek Hoca'nın 1327 yılında kendisine isyan edip istiklâlini ilân etmesi üzerine evvelce aşikâre vurmadığı hiddetini ortaya koyduğunu görüyoruz. Zirâ «Kara Kişi» yâni asil olmayan, avamdan biri olarak tavsif ettiği Uygur Bacırtuk - Buka'ya boyun eğmelerine rağmen, meşru Sayın Han Sülâlesi'nden olan kendisine karşı isyan edilmesi onu çok şiddetli hareket etmeye sevketmişti. Muhtemelen Sol - Kol Oğlanları da Mübârek Hoca'nın bu hareketine katılmışlar veya hiç olmazsa onun hanlığını tasvip etmişlerdi. Özbek Han isyan hareketini bastırıp Cuci Ulusu'nda hâkimiyetini tesis eder etmez, Cuci Han'ın hatunlarından olma diğer 17 oğlanın oğlanlarını çağırıp huzurunda topladı ve onlara “Siz Cuci Han'ın neslinden değilmisiniz ki bir kara kişiye kul, nöker ve muti oldunuz? Herhangi biriniz hanlık iddia etseydiniz olmaz mı idi? Mâdemki sizler kara kişinin kulluk ve nökerliğini kabûl ettiniz ben de sizi kara kişiye koşun vereyim” diyerek onları eski suçları ile mahkûm etmiş, yalnız Şiban evlâdı hariç hepsini tebeaları birlikte uluğbeği Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Şiban evlâdına da Bacırtuk - Buka ile mücadele ettikleri için, izzet, ikram ve iltifatlarda bulunarak onlara kendi öz illerini vererek yurtlarına göndermişti ³⁸.

³⁷ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'îni*, s. 89.

³⁸ Ötemiş Hacı *Tarihi*, 31 b; Abdu'l-Gaffâr Kırimî, *Umdetü't-tevârih*, s. 35.

Yukarıda *Ötemiş Hacı Tarihi*'nden aldığımız kısım, Cuci Ulu-su'nun teşkilâtında mühim bir değişmeyi ortaya koymaktadır. Böylelikle, Özbek Han'ın mezkûr «Bulkak» hadisesini bertaraf et-tikten sonra Cuci Hanlığı'nda o tarihe kadar mevcut olan adem-i merkezîyet sistemini yıktığı görülüyor. Dolayısıyla bu hareket neticesinde Gök - Orda Hânedânı sona ermiş oluyordu. Kıyat As-tay'dan sonra Sol-Kol Oğlanları ve kabîleleri önce oğlu Kıyat Cerkutlu sonra da torunu Kıyat Tengiz Buka'nın idaresi altında kalmışlardı ³⁹. Bu hal Berdi-Bek Han'ın ölümünü müteakib Sol-Kol'a mensub Tokay - Timur oğlanlarının Tengiz - Buka'yı katlet-melerine kadar devam etmiştir ⁴⁰.

Özbek Han'ın Gök - Orda Hânedânı'na son verişinin delillerin-ben birisi de büyük oğlu Tini-Bek'i Gök - Orda tahtına tayin edişidir. Kutbî, *Husrev-ü Şîrin* adlı manzum eserini Tini-Bek Han'a ithaf etmişti ⁴¹. Özbek Han'ın oğlunu Sıgnak'a han olarak gönderişi, Ak Orda ve Gök Orda'yı merkezî bir idarede topluya-rak Cuci Ulusu'nu yalnız Sayın Han Sülâlesi'nin hâkimiyeti altında birleştirmek istemesinden mütevellid idi. Tini-Bek Han'ın babası Özbek Han'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Canı-Bek Han tarafından katledildiğini zikretmiştik.

Gök-Orda Hânedânı'nın Mübârek Hoca'nın istiklâl teşebbüsünde bulunmasından dolayı sona erişinin en mühim delili ise, bu hâne-dânın devam ettiğini bildiren Muiniddin Natanzî'nin ve Kadı Ah-med Gaffâr Kazvinî'nin her ikisinin de Orda - İçen sülâlesine aid naklettikleri nesebnâmenin, Tokay - Timur neslinden Urus Han, Toktamış Han ve Timur - Kutluk Han'a bağlanmasıdır ⁴². Halbuki yerli Özbek kaynaklarının hepsi, bilâ istisna adı geçen üç hanı, Sol-Kol oğlanlarından Cuci Han'ın 13. oğlu Tokay - Timur'un neslinden geldiğini söylemektedirler. Çok kıymetli ve sağlam bir

³⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 36 a,b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 41 - 43.

⁴⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 39 b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 43.

⁴¹ Eserin başlangıcındaki Tini-Bek Han'a ve hanımı Melike Hatun'a aid medhiye kısmı, bk. Kutbî, *Husrev-ü-Şîrin*, A. Zayackovsky nşr., Varşova 1958, I. c. tekst., s. 27 - 31, II. c. faksimile 5 b - 7 b,

⁴² Kadı Ahmed Gaffâr Kazvinî, *Tarih-i Cihanârâ*, Müctebâ Minovî nşr., Tahran 1342, s. 205 - 206.; Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, s. 93-98.

şecere kitabı olan *muizü'l-ensab* her üç hanı da Tokay - Timur nesline bağlamaktadır. Ayrıca Ötemiş Hacı⁴³, Kırmılı Abdu'l-Gaffâr⁴⁴, Ebulgazi⁴⁵ ve Ali Celâyir⁴⁶ gibi Cuci Ulusu'unun yerli müverrihleri de mezkûr hanları Cuci Han'ın 13. oğlu Sol-Kol oğlanlarından Tokay - Timur'a bağlamaktadırlar. Dolayısıyla Orda-İçen Sülâlesinin devamlılığını, Tokay - Timur evlâdı ile temin etmek sunî bir yakıştırma olmaktadır. Muiniddin Natanzi ve Kadî Ahmed Gaffâr Kazvîni, bu yakıştırma veya hatayı, Tokay - Timur evlâdının da Sol-Kol oğlarından oluşu ve Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol yani Sır - Derya boyunda hâkimiyetlerini kurarak Gök-Orda Hânedânı'nın yerini almaları münasebetiyle yapmış olsalar gerektir. Eğer Muiniddin Natanzi ve Gaffâr Kazvîninin verdiği nesebnâmeleri, bir an için doğru olarak farzedecek olursak Kırım, Kazan, Astarhan ve Kazak Hanları'nın da nesepleri Orda-İçen Sülâlesi'ne bağlamak icâb etmektedir. Halbuki Seyid Muhammed Rıza, *Es-Seb'ü's-Seyyar* ve Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân* adlı eserlerinde nesebnâmeyi Cuci Han'ın oğlu Tokay - Timur'a bağlamaktadırlar. Netice olarak Orda-İçen Han neslinin devam ettiğini gösteren hiçbir yerli kaynak mevcut değildir.

3 - Tokay - Timur Sülâlesi :

Cuci Ulusu'nda önce Orda-İçen, sonra da Sayın Han Sülâleleri son bulunca, Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Cuci evlâdından bir çok oğlanlar Ak-Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleye başlamışlardı. Nesepleri ve şahısları hakkında malûmatımız olmayıp yalnızca bastırmış oldukları paralardan isimlerini tanıdığımız bir çok oğlan bu karışıklık devresinde hanlıklarını ilân etmişlerdi⁴⁷. Fakat hiç birisinin hanlığı, Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları ay hesabı olmuştu. Bilhassa Saray tahtı için yapılan mücadele Şiban oğlanları ile Tokay - Timur oğlanları arasında cereyan etmişti. Berdi-Bek Han'ın 1359 da ölümü üzerine Şiban Han neslinden Hızır Han (1359 - 1362) Saray şeh-

⁴³ Ötemiş Hacı Tarihi, 17 a.

⁴⁴ Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45, 55, 90 - 91.

⁴⁵ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, R. N: nşr., s. 184.

⁴⁶ Ali Celâyir, *Câmi'ü't-tevârih*, s. 158, 159, 163.

⁴⁷ Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.*, s. 463 - 477 arasındaki hanlar ve paraları.

rinde han olurken Tokay - Timur neslinden Kara Nogay Han (1359 - 1362) da Sol - Kol da hanlığını ilân etmişti ⁴⁸. Kara Nogay Han üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş yerine küçük kardeşi Tuğlu Timur Han (1362 - 1369) geçmişti. Tuğlu Timur, *Ötemiş Hacı Tarihi*'ne ve *Umdetü't-tevârihe* göre Sır-Derya boyunda 7 yıl hanlık yapmıştı ⁴⁹. Yalnız Kara - Nogay Han'ın ve Tuğlu-Timur Han'ın darbedilmiş paraları mevcut değildir. Muhtemelen mezkûr iki han da Saray tahtı için yapılan mücadelelere uzaktan seyirci kalmak istemişlerdir. Tuğlu Timur Han'ın ölümünden sonra yerine amcazadeleri Badık Oğlan oğlu Urus Han, Sol - Kolda han olmuştu ⁶⁰.

Urus Han (1369 - 1379) : Urus Han, tahta çıkar çıkmaz Sığnak şehrinde para darbettirmişti ⁵¹. Urus Han'ın 1377 yılında Saray tahtını da ele geçirdiğini görüyoruz. Çünkü 779/1377 yılına aid Saray şehrinde darbedilmiş parası mevcuttur ⁵². Urus Han, Sağ Kolda yalnız Kırım tarafında hâkim olamamıştı. Zirâ Kıyat Mamma'yı bertaraf edememişti. Böylelikle Tokay - Timur evlâdından Altun - Orda tahtına çıkan ilk han Urus Han olmaktadır. Urus Han'ın Kayırçak, Tokta Pulat (Tokta Buka), Timur Melik, Tuğluk Pulat ve Toktakiya adlarında oğulları vardı. Urus Han'ın adı geçen oğulları içinde yalnız Kayırçak Han neslinden gelenler Kazak ilinin başına geçerek sülâle tesis edebilmişlerdir ⁵³. Bu sırada yine Tokay - Timur neslinden olan Urus Han'ın amcazâdeleri Tuy

⁴⁸ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 40 b ; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 43 - 44.

⁴⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 41 a ; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45.

⁵⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 41 a ; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45 - 46.

⁵¹ Markof, *İnvertarniy Katalog Müsülmanski Monet.*, s. 528 deki 770/1369 yılında Sağnak'ta darbedilen para.

⁵² Markof, *aynı Katalog*, s. 478 deki Saray şehrinde darbedilen 779 / 1377 tarihli para.

⁵³ Kazak Hanlarının nesebi şöyledir ; Cucî oğlu Tokay - Timur oğlu Örenk - Timur oğlu Açık oğlu Mamıtık (Bahtiyar) oğlu Timur Hoca oğlu Badık Oğlan oğlu Urus Han oğlu Kayırçak oğlu Barak Han, Kazak hanlarının atasıdır. bk. Ali Celâvir, *Câmi'ü't-tevârih*, aynı nşr., s. 163. Ebulgazi, bu nesebnâmeyi eksik olarak vermiştir. bk. RN. nşr., s. 184 - 185. Aynı eksik nesebnâmeyi, Şihabüddin Mercânî, *Müstefadü'l-ahbâr* I. Kazan 1885, s. 122 de ve Murad Remzi, *Telfikü'l-ahbâr*, Orenburg 1908, I. s. 568 de tekrarlamışlardır.

Hoca Oğlan oğlu Toktamış ve Kutluk Timur (Tuğlu Timur) oğlu Timur Kutluk, Urus Han'ın hizmetindeydiler⁵⁴. Bunlardan Toktamış ile Urus Han bozuşmuşlar uzun m¼cadeleden sonra Toktamış 1379 yılında Urus Han'ı bertaraf ederek Altun - Orda tahtına çıkmıřtı⁵⁵.

Toktamış Han (1379 - 1396) : Toktamıř⁵⁶ Han, 1381 yılında Sağ - Kol beği Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öld¼rtt¼kten sonra b¼t¼n Cuci Ulusu'nun h¼kim-i mutlakı olmuştu. Toktamış Han'ın Cel¼leddin, Kebek, Cebb¼r - Berdi, Ker¼m - Berdi, Kadir - Berdi ve K¼¼¼k Sultan adında oğlanları vardı. Banlardan Ker¼m - Berdi ve K¼¼¼k Sultan h¼ri¼ diğerleri 1412-1419 yılları arasında Altun - Orda hanı olabilmışlerdi. ¼¼nki Toktamış Han, Timur'a önce 1391 de Kunduz¼a (Kundur¼a) da sonra da 1395 de Terek muharebesinde mađl¼p olduktan sonra tahtını kaybetmişti. Yerine Edig¼ Beğ'in yardımıyla Timur Kutluk han olmuřtu⁵⁷.

Timur Kutluk Han (1396 - 1400) : Toktamış ve Urus Hanlar'ın amcaz¼desi olan Timur Kutluk 1396 yılında Saray tahtına çıkmıştı. Bil¼h¼re teřekk¼l eden Astarhan hanları onun neslinden gelirler⁵⁸. Polat Han ve Timur Han adında iki oğlu vardı. 1400 yılında bu han vefat edince yerine yeğeni Kutlu - Bek oğlu ř¼di - Bek han oldu. ř¼di Bek Han (1400 - 1407), Edig¼ Beğin yardımlarıyla 1400 yılında han oldu. Gıyaseddin isminde bir oğlu vardı. 1407 yılında Edig¼ Beğ ile bozuştuğu i¼in hanlığı kaybetti. ř¼di - Bek Han'dan sonra Timur Kutluk Han'ın oğulları sıra ile Polat Han (1407 - 1410) ve Timur Han (1410 - 1412) Altun - Orda tahtına çıkmışlardı. Meşhur K¼¼¼k Muhammed Han bu Timur Han'ın oğludur.

⁵⁴ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 40 b.

⁵⁵ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 45 b - 46 b; Abdu'l - Gaff¼r, *Umdet¼'¼-tev¼rih*, s. 55.

⁵⁶ Toktamış Han'ın nesebi ř¼yledir: Cuci oğlu Tokay Timur oğlu Öztimur (Ören Timur) oğlu Sarıca oğlu K¼n¼ek oğlu Tokul Hoca (Kutluk Hoca) oğlu Tuy Hoca oğlu Toktamış (*Ebulgazi, şecere-i T¼rk*, s. 184).

⁵⁷ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 51 b, 59 a - 61 a.

⁵⁸ Astarhan hanları, Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Kin-Timur oğlu Abay oğlu Togan oğlu Kutluk-Timur oğlu Timur Kutluk Han oğlu Timur Han oğlu K¼¼¼k Muhammed oğlu Ahmet soyundan gelirler (Ali Cel¼yir, *C¼mi'¼'¼-tev¼rih*, II. s. 159; *Ebulgazi, şecere-i T¼rk*, s. 185). M¼neccimbařı, K¼¼¼k Muhammed, Uluğ Muhammed ve Toktamış'ın k¼¼¼k oğlu K¼¼¼k Sultanı birbirine karıştırmıştır (M¼neccimbařı, *Sahaf¼'l-Ahb¼r*, II. s. 695 - 698).

1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir-Berdi Han vefat edince beğleri Toktamış Sülâlesinden kimseyi bulamadıkları için amcazâdelerinden İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i Altun-Orda tahtına çıkardılar. Uluğ Muhammed Han bilâhîre Küçük Muhammed Han ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436 yılında kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığını kurmuştu. Kazan hanları onun neslinden gelmişlerdir ⁵⁹.

Kazan hanlığını müteakiben Kırım'da da Kırım Hanlığı teşekkül etmişti. Bu hanlığın da müessisi Uluğ Muhammed Han'ın amcazâdesi Baş-Timur (Taş-Timur)'un torunu ve Devlet-Berdinin oğlu Hacı Giray olmuştur. Kırım Hanları onun neslindedirler ⁶⁰. Görüldüğü üzere Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur neslinden gelenler de muhtelif şû'belere halinde hüküm sürmüşlerdir. Tokay-Timur neslinden zuhur eden bu sülâleler dört isimde düğümlenmişti.

a - Urus Han ve evlâdı : Urus Han'dan sonra oğlu Kayırçak'ın oğlu Barak Han (1424-1427 yılları arasında Altun-Orda Hanı olmuştur) neslinden gelenler Kazak Hanlığını ve sülâlesini kurmuşlardır.

b - Toktamış Han ve evlâdı : Toktamış Han ve oğulları Altun-Orda Hanı olmuşlar fakat ayrıca sülâle teşkil edememişlerdir.

c - Kutluk-Timur evlâdı : Kutluk-Timur'un oğlu Kutlu-Bek neslinden Şâdi Bek ve Gıyaseddin Altun-Orda hanı olmuşlarsa da sülâle devam etmemiştir. Buna mukabil Kutluk-Timur'un diğer oğlu Timur-Kutluk Han kolu devam etmiş, oğlu Timur Han ve torunu Küçük Muhammed Han Altun-Orda Hanı olmuşlardı. Küçük Muhammed Han'ın oğlu Ahmed Han neslinden Hacı Tarhan (Ashtarhan) hanları neşed etmiştir. 1600 yılında Buhara Şibânileri'nin

⁵⁹ . Kazan hanlarının nesebi şöyledir: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köneç oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Şecere-i Türk'te bu şekildedir. Ötemiş Hacı Taribinde « Çığa », *Umdetü't-tevârihte* « Çığay », *Gülbün-i Hanân* ve *Es-sebü's-seyyar*'da « Canay » şeklindedir) oğlu içkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed Han. (*Şecere-i Türk*, s. 184; *Umdetü't-tevârih*, s. 92-95).

⁶⁰ Kırım hanlarının nesebi ise: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köneç oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Çığay veya Canay) oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğlu Devlet-Berdi oğlu Hacı Giray şeklindedir. (*Umdetü't-tevârih*, s. 95-97; Halîm Giray, *Gülbün-i Hanân*, s. 3). *Şecere-i Türk*'de nesebnamenin sonunda hata edilmiştir. (bk. *Şecere-i Türk*, s. 184).

yerine kaim olan «Caniyan sülalesi» bu sülâlenin bir koludur.

d - Habine (Çıgay ve Canay) evlâdı : Habine'nin oğullarından İçkili Hasan'ın oğlu Uluğ Muhammed Han, Altun-Orda tahtını kaybedince Kazan hanlığını kurmuştur. Habine'nin diğer oğlu Baş-Timur (Taş-Timur)'un oğullarından Devlet-Berdi'nin oğlu Hacı-Giray Han, Kırım Hanlığını ve sülâlesini teşkil etmiştir.

4 - Şiban Han Sülâlesi :

Şiban Han Cuci Han'ın 5. oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine Sayın Han ve Orda-İçen Han, dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han da beraber gitmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a "Altun Busagalı Ak-Orda" yı, Orda-İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök-Orda" yı kurdururken Şiban Han için de "Pulat Busagalı Boz-Orda" yı kurdurmuştu⁶¹. Deşt-i Kıpçak'a döndükten sonra ülkenin fethinin tamamlanışında Şiban Han'ın büyük gayretleri görüldüğü için Sayın Han, o'na "Bu seferde işimizi gören bitiren sen oldun" deyib on bin çadırılık tebea ile birlikte Kuşçu, Karluk, Beyrek ve Nayman kabîlelerini vermiş ve "Benimle ağabeyim Orda-İçen arasındaki ülkeler hep senindir. Yazın Irgız, Savuk, Or ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar Yayık ırmağı'nın şarkında yayla, kışın Kara-Kum, Ara-Kum sahası ile Sır-Derya, Sarı-Su ve Çu ırmağı ayağında (döküldüğü yer) kışla" diyerek bu ülkeleri ona vermişti⁶². Şiban Han'ın 1 - Baynal, 2 - Bahadır, 3 - Kadak, 4 - Balaka, 5 - Çerik, 6 - Mergen, 7 - Kurtoga, 8 - Ayaçı, 9 - Sayılğan, 10 - Bayancar, 11 - Macar ve 12 - Konçi adında 12 oğlu vardı⁶³. Şiban Han'ın ölümü üzerine yerine ikinci oğlu Bahadır geçmişti. Bahadır'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Cuci-Buka küçüğünün ise Kutluk-Buka idi. Cuci-Buka babasının yerine geçmişti⁶⁴.

⁶¹ Ötemiş Hacı Tarihi, 17 a; Abdü'l - Gaffâr, *Umdetü't-tvârih*, s. 18.

⁶² Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 188.

⁶³ Reşîdüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 114 b. Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, 189, *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde yalnızca Şaban, Şevval ve Bahadır adında üç oğlundan bahsediyor (bk. ZVn. 73 a.)

⁶⁴ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, aynı yer. *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde Kutluk-Buka, Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak gösterilmiştir (bk. 73 a) Fazlullab Ruzbehan, Şiban evlâdının şeceresinde Bahadır'ın oğlu ve

Cuci-Buka'nın dört oğlu vardı. Adları 1 - Badakul, 2 - Bek-Timur, 3 - Yangıçar (Ebulgazi'de Nikçar), 4 - Yisun-Buka idi ⁶⁵. Cuci-Buka ölünce yerine büyük oğlu Badakul geçmişti. Ming-Timur adlı bir tek oğlu vardı. Çok zeki ve akıllı olduğu için kendisine «Külük» lakabı verilmişti. Babasından sonra Külük Ming-Timur başa geçti ⁶⁶. Külük Ming-Timur Han'ın 1 - İlik (İlbak veya İlgak), 2 - Fulat (Pulat veya Pusat), 3 - Canta, 4 - Sevinç Bay (Sevinç-Timur), 5 - Bek-Kondu, 6 - Tunga (Tünge) adında altı oğlu vardı ⁶⁷. Külük Ming-Timur, ölünce yerine Pulat geçti. Pulat'ın 1 - Arab-Oğlan (Arab-Şah) ve 2 - İbrahim (Ayba) adında iki oğlu vardı ⁶⁸. Pulat, Sayın Han Sülâlesi'nin son bulunduğu günlerde Han idi. Pulat Han'dan sonra Şiban Ulusu'nun başına Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu İlik (İlgak) oğlu Kan-Bay geçmişti. Devresi Urus Han ve Toktamış Han zamanına isabet eder. Toktamış Han, Kıyat Mamay üzerine yürümek için Kan-Bay'dan yardım istemiş fakat Kan-Bay yardım etmemiş idi ⁶⁹. Toktamış Han'a Kan-Bay'ın amcazâdesi Pulat'ın oğlu Arab-Oğlan yardımda bulunmuştu ⁷⁰. Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mama'yı bertaraf ettikten sonra, Arab-Oğlan'ı Kan-Bay'ın yerine geçirerek, Şiban Han'dan miras kalan illeri ve Şiban yurdunu Arab-Oğlan'a vermişti ⁷¹. Arab-Oğlan, biraderi İbrahim (Ayba) ile iyi geçinerek Şiban Ulusu'na beraberce hükmetmişlerdi ⁷². Daha sonra Şibânîler'in başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Mahmudek Hoca, kendi zamanında Tura ülkesinde oturan Kongirat ve Secut tümenlerini mağlûbederek Tura vilâyetinde tam bir hâkimiyet kurmuştu ⁷³. İbrahim (Ayba)'nın torunu ve

Cuci Buka'nın babası olarak Yisun-Buka'dan bahsediyor. (bk. *Mihmannâme-i Bahara*. Minûçîhr Sütûde nşr. Tahran 1341, s. 41).

⁶⁵ Reşîdüddin, *Şu'ub-i Pençgâne'* 114 b, Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 189.

⁶⁶ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, aynı yer.

⁶⁷ *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde Tunga (Tünge) eksiktir. (bk. 73 b) *Muizü'l-ensab* ve *Şecere-i Türk* bu eksikliği tamamlıyor.

⁶⁸ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a, b.

⁶⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 45 b.

⁷⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 46 a.

⁷¹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 47 b; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-ievârih*, s. 55 - 57.

⁷² Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 193.

Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh)'in oğlu Ebulhayr, bu Mahmudek Hoca ile çarpışmış onu mağlub ederek öldürmüştü. Ayrıca dul kalan hanımı Mangıt Mirzalarından birinin kızı olan Canak Bigüm'ü de kendisine almıştı⁷⁴. Ebulhayr Han 823/1413 yılında doğmuş 874/1469 yılında vefat etmişti. Üç hanımı ve onbir oğlu vardı : Burgut kabilesinden Ağanak Bige'den, Şah Budak ve Hoca Muhammed (Hocuğum), Kongirat ilinden olan ikinci hanımından Haydar Han, Seyyid Baba Han, Sancar Sultan, Şeyh İbrahim, Uluğ - Bek'in kızı olan üçüncü hanımı Rebia Hatun'dan da Küçküncü Han, Sevinç Hoca Han ve Ak - Burun Sultan dünyaya gelmişti⁷⁵.

Ebulhayr Han, üç defa Taht Vilâyeti'ni (Saray şehri) ele geçirmiş ve Orduy-ı Bazar'da namına Hutbe okutmuştu. Timurilerden Maverâünnehr ülkesinin bir çok kısımlarını almıştı⁷⁶. Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Şibâniler'in başına Arab Oğlan neslinden Yâdigâr Han geçmişse de Ebulhayr Han gibi kuvvetli hükümdar olamadığı anlaşılıyor⁷⁷. Ebulhayr Han'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybak Han (1500 - 1510) en meşhur Özbek hüküdarlarından-
dır. Onun zamanında Timuriler'in elinde olan Maverâünnehir, Semerkand, Buhara ve hatta Horasan'ın bir kısmı Özbekler tarafından zaptolunmuştu. Bu sırada zuhur eden Şah İsmail 1510 yılında Şeybak Han'ı mağlubederek katlettirmiş ve Harezm ülkesine kadar darugalarını göndermişti. Yalnız 1515 yılında Yâdigâr Han evlâdından Yılbars Han (1515-1526), Harezm'i zaptederek Şah İsmail'in darugalarını kovmuştu. 1515 tarihinden itibaren Harezm, Mangışlak ve Etrek ırmağına kadar uzanan sahadaki Türkmen Yurdu, Şibâniler'in bir diğer şubesinin hâkimiyeti altına giriyordu. Bu sülâlenin kurucusu, görüldüğü üzere Şibâniler'in Yâdigâr Han evlâdından Yılbars Han olduğu için, bu hanedâna Yâdigâr Han sülâlesi denecektir. Şiban evladı, esas itibariyle üç ayrı koldan sülâle ve hanlık teşkil etmişlerdir.

1 - Ebulhayr Han Sülâlesi (Maverâünnehir Şibânileri): Semerkand, Buhara, Taşkend ve bütün Maverâünnehir sahasında

⁷³ Ötemiş Hacı Tarihi, 48 b.

⁷⁴ Ötemiş Hacı Tarihi, 69 b.

⁷⁵ Ebulgâzi, Şecere-i Türk, s. 190.

⁷⁶ Ötemiş Hacı Tarihi, 48 b.

⁷⁷ Ötemiş Hacı Tarihi, 51 b.

hükûmet etmişlerdir ⁷⁸. Maveraünnehr Şibânîleri'nin atası Ebulhayr Han (1413-1469)'dır. Şibânîler'in en büyük ve kudretlisi bu sülâledir. Buhara, Semerkand ve Taşkend gibi eski kültür merkezlerine hâkim olmaları hasebiyle bu koldan gelen hanlar, Çatatay edebiyatının canlanışında ve kültür hareketlerinde ilim adamlarına imkân ve vasat hazırlamışlardır. Çok geniş sahaya hükmettikleri için Ebulhayr Han sülâlesi kendi aralarında da şubelere ayrılmışlardır. Ana koldan gelenler Buhara'da hüküm sürerlerken Taşkend ve Semerkand bölgelerinde de ana kola bağlı şubeler meydana gelmiştir. Şibânî sülâlesi içinde mezheb farkı yüzünden Safevîler'le ciddi olarak mücâdele eden Maveraünnehr hanları olmuşlardır. Hattâ bu hususta siyâsetlerini Osmanlılar'la birlikte yürütmeğe çalışmışlardır. Her ne kadar Harezmi Şibânîleri'nin de Safevîler ile mücâdelesine olmuş ise de bunu ancak Safevî hâkimiyetinde olan Horasan'a yapılan yağma seferleri şeklinde görmekteyiz. Dolayısıyla yapılan bu mücadele köklü ve ciddi olmaktan uzaktır. Tura Şibânîleri ise zaten Safevîler'le hemhudut değillerdi. 1598 yılında Abdullah Han b. İskender Han ölünce yerine oğlu, Abdülmümin Han (1598-1599) geçmiş fakat o da katledilince Şibânîler'in Buhara şubesi son bulmuş ve Togay-Timür neslinden gelen Astarhan (Hacı-Tarhan) hanları sülâlesinin bir kolu olan Câniyan hanedanı tariî sahnesine çıkmıştır.

2 - Yâdigâr Han Sülâlesi (Harezmi Şibânîleri) : Harezmi, Mangışlak ve Esterabad'a kadar Hazar-ötesi Türkmenîli sahasında hüküm sürdüler ⁷⁹. 1510 yılında Şah İsmail (1502-1524) Merv yakınlarında Şibânîlerden Şah Baht Muhammed Şibânî (Şaybak) Han'ı (1500-1510) mağlup ederek katletmiş, bundan sonra da Harezmi'e kadar istila ederek buralara darugalarını göndermişti.

⁷⁸ Mâverâünnehr Şibânîleri'nin nesebi şöyledir : Cuci oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik-Timur) oğlu Pulat oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebulhayr Han. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 13 a,b; Fazlullah Ruzbehan, *Mihmânâme-i Bahara* s. 41; Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 189-190.

⁷⁹ Harezmi Şibânîleri'nin neseb cedveli sırayla şöyledir : Cuci Han oğlu Şiban Han oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik-Timur) oğlu Pulat (Pulat veya Pusat) oğlu Arab-Oğlan oğlu Hacı Tuğlu oğlu Timur Şeyh oğlu Yâdigâr Han. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a,b; Ebulgâzi, *Şecere-i Türk*, s. 193-200.

Fakat 1514 yılında Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim'e yenilince kudret ve kuvvetini kaybetmiş, bundan istifade eden yukarıda zikrettiğimiz, Şibânîlerden Yılbars Han (1515-1526), Harezmi ülkesini ele geçirerek Safevî hâkimiyetine son vermiş, dedesi Yâdigâr Han'ın adıyla anılan Harezmi Şibânî sülâlesini kurmuştur, Ancak bu sülâle kendi neslinden değil, amcası Eminek Han'ın kolundan devam etmiştir. Bu hanedan III. Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1770-1804)'ın ölümü ile son bulmuştur. Bundan sonra Harezmi ülkesinde Kongirat hanedanı kurulmuştur.

3 - Bek - Kondu Sülâlesi (Tura Şibânîleri) : Bu sülâle esas Şiban yurduna kalan Melik Timur (Külük Ming - Timur) oğlu Bek-Kondu evlâdının teşkil ettiği sülâledir⁸⁰. Başkurt, Tümen ve Tura yurtlarında hükümler olan bu sülâle Bek - Kondu'dan neş'et ettiği için aynı adla anılır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar, 1552 de Kazan Hanlığını, 1557 de Astarhan Hanlığı'nı ellerine geçirerek Asya'ya nüfûz etmeğe başlamışlardı. Tura Şibânîleri'nden Murtaza Han'ın oğlu Küçüm Han (1563 - 1598), Ruslar'a karşı çetin mücadeleler yapmış, fakat neticede Tura yurdunun onlar tarafından işgalini önleyememiştir. Küçüm Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Ali Han (1598 - 1610), onun da ölümünden sonra diğer oğlu İşim Sultan mücadeleye devam etmiştir. İşim Sultan ve oğlu Abılay Sultan'ın mücadeleleri çete ve baskın harpleri şeklinde cereyan etmiş ve Rus istilâsına mani olunamamıştır.

⁸⁰ Tura Şibânîleri'nin nesebi ise : Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmud (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han şeklindedir. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a,b : Ali Celâyir, *Câmi'ü't-tevârih*, II.,s. 155 - 156.

HİTİT ÇİVİ YAZISI BELGELERİNDE GEÇEN

LÚ.MEŠ *hılammati*- **KELİMESİNİN ANLAMI** *

Muhibbe Darga

Hatti memleketinin başkenti Hattuša'da kral arşivinde ele geçen metinler içinde «Kült envanteri»¹ adı ile belirtilen grup, Hititlerin din tarihine ışık tutan belgelerin başında yer almaktadır. İkinci cihan harbinden sonraki yıllarda bu belgeler hititologların dikkat nazarlarını çekmiş ve bu konuda ilginç araştırmalar yayınlanmıştır². «Kült envanteri» türüne giren metinlerde tapınaklarda korunan altın, gümüş, tanrı tasvirleri, çeşitli kült eşyası ve aletleri, kült şehirleri, tanrılara yaptırılan yeni tapınaklar, tapınak personelinin meslekleri, rahipler ve farklı grupları sayılmaktadır. Kült envanterlerinin bayram takvimi mahiyetinde olan «bayram tasviri»³ serilerinde ise daha çok çeşitli mahallerde tebcil edilen tanrılar, bunlara sunulan kurbanlar (ekmek, içki, et) ve kutlanan türlü bayramlar, seremoniler bildirilmektedir. 1967 yılında alman hititologlarından Mme. L. Jakob-Rost tarafından doğu Berlin müzelerinde bulunan Boğazköy tabletleri arasında bu türe giren metinlerin kopyeleri *Keilschrift Urkunden aus Bogazköi* (KUB) serisinin XXXVIII. defterinde neşredilmiştir.

* Yazımızı hazırlarken Masburg Üniversitesi, Eski Doğu Dilleri Semineri-Boğazköy arşivinden yararlanmama izin veren kıymetli hititolog Prof. Dr. H. Otten'e burada en içten teşekkürlerimi sunarım.

¹ Krş. Laroche, Catalogue No. 292-307 = RHA 60 (1957), s. 80-83 ve KUB XXXVIII.

² Bk. Güterbock, «Religion und Kultus der Hethiter», *Historia*, Einzelschriften, Heft 7 (1964), s. 71 ve n. 80-84.

³ Krş. Laroche, ay. y. No. 478-532; Güterbock, ay. y. s. 71 ve n. 86.

KUB XXXVIII 12 no.'lu metin (Duplikat no. 15) Koruyucu Tanrı D LAMA'nın kült merkezi Karahna ⁴ şehrine ait bir kült envanteridir. Bu metin bir hitit tapınağında iş gören vazifelilerin meslekleri, unvanları ve miktarı hakkında bilgi verdiğinden çok dikkat çekicidir. Kolophonunda (Ay. IV 16) Karahna şehri tapınak personelinin toplamı 775 kişi olarak verilmiştir. Bu miktar, hititlerin bir kült merkezindeki dinî organizasyonunun genişliğini göstermektedir. Böyle bir organizasyon ve buna mensup personelin faaliyette bulunduğu tapınak ile çevresindeki yapıların bir hayli büyük olması beklenilir. Karahna şehrinin yeri henüz keşfedilmemiştir, böylece tapınakları hakkında da bilgimiz yoktur. Başkent Hattuşa ve hâlâ hititçe adını bilmediğimiz Alacahöyükte açığa çıkarılan hitit tapınaklarının büyüklüğü ve etraflarındaki yapılarla münasebeti yukarıda adı geçen metinde verilen bilgiye uymaktadır. Hattuşa'da Hattinin baş tanrısı Fırtına tanrısı ve eşine ait olan çift aditonlu tapınak (I) ⁵ ve etrafını dört bir yandan çepeçevre çeviren magazinlerden bir yol ile ayrılan, son senelerin kazılarında açığa çıkarılan güney-batıdaki çok mekânlı yapı, sadece «tanrı evi» = É.DINGIR ^{LIM} fonksiyonunda olmayıp, Karahna kült envanterinde zikredilene paralel, din ve külte bağlı ekonomik bir organizasyon ve büyük bir personelin iş gördüğü bir külliye-dir.

KUB XXXVIII 12 Öy. I 17 'de É GIŞ.KIN ^{TI} ⁶ (GIŞ.KIN.TI-HW-1. Erg. s. 26) «iş evi, imalâthane» anlamına gelen sümerce bir terkip geçmektedir. Bu yerden, daha evvelki satırlarda (11 - 16) adı geçen zenaatkârların imâl atölyelerinin, tapınağın yakınında yer aldığı, anlaşılmiş oluyor. Metinimizde verilen bu bilgi ile Hattuşa da tapınak I'in güney batısında açığa çıkarılan, etrafı ihata duvarı ile sınırlı, tek bir dış kapısı bulunan yapı kompleksini

⁴ Karahna şehri lokalizasyonu hakkında bk. Garstang - Gurney, Geography of the Hittite Empire, Loudon 1959, s. 22, 23, 25.

⁵ Tapınak I ve dolaylarında yapılan yeni kazıların sonucu için krş. Bittel, Türk Arkeoloji Dergisi XVI/II (1967), s. 41 - 59; çift adyton hakkında bk. s. 42

ve n. 2. Hitit çivi yazısı belgelerinde zikredilen II TA-PAL É MEŞ DINGIR MEŞ (= KUB XXXVIII 12 II 14) ifadesi ile bir yapı kompleksinde çift adytonlu tapınağın belirtildiği anlaşılmaktadır, krş. Rost, MIO VIII/2 (1961), s. 200 - 201; Otten, Pud., s. 42 n. 2.

karşılaştırmak ve burada bir É GIŞ.KIN^{TI} = imalâthane aramak akla geliyor⁷. Bu kapalı yapı kompleksinin kutsal bir fonksiyonu olmadığını, tapınağın magazinlerinin hemen dışında yer alması ve mimarî düzeni de ayrıca ortaya koymaktadır (bk. plân 1).

Karahna kült envanterinde çeşitli rahip, memur ve anlamı kesin bilinmeyen LÚ.MEŞ^h *hılammat ti-*, LÚ.MEŞ^h *hazziuitaşši-'ler* zikredilmektedir. Tapınaklarda kült faaliyetlerini genellikle LÚ SANGA = rahip yürütmektedir. Ritual metinlerden çeşitli rahip ve memur adları bilinmektedir⁸. KUB XXXVIII 12 Öy. II 1 'de LÚ SANGA = rahip ve SAL AMA.DINGIR^{LIM} = tanrı anası adlı rahibe, LÚ.MEŞ^h *hazziuitaşši-* adı ile belirtilen bir memur grubuna dahil edilmektedir. Bunlardan başka Ay. III 6'da LÚ DINGIR^{LIM} = tanrı adamı ismini taşıyan bir rahip adı geçmektedir.

İlginç olan taraflardan biri de Öy. I 3, II 15-18'de görüldüğü gibi LÚ NAM.RA = h. *arnuuala*⁹ = sivil esir, kolon, deporte'lerin de evlerle beraber tapınağa tahsis edilmeleridir. Bu tahsisi yapan tapınak yönetiminde de rolü olan GAL LÚ DUB.SAR.GIŞ = tahta tablet yazıcılarının başıdır¹⁰.

⁶ Hitit çivi yazısı belgelerinde É GIŞ.KIN^{TI} bileşik ideogramını yukarıda verdiğimiz kayıttan başka Bo 3212 II 15; KBo XIX 28 Öy. 1'de tanıyoruz; diğer çivi yazısı belgeleri için krş. Deimel ŠL II, 2, 324/141. Hitit kontext'lerinde - bildiğimize göre - GIŞ.KIN^{TI} az belgelenmektedir: KUB XIII 9 11; Bo 3257 öy. 5.

⁷ Adı geçen yapı hakkında krş. Bittel, Türk Arkeoloji Dergisi XVI/II 1967, s. 57 v.dd.; MDoG 101 (1969) s. 8-11.

⁸ Bu konu için genel olarak krş. Goetze, Kleinasien², s. 167, 168-169; Otten Schmökel'de, Kulturgeschichte des Alten Orient, Stuttgart 1961, s. 427-428.

⁹ Bk. Alp. Belleten XIII (1949), s. 245-270; tapınaklardaki NAM.RA'lar hakkında krş. Otten, Pud., s. 42-43.

¹⁰ Krş. Goetze, ay. es., s. 172 ve n. 8; Otten, Schmökel'de, Kulturgeschichte des Alten Orient, Stuttgart 1961, s. 409 v.d.; Otten, Pud., s. 29.

Metinimizde en çok zikredilen LÚ.MEŠ *hílammati* - adını taşıyan insan topluluğudur. Acaba bunun anlamı hakkında ne bilinmektedir? LÚ.MEŠ *hílammati* - ve buna benzeyen LÚ *hílammi*-ismi, Friedrich tarafından, HW s. 69'da «Pfortner (?)»; jedenfalls Tempelfunktionär» anlamında açıklanmıştır¹¹. LÚ.MEŠ *hílammati* - ismini Laroche, OLZ 62 (1967), s. 33'de «desservant du cu'ite» olarak tercüme etmektedir. Bu verilen anlamlardan hangisi kelimenin tam karşılığıdır? Metinimizin yardımı ile yeni bir anlam verebilir miyiz? Şimdi bunu inceleyelim.

Çivi yazısı hititçe kaynaklarda LÚ.MEŠ *hílammati* - aşağıda verdiğimiz belgelerde görüldüğü gibi çoğul determinatif (LÚ.MEŠ) ile geçmekte ve bir insan topluluğunu kollektif anlamda ifade etmektedir. Belgelerimiz arasında üç kere form itibariyle tekil olarak görülmekteyse de yine çoğul determinatif (LÚ.MEŠ) ile belirtilmiştir. Bu isim -a- ve -i- gövdesi olarak belgelenir, belgelerin çoğu -i- gövdesi olup bir genus commune'yi gösterirler. Söz konusu ismin zikredildiği şu metin yerlerini tanıyabiliriz :

- i - gövdesi

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-at-ti-iš* KBO II 1 I 23

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-diš* KUB XXXV 12 II 19

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-at-tin* KUB XXXVIII 12 I 5

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-at-ti-eš* KUB XXXVIII 12 I 17

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-ti-eš* KUB XXXVIII 12 I 3, 4, 6, 11, IV 11, 16

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-te-eš* Bo 1583 Ay. 6

- a - gövdesi

LÚ.MEŠ *hí-lam-ma-at-ta-aš* KBo II 1 II 4; KUB XXXVIII 12 II 4

¹¹ Friedrich, Hititçe lûgatinde, birbirine benzeyen bu iki ismi bir tutarak aynı anlamı taşıdıklarını zannetmektedir, bk. a.ş. s. 128 ve n. 20.

Bu kayıtların biri casus ekine göre ak. tekil olmasına rağmen çoğul determinatif ve «9» rakkamı ile belirtilmiştir: 9 LÚ.MEŠ *hılammat in* KUB XXXVIII 12 I 5, burada gereken çoğul casus eki yerine form itibariyle ak. tekil eki kullanılmıştır. Çivi yazısı hititçesinde rakkamlara bağlı isimlerde görülen inkongruenz'leri başka örneklerden de biliyoruz ¹².

LÚ.MEŠ *hılammat ti / a* - nin isim yapısını anlamak kolay değildir. Çivi yazısı hititçesinde -(t)ti, -(t)ta Auslaut'ı gösteren isimler nadirdir ¹³. Menşei olarak bir konsonant gövdesi *hılammat*-akla gelebilir: sonraları bu kelime -a- ve -i- vokalleri ile genişliyerek *hılammat ta* -, *hılammat ti* - şeklini almıştır. Hititçede konsonant gövdesi gösteren isimlerin -a- vokali ile genişliyerek ayrıca vokal gövdesini de gösterdikleri bilinmektedir, örneğin *keššar*, *keššara*-; *hara(n)*, *harana*-; *šuppal*, *šuppala*- gibi ¹⁴.

KBo II 23-26, II 4-6 ve KUB XXXVIII 12 I 11-17'deki pasajlar LÚ.MEŠ *hılammat ti* -'lerin anlamını aydınlatacak niteliktedir :

KBo II 1 II

- 4 LÚ.ME.EŠ *hi-lam-ma-at-ta-aš pa-ra-a DİB-an-za*
 5 I LÚ MUHALDIM I LÚ NINDA.DÜ.DÜ I LÚ TIN.NA I LÚ AD.KID
 6 I LÚ DUG.GA₅.BUR.NA I LÚ NAR URU-aš ti-ja-zi
 4 6 *hılammat ta* tahsis edilmiştir :
 5 1 ahçı, bir ekmekçi, 1 sâki, 1 hasır örücüsü,
 6 1 çömlekçi, 1 şehirin şarkıcısı yürür (giderler?).

KUB XXXVIII 12 I (benzer pasaj : II 19 - 21)

- 11 ..... ŠU.NIGIN XXVI LÚ.MEŠ *hi-lam-ma-ti-eš ŠÂ*
 I LÚ GUDÚ

¹² Krg. Friedrich, Heth. El., s. 117 par. 194.

¹³ Krg. Kronasser, Etymologie, II (1963), s. 190, 192; III 237-38; a- ve i- gövdelerinin alternasyonu hakkında bk. s. 245 v.d.

¹⁴ Krg. Friedrich, ay. es., s. 45 par. 64, s. 55 par. 80b; Kronasser, ay. es., III. s. 275-6 par. 156; Kammenhuber ve bşk., Altkl. Spr., Handbuch der Orientalistik, 1969, s. 198, 287, 289, 290.

- 12 I LÚ DUB.SAR I LÚ DUB.SAR.GIS I LÚ HAL II LÚ NAR I LÚ
GIŞ BANŞUR
- 13 I LÚ MUHALDIM II LÚ SILÂ.ŞU.DU₈.A ILÚ GIŞ ŞUKUR
I LÚ NİDUH
- 14 I LÚ GALA I LÚ pal-ua-tal-la-aş I LÚ ar-kam-mi-ia-la-aş
- 15 I LÚ TIN.NA II LÚ NINDA.DÜ.DÜ I LÚ A ŞA KUŞ.LAL II LÚ MA.É
- 16 I LÚ MUSEN.DÜ I LÚ DUG I GA₅BUR.NA I LÚ E-PIŞ BA.BA.ZA
LÚ.MEŞ hi-lam-ma-at-ti-eş . . . . .
- 11 . . . . . toplam 26 LÚ.MEŞ *hılammati*, (bunun) içinde bir
yağ sürülmüş (rahip) ¹⁵.

¹⁵ Bk. Friedrich, HW s. 275 «Gesalbter». Türkçe karşılık olarak «yağlanmış» veya «yağ sürülmüş (rahip)» ifadesini kullanıyoruz.

¹⁶ Bk. Friedrich, ay. es., s. 272 (eine Art Priestee); Alp, Beamtenn., s. 61-62. LÚ GALA belgelerde çoğunluk plural zikredilir. Aşağıda verdiğimiz metin yerleri GALA adamlarının müzik ile meşgul olup, kült seremonilerinde şarkı söylemek, GIŞ *arkammi*, GIŞ *galgalturi*, GIŞ *huşupal* çalgılarını çalmak, *paluai* = ilâhi söylemek gibi görevlerini bildirmektedir. Bk. KBo X 24 IV 13-18; XI 28 II 36-37; KUB II 5 VI 8; 15 VI 4-5 (Kanes'li GATA - adamları...); XII 8 II 6-7; XXX 41 V 18, 24, 28, 37; XXXVIII 1 I 9; 15 I 14; IBoT III 4 III 3; Bo 2768 ay. 7; 505/s 3 LÚ.MEŞ GALA URU_{Ka-ni-eş} SİR^{RU}

KUB XXV 1 VI 26 v.d.'da GALA - adamlarının üç görevi de arka arkaya geçmektedir.

- 26 . . . . . LÚ MEŞ GALA
- 27 SİR^{RU} GIŞ_{ar-ga-mi}
- 28 gal-gal-tu-u-ri GIŞ_{hu-şu-pa-al-li-it-ta}
- 29 ha az-zi-kân-zi
- 30 pal-u-e-eş-kân-zi-ia

Bildiğimiz bu belgelere göre GALA - adamları şarkıcı, çalgıcı, ilâhici niteliğine sahip bir rahip sınıfını belirtmektedir.

- 12 bir yazıcı, bir tahta tablet yazıcısı, bir kâhin, şarkıcı, bir sofracı,
 13 bir ahçı, iki sakî, bir mızrak taşıyıcısı, bir kapıcı,
 14 bir GALA-adamı ¹⁶, bir ilâhici, bir *arkammi* çalıcısı ¹⁷,
 15 bir şarapçı ¹⁸, iki ekmekçi, bir sucu, iki avlu yıkayıcısı,
 16 bir kuş yetiştiricisi, bir çömlekçi, bir ezme imâlcisi,
 17 (bunlar) LÚ.MEŠ *hılammati*'dir.

Yukardaki iki paşajın özü LÚ.MEŠ *hılammati*-nin anlamını açık olarak ortaya koymaktadır. Birinci kayıtda altı adet farklı meslek adamı, 6 *hılamatta*- olarak zikredilmiştir. İkinci kayıtda ise LÚ.MEŠ *hılammati*-lerin toplamı yirmi altı adet verilmiş ve bu toplam içinde yirmi tane farklı meslek adamı (yazıcı, ilâhici, sofracı, sâkî, kâhin, kuş yetiştiricisi, kapıcı, ekmekçi v.s....)

sayılmıştır. Satır 17'de bunların hepsinin LÚ.MEŠ *hılammati*- olduğu bildiriliyor, demek ki daima çoğul determinatif ile belirtilen *hılammati/a*-nin anlamı «kapıcı» değildir. Zaten 13. satırda «kapıcı» diğer meslek adamları arasında zikredilmiştir. KUB

XXXVIII 12 Ay. IV 6'da Karahna şehrindeki LÚ.MEŠ *hılammati*-lerin büyük toplamı 775 adet olarak bildirilmiştir. Bu toplama rahip (LÚ SANGA) ve «Tanrı anası» (SAL AMA.DINGIR ^{LIM})

adını taşıyan rahibe (ler) de dahil edilmiştir. Böylece LÚ.MEŠ *hılammati*-ler içinde kadın tapınak görevlilerinin de yer aldığı anlaşılmış oluyor. *hılammati/a*- isminin bütün kayıtlarda çoğul olarak geçmesi, bu ismin kollektif ve aynı zamanda bir titre karşılığı çok geniş bir anlam taşıdığını işaret etmektedir. Friedrich'in hititçe lûgatinde bir ihtimalle verdiği «Tempelfunktionär = tapınak memuru» anlamının, bu ismin en yakın karşılığı olduğu

¹⁷ Bk. Friedrich, ay. es., s. 30; krş. «Hypostase» olarak LÚ *arkammitaş* KUB XXXVIII 15 Öy. I 11. Ayrıca SAL.MEŠ *arkamitales* KBo X 24 IV 13.

¹⁸ Bk. Friedrich, ay. es., s. 296 "Scheakwirt"; Steiner, RLA III/4 (1966), s. 308.

sunduğumuz belgelerden ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerin ışığı

altında LÜ.MEŠ *hılamatt i/a-* isminin -tapınak ve tanrı görevindeki her çeşit meslek sahibi ile rahipler, kadın erkek ayır edilmeden - özel bir kült titre'i olarak « tapınak mensubu, tapınak personeli » anlamında kullanıldığını anlamaktayız.

Hitit çivi yazısı belgelerinde geçen LÜ *hılammi-* ismi de çok
kere LÜ.MEŠ *hılamatt i/a-* ismi ve anlamı ile tutulmuştur ¹⁹. LÜ

hılammi- (bk. Friedrich, HW s. 69: LÜ *hılammi-*?, LÜ *hılamma-*) ²⁰
kelimesi Otten tarafından « Türhüter = kapı bekçisi » olarak ter-
cüme edilmektedir ²¹. Bu iki kelime yapılarında bulunan ortak
hıla- elemanından başka, anlam yönünden benzerlik göstermezler.

Kült ve tapınak hizmetinde görevli diğer bir memur (-rahip)
grubu da LÜ.MEŠ *hazziuitašši-* ismi ile ayırdedilmektedir. (bk.
Laroche, OLZ 62 (1967), st. 33). KUB XXXVIII 12 Öy. II
3'de geçen bu adı diğer çivi yazısı belgelerinden tanımıyoruz.

LÜ *hazziuitašši-*, -*ašši-* aidiyet sıfatı ile *hazziui-ta-* isminden türe-
tilmiş bir meslek adıdır ²². *hazziui-* isminin anlamı belirgin
değildir ²³. Genellikle «kült- muamelesi, seremoni, tören» anlamını

ifade ettiği anlaşılmaktadır. Böylece LÜ *hazziuitašši-* «kült muame-
lesini ifa eden kişi, rahip» anlamına gelmiş oluyor. KUB XXXVIII
12 Öy. II 3'de *hazziuitašši-* adamlarının toplamı verilmektedir :

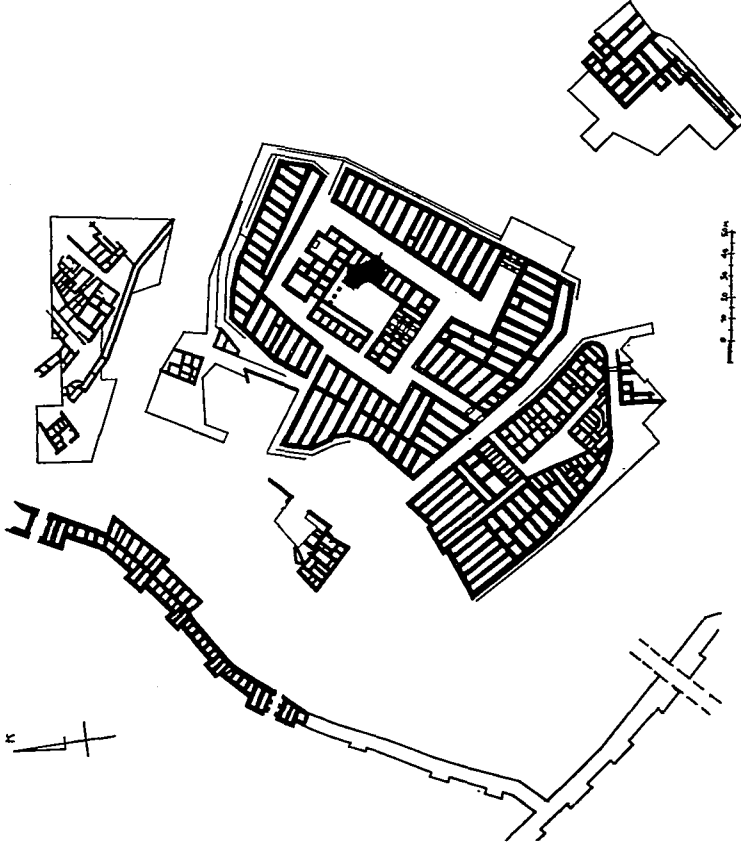
¹⁹ Bk. yuk. n 11.

²⁰ Friedrich, ay. es., s. 69'da bu kelimeyi daha ziyade -*z-* gövdesi olarak
işaret etmiştir. Bizim tanıdığımız belgeler -*i-* gövdesini gösterir. bk. KBo XV 33
III 24; KBo XVI 65 IV 3' Bo 2071 Öy. 22, Ay. 10; 1933/c Ay. 11; 2249/c sol
kol. 7; 2312/c II 6; 290/i 12; Bk. Kronasser, ay. es., III, s. 249.

²¹ Bk. Otten, Tot., s. 106, 107, 133.

²² Luvi menşeiili -*assi-* aidiyet sıfatı ile yapılan isimler için bk. Friedrich,
Heth. Elem., S. 42 par. 51b; Kronasser, ay. es., III, s. 228, 231, 233.

²³ *hazziui-* kelimesinin anlamı hakkında krg. Goetze, Kleinasien², s. 163 ve
n. 5; Goetze, JCS XVII (1963), s. 60-61; von Schuler, Die Kaskäer, Berlin 1965,
s. 165.

Boğazköy - Kattuşa Tapınak I
ve
Güneybatısındaki yapı kompleksi.

«19 *hazziuitašši*- adamı, içinde üç rahip, bir tanrı anası, on beş kadın [...]»²⁴. LÚ.MEŠ determinatifi ile yazılış masc. pl. form gösterirse de, bu pasajda daha ziyade kadın görevliler (16 adet) zikredilmiştir. Erkek görevliler üç rahipten ibaret olup, toplam on dokuz kişi, yani 19^{LÚ.MEŠ} *hazziuitašši*-'dir. Bu suretle bu ismin, bugün henüz tam görevlerini tesbite imkân bulamadığımız belirli bir rahip ve rahibe grubunun kült dilindeki unvanını adlandırdığı anlaşılmış oluyor.

hazziui- ismi ile yapılmış iki meslek adı (masc. ve fem.) daha belgelenmektedir :

LÚ.MEŠ *hazziuiaš* KBo II 8 Ay. III 1, IV 19, KUB XI 26 IV 15; XX 19 III 2, 12 (tamamlanmış); benzer şekilde *hazziuiaš* EN^{MEŠ} KUB XXX 41 sol kenar 6.

SAL.MEŠ *hazziuiaš* KBo II 8 Ay. IV 22.

Burada meslek adları «hypostase»²⁵ olarak görülmektedir :

«*hazziui*'nin adamı, *hazziui*'nin kadını». Pratik yönden LÚ *hazziuitašši*- ile LÚ *hazziuiaš* arasında hiç bir fark yoktur, her ikisi de kült muamelesini, seremoni'yi ifa eden, yürüten rahiplerin fonksiyonunu adlandırmak ve belirtmek için kullanılmıştır.

KUB XXXVIII 12 Ay. II 3-4'de *hazziuitašši* adamlarının sayısı verildikten sonra, LÚ.MEŠ *hilamatta*-ların sayıma dahil edilmediği bildirilmektedir. Böylece tapınak görevinde bulunan LÚ.MEŠ *hazziuitašši*-lerin, LÚ.MEŠ *hilammatt ti*-'lerden ayırt edildiği ortaya

²⁴ Bu satırın son üç veya dört şekli kırık kısımdadır. Böylece zikredilen on beş kadının meslekleri veya unvanlarını tesbit ediyoruz.

²⁵ «*Hypostase*» gramer deyiminin türkçemizde tek kelime ile karşılığını bulamadığımız için aynen kullanıyoruz; bk. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique française, allemand, anglais, italien*, Paris 1961, s. 113. Hitit'çede paralel *hypostase*'lar: *taiazilas* Friedrich HW s. 203; ^{GIŠ} *tapri*-'den (Friedrich HW 2. Erg., s. 24) SAL *tapriias* KUB XXX 50 Ay. V 8; XXXII 128 I 81, 32; ^{GIŠ} *arkammi*-'den (Friedrich HW s. 30) LÚ *arkammitas* XXXVIII 15 Öy. I 11.

çıkıyor. Hititlerin kült dilinde, LÚ.MEŠ, *hazziuitašši-* ve paralelleri ile daha çok tanrılara manen hizmet eden kültün «officiants»'ları ²⁶.

LÚ.MEŠ *hilammatti-* ismi ile de tapınak ve tanrı görevindeki tüm «tapınak mensubu, tapınak personeli»'nin ifade edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu iki isim-unvan ile tefrik edilen din adamları organizasyonunun tam görevlerini tayin etmenin gelecekte neşredilecek ve meydana çıkarılacak Boğazköy menşeli çivi yazısı belgeler sayesinde mümkün olacağını ümit ediyoruz.

²⁶ «Officiant» kelimesinin hristiyan dinindeki anlamı «kilisede icrayı ayın eden papas»'dır (krş. Şemsettin Sami, Fransızca - Türkçe Kamus, İstanbul (1905), Larousse du XX e siècle). Biz, yazımızda bu kelimeyle tanrıların kült görevlerinin gerektirdiği, daha ziyade manevî işlemleri yerine getiren «icracı»'ları, örneğin şarkıcılar, ilâhiciler, çeşitli çalgıcılar ve benzerlerini içine alan rahipler grubunu kastediyoruz.

BALTACI MEHMED PAŞA'NIN 1711 PRUT SEFERİ İLE İLGİLİ EMİRLERİ

M. Münir Aktepe

On-sekizinci yüz-yılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen en önemli dış olaylardan birini de hiç şüphesiz Prut Seferi teşkil etmektedir. III. Ahmed devrinde ve bunun veziri Baltacı Mehmed Paşa'nın sadrîâzamlığı esnasında, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında vuku'a gelen bu savaş, günümüzde dahi türlü yönleri ile canlılığını muhâfaza eden tarihi bir vak'adır ¹. Prut savaşı Osmanlılar ile Rusları alâkadar ettiği kadar, zamanında İsveçlileri, Lehlileri ve nihayet Fransızları dahi çok yakından ilgilendiren bir mesele olmuştu; dolayısıyla, menfeatları icâbı İngilizler ile Avusturyalılar da bu savaşın sonuçlarını çok yakından tâkib etmiş bulunuyorlardı. Bu itibarla, Prut seferi ve anlaşması hakkında, bizde olduğu kadar, Avrupa devletlerinde dahi çeşitli yayınlar yapılmıştır. Meselâ Prut Seferi ve barışına dâir iki ciltlik bir eser yayınlamış bulunan Prof. Akdes Nimet Kurat, bu kitabının bibliyografya kısmında, Türk, Rus ve Leh dilleri ile yazılmış eserlerden ma'da, İsveç, Fransız ve İngiliz dilleri ile yayınlanmış kaynakları dahi, gayet tafsilâtlı bir şekilde göstermiş bulunmaktadır ². Bunlar arasında bilhassa mühim bir mevki işgal eden Türk kaynaklarının hemen çoğu ise, tek veya iki, üç nüsha hâlinde, yazma olarak, yerli ve yabancı, muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır. Meselâ Yeniçeri kâtipliği göreviyle bu

¹ Ahmed Refik Altınay, *Baltacı Mehmed Paşa ve Büyük Petro*, İstanbul 1927; Fevzi Kurdoğlu, *Pirat Seferi*, İstanbul 1938; Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve barışı 1123 (1711)*, c. I ve II, Ankara 1951-1953 zamanımızda yazılmış olan eserlerdendir.

² Bak. *Prut Seferi ve barışı 1123 (1711)*, c. I. s. 11-37 ve c. II, s. 829-835, Ankara 1951-1953.

sefere iştirâk eden, aynı zamanda bahis konusu sefere dâir hatıralarını yazan (حسن کردی) Hasan Kürdî veya Giridî'nin bu *Hâtırat*'ı Topkapı Sarayı Müzesi, Hazîne Kitaplığı (nr. 233) ile Almanya'da, Münich, Bayerische Staats-bibliothek (cod. Tur. nr. 9) ve Leningrad, Asya Müzesi kütüphanesinde mevcuttur. Bursalı Sipâhi Hüseyin Ağa'nın *Mir'atü'z-zâfer'i* ile Hazîne-i birûn kâtiplerinden Ahmed b. Mahmûd'un « *Günlük Defter* » adı altındaki risâlesi ise, ancak birer nüsha hâlinde yazmadır.

İşte böyle tek nüsha olan önemli Türkçe kaynaklardan bir diğeri de, Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdad Köşkü Kitaplığı, nr. 221 de bulunan ve Baltacı Mehmed Paşa tarafından, Prut seferinden önce ve bu seferin hazırlıkları esnasında, kısmen de zaferden sonra verilen günlük emirleri muhtevî, yazma bir « *Mecmu'a* »dır. Bahis konusu eserin dış kabı, âharlı, penbe, beyaz ve yeşil renkde ebrû kâğıttır. Boyu 230 mm., Eni ise 110 mm. dir. Tamamı 27 varak olup, her sahifede 21 satır bulunuyor. Bu eserin ihtiva ettiği günlük emirlerin tarihleri ise, 22 Rebi'ül-âhir 1123 (= 9 Haziran 1711) ilâ 9 Cemâziyü'l-âhir 1123 (= 25 Temmuz 1711) tarihlerine tesadüf ediyor³.

Osmanlı ordusunun, Prut Seferi için İstanbul'da Davud Paşa sahrasına çıkış tarihi 19 Safer 1123 (= 8 Nisan 1711) dir. Küçük - Çekmece, Büyük - Çekmece, Silivri, Çorlu, Karışdıran, Lüleburgaz, Baba-eski ve Hafsa üzerinden Edirne'ye varış tarihi ise, 1 Rebi'ül-evvel 1123 (= 19 Nisan 1711) Pazar gününe tesadüf eder. Ordû-yı hümâyun 7 Rebi'ül-âhir 1123 (= 25 Mayıs 1711) tarihine kadar Edirne'de kaldı. Bu esnada, Anadolu'nun sağ kolundan gelerek, Çardak yolu ile Gelibolu boğazından karşıya geçen ve orta kol ile sol kolundan gelerek, Üsküdar üzerinden Beşiktaş'a geçen piyade ve süvari kuvvetleri de, Edirne'de Osmanlı ordusuna katılmakta idi. Sadriâzam ve serdâr-ı ekrem olan Baltacı Mehmed Paşa bilâhire bu şehirden ayrılarak, Ak-pınar Büyük - Derbend, Paşa - köyü, ve Karın - âbâd, Aydos, Pravadi ve Kozluca-dere yolu ile 7 Haziran 1711 de Hacıoğlu - pazarı'na geldi. Bu sırada, Bender muhâfızı olan Kara Mehmed Paşa da, devamlı şekilde Baltacı Mehmed Paşa'ya haber gönderiyor ve

³ Akdes Nimet Kurat, bahis konusu eserinde, R harfini Rebi'ül-evvel ve C harfini de Cemâziyü'l-evvel diye okumuş ise de, bu yanlıştır. Bu harflerin Rebi'ül-âhir ve Cemâziyü'l-âhir okunması lâzım gelirdi. Bak. *Prut Seferi ve barışı*, c. I, s.14.

Rusların güneye doğru indiklerini bildiriyordu. En son gelen diğer bir mektubunda ise, Mehmed Paşa, Rusların Ak-su (Buğ) nehri üzerine köprü kurarak, batıya geçtiklerini yazıyordu.

Baltacı Mehmed Paşa'nın verdiği emirleri muhtevi ve elimizde mevcûd bulunan bahis konusu tek nüsha yazma «*Defter*» işte bu tarihten itibaren başlamakda ve ilk emir Bosna vâlisi Ali Paşa'ya hitâben yazılmış bulunmaktadır. Sadrîâzam bir taraftan kuzeye, Tuna nehri kıyılarına doğru, Musa-Bey, Kurnalı-Dere, Tekfur köyü, Uzun Ali Çayırı ve Baba-dağı menzillerini tâkiben İsakçı'ya doğru ilerlerken, diğer taraftan da, bu *Defter*'de sırasıyle gördüğümüz emirleri, durmadan alâkalı makamlara gönderiyordu. Nihayet 29 Rebi'ül-âhir 1123 (= 16 Haziran 1711) de, Osmanlı ordusu İsakçı'ya vardı. Serdar burada, Tuna nehri üzerine köprü kurulması, karşı sahile geçilmesi ve kuzey Tuna kıyılarının tutulması ile alâkalı tekrar bir çok emirler verdi ⁴.

⁴ Verilen bu emirlerin bir kısmı, her ne kadar, Prof. Akdes Nimet Kurat tarafından, *Prut Seferi ve barışı 1123 (1711)*, adlı eserde yayınlanmış ise de, yayınlanan vesîkaların dahi kimisinde tarih hatası, kimisinde de ifâde noksanlığı ve bâzı imlâ ile okuma yanlışlıkları mevcûd bulunduğundan, burada, mezkûr belgeleri tam olarak değerlendirmeye bakımından, bahis konusu emirleri ihtiva eden defteri, aynen yayınlamayı muvafık bulduk.

Akdes Nimet Kurat, diğer taraftan, kendi eserinde, kaynak olarak gösterdiği bu emirlerden bir kısmının, kayıtlı bulunduğu esas defterdeki sahife nr. larını da yanlış olarak vermiştir. Bu husûslara misâl olarak şunları zikredebiliriz :

a. Prof. A. N. Kurat'ın, *Prut Seferi ve barışı 1711* adlı eserinde ve c. I, s. 423, not 2 de gösterdiği vesikanın, esas defterdeki varak nr. sı, 16/a yerine 1/b olarak düzeltilmelidir

b. Aynı vesîkada, Tırhala, Turhala okunmuştur. Bak: P. S. s. 423.

c. Vesîkada, Yanya sancağının mîrî piyâdesi rakam ile belirtilmediği hâlde, P. S. de 1000 olarak gösterilmiştir. s. 423.

d. Vesîka'da, Delvine sancağına âit hususlar, P. S. adlı eserde, Avlonya sancağı ile karıştırılmıştır. Bak. s. 423.

e. Yine aynı vesîkada, İskenderiye sancağı mutasarrıfı «Mahmud Beyzâde», kitapda «Mehmed Beyzâde» şeklinde gösterilmiş ve bunun Mîrî piyâdesi olmamasına rağmen, bin aded de Mîrî piyâde kayd olunmuştur. Bak. s. 423. Avlonya sancağı kısmında ise, Mîrî piyâde mikdarı gösterilmediği hâlde, Akdes N. Kurat, bunu bin olarak tesbit etmiştir. Bak. s. 424.

f. Yukarıdaki rakamların sonunda ve yekûn hânesinde, P. S. isimli eserde, bu mikdar 4000 olarak yazılmıştır. Bak. s. 424.

g. Kara-hisar-ı sâhib sancağı, yine P. S. adlı eserde Karaca-hisar-ı sâhib tarzında kayd edilmiştir. Bak, s. 424.

Bunlar arasında ordunun mühimmatı ve yiyeceği ile alâkali emirler olduğu gibi, hayvanlara mahsus otların teminine ve sair hususlara dâir de emirler vardı ; hattâ Osmanlı ordusunun, hayvan leşlerinden temizlenmesini bildiren bâzı buyrulduklar dahi çıkmıştı.

Sadırazam Baltacı Mehmed Paşa, lâzım gelen hazırlıkları tamamladıktan sonra, 12. câ. 1123 (28. VI. 1711) de Kartal tarafına geçdi ve Kartal Sahrası'na bir gün evvel gelmiş bulunan Kırım hanı Devlet Giray Han ile burada buluştu. Osmanlı ordugâhında devamlı olarak, sefer meseleleri ve yapılacak savaşın plânı görüşülüyordu. Elimizde bulunan bahis konusu defterde, Osmanlı ordusunun yürüyüş ve tahminen muhârebe esnasında alacağı tâbiye düzenine âit de çok önemli bir kayd bulunmaktadır ; yâni Türk kuvvetlerinin Çarhacısı ve bunu tâkiben birinci ve ikinci safda gelen birlikleri, sadırazamın önünde ve iki yanında, arkasında bulunan ocaklar ile eyâlet askerlerini ve Dümдарı teşkil eden kuvvetlerin nelerden ve kimlerden ibâret bulunduğunu, hep bu vesıkada görmekteyiz. Bahis konusu metin, yayınladığımız vesikalardan 48 nr. da ve sonda levha hâlinde bulunmaktadır.

h. Vesıkada mevcûd bulunan Kayseri sancağı kaydı, *P. S.* adlı eserde tamamen atlanmıştır.

i. *P. S.* c. I. s. 266, not üçe âit metnin sonu, esas vesıkaya nazaran değişik şekilde alınmıştır.

j. Yine *P. S.* adlı eserin 267. sahifesinde, 1 nr. lu nota âit metin esas vesıkaya nazaran çok değiştirilerek alınmıştır. Karşılaştır III. Buyruldu ile. Ayrıca, *S.* 267. not. 3 de bulunan tarihi, 23 Rebi'ül-âhir olarak değiştirmelidir.

k. VII. buyruldudaki Hirâset (korunmak) kelimesi, Harâset (ekincilik = çiftçilik) şeklinde okunmuştur. Bak, s. 277.

l. XI nr. lu buyruldudaki bâzı kısımlar atlanarak okunmuştur. Bak. *P. S.* s. 277. XII nr. lu buyrulduki, Köprü - ağası'nın ismi, Hasan yerine Hüseyin yazıldığı gibi, bu metnin ifâdesi de değişik şekilde *P. S.* adlı kitaba alınmıştır. Bak, s. 277. Diğer taraftan metnin varak nr. sı da, 3/b yerine 4/a olarak değiştirilmelidir.

m. XXII nr. lu buyruldu eksik olarak alınmıştır. Bak, s. 300; aynı yerde tarih çevirme hataları da vardır.

n. XXIV nr. lu buyruldu, hem metin bakımından noksan ve hem tarihler yanlışır. XXVII nr. lu buyruldu ise, Ocak baş-çavuş'ı, Ocakbaşı çavuşu şeklinde okunmuştur. Bak. s. 301. Ayrıca XXXII. buyrulduunun sonu eksiktir. Bak, s. 302.

o. Prof. Akdes N. Kurat, *P. S.* adlı eserinde, bu buyruldukların mevcûd bulunduğu defterdeki varak nr. larını da ekseriyetle yanlış göstermiştir. Meselâ, *P. S.* s. 309, not 1 de, 9/b, 9/a olacaktır; yine aynı sahifede 10/a-10/b yi, 9/b-10/a olarak düzeltmek lâzım gelecektir. Sahife 310 da, 10/a, 9/b ve 11/a da, 10/b

Sadriâzam Baltacı Mehmed Paşa'nın bundan sonra verdiği emirler, daha ziyâde Osmanlı ordusunun yürüyüş düzeni, alacağı emniyet tedbirleri, Prut nehri üzerinde köprüler kurulması, bunların tâmir ve muhâfazası ile askerinin miktarının artırılması, ordunun gerisinde kalanların, birân önce esas kuvvetlere katılması ve top ile cebhâne te'mini, arpa ve un dağıtımı, bunların nakli gibi hususlar ile alâkalıdır. Temmuz ayının dokuzuncu ve onuncu günlerinde de, sık sık, savaş zamanının yaklaştığından bahis ile bütün vâlilere, mutasarrıflara ve diğer askerî birliklere tedbirli olmaları, neferlerden hiç kimsenin serbest bırakılmaması hususunda emirler yazılıyordu. Bu nevi' buyruldukların, 18 Temmuz 1711 de, Osmanlı ordusunun Prut nehrini geçerek, savaşa girmesine kadar devam ettiğini görüyoruz. Fakat bilâhire, yâni 21, 22 ve 23 Temmuz tarihlerinde ise, bahis konusu deftere, hiç bir emir yazılmamıştır. Savaş günlerinde Baltacı Mehmed Paşa'nın ne gibi emirler verdiğini bilemiyoruz. Ancak muharebenin sonucu alındıktan sonradır ki, bu defa yapılan barış ile alâkalı ve Osmanlı kuvvetlerinin Rus birliklerine dokunmaması hakkında emirler verildiğini görmekteyiz.

Netice olarak diyebiliriz ki, bu defterde mevcûd kayıtlar, Baltacı Mehmed Paşa'nın ne kadar bir ihtiyad ve tedbir içinde

şeklinde düzeltilmelidir. Keza s. 311 de, not birde 11/a yı 10/b; s. 312 de, not birde 14/a yı 13/b; s. 313, not birde 15/b yı 15/a; s. 314 de, not birde 16/a yı 15/b ve aynı sahifede, not ikide, 17/b yı 17/a; s. 315 de, not birde 19/b yi; 19/a; s. 316 da, not birde, 20/a yı, 19/a - b; s. 403 de, not iki ve üçü de 21/a olarak düzeltilmelidir.

Diğer taraftan, bahis konusu emirleri ihtiva eden yazma *Mecmua*'nın 11/a sahifesi tamâmen boş olduğu hâlde, Prof. A. N. Kurat, *P. S.* adlı eserinde ve s. 310 ile 311 in, 3, 4 ve 1 nr. lu notlarında, bu boş varakda bir takım buyrulduklar bulunduğunu kayd etmiştir.

p. 40 ve 43 nr. lu buyrulduklar, *P. S.* s. 309 daki suretler ile karşılaştırılacak olursa, okuma hataları ve noksan yazılmış kısımlar meydana çıkar. Meselâ 50 nr. lu buyruldukdaki « ta'zir » kelimesi de, *P. S.* s. 311 de « takrir » olarak geçmektedir.

r. İki metin arasında mevcûd okunuş farklarını mukayese edebilmek için, 50 nr. lu buyruldu ile *P. S.* s. 312, not bire âit metin kısmını karşılaştır.

s. *Prut Seferi*, c. I, s. 313 de mevcûd ve 60 nr. lu buyrulduya âit metinde « Arab Ali Bey » ismi unutulmuş ve yine « birâset » kelimesi « haraset » şeklinde yazılmış olup, burada izâfet terkiplerine de dikkat edilmemiştir.

t. 85 ve 86 nr. lu buyruldukları, *P. S.* c. I, s. 399 da bulunan birinci ve ikinci notlara âit metinler: 93 nr. lu buyrulduyu, *P. S.* s. 404 de bulunan birinci nota âit metin; 103 nr. lu buyrulduyu da. s. 408 de olan metin ile, hatalı okunuşları bakımından karşılaştır.

Prut savaşına hazırlandığını ve girdiğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Hâdiseleri, hiç bir yerde görülemeyecek şekilde etraflı ve günü gününe açıklamaktadır. Bu belgeler, Prut Savaşına iştirâk eden kumandanların kimler olduğu ve ne gibi işler yaptıklarını göstermesi bakımından da ayrıca bir önem taşımaktadır. Sefere gelenlerin isimlerini ve nerelerde görevli bulduklarını, ne kadar kuvvet getirdiklerini, bu kadar tafsilâtlı olarak, hiç bir ana kaynakda göremiyoruz.

Prut Savaşına katılan şahısları bu vesıkaya müsteniden şu şekilde sıralayabiliriz: Baltacı Mehmed Paşa (sadriâzam ve serdâr-ı ekrem), Yusuf Paşa (Yeniçeri ağası), Hasan Paşa (Rumeli vâlisi), Davud Paşa (Köstendil sancağı mutasarrıfı), Mustafa Paşa (Tırhala sancağı mutasarrıfı), Mehmed Paşa (Yanya sancağı mutasarrıfı), Arslan Paşa (Delvine sancağı mutasarrıfı), Zeynel Mehmed Bey (İlbasan sancağı mutasarrıfı), Mahmud Beyzâde Tâhir Bey (İskenderiye = İşkodra sancağı mutasarrıfı), Küçük Câfer Paşa zâde Ali Paşa (Avlonya sancağı mutasarrıfı), Hüseyin Paşa (Ohri sancağı mutasarrıfı), Mehmed Hoca Bey (Alaca-hisar sancağı mutasarrıfı), Hasan Paşa (Selânîk sancağı mutasarrıfı), Hüdaverdi Paşa zâde Ahmed Bey (Prizrin sancağı beyi), Kurd Mehmed Paşa (Dukakin sancağı mutasarrıfı), Sâlih Paşa yeğeni Mehmed Paşa (Üsküb sancağı mutasarrıfı), Ali Paşa (Bosna vâlisi), İdris Bey (İzvornik sancağı mutasarrıfı), Durmuş Paşa (Hersek sancağı mutasarrıfı), İspîr İbrahim Paşa (Kilis sancağı mutasarrıfı), Mehmed Paşa (Özi vâlisi ve Bender'de bulunan Osmanlı askerinin başbuğu), İbrahim Bey (Kırk - kilise = Kırklar - ili sancağı beyi), İbrahim Bey (Çirmen sancağı beyi), Hüseyin Bey (Vize sancağı mutasarrıfı), Hasan Paşa (Anadolu beyler beyisi), Derviş Mehmed Paşa (Hüdâvendigâr sancağı mutasarrıfı), Fazlı Paşa (Eski-şehir = Sultan - önu sancağı mutasarrıfı), Seyyid Ahmed Paşa (Saruhan sancağı mutasarrıfı), Ömer Paşa (Kara-hisar-ı sâhib sancağı mutasarrıfı), Seyyid Şâhan Paşa (Ankara sancağı mutasarrıfı), Koç veya Keçi Mehmed Paşa (Teke sancağı mutasarrıfı), Can Arslan oğlu Hüseyin Paşa (Çankırı sancağı mutasarrıfı), Vezir Sirke Osman Paşa (Karaman vâlisi), Kurd Mehmed Bey (Akşehir sancağı mutasarrıfı), Ebûbekir Paşa (Niğde sancağı mutasarrıfı), Bekir Paşa (Kayseri sancağı mutasarrıfı), Abdülkadir Paşa (Kırşehir sancağı mutasarrıfı), Acem Mustafa Paşa (Yeni-şehir sancağı

mutasarrıfı), İvaz Paşa (Aksaray ve Seydi-şehri sancağı mutasarrıfı), Çerkes Mehmed Paşa (Sivas vâlisi), Arnavud Süleyman Bey (Boz-ok sancağı mutasarrıfı), Halil Paşa (Mar'aş beyler-beyisi), Kürd Bayram oğlu Mehmed Paşa (Adana beyler-beyisi), Abdullah veya Abdülgafur Paşa (İç-el sancağı mutasarrıfı), Kara Mehmed Paşa (Alâiye sancağı mutasarrıfı), Silâhdar Kısı İbrahim Paşa (Haleb vâlisi), Genç Ali Paşa (Diyarbakir vâlisi), Haseki Ali Ağa, Haseki Ahmed Ağa, Haseki Abdullah Ağa, Haseki Sâlih Ağa, Haseki Kadri Ağa, Köprü Ağası Hasan Ağa, Ağa-zâde Osman Ağa, Çerkes Ahmed Paşa, Mustafa Paşa (Bostancı-başı sâbık Karahisar-ı şarkî mutasarrıfı), Han-çırağı Ali Paşa, Topal Osman Paşa, İbrahim Bey (Sâbık Balıkesir mutasarrıfı), Arap Ali Bey, Yusuf Bey (Sâbık Kavala mutasarrıfı), Solak Mehmed Bey (Koca-eli sancağı beyi), Eyyüb Paşa (Tuna Kapdanı), Salih Paşa (Niğbolu mutasarrıfı), Kapıcı-başı Mustafa Ağa, Kapıcı-başı Osman Ağa, Müteferrika-başı Mirza Mehmed Ağa ⁵.

Yukarıda temas ettiğimiz hususlardan maada daha bir çok yönlerden, buyruvduları kıymetlendirmek mümkündür. Bu devir tarihi ve bilhassa Prut Seferi ile meşgul bulunan tarihçiler, bahis konusu emirlerden, her hâlde kendi çalışmalarını değerlendirme bakımından istifade edeceklerdir. Bu itibarla bahis konusu emirleri ihtiva eden yazma eseri, aynen okuyucularımızın istifadesine arzetmeyi bir vazife telâkki ederiz.

Metni verirken tâkip etmiş olduğumuz sıra, yazma kitaptaki kayıd sırasına uygun şekilde düzenlenmiştir; ancak sıra numaraları tarafımızdan ilâve edilmiştir.

⁵ Bu isimlerin çok az bir kısmı, Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusret-nâme'sinde* (Bak, I. Parmaksızoğlu neşri, c. II. F. 2, s. 272) ve *Râşid tarihi'nde* kayıtlı bulunmaktadır. Bak. c. III, s. 356/57,

PRUT SEFERİNE ÂİT EMİRLER

1/b 1. **Bi-inâyeti'l-lâhi-taalâ bu sene-i mübârekede vâki' sefer-i hümâ-yûna gelmek üzere tertib olunan eyâlât ve elviye mutasarrıflarının defteridir :**

Rumeli eyâletine mutasarrıf olan vezir Hasan Paşa. Neferen 1000 ; Mîrî piyâde, neferen 1000.

Köstendil sancağı mutasarrıfı Davud Paşa. Neferen 200.

Tırhala ve Hurem (حورم) sancakları mutasarrıfı Mustafa Paşa. Neferen 400.

Yanya sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa. Neferen 400 ; Mîrî piyâde, neferen... (Burada rakam yoktur).

Delvine sancağı mutasarrıfı Arslan Paşa. Neferen 400.

İlbasan sancağı beyi Zeynel Mehmed Bey. Neferen 300.

İskenderiye sancağı mutasarrıfı Mehmed Bey zâde Tahir Bey. Neferen 350.

Bosna beyler-beyliği pâyesiyle Avlonya sancağı mutasarrıfı Küçük Câfer Paşa zâde Ali Paşa. Neferen 400 ; Mîrî piyâde, neferen... (Burada rakam yoktur).

Ohri sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa. Neferen 200.

Alaca-hisar sancağı mutasarrıfı Mehmed Hoca Bey. Neferen 60.

Selânik sancağı mutasarrıfı Hasan Paşa. Neferen 300.

Prizrin sancağı beyi Hüdâverdi Paşa zâde Ahmed Bey. Neferen 200

Dukakin sancağı mutasarrıfı Kurd Mehmed Paşa. Neferen 300.

Üsküb sancağı mutasarrıfı Salih Paşa yeğeni Mehmed Paşa. Neferen 100.

Yekûn : Neferen 4610, Gayr-i ez-mîrî piyâde. Mîrî piyâde neferen... (rakam yoktur).

2/a Bosna vâlisi vezîr Ali Paşa. Neferen 800.

İzbornik sancağı mutasarrıfı İdris Bey. Neferen 100.

Hersek sancağı mutasarrıfı Durmuş Paşa. Neferen 300.

Kilis sancağı mutasarrıfı İspir İbrahim Paşa. Neferen 100.

Yekûn : Neferen 1300. Mîrî Bosna piyâdesi. Neferen .... (rakam yoktur).

Özi vâlisi vezîr Mehmed Paşa. (Bender'de tavâif-i askere baş-buğdur). Neferen 600.

Kırk-kilise (Kırklarili) sancağı beyi İbrahim Bey. Neferen 100.

Çirmen sancağı beyi İbrahim Bey. Neferen 50.

Vize sancağı mutasarrıfı Hüseyin Bey. Neferen 100.

Yekûn : Neferen 850.

Anadolu beyler-beyisi Hasan Paşa. Neferen 1000.

Hüdâvendigâr sancağı mutasarrıfı Derviş Mehmed Paşa. Neferen 350.

Mumâileyhe ber-vech-i zamîme verilen Karesi sancağı için. Neferen 150.

Sultan-önü sancağı mutasarrıfı Fazlı Paşa. Neferen 80.

Saruhan sancağı mutasarrıfı Seyyid Ahmed Paşa. Neferen... (Burada rakam yoktur).

Kara-hisar-ı sâhib sancağı mutasarrıfı Ömer Paşa. Neferen... (Burada rakam yoktur).

Ankarası (انقرهسى) sancağı mutasarrıfı Seyyid Şâban Paşa. Neferen 250.

Teke sancağı mutasarrıfı Koç Mehmed Paşa. Mükemmel ve müretteb kapusu halkı ile.

Kengiri (Çankırı) sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa. Neferen 300.

Yekûn : Neferen 2830.

2/b Karaman vâlisi vezîr Osman Paşa. Neferen 600.

Akşehir sancağı mutasarrıfı Kurd Mehmed Bey. Neferen 80.

Niğde sancağı mutasarrıfı Ebûbekir Paşa. Neferen 250.

Kayseriyye sancağı mutasarrıfı Bekir Paşa. Neferen 250,

Kırşehir sancağı mutasarrıfı Abdülkâdir Paşa. Neferen 200.

Yenişehir sancağı mutasarrıfı Acem Mustafa Paşa. Neferen 200.

Aksaray sancağı mutasarrıfı İvaz Paşa. Neferen 200.

Yekûn : Neferen 1780

Sivas vâlisi vezîr Mehmed Paşa. Neferen 700.

Boz-ok sancağı mutasarrıfı Süleyman Bey. Neferen 150.

Yekûn : Neferen 850

Mar'aş beyler-beyisi Halil Paşa. Neferen 1000 + 200.

Adana beyler-beyisi Mehmed Paşa. Neferen 400.

İç-il sancağı mutasarrıfı Abdullah Paşa. Neferen 400.

Alâiye sancağı mutasarrıfı Kara Mehmed Paşa. Neferen 200

Yekûn : Neferen 1000 (2000 olması lâzımdır).

Haleb vâlisi vezîr İbrahim Paşa. Neferen 500.
Diyarbakir vâlisi vezîr Ali Paşa. Neferen 1200 ⁶.

2. Cebeci-başı Topçu-başıya buyruldu :

Yanınızda olan mühimmatı yanına kifayet mikdarı adam tâyin ve İsakçı'da alakoyup ve sâir neferatlarınız ile kalkup bir yerde meks etmeyüp varup Kili'de olan mühimmat-ı cebehâne ve top-hâneyi hazır ve âmâde eyliyesiz deyü. 22. R. 1123 (9. VI. 1711).

3/a 3. Cebeciler ve topçular kethüdasına buyruldu :

Yanınızda mevcûd olan Çorbacı ve neferatlarınız varup Kartal yakasına geçüp İsakçı köprüsünü muhafaza eylemek için başka başka yazılmıştır. 23. R. 1123 (10. VI. 1711).

4. Yeniçeri Ağasına buyruldu :

İsakçı'ya vardığınız gün köprünün öte-başına metris almak için yazılmıştır. 23. R. 1123 (10. VI. 1711).

5. Bosna vâlisi vezîr-i mükerrerrem saadetlû Ali Paşa hazretlerine buyruldu :

Kapusu halkı ve eyâleti askeri ile ilgar ve iki konağı bir ederek varup İsakçı köprüsünü muhafaza eylemek için yazılmıştır. 21. R. 1123 (8 Haziran 1711).

⁶ Burada kaydedilen rakamlar toplandıği zaman, yekûnun 16,520 olduğu görülür. Fakat bu miktar, hiç şüphe yok ki, Türk ordusunun tam mevcûdunu göstermekten çok uzaktır. Meselâ burada, mîrî piyâde miktarı ancak bir yerde gösterilmiş; diğer yerlerde ise miktar hâneleri açık bırakılmış ve yekûnlarda da « gayr-i ez mîrî piyâde » ifâdesi kullanılmıştır. Diğer taraftan Saruhan ile Karahisar-ı sâhib sancaklarındaki asker miktarı da tamamen açık bırakılmış bulunmaktadır. Teke sancağı mutasarrıfı için, yalnız kapısı halkı denilmekle iktifa edilmiştir. Kanaatımızca, bunların dışında, daha bir çok yerlerden Prut seferine asker çağırılmış bulunuyordu.

Muhtelif vilâyet ve sancaklardan gelen askerin dışında, bu safere, tamamen yeni olarak 30 bin Yeniçeri, 10 bin Cebeci ve 7 bin Topçu ile 3 bin Mısır askerinin katılmış olduğunu devrin vak'a-nüvisi bulunan Râşid Mehmed Efendi yazmaktadır. (Bk. *Tarih*, c. III. s. 341). Yabancı kaynakların, Osmanlı ordusunun mevcûdu hakkında verdikleri bilgi için ayrıca bak, Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, c. I, s. 420/27, Ankara 1951.

Bu seferde, Osmanlı kuvvetlerinin mevcûdunun 100,000 nin üstünde olduğu tahmin olunuyor.

6. Cebeciyan kethüdasına buyruldu :

Yeniçeri ağasından haber vardıkda iktiza eden kazma ve kürek ve topra (طوره = torba) verilmek için yazılmıştır. 23. R. 1123 (10. VI. 1711).

7. Bosna vâlisine buyruldu :

Kartaldan iki buçuk saat ileriye iktiza eden mahâllere gecelerde ve gündüzlerde karakollar tâyin ve İsakçı cisri ve ol havâlinin hıfz u hirâseti için yazılmıştır. 29. R. 1123 (16. VI. 1711).

8. Tırhala mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya buyruldu :

Kartal tarafına geçüp, Bosna vâlisine muttasıl konup gecelerde ve gündüzlerde Kartal'dan iki buçuk saat ilerüye karavullar tâyin ve cisri ve ol havâliyi muhâfaza için yazılmıştır. 29. R. 1123 (16. VI. 1711).

9. Kengiri (Çankırı) mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya buyruldu :

Yarınki salı günü umumen kapusu halkı ile hareket ve alay gösterüp karşı Kartal'a geçüp Bosna vâlisine muttasıl konup gecelerde ve gündüzlerde Kartal'dan iki buçuk saat ileriye iktiza eden mahâllere karavullar tâyin ve cisri ve ol havâliyi muhâfaza ve vezîr-i müşârû'n-ileyhin re'yi üzre hareket eylemek için yazılmıştır. 29. R. 1123 (16. VI. 1711).

10. Bosna vâlisine buyruldu :

Cümle Bosna eyâleti zû'ama ve erbâb-ı timarını tüfenklü edüp bir ferd tüfenksiz bulunmamak üzre yazılmıştır. 29. R. 1123 (16. VI. 1711).

11. İsakçı iskelesi emîni ve sefine zâbitine buyruldu :

Bilâ-ferman gerek sefine ve gerek kayık ile İsmail ve Kili ve Karadeniz tarafına bir ferd mürûr ve ubûr ettirmeyüp men' ve ol makuleleri ahz ü habs ve huzurumuza ilâm eyliyesüz deyü yazılmıştır. 29. R. 1123 (16. VI. 1711).

4/a 12. Köprü ağası Hasan Ağa'ya buyruldu :

Memur olduğun cisrin tonbazlarını bilâ-ferman açmayub, İsmail ve Kili ve Karadeniz tarafına sefine ubûr ettirmiyesüz deyü yazılmıştır. Selh-i R. sene 1123 (17. VI. 1711).

13. Özi vâlisi Mehmed Paşa hazretlerine :

Turla (طورلو) ve Prut nehirleri ve ol havâlinin yollarını bilür Bender kal'ası Beşluyan ve Farsan neferatından yirmi nefer güzîde kulağuz intihab ve Ordû-yı nusret-makrûna irsâl eylemek için yazılmıştır. 4. R. 1123 (22. V. 1711).

14. Kalas İskelesi-emîni ve serdârı ve âyân-ı vilâyet ve Boğdan boyarlarına :

İskele-i mezkûrda برقلاب olan ایواض Ordu-yı hümâyûnda hizmetde olmağla tarafından tâyin edildiği âdemisine iânet ve kemânî-yi evvel gelüp giden kâğıdları isâl ve irsâl ve vâki olan hizmetde ihtimam eylemeleri için yazılmıştır. 2.Câ.1123 (19.VI.1711).

15. Köstendil mutasarrıfı Davud Paşa'ya buyruldu :

Divân-ı hümâyûn tercümanı İskerlet-zâde'yi Kalas'a götürüp Boğdan voyvodası gelinceye değin anda meks ve vâki olan hizmetde bulunmak üzere yazılmıştır. 5. Câ.1183 (22. VI. 1711).

16. Rumeli vâlisi vezîr Hasan Paşa'ya :

Tırhala sancağı alay-beyisi ve umûmen zû'ama ve erbâb-ı timâr ile Davud Paşa ile ma'en Kalas'a tercümanı götürüp Boğdan voyvodası gelinceye değin anda meks ve hizmetde bulunması için buyruldu yazılmıştır. 5. Câ. 1123 (22. VI. 1711).

17. Bosna vâlisi vezîr-i mükerrerem Ali Paşa'ya buyruldu :

Kartal karyesi ve ol havâlinin ahâlisi askerî ve gayriden siyânet ve ekinlerini gözettirüp taaddileri men' için yazılmıştır. 5. Câ. 1123 (22. VI. 1711).

18. Köstence mutasarrıfı Davud Paşa'ya buyruldu :

Tercüman ile Kalas'da meks ferman olunmuş idi. Eğer bir mâni zuhur eder ise, münasib olan mahâlde meks edüp keyfiyet-i hâli ilâm eyleyesiz deyü. 5. Câ. 1123 (22. VI. 1711).

5/a 19. Karaman vâlisi vezîr Osman Paşa'ya buyruldu :

Karaman eyâletinin zû'ama ve erbâb-ı timârının tüfenk ve mızrak ve silâhı olmayanları silâhlendirip, bir ferdi tehi kalmıya deyü yazılmıştır. 7. Câ. 1123 (24. VI. 1711).

20. Defterdar Efendî'ye buyruldu :

Mevâcib ve sâir mesârif kadîmden berü mümkinü'l-husûl maldan havâle ve tahsil oluna gelüp, ahd-i karibde edâ (اداء) yazılıp, mîriye gadri îyân olmağla fi-mâba'd edâ yazılmamak üzere ahkâma tenbih ve kayd eyliyesiz deyü yazılmıştır. 7. Câ. 1123 (24. VI. 1711).

21. Süvârî mukabelecisine buyruldu :

Süvârî mukabelecisi Efendî, sipah ve silâhdar ocaklarının vâki olan mahlûl esâmilerinin ibtidaları bâzı kesân yedine düşüp ismine tashih ettirmekle vâki olan mahlûllerin ma'lûm' olmayup men'î iktiza etmekle fi-mâba'd ol makule mahlûl olmak üzere mahlûlden tevcih olunup kat'a ismine tashih olunmamak üzere defter-i mukabeleye kayd edüp sehven buyrulup varur ise dahi kayd etmeyüp huzurumuza arz eylesiz deyü buyruldu yazılmıştır. 7. Câ. 1123 (24. VI. 1711).

5/b 22. Bosna vâlisi vezîr Ali Paşa hazretlerine buyruldu :

Eyâlet-i Bosna sancağı iki ve kendü bayraklarından üç bayrak ve eyâlet-i mezkûrdan günde ikişer bayrak ve üçer bayrağı ki yevmi beşer bayrak eder, iki gün iki gece ve Tırhala mutasarrıfı Mustafa Paşa hazretleri dört bayrağı ile bir gün bir gece ve Kengiri (Çankırı) mutasarrıfı Hüseyin Paşa hazretleri cümle bayraklarile bir gün bir gece ve Selânik mutasarrıfı Hasan Paşa hazretleri bayraklarile bir gün ve bir gece ve Paşalar tarafından zikr olunan bayraklar ile mu'temed-i aleyh adamlar karavula (karakola) gidüp mâdemki yerlerine âhari gelmedikçe tâyin olundukları yerlerinden gelmiyeler deyü yazılmıştır. 7. Câ. 1123 (24. VI. 1711).

23. Rumeli vâlisi vezîr-i mükerrerem Hasan Paşa'ya buyruldu :

Köstendil sancağı zû'ama ve erbâb-ı timârî İbrâil'de Davud Paşa'nın yanına muhafazaya tâyin ve irsâl eylemek için yazılmıştır. 10. Câ. 1123 (27. VI. 1711).

24. Rahova (راحوه) zâimi elhac Hüseyin Ağa'ya buyruldu :

Sinfn-i sâbıkada vâki' olan mahlûlât-ı ziâmet ve timar sancak mülâzimlerine hitâm-ı hizmete değin bayrak altında eşmek üzere

Serden-geçdi ağası nasb olunmağla imdi eyâlet-i 6/a mezbûrede mahlûl vâki olan zîâmet ve timarları hitâm-ı hizmete değın bayrağın altında eşmek şartile sancak mülâzimlerinden tâmü's-silâh yiğitlere nişanlanmak üzere arz eyliyesiz deyü. 8. Câ. 1123 (25. VI. 1711).

25. Ağa-zâde Osman Ağa'ya buyruldu :

Eyâlet-i Anadolu ve Karaman ve Sivas'a minvâl-i meşrûh serden geçdi için yazılmıştır. 8. Câ. 1123 (25. VI. 1711).

26. Topçu-başı Ağa'ya buyruldu :

Hîn-i iktizâda mevcûd bulunmak üzere şimdiden hazır ve âmâde olmak üzere birer vakıyye atılır toplardan yirmi pâre top, cümle mühimmat ve neferatı ile otağ önünde mevcûd ettirdesüz deyü yazılmıştır. 12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).

27.	Yeniçeri koluna Top : 40	Seksuncu-başı koluna Top : 20	Haseki Kadri Ağa koluna Top : 20
	Haseki Ahmed Ağa koluna Top : 20	Haseki Abdullah Ağa koluna Top : 20	Ocak-başçavuşu koluna Top : 20

Düşman-ı din karib olup inşaallahü-taalâ muharebede mevcûd bulunmak üzere cümle mühimmat ve Çorbacılar ve neferatları ile şimdiden teslim eyliyesiz deyü yazılmıştır. 12. Câ.1123 (29. VI. 1711).

6/b 28. Çavuş-başı Ağa'ya buyruldu :

İbrâil'in Beşlü ağası ve zâbitân ve sâir neferatlarından Ordû-yı hümâyûnda ve İsakçı'da olanları buldurtup İbrâil'e irsâl için yazılmıştır. 12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).

29. Çavuş-başı Ağa'ya buyruldu :

Her ocakda birer çavuş olup, varup karşı tarafta çadırlar ile olanları ve İsakçı'da ve gayride bulunan dirlik sâhibi bilâ-ferman tevakkuf edenleri berü yakaya geçirip, Ordû-yı hümâyûna mülhak eyliyesiz deyü yazılmıştır. 12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).

30. Derviş Paşa'ya ve Şaban Paşa'ya ve Bozok beyi Süleyman Bey'e buyruldu :

Cisirden berü yakaya ubûr ve Kartal yakasında köprü başına nüzül eylemeleri için başka başka yazılmıştır. 12.Câ.1123(29.VI.1711)

A

Çarhacı
Çerkes Ahmed Paşa ve Kürd Bayram oğlu

B

10 Bayrak	10 Bayrak		10 Bayrak	10 Bayrak		10 Bayrak	Serden-geçdi	Serden-geçdi
Haseki Kadri Ağa	Haseki Salih Ağa	Rumeli piyâdesi	Haseki Abdullah Ağa	Yeniçeri Ağası	Bosna piyâdesi	Haseki Ahmed Ağa	10 Bayrak	10 Bayrak
Top	Top	Top	Top	Top	Top	Top	Seksuncu-başı	Cebeciyan
20	20	30	20	40	30	20	Top	Top
							25	30

C

Rumeli vâlisi eyâleti ile	Tırhala Paşası Selânik Paşası	Ohri Paşası ve Kurd Paşa	Bosna vâlisi eyâleti ile	Durmuş Paşa, Şâban Paşa, Hüseyn Paşa, Bozok beyi Süleyman Bey	Haleb vâlisi İbrahim Paşa eyâleti ile	Karaman vâlisi Osman Paşa eyâleti ile	Anadolu beylerbeyisi eyâleti ile	Mısırlu
------------------------------	----------------------------------	-----------------------------	-----------------------------	---	---	---	-------------------------------------	---------

D

Arnavud piyâdesi
iktiza ederse

Top
20

Arnavud piyâdesi
iktiza ederse

Silâhdar

Hazret-i Sadrı-âli

Sipah

E

Yanya Paşası ile
Mîrî piyâde
1000

Avlonya Paşası ile
Mîrî piyâde
1000

İskenderiye Paşası ile
Mîrî piyâde
1000

F

Diyarbakir vâlisi Ali Paşa cümle eyâleti ve ocak beyleri ile dümdar olmak üzere

(Prut Seferi esnasında Osmanlı Ordusu'na âit bir tertip şekli)

31. Hüdâvendigâr ve Karesî sancakları mutasarrıfı Derviş Paşa'ya buyruldu :

Bin beş-yüz nefer sipah ve silâhdar serden geçdileri ve kapusu halkı ile Cumâde'l-ûlânın on üçüncü salı günü alayını gösterüp ikindi namazından sonra serden geçdileri alup Mehmed Giray Sultan'ın yanına varup icâleten irişüp re'yi üzre hareket ve hizmet eylemeleri için yazılmıştır. 12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).

32. Karaman vâlisine :

İnşaallahü-taalâ işbu Cümâde'l-ûlânın on üçüncü sâlise gecesi Ordû-yı nusret-makrundan üç saat ileri iktiza eden mahâllere karavullar (karakollar) tâyin olunmak muktezi olmağla, imdi eyâlet-i Karaman'ın zû'amâ ve erbâb-ı timârını kethüdânız ile tâyin ve Ordû-yı hümâyûndan üç saat ileriye gönderüp iktiza eden mahâllerine karavullar vaz' ve kadîmden berü ola-geldiğü üzre etraf ve eknafı tefahhus ve teccessüs ve bir ferd attan İnme-meyüp gereği gibi basîret ve intibah üzre hareket ve sabaha değin yerine gündüz karavulcuları varıncaya değin karavul emrinde takayyüd.... Salı günü gündüz karavuluna Tırhala paşası ve Selânik paşası tâyin olunmağla buyruldu yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

33. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

Yanında dâirende mevcûd olan cebe-hâne ve mühimmat-ı sâiresile inşaallahü-taalâ yarınki salı günü nüzûl olunan otak semtine gelüp dâireniz ile konup seftneden ihraç ve tahmil olunacak 7/b cebe-hâne ve mühimmat-ı sâire kalmış ise ocak kethüdasını kifâyet miktarı oda ile alı-koyup bir gün evvel tahmîl ve gelmeleri için muhkem tenbih ve sen dâireniz ile gelüp yarın nüzûl eyliyesin deyü yazılmıştır. 12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).

**34. Bu vech üzre Topçu-başı Ağa'ya dahi buyruldu yazılmıştır :
12. Câ. 1123 (29. VI. 1711).**

Şa'ir kile ve dakik

Tırhala : Keyl (Kile)	Selânik : Keyl	Kengırı, Hüseyin Paşa : Keyl
Şa'ir : 200	Şa'ir : 200	Şa'ir : 200
Dakik : 100	Dakik : 100	Dakik : 100

Kayseriye 200 — 100	Kilis, İbrahim Paşa 50 — 25	Hersek 200 — 100	Üsküb Beyi 50 — 25
Vize Beyi 50 — 25	Derviş Paşa 200 — 100	Şaban Paşa 200 — 100	İlbasan Beyi 50 — 25
	Dukakin, Kurd Paşa 100 — 50		Anadolu 300 — 150
	Yekûn : Şa'ir [Kile] : 2050	Yekûn : dakik [Kile] : 1025	

Defterdar efendiye buyruldu yazılmıştır. 12.Câ. 1123 (29.VI.1711)
Erz ( ) = Piriñç) ve rugan (veya revgan = yağ) için defterdar efendiye buyruldu. 8/a

Yeniçeri		Cebeci	
Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 3000 4000		Erz : Keyl — Rugan : Kıyye 1000 1500	
Topcu		Top arabacıları	
Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 500 750		Piriñç : Keyl : Rugan : Kıyye 200 300	
Sipah		Silâhdar	
Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 500 750		Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 500 750	
Bosna		Rumeli	
Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 300 500		Piriñç : Keyl — Rugan : Kıyye 250 450	

fi. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

35. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

Düşman-ı din ile inşaallahü-taalâ gerek meterise girilür ve gerek cenk ve muhârebeye mübâşeret olunur Dergâh-ı âli cebecilerinin iki bin nefer serden-geçdi ve bin nefer odaluları izzetlû yeniçeri Ağası hazretlerinin sağ tarafına kol tâyin olunmuştur. Re'yi üzre hareket eylemeleri için yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

8/b 36. Topçu-başı Ağa'ya buyruldu :

İnşallahü-taalâ düşman-ı din ile gerek metrise girilür, gerek cenk ve muhârebeye mübâşeret olunur Dergâh-ı âli cebecileri ocağına mühimmat ve topçuları ile otuz top veresüz deyü yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

37. Hersek mutasarrıfı Durmuş Paşa'ya buyruldu :

Kapusu halkı ve mîrî Bosna piyâde levendatı ile düşman-ı din ile gerek metrise girilür ve gerek cenk ve harbe mübâşeret olunur, sol tarafına kol tâyin olunmağla, re'yi üzre hareket eylemeleri için.

38. Topçu-başı Ağa'ya buyruldu :

Bosna Mîrî piyâdesi ile Durmuş Paşa yeniçeri ağasının sol tarafına kol tâyin olunmağla cümle mühimmat ve topçuları ile Durmuş Paşa'ya otuz top veresiz deyü yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

39. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

Sinin-i sâbıkada vâki' sefer-i hümâyûnlarda ola-geldiği üzre Dergâh-ı âlî cebecilerinden iki bin nefer serden-geçdi ve bin nefer odalı tâyin olunmak 9/a lâzım olmağla kadîm ola-geldiği yevmiyye ve terakki ile iki (bin) nefer serden-geçdi ve bin nefer odalı tahrir ve tâyin eyliyesiz deyü yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

40. Cebeci-başı'ya buyruldu :

İnşaallahü-taalâ düşman-ı din ile muharebede kollar tertib olundukda, dâiremiz koluna ve Dergâh-ı âlî yeniçeri ve Rumeli ve Anadolu eyâletleri ve piyâdegân-ı Rumeli ve sâir kollar ne mikdar olur ise, her kola kifayet mikdarı mühimmat ile bir Çorbacı ortası neferâtile tâyin eyliyesiz deyü yazılmıştır. 13. Câ. 1123 (30. VI. 1711).

41. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

İnşaallahü-taalâ düşman-ı din ile muharebede Dergâh-ı âlî cebecilerinden iki bin nefer serden-geçdi ve bin nefer odalı ilerü tâyin olunmakta kollara dahi birer Çorbacı ortası neferâtı ile tâyin olup kusur kalan ortaları neferâtile inşaallahü-taalâ dâirede kalan barut ve mühimmat-ı sâire hıfzı için dâirede alıkoyasız deyü yazılmıştır. 13. Câ. 1223 (30. VI. 1711).

42. Bozok sancağı beyi Süleyman Bey'e buyruldu :

İnşaallahü-taalâ yarınki cuma günü ale's-seher otlukçuların önüne düşüp otluk olan mahalle götürüp ve bir ferdi ileri

salıvermeyüp gereği gibi muhâfaza eyleyüp, her-kes otlukların biçüp hazır ve âmâde oldukta avdet edüp selâmet üzre Ordû-yı hümâyûna getürmekte bezl ve takayyüd eyliyesüz deyü yazılmıştır. ? Câ. 1123 (VI. 1711).

43. Anadolu paşasına buyruldu :

Düşman-ı dîn karib olmağla inşaallahü-taalâ gerek metrise girilür ve gerek muharebeye şürû' olunur tavâif-i askerî memur olduğu kolunu bilüp, avn-i kakk ile düşman-ı dinden ahz-i intikam ve yerinde sâbit kadem olup, gereği gibi takayyüd-i tam ve meks ve gerek yolda giderken ve menzile nüzül eyledikde, herkes tertib olunduğu üzre hareket eylemek muktezi olmağla kapınız halkı ve umûmen eyâletiniz zu'ama ve erbâb-ı timarı ile izzetlû yeniçeri ağası hazretlerinin sağ tarafının nihayetinde Seksuncu-başı Ağa kolunun ardına tâyin ve memur olunmuşsızdır. İmdi, İnşaallahü'r-rahman müretteb ve müsellâh kapınız halkı eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timarı ile ağa-yı müşârünileyhin sağ tarafın nihayetinde Seksuncu-başı Ağa kolunun ardında 10/a gerek metris olsun, gerek alay cengi olsun mahâll-i mezbürda kemâl-i metânet ve istihkâm üzre durup, yerinizde sâbit kadem olup, kapınız halkından ve eyâletiniz askerinden bir ferdi ilerü ve gerü gitmekden men' ve zabt edüp ve bir menzilden bir menzile hareket ve nüzül olundukta dahi Seksuncu-başı Ağa'nın kolunun ardında yürüyüp konup merdâne ve delirâne hareket ve kemal mertebe bu emr-i dinde gayret ve hamiyet ve ihtimam-ı tam edüp hilâfı zuhuruından bi-gayet ihtiraz eyliyesiz deyü yazılmıştır.

44. Vize beyi Hüseyin Bey'e buyruldu :

Hâlâ asâkir-i islâm otların biçmek için adaya yapılan ordunun nihayetindeki köprüleri hıfz ü hirâset eyleyüp mahâll-i mezbûre karib mahâlde konup gereği üzre hıfz ü hirâset eylemek için yazılmıştır. 15. Câ. 1123 (2. VII. 1711).

45. Defterdar Efendî'ye buyruldu :

Rumeli vâlisi tahrir eylediği Rumeli piyâdesi levendâtının kurşun ve barutların veresiz deyü yazılmıştır. 15. Câ. 1123 (2. VII. 1711).

46. Sü-başı ve Ases-başı'ya buyruldu :

Ordû-yı hümâyunun hayvanat lâşesinden tathiri (temizlenmesi) iktiza etmekle imdi tefahhûs ve yoklayup bulunan hayvanat lâşelerinin âhir mahâlle ihraç ve tathir edüp fi-mâba'd dahi hayvanat lâşesi bulunmamak üzere her biriniz ziyade takayyüd eyliyesiz deyü yazılmıştır. 15. Câ. 1123 (2. VII. 1711).

47. Anadolu Beyler-beyisi'ne :

Eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timârından üç dört yüz mikdarı nefer sancaklarından geri kalup uğradıkları kasabât ve kura'da nice türlü taaddî ve fesad eyledikleri ihbar olunmağla, alay gösterip Ordû-yı hümâyûna dühûlünüzden sonra gelenleri tefahhûs ve defter edüp, henüz gelüp dâhil olmıyanların tarafınızdan adam tâyin ve cümlesin getirdüp defter edüp sihhati üzere huzurumuza arz eyleyüp bir ferde himâye ve avn ve te'hirinden bi-gayet ihtiraz eyliyesiz deyü yazılmıştır. 16. Câ. 1123 (3. VII. 1711).
11/a boştur.

11/b — 12/a

A.

48.

Çarhacı
Çerkes Ahmed Paşa
ve
Kürd Bayram-oğlu ⁷

B.

1. Cebeciyan ⁸ : Serden-geçdi, 10 bayrak, top 30.
2. Seksuncu-başı : Serden-geçdi, 10 bayrak, top 25.
3. Haseki Ahmed Ağa : 10 bayrak, top 20.
4. Bosna piyadesi : top 30.
5. Yeniçeri Ağası ⁹ : 10 bayrak, top 40.
6. Haseki Abdullah Ağa : 10 bayrak, top 20.
7. Rumeli Piyâdesi ¹⁰ : top 30.
8. Haseki Salih Ağa : 10 bayrak, top 20.
9. Haseki Kadri Ağa : 10 bayrak, top 20.

⁷ Kürd Bayram-oğlu'nun adı Mehmed Paşa'dır ve Adana beyler-beyisi idi.

⁸ Bu hususda, 33, 35, 36, 39, 41 ve 99 nr. lu buyruclulara bakınız.

⁹ Bu hususda, 4, 51, 69, 84, 93, 104 nr. lu buyruclulara bakınız.

¹⁰ Bu hususda, 51 nr. lu buyrucluya bakınız.

C.

1. Mısırlı ¹¹ : 2. Anadolu Beyler-beyisi ¹², eyâleti ile : 3. Karaman vâlisi Osman Paşa ¹³, eyâleti ile : 4. Haleb vâlisi İbrahim Paşa ¹⁴, eyâleti ile : 5. Durmuş Paşa ¹⁵, Şâban Paşa ¹⁶, Hüseyin Paşa ¹⁷, Boz-ok beyi SüleymanBey ¹⁸ : 6. Bosna vâlisi ¹⁹ eyâleti ile 7. Ohri Paşası ²⁰ ve Kurd Paşa ²¹ : 8. Tırhala Paşası ²², Selânik Paşası ²³ : 9. Rumeli vâlisi ²⁴, eyâleti ile : 10. İktiza ederse Arnavud piyâdesi.

D.

20 Top

a. Silâhdar   b. Hazret-i sadr-ı âli   c. Sipah ²⁵

E.

Yanya Paşası ²⁶ ile
Mirî Piyâde
1000

Avlonya Paşası ²⁷ ile
Mirî piyâde
1000

¹¹ Bak. 79 nr. lu buyruldu.

¹² Bu hususda, 43, 47 ve 112 nr. lu buyrulduya bakınız.

¹³ Bununla ilgili buyruldular için bak, nr. 19 ve 32.

¹⁴ Bununla alâkalı buyruldular için bak, nr. 100, 107, 119.

¹⁵ Bu hususda, 37, 38 ve 106 nr. lu buyruldulara bakınız.

¹⁶ Ankara mutasarrıfı Şâban Paşa ile alâkalı buyruldular için bak, nr. 30 ve 80.

¹⁷ Çankırı mutasarrıfıdır. Bak, 9, 49 ve 116 nr. lu buyruldulara.

¹⁸ Bu hususta 30 ve 42 nr. lu buyruldulara bakınız.

¹⁹ Bosna vâlisi vezîr Ali Paşa'dır. Bak, 5, 7, 10, 17, 22 ve 87 nr. lu buyruldulara.

²⁰ Ohri Paşası, Hüseyin Paşa'dır. Bununla ilgili buyruldular için nr. 54, 59 ve 106 ya bakınız.

²¹ Kurd Paşa, Dukakin paşası olup, adı Mehmed'dir. Bak, nr. 59.

²² Tırhala paşasının adı Mustafa'dır. Bak, 8, 109, 113 nr. lu buyruldulara.

²³ Selânik mutasarrıfı Hasan Paşa'dır. Bak, nr. 80 buyruldu.

²⁴ Rumeli vâlisi Hasan Paşa'dır. Bununla ilgili buyruldular için bak, nr. 16, 23, 55, 57, 80, 82, 90, 101, 102, 121.

²⁵ Bununla ilgili bir buyruldu için bak, nr. 88.

²⁶ Yanya paşası, Mehmed Paşa'dır. Bununla ilgili buyruldular için bak, nr. 73 ve 110.

²⁷ Avlonya paşasının adı Ali Paşa'dır. Bununla alâkalı buyruldular için bak, nr. 72 ve 111.

İskenderiye Beyi ²⁸ ile

Mirî piyâde

1000

F.

Diyarbakir vâlisi Ali Paşa ²⁹ cümle eyâleti ve ocak beyleri ile dümdar olmak üzere.

3/a 49. Kengırı (Çankırı) paşası Hüseyin Paşa'ya buyruldu :

Ordû-yı nûsret-makrundan üç saat ilerü iktiza eden mahâllere karavullar tâyin olunmak muktezi olmağla imdi kapınız halkı ve tâyin olunan Kayseriye mutasarrıfı izzetlû Ebûbekir Paşa ile Ordû-yı hümâyûndan üç saat ileri iktiza eden mahâllere karavullar vaz' ve kadîmden ola-geldiği üzre etraf ve eknâfı tefahhûs ve tecessûs ve gider otlukçu olur ise karavullardan taşra salıvermeyüp inad edenleri ahzedüp ve karavulculardan bir ferd. atdan inmeyüp gereği gibi basiret ve intibah üzre hareket ve akşama değin yerinize gece karavulcuları varıncaya değin karavul emrinde takayyüd-i tam eyliyesiz deyü yazılmıştır. 11. Câ. 1123 (3.VII. 1711).

50. Üçüncü bölüğün Osman Ağa ve İsakçı kadısına ve Mütevellî ve vilâyet âyanına buyruldu :

Sefer-i hümâyûna me'mur tavâif-i askerîden sipah, zû'ama ve erbâb-ı timâr ve sâirlerinden bâzıları henüz köprüden ubûr ve Ordû-yı hümâyûna dâhil olmayup İsakçı'da evlerde ve hâli yerlerde ve havâlilerde kimi çadır ve kimisi evlerde oturup dirliksiz olup bâzı eşya ile kalanlardan ma'da tevâif-i askerî zâbitleri ma'rifeti ile ihraç ve köprüden geçirüp Ordû-yı hümâyûna ilhak edüp inad ve muhâlefet edenler ahz ve dirlikleri âhire 13/b verilüp ve kendüleri ta'zîr ve te'dîb olunmak üzere huzurumuza irsâl ve fi-maba'd dahi gelenleri asla tevakkuf ettirmeyüp köprüden geçirüp Ordû-yı hümâyûna irsâl eyliyesiz deyü yazılmıştır. 16. Câ. 1123 (3. VII. 1711).

²⁸ İskenderiye beyi, Tabir Bey'dir. Bu hususda 70, 74 ve 75 nr. lu buyruclara bakınız.

²⁹ Bak, 78 ve 92 nr. lu buyruclulara.

51. Topçu-başı Ağa'ya buyruldu :

Rumeli Miri piyadesi vezîr-i mükerrerem izzetlû, rif'atlû yeniçeri ağası Yusuf Paşa hazretlerinin sol tarafına kol tâyin olunmağla cümle mühimmat ve topcuları ile zikr olunan Rumeli piyâdesi koluna otuz kıt'a top tâyin ve teslim eyliyesiz (deyü) yazılmıştır. 17. Câ. 1123 (4. VII. 1711).

52. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

İş-bu sefer-i nüsret - makrûn için bundan akdem Dergâh-ı âli Cebecileri tashih-i be-dergâh on bin nefere tekmil olunmak üzere tertib ve ferman olunup İsakçı cisrinden mürûr ve Kartal sahrasına nüzûl olundukda, zikr olunan Cebeci neferâtı tertib ve fermân olunan on bin neferden ezdiyad gelüp, gerü avdet ve ruhsat verilür ise, asâkir-i islâm beyninde nice kıyl-ü kâl ve ihtilâle bâis olup, on bin nefer tertib ve fermân olanlardan ezdiyad gelenler dahi tashih ve be-dergâh olunmasun Ocak zâbitanı arz-ı hâl ve iltimas ve cümlesi münâsib görmelerile, mukaddema tertib ve 14/a ferman olunan on bin neferden ezdiyad gelen cenk ve harb'e yarar tüvanâ yiğitleri men' etmeyüp hizmetde istihdâm eyliyesiz deyü yazılmıştır. 17. Câ. 1123 (4. VII. 1711).

53. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Kırşehirli Sancağı mutasarrıfı Abdülkadir Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 200 : Dakik, Keyl 100.

Teke Sancağı mutasarrıfı Koç Mehmed Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 200 : Dakik, Keyl 100.

Aksaray Sancağı mutasarrıfı İvaz Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 200 : Dakik, Keyl 100.

Ohri Sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 200 : Dakik, Keyl 100.

Yanya Sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 200 : Dakik, Keyl 100.

İzvornik Sancağı beyi İdris Beye'e.

Şa'ir, Keyl 50 : Dakik, Keyl 25.

Yekûn : Şa'ir, Keyl 1050 ; Dakik keyl 525.

17. Câ. 1123 (4. VII. 1711).

54. Ber-vech-i arpalık Ohri sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya buyruldu :

Öümüzde olan köprünün avn-i Hakk ile tâmir ve asâkir-i islâm ile ubûr edinceye değin muhâfazası mühim ve muktezi olmağla imdi kapınız halkı ile kalkup zikr olunan köprünün üzerine varup inşaallahü-taalâ ta'mir olunup asâkir-i nusret me'âsîr ile ubûr oluncaya değin muhâfazası emrinde ziyâde takayyüd ve basîret ve intibah üzre hareket eyliyesiz deyü yazılmıştır. 19. Câ. 1123 (6. VII. 1711).

55. Rumeli pašasına buyruldu :

Prut suyu ile gidecek zahire gemilerini muhâfaza ederek ma'en gitmek üzre Rumeli piyâdesinden on beş bayrak tâyin edesiz deyü yazılmıştır. 19. Câ. 1123 (6. VII. 1711).

56. Hâcegân-ı dîvan ve Hülefâ-i aklâma buyruldu :

Bâ-fermân-ı âli İsakçı'da alıkonulan efendiler dahi çadırları ile kasabadan taşra çıkup cısır başında pašalar olduğu mahâlde anlar dahi ma'en oturular deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

57. Rumeli vâlisi Hasan Paşa'ya buyruldu :

İnşaallahü-taalâ tahririne memur ve Ordû-yı hümâyûna getirülen Mirî Rumeli piyâdesinin düşman-ı din ile gerek metrise girülür ve gerek alay cengi olur, tansif olup üzerlerine hîn-i iktizâda istihdam için birer nişan tâyin ve kendülere tesellüm olunmak iktiza etmeğın, nısfı Ohri sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya ve nısf-ı âhirini Dukakin sancağı mutasarrıfı Kurd Mehmed Paşa'ya teslim eyliyesiz deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

58. Sivas vâlisi Mehmed Paşa'ya buyruldu :

İnşaallahü-taalâ düşman-ı din ile mukabele ve muharebede, kapınız halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timârı ile Çarhacı tâyin 15/a olunmuşsuzdur. Kapınız halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timârı ile kalkup Ordû-yı hümâyûndan bir saat ilerü ve münasib olan mahâlde nüzül edüp, etraf ve eknâfı tefahhus veecessüs edüp, basîret üzere hareket ve bundan sonra yanınıza çarha hizmetine memur olunan paşa ve asker her kim tâyin olunur

ise re'yi rezinin üzre hareket eylemeleri için muhkem tenbih ve yanınıza irsâl olunur memur oldukları Çarhacı'lık emrinde dâmen-i gayreti dermiyan ve avn-i Hakk ile düşman-ı bed-girdardan ahz-i intikama sarf-ı bezl-i himmet edüp me'âsir-i cemile zuhuruna takayyüd eyliyesiz deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

59. Ohri paşası Hüseyin Paşa'ya ve Dukakin paşası Kurd Mehmed Paşa'ya başka başka buyruldu :

Rumeli vâlisi vezîr-i mükerrerrem izzetlû ve rif'atlû Hasan Paşa hazretlerinin tahrîr ve Ordû-yı hümâyûna getirdükleri Rumeli piyâdesinin nısfı inşaallahü-taalâ düşman-ı din ile gerek metrise girilür ve gerek alay cengi olur, hîn-i iktizada istihdam ve senin re'yin üzre hizmetde olmaları için yanına tâyin olunmaları ile 15/b imdi zikrolunan Mîri Rumeli piyâdesinin nısfını yanına alup, seninle ma'en konup, göçüp her ne veçhile hizmete istihdam olunmaları ferman olunur ise levendât-ı mezkûreyi gereği gibi vâki' olan hidemât-ı aliyyede istihdam ve zabt ü rabtları husûsunda ziyâde tekayyüd ve ihtimam eyliyesiz deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

60. Sâbıka Kara-Hisar-ı Şarkî sancağına mutasarrıf olan Bostancı-baş Mustafa Paşa'ya buyruldu :

İsakçı köprüsünün berü tarafında meks ve avn-i Hakk ile muhâfazası ehem olmağın Han-çırağı Ali Paşa ve Topal Osman Paşa ve sâbıka Balıkesri mutasarrıfı İbrahim Bey ve Arab Ali Bey ve Kavala sancağından ma'zûl Yusuf Bey memur olmaları ile sen Baş-buğ olup inşaallahü-taalâ ale'l-ittifak köprü-yi merkumun bu tarafında muhâfaza ve hirâset emrinde dikkat-i tam ve sa'y-i ihtimam edüp Allahü-taalâ hıfz eyliye, hilâfından hazer eyliyesiz deyü yazılmıştır.

Cümleye başka başka buyruldu yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

61. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Sultan-önü sancağı mutasarrıfı Fazlı Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 80 : Dakik Keyl 30

Akşehir sancağı beyler-beyisi Kurd Mehmed Bey'e.

Şa'ir, Keyl 50 : Dakik, Keyl 30 yazılmıştır. 20. Câ. 1123

(7. VII. 1711).

62. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Yenişehir mutasarrıfı Acem Mustafa Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 100 : Dakik, Keyl 50.

İç-il sancağı mutasarrıfı Abdülgafûr Paşa'ya.

Şa'ir, Keyl 50 : Dakik, Keyl 100 yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

63. Sivas vâlisi Mehmed Paşa hazretlerine buyruldu :

Kapunuz halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timâr-ı ve mîr-i mîran ve mîr-i livâları ile Çarhacı tâyin ve Ordû-yı hümâyûndan ilerü münâsib olan mahâlle nüzûlünüz ferman olunmuş idi. Dergâh-ı âlî yeniçerileri ocağından ilerüde münâsib olan mahâlle nüzûl olundukda beher-hâl ordunuzdan dahi ilerü karavul iktiza eden mahâllere gecelerde ve gündüzlerde dahi esnâ-yi rahda etraf ve eknafa ve ilerüce karavullar tâyin ve tefahhûs ve teçessüs olunmak muktezi olmağla inşallahü-taalâ her gece eyâletiniz askerinden ve yanınıza tâyin olunan paşalar ve beylerden eğer gecelerde ve eğer gündüzlerde müstevfa (dolgun) karavullar tâyin ve fi-mâba'd fermâna muntazır olmayup kemâl mertebe basîret ve intibah üzere hareket eyleyeler deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

64. Ber-vech-i arpalık Teke sancağı mutasarrıfı Koç Mehmed Paşa'ya buyruldu :

Sivas vâlisi vezîr-i mükerrem izzetlû ve rif'atlû Mehmed Paşa hazretleri Çarhacı tâyin olup sen dahi kapun halkı ile vezîr-i müşârûn-ileyhin yanına Çarha hizmetine memur olmuşundur. İmdi kapun halkı ile bu saat kalkup müşârûnileyh hazretlerinin yanına varup, ma'en kalkup konup re'y-i rezinleri üzere gerek Çarha hizmetinde ve gerek sâir vâki' olan hidemât-ı aliyyede bezl-i mechûd edüp hilâfından ihtiraz eyliyesiz deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

- a. Aksaray sancağı mutasarrıfı İvaz Paşa.
- b. Niğde sancağı mutasarrıfı Bekir Paşa.
- c. Kayseriye sancağı mutasarrıfı Bekir Paşa.
- d. Kırşehir sancağı mutasarrıfı Abdülkadir Paşa.
- e. İç-il sancağı mutasarrıfı Abdülgafûr Paşa.

- f. Üsküb sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa.
- g. Akşehir sancağı beyi Kurd Mehmed Bey.
- h. Koca-ili sancağı beyi Sadık Mehmed Bey.

Bu zikr olunan paşa ve beylere dahi bâlâda zikr olunduğu üzere başka başka buyruldu tahrîr olunup Çarha hizmetine memuriyetleri üzere yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

65. Çavuş-başı Ağa'ya buyruldu :

Hâlen gelen diller için mu'temed-i aleyh çavuşlar tâyin ve Tolça (طولچه) kal'asında kal'a-bend eylemeleri için yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

66. Tolcı kal'ası dizdarına buyruldu :

Tolcı (طولجي) kal'ası dizdarı çavuş ma'rifeti ile varan dilleri muhkem zabt edesiz deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

67. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Mîrî zahîre nakli için her kazadan ne mikdar araba bâ-fermân-ı âlî matlûb olunup ve ne mikdarı gelmiştir ve öteden berü ve her araba sekiz yüz vakiyye (okka) yük tahmil olunâ gelmiştir. Minvâl-i meşrûh üzere hilâf olunmayup sıhhati ve hakikatı üzere ilâm eylemeleri için yazılmıştır.

68. Çavuş-başı Ağa'ya buyruldu :

Beher kazadan ücretile taraf-ı mîrîden tutulan arabalar sekizer yüz vakiyye yük tahmil olunmak muayyen olmağla, hâlen tâyin olunan arabacı müceddeden arabalar yapıdırır imiş. Yapırdığı arabanın birisile arabacı başıya çavuş tâyin edüp cîsr başından huzurumuza ihzar ederiz deyü yazılmıştır. 20. Câ. 1123 (7. VII. 1711).

69. Yeniçeri Ağası hazretlerine buyruldu :

İsakçı köprüsünün avn-i Hakk ile muhâfazası ziyade piyâdeye muhtac olmağla iki üç güne değin serdarlardan gerüden gelenlerden üç yüz nefer yeniçeri serdarları ile muhâfazasına tâyin edüp, mektublar tahrîr ve muhkem tenbih eyliyesiz deyü yazılmıştır.

70. İskenderiye sancağı beyi Tahir Bey'e buyruldu :

Kapun halkı ve yanında olan bin nefer mîrî piyâde ile İsakçı köprüsünün berü yakasında avn-i Hakk ile muhâfazasına memûr ve paşalar ve beylere Baş-buğ tâyin olunan sâbıka Kara-hisar-ı Şarkî mutasarrıfı Mustafa Paşa'nın re'yi üzere hareket ve İsakçı ve Kartal karyesi kurbünde olan köprülerin muhâfazasında ihtimam eylemeleri için yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

71. Çavuş-başı Ağa'ya buyruldu :

Boğdan beyi Kantemir-oğlu'nun itba'larından İstanbul'lu Karaca Yörgakî tercümanı ve İstefanî Topâlî ve Yanâkî Mavrîdî İstanbûlî zimmîleri İsakçı'da oturmak üzere yarar kefillerin alup ve akçadan maada eşyaların dahi teslim ettirdüp, kefilleri olmadığı hâlde kal'a (da) alıkoyasız deyü buyruldu yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

18/a 72. Defterdar Efendî'ye buyruldu :

Avlonya paşası Ali Paşa'nın çadırların ve sâir levâzımları her ne ise bugün görüp inşaallahü-taalâ yarın bunda meks edüp, Cuma' günü Ordû-yı hümâyûna mülhak üzre tenbih edesiz deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

73. Defterdar Efendî'ye buyruldu :

Yanya paşası Mehmed Paşa'nın tahrîr ettiği bin nefer mîrî piyâde levendatlarına mü'tad üzre barut ve kurşunların veresüz deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

74. İskenderiye beyi Tahir Bey'e buyruldu :

Tahrir eylediğin mîrî bin nefer piyâde ile İsakçı köprüsü ve Kartal karyesi köprüsünün muhâfazasında olmak üzere tâyin ferman olunmuş idi. Kapun halkı ile Ordû-yı hümâyûnda olman muktezi olmağla, zikr olunan piyâdeler üzerine adamın İslâm Ağa'yı tâyin ve Baş-buğ olan sâbıka Kara-hisar-ı Şarkî mutasarrıfı izzetlû Mustafa Paşa'nın yanında alıkoyup re'yi üzere hareket ve zikr olunan köprülerin muhâfazasında takayyüd-i tam eylemeleri için muhkem tenbih edüp sen kapun halkı ile Ordû-yı hümâyûna gelesin deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

75. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Tahir Bey'in tahrîr ve getirdiği bin nefer mirî Arnavud piyâdesi İsakçı köprüsünün muhâfazasına tâyin olunmağla çadır ve çerke ve mühimmat-ı sâire ve ta'yinatların ve mu'tad üzre barut ve kurşunların veresiz deyü yazılmıştır. 21. Câ. 1123 (8. VII. 1711).

76. Kapıcı-başı Osman Ağa'ya buyruldu :

Asitâne-i saadetden Na'l-Kıran'ın nâmına nâme resânı ile İsakçı'ya vusûlünü ilâm eylemişsiz. İmdi zikr olunan nâme resânı olup Bender'e götürüp Bender muhâfazasında olup, Özi vâlisi olan vezîr-i mükerrerem izzetlû rif'atlû Mehmed Paşa hazretlerine teslim edüp ba'de't-teslim kendin gelüp Ordû-yı hümâyûna mülâkî olasin deyü yazılmıştır. 22. Câ. 1123 (9. VII. 1711).

77. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Avlonya mutasarrıfı Ali Paşa'nın yanında olan mirî bin nefer piyâdenin ferman olunduğu üzere çadır ve mühimmat-ı sâiresin verüp düşman-ı din karib olduğu haberi gelmekle cum'a günü Ordû-yı hümâyûna mülhak olmak üzere gönderüp sen dahi memûrunu teknil edüp gelesiz deyü yazılmıştır. 22. Câ. 1123 (9. VII. 1711).

19/a 78. Diyarbekir vâlisi Ali Paşa'ya buyruldu :

Düşman-ı din karib olup inşaallahü-taalâ ahz-i intikam için muhârebe olunmak mukarrer olup, kapunuz halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timarı ve hükûmet ve elviye beyleri ve sâir yanınızda bulunan tevâif-i askerî ile inşaallahü-taalâ yarınki Cuma günü Ordû-yı hümâyûna mülhak olmanız iktiza etmekle imdi bi-eyyihâl kapunuz halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timarı ve hükûmet ve elviye beyleri ve sâir tevâif-i askerî ile yevm-i mezbûrda gelüp Ordû-yı hümâyûna dâhil olup sâir vakta kıyas ile tevakkuf etmiyesiz deyü yazılmıştır. 22. Câ. 1123 (9. VII. 1711).

79. Kapıcı-başı Mustafa Ağa'ya buyruldu :

Düşman-ı din karib olup muharebe olunmak mukarrer olmağla Mısır askerinin ber-vech-i müsaraat. Ordû-yı hümâyûna mülhak olmaları muktezi olmağla olur olmaz ağırlıkların İsakçı'da alıkoyup sâir vakta kıyas etmeyüp ta'cil ale't-ta'cil bir saat evvel Mısır askeri ile gelesiz deyü yazılmıştır. 22. Câ. 1123 (9. VII. 1711).

80. Rumeli vâlisi Hasan Paşa'ya buyruldu :

Düşman-ı dinden bir mikdar kefare-i menhûsası ayrılıp ne mahâlle gittiği ma'lûm olmayup ancak Prut suyuna değin ihtiyâten Çarhacı 19/b tâyin olunan vezir Mehmed Paşa hazretlerinin yanına bir mikdar asker tedârik olunmak muktezi olmağla imdi kapunuz halkı ve eyâletiniz zu'ama ve erbâb-ı timârî ile bugün kalkup müşârünileyh Mehmed Paşa hazretlerinin yanına varup, ittifak ve ittihad ile basiret ve intibah üzere hareket ve me'âsir-i cemîle zuhûruna bez-i sarf-ı himmet edesiz deyü yazılmıştır. 22. Câ. 1123 (9. VII. 1711).

a) Kengırı mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya

b) Selânîk mutasarrıfı Hasan Paşa'ya.

c) Ankara mutasarrıfı Şâban Paşa'ya karavul için, Cuma günü buyruldu yazılmıştır. 23. Câ. 1123 (10. VII. 1711).

81. İsakçı cisri muhâfızı Mustafa Paşa ve Haseki Ali Ağa'ya buyruldu :

Düşman-ı din karib olup muharebe vakti karib ve muayyen olmağla, İsakçı'da ve kasabasında ve berü yakasında olan tevâif-i askerîden yeniçeri ve sipah ve cebeci ve topçu ve gayri bir saat evvel Ordû-yı hümâyûna erişmeleri muktezi, cümlesini ihraç ve bir saat evvel Ordû-yı hümâyûna irsâl ve bundan sonra gelecek paşalar ve sipah ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve sâir askerî tâifesini kat'a eğlendirmeyüp bir-an evvel gönderüp ve İsakçı ve Kartal cisirleri avn-i Hakk ile muhâfaza ve fi-mâba'd fermansız bir ferdi salıvermeyüp men' eyliyesiz deyü yazılmıştır. 23. Câ. 1123 (10. VII. 1711).

20 a 82. Rumeli vâlisine buyruldu :

İnşaallahü-taalâ akşamna mazından sonra Ordû-yı hümâyûn ile Yeniçeri ağası nüzûl ettiği mahâlle azîmet mukarrer olmağla kapunuz halkı ile ve eyaletiniz askeri ile Ordû-yı hümâyûnun ardından sağ tarafını mahâll-i merkuma nüzûl oluncaya değin muhâfaza ve etrafı tefahhûs ve teccessüs ve basiret üzere hareket eylemek için yazılmıştır. 25. Câ. 1123 (12. VII. 1711).

83. Sivas vâlisine buyruldu :

Kapunuz halkı ve eyâletiniz askeri yanınızda memur mîr-i mîran ve mîr-i livâlar ile ve Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin nüzûl ettiği mahâlden ilerü bu gece münâsib olan mahâlle varup ilerisünü ve sağ tarafını avn-i Hakk ile muhâfaza ve gerek kendiniz ve eyâletiniz ve sâir askeriden bir ferd atdan inmeyüp sabaha değin muhâfaza ve etrafı tecessüs ve basiret üzre hareket eylemesi için yazılmıştır. 25. Câ, 1123 (12. VII. 1711).

84. Yeniçeri Ağası'na buyruldu :

Sehven yol yanılıp Prut kenarına nüzûl olunmağla akşamdan sonra Ordû-yı hümâyûn ile hareket ve varılmak tasdim olunmuş idi ; ancak iki ordu gecede biri-birlerine varmak münâsib görülmemekle inşaallahü-taalâ ale's-sabah dâhil olunur cümle zâbitânı cem' ve uyumayup bir hoş muhâfaza eyliyesiz deyü yazılmıştır. 25. Câ. 1123 (12. VII. 1711).

20/b 85. Eyyüb Paşa'ya buyruldu :

Ordû-yı hümâyûndan yeniçeri ordusuna varınca, nehr-i Prut'un üç geçidi olup Boğdanlu eşkıyasından mazarratları def'i için Şayka ve Kanca-baş kayıkları tâyin ve askerin ardı kesilinceye değin muhâfaza eyliyesin deyü yazılmıştır. 23. Câ. 1123 (12. VII. 1711).

86. Tuna Kapudanı Eyyüb Paşa'ya buyruldu :

Zehâir ile meskûn olan sefâini inşaallahü taalâ yarınki gün Ordû-yı hümâyûn ile nüzûl olunacak menzile iriştirmeğe kemâl-i takayyüd eyleyüp ve Ordû-yı hümâyûn nüzûl eyliyeceği mahâl hâlâ Dergâh-ı âlî yeniçeri ağası vezîr-i mükerrerem izzetlü rif'atlı Yusuf Paşa hazretlerinin bugün nüzûl eylediği mahâl olmağla ol menzilden bu mahâlle gelince nehr-i Prut'un karşı Boğdan yakasından üç geçidi olup, Boğdanlı eşkıyası zikr olunan geçidlerden ve bâzı küçük çernikler (چرنیکلر) ile dil ahzi için beri cânibe ubür etmek ihtimâli melhûz olmağın, imdi gerek geçitlerden ve gerek çernikler ile ol makûle Boğdanlı eşkıyası beri yakaya geçmek ihtimâli olur ise âlâ-eyy-i hâl ahz ve ele getürmek üzre geçitlere kifâyet mıkdarı Şayka ve Kanca-baş kayıkları tâyin eyliyesin deyü yazılmıştır. 25. Câ. 1123 (12. VII. 1711).

21/a 87. Bosna vâlisi vezîr-i mükerrer Ali Paşa'ya buyruldu :

Asitâne-i saadet tarafından Dergâh-ı âli kapucu-başlılarından Osman Ağa ile Ordû-yı hümâyûna dâhil olan Na'l-Kıran'ın nâmeresânı Bender'e irsâl olunmak iktiza etmeğın eyâletiniz askerinden elli nefer güzîde ve tûvâna adam tâyin ve mûmâileyh Osman Ağa ile Bender'e götürüp Bender'de asâkir-i islâma Baş-buğ olan vezîr-i mükerrer izzetlû rif'atlû Mehmed Paşa hazretlerine teslim ve yollarda basiret ve intibah üzre hareket ve ba'de't-teslim bir saat evvel Ordû-yı hümâyûna irişmeleri için muhkem tenbih eyliyesiz deyü yazılmıştır. 26. Câ. 1123 (13. VII. 1711).

88. Sipahiler Ağası'na buyruldu :

Reâyanın evleri ihrak ve ekinleri biçilüp teaddi olunmağla her ocakdan birer çavuş alup varup ol-makuleleri ahz ve te'dîb için zâbitlerine teslim eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

89. Tuna Kapudanı Eyyüb Paşa'ya buyruldu :

Nehr-i Prut'un karşısına sefâin ile nüzûlünüzde evler ihrak olunup karşı yakada âher asker olmayup sefâin ricâlinden olmağla her kim ise bi-eyy-i hâl ahz ve huzurumuza ihzar edüp min ba'de hâneler yakmayup reâyaya ubûr edenleri men' ve memnu' olmayanları ahz ve huzurumuza ihzar eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

90. Rumeli vâlisine buyruldu :

Eyâletiniz askerinden bâzıları reâyanın hânelerini ihrak ve ekinlerini biçüp teaddi etmelerile cümle alay beylerine tenbih ve men' edüp fukaraya teaddi ettirmiyesüz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

91. Delvine sancağı mutasarrıfı Arslan Paşa'ya :

İsakçı cisri muhâfazasında Baş-buğ tâyin olunan Kara-hisar-ı Şarkî paşası Mustafa Paşa'nın yanına kapun halkı ile cisir muhâfazasına memur olmuştundur. Re'yi üzre hareket ve cisir-i merkumu avn-i Hakk ile muhâfaza emrinde ihtimam eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

92. Diyarbekir vâlisine buyruldu :

Sefer-i hümâyûna me'mur askeri tâifesi tâmü's-silâh olup bâ-husûs eyâlet askeri dahi tâmü's-silâh olmak üzere ferman olunmuş iken ekserinin tüfenk ve mızrağı olmamağla timarları ve isimleri ile tahrir ve defter eyliyesiz. Ve'l-hâsıl mezbûrların reâyadan farkı olmamağla yine reâya zümresine ilhak olunmak üzere sıhhati ile defterin irsâl eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

93. Yeniçeri Ağası'na buyruldu :

Yeniçeri tâifesinden bâzıları reâyanın evlerin ihrak ve ekinlerin biçüp teaddi ettikleri istima' olunup düşman-ı din ile muharebe ve mukatele karib olup perâkende ve perişan olmaları münâsib olmayup herkes dâiresinde odalarında mevcûd bulunup reâyamn evleri ihrak ve ekinleri biçilmemek üzere cümle zâbitâna tenbih eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

94. Müteferrika başı Mehmed Ağa'ya buyruldu :

Bundan akdem vâki' olan sefer-i hümâyûnlarda Ordû-yı nusret-makrunun etrafına araba çekilüp araba ile muhâfaza olunur idi. 22/a. Bu sené-i mubarekede dahi üslûb-ı sâbık üzere her menzîlne nüzûl olundukda Ordû-yı nusret-makrunun her ne kadar araba var ise cümlesin Arabacı başı ma'rifeti ile cem' ve gereği gibi muhâfaza olunmak üzere etrafına çeküp hirâset ettirmeye memur olunmuşundur. İmdi yanına tâyin olunanlar ile her menzile nüzûl olundukda Ordû-yı nusret-makrunun cümle etrafını gereği gibi arabalar çeküp husûs-ı mezbûrda takayyüd ve ihtimam ve bezl-i kudret-ü sa'yi edesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

95. Mar'aş sancağı alay-beyisine buyruldu :

Anteb (Ayıntab) ve Malatya sancakları toplar hizmetine tâyin olunmağla bunlardan maada eyâlet-i Mar'aş'ın alay-beyleri ve umûmen zû'ama ve erbâb-ı timârî ile Çarha hizmetine memur olmuşsunuzdur. İmdi bir ferdi bayrağımızdan ayırmayup cümleliz çarhacı olan Sivas vâlisi vezîr-i mükerrerem izzetlû ve rif'atlû Mehmed Paşa hazretlerinin re'y-i sevabları üzere hareket ve ma'en konup ve göçüp çarhacılık hizmetinde bezl-i kudret edüp hilâfı zuhûrundan bi-gayet ihtiraz eyliyesiz deyü yazılmıştır. 27. Câ. 1123 (14. VII. 1711).

96. Baş-buğ olan Koç Mehmed Paşa'ya :

Hendek menzilinde meks üzere olan mîrî zahîre sefinelerinden nehr-i Prut ile Ordû-yı hümâyûn tarafına sefâin gönderildikde yanlarınca gitmek üzere karadan dahi kifâyet mikdarı bayrak ve adamlar tâyin ve kezâlik yine mahâll-i mezbûrdan arabalara tahmil olan zehâirin ve İsakçı tarafından zahîre ile gelen arabaların yanlarına dahi bayrak ve 22/b kifâyet mikdarı adamlar tâyin ve hıfz ü hirâset ederek Ordû-yı hümâyûna irsâl ve isâlinde ziyâde dikkat-ı tam eyliyesiz deyü yazılmıştır. 28. Câ. 1123 (15. VII. 1711).

97. Hendek menzilinde nehr-i Prut'da meks üzere olan nehr-i Tuna donanması ve zehâir sefinelerinin hıfz u hirâseti mühim ve muktezî olmağla mahâll-i mezkûra varup sefâin-i merkumenin nehr-i Tuna kapudanı Eyyüb Paşa ile maiyyet ve ittifak üzere keyd ü mekr-i a'dâdan gereği gibi hıfz u hirâset hizmetinde olup kemâl-i basîret ve intibah üzere hareket eyliyesiz deyü yazılmıştır. 28. Câ. 1123 (15. VII. 1711).

98. Eyyüb Paşa'ya buyruldu :

Nehr-i Tuna donanması ile zahîre sefineleri Hendek menzili kurbünde olan karye yanında meks ve karar etmek üzere olup sefâinin ve gerek ol havâlinin hıfz u hirâseti için Teke sancağı mutasarrıfı Koç Mehmed Paşa Baş-buğ tâyin ve sâiri dahi memur olmaları ile sen dahi yanında olan Tuna donanması ve Kanca-baş sefineleri ile mahâll-i mezkûreda meks edüp mîrî Fülîka ve üstü-açık Tombaz ve gerek zehâir sefinelerin yanına cem' ve hıfz edüp zahîreleri ihrac oldukça yine tahmil için İsakçı'ya irsâl ve zahîre getirdüp arabalar gönderildikçe tahmil ve pey-der-pey Ordû-yı hümâyûna irsâl ettirilmekte ikdam ve ihtimam eyliyesiz deyü yazılmıştır. 28. Câ. 1123 (15. VII. 1711).

99. Cebeci-başı Ağa'ya buyruldu :

23/a İnşaallahü-taalâ iş-bu Cemâziyülâhire'nin guresi perşembe günü düşman-ı dinden ahz-ı intikam için hareket ve azîmet mukarrer olmağla Dergâh-ı âlî yeniçerileri ağası vezîr-i mükerrer izzetlü rif'atlı Yusuf Paşa hazretlerinin sağ tarafında Seksuncu-başı Ağa kolunun üst tarafına Dergâh-ı âlî cebecilerinden bin nefer odalu ve cebeci serden-geçdileri ile Seksuncu-başı Ağa ile Mısır askeri

mâ-beyni mahâlde tâyin olunan kolunda yürüyüp konup vâki' olan hidemât-ı aliyyede mecd ü sâ'î olasız deyü yazılmıştır. Selh-i Câ. 1123 (16. VII. 1711).

100. Haleb vâlisi İbrahim Paşa'ya buyruldu :

Kapunuz halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timârı ile asâkir-i nusret-me'âsire dümdar nasb ve tâyin olunmuşsuzdur. İmdi inşaallahü-taalâ tertib olunduğu üzere ibtida Çarhacı vezîr-i mükerrerem izzetlû ve rif'atlı Sivas vâlisi Mehmed Paşa hazretleri ve ondan sonra Yeniçeri ocağı ve sağ ve sol kolları ile ve andan sonra sancak şerif ile hareket ve azîmet olundukda nısf saat sonra ağırlık yürüyüp ağırlığın ardı kesildikten sonra siz dahi kalkup etraf ve eknâfınızı yoklatup ağırlıktan ve hasta (ve) gerü kalandan bir ferd alıkoymayup menzile irişdirüp gereği gibi dümdarlık emrinde mecd ü sâ'î olasız deyü yazılmıştır. Selh-i Câ. 1123 (16. VII. 1711).

23/b 101. Rumeli vâlisine buyruldu :

İnşaallahü-taalâ iş-bu Cemâziyelâhire'nin guresi perşembe günü düşman-ı dinden ahz-i intikam için hareket ve azîmet mukarrer olmağla Dergâh-ı âlî yeniçerileri ağası vezîr-i mükerrerem izzetlû ve rif'atlı Yusuf Paşa hazretlerinin sol kolu nihâyetinde kapunuz halkı ve eyâletiniz zû'ama ve erbâb-ı timarı ile bundan akdem ferman olunduğu üzre Haseki Kadri Ağa kolunun ardında yürüyüp konup ferman-ı sâbık üzre vâki' olan hidemât-ı aliyyede mecd ü sâ'î olup me'âsir-i cemîle zuhûruna sa'î eyliyesüz deyü yazılmıştır. Selh-i Câ. 1123 (16. VII. 1711).

102. Rûmeli vâlisine buyruldu :

Nehr-i Prut'da ilerü menzilde sökülecek değirmen bendine adam tâyin olunmağla Alaca-hisar sancağı erbâb-ı timarını mahâll-i mez-bûra tâyin eyliyesüz deyü yazılmıştır. Gurre-i C. 1123 (17. VII. 1711).

100. Haleb vâlisi İbrahim Paşa'ya buyruldu :

Düşman-ı dinin tabur-ı menhûsası nehr-i Prut'ı karşı yakaya mürûr ve sen kapun halkı ikiyüz nefer adamın ile tâyin olunan on bin mikdarı askere Baş-buğ tâyin olunmanla tâyin olunan

asker ile kalkup nehr-i Prut'ı ubûr ve düşman-ı dînin tabur-ı makhurunu tâkib ve avn-i Hakk ile her ne vechile olur ise olsun îsâl-i mazarrat edüp me'âsir-i cemîle zuhuruna sâ'î ve ihtimam eyliyesiz deyü yazılmıştır.

24/a 104. Yeniçeri Ağası'na buyruldu :

Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden süvârî serden-geçdi : neferen 400; Ser-çeşmeden : neferen 1000 ; Bizim taraflardan : neferen 50 ; Deli ve Beşlüyan'dan : neferen 300 ; Rumeli ve Anadolu cebelüleri ile Ömer Bey kendisi : neferen 500 ; Boz-ok beyi Süleyman Bey kendüsü : neferen 150 ; Prizrin beyi Ahmed Bey kendüsü : neferen 150 ; İç-il paşası Abdülgafur Paşa : neferen 200 ; Bosna eyâletinden : neferen 500 ; Anadolu eyâletinden : neferen 1000 , Rumeli eyâletinden : neferen 1000 ; Karaman eyâletinden : neferen 500 ; Salih Paşa : neferen 200 ; yekûn 9700.

105. Hüdâvendigâr paşası Derviş Mehmed Paşa kapusu halkı ve yanında olan Sipah ve Silâhdar serden-geçdileri ile bu cümle 9700 adama Baş-buğ olmak üzere Sâlih Paşa'ya yazılmıştır. Fi Gurre-i C. 1123 (17. VII. 1711).

106. Köprü kurulacak mahâlde Bosna piyâdesile Durmuş Paşa'ya ve Ohri ve Dukakin paşalarına piyâdeleri ile mahâll-i mezbûra tâyin olunmuşuzdur. Fi. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

107. Haleb vâlisine buyruldu :

Falcı geçidi için muhâfaza olunmak üzere yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

108. Rumeli vâlisine buyruldu :

Topları sepetleri ve hizmetinde olmak üzere sancak ba'dehu ve kendüsü deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

109. Tırhala paşası Mustafa Paşa'ya buyruldu :

Yanına tâyin olunan Mar'aş alaybeyleri ve zû'ama ve erbâb-ı timarı ile inşaallahü-taalâ bina olunacak diğer köprünün başında olan bataklığı doldurup düzleyüp gereği gibi tathir ve tevsî' eyliyesiz deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

110. Yanya paşasına buyruldu :

Diğer inşâ olunacak köprünün muhâfazası için kapusu halkı ve bin nefer mîrî piyâde ile muhâfazası için yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

111. Avlonya paşasına buyruldu :

Kapusu halkı ve bin nefer mîrî piyâdesile cîsr-i merkuma me'mur. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

112. Anadolu Beyler-beyine buyruldu :

Zikr olunan köprü hizmetinde olmak üzere toplar hizmeti için dört sancak tâyin edesiz deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

113. Trhala paşası Mustafa Paşa'ya buyruldu :

Mar'aş alay-beyileri ve zû'ama ve erbâb-ı timarı yanına tâyin olunmağla hizmetde istihdam eyliyesiz deyü. 3.C.1123(19.VII.1711).

114. Niğbolu mutasarrıfı Salih Paşa'ya buyruldu :

Serden-geçdileri cem' ve bir mahâlle koyuvermemeleri için yazıldı. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

115. Han hazretlerine :

Bin aded mızrak verilmek için yazıldı. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

116. Kengiri paşası Hüseyin Paşa'ya buyruldu :

Dümdar Haleb vâlisi İbrahim Paşa'nın bu gece yanında karavul eyliyesiz deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

117. Sarı-çekiz karyesi Boğdan reâyası Tomara-ova'da iskân eylemeleri için yazıldı. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

118. Hüdâvendigâr paşası Derviş Paşa'ya buyruldu :

Bender'den gelen Ali Paşa yanlarında olan Sipah ve Silâhdar serden-geçdileri ve Beşlü Ağası ve Deli-başı ve ikinci Abdullah Bölük-başı ve eyâlet alay-beyileri Sâlih Paşa'nın re'yi üzere hareket eylemeleri için yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

119. Bu gece Abdülkadir Paşa ve İvaz Paşa Haleb vâlisinin yanına tâyin ve tâyin edildiği mahâlde karavul eylemek üzere başka başka yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

120. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Tonbazlar ve humbaralar öküzleri ve sürücülere olmamağla henüz gelmemekle bi'n-nefs varup bir saat evvel getüresin deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

121. Rumeli vâlisine buyruldu :

Nehr-i Prut üzere inşâ olunan cisr yanında bir köprü dahi iktiza etmekle Rumeli sancaklarından iki sancak irsâl etmek için yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

122. Sipahiler Ağası'na ve Silâhdar Ağası'na buyruldu :

Bender'den gelen Sipah ve Silâhdar terakkîlûları ve serdengeçdileri Hân-ı âlî-şan hazretlerinin yanlarına memur olmaları ile berü yakadan Hân-ı müşârü'n-ileyhe gitmek üzere hazır ve âmâde eyleyüb haber vardıkda gönderesiz deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

123. Topcu-başı Ağa'ya buyruldu :

Yukarı köprü için tâyin olunan on kıt'a şâhî topları Tatar Salih Paşa'ya gönderesüz deyü yazılmıştır.

124. Defterdar Efendi'ye buyruldu :

Tahtar Salih Paşa'ya tâyin olunan on kıt'a topların mühimmat ve cebehânesin tahmil için beş Serem (= سرم) arabası viresüz deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

125. Sivas vâlisi Mehmed Paşa'ya ve Diyarbekir vâlisi Ali Paşa'ya buyruldu :

İlerü giden askere îânet ve müzâheret eyleyüp, ba'de'l-asr ardın alup refâh-ı hâl ile sürüp götüreler deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

26/a 126. Sivas vâlisine ve Diyarbekir vâlisine ve Salih Paşa'ya :

Küffardan alınan topları alup gayri tevakkuffa cevaz göstermeyüp askeri sürüp ba'de'l-asr Ordû-yı hümâyûna mülâkî olasız deyü yazılmıştır. 3. C. 1123 (19. VII. 1711).

127. Haleb vâlisi İbrahim Paşa'ya buyruldu :

İnşaallahü-taalâ işbu Cemâziyü'l-âhirin beşinci pazartesi günü nehr-i Prut üzerine inşâ olunan cisirlerden karşı yakaya ubûr olunmak mukarrer olmağla inşaallahü-taalâ cenk erbabı olan asâkir-i nusret-me'asir ile cisr-i merkumdan cümle ubûr olunup tamam olmadıkça ağırlık gitmeyüp men' olunmak muktezi olmağın, imdi gerek piyâde ve gerek süvâri umumen cenge lâzım olanlar mürûr ve ubûr etmedikce ağırlığı salıvermeyüp muhâfaza ve cümle ubûr olunup tamam olduktan sonra ağırlığı tamamen geçirüp ardın alup memur olduğunuz vech üzre dümdarlık hizmetinde mecd ü sâ'î olup bi-tevfiki'l-lâhî taalâ gereği gibi muhâfaza ve askerinden ilerü ve bir ağırlık geçirmeyüp sâlimen nüzûl olunan mahâlle iriştirmekte ziyâde gayret ve hamiyet eyliyeler deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

128. Topcu-başı Ağa'ya buyruldu :

Cemâziyü'l-âhirin beşinci günü Prut üzerinden olan cisirlerden ubûr olunmak muktezi olmağla cisirler تنها iken bu gece Balyemez ve sâir kebir topları geçiresiz deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

26/b 129. Yeniçeri ağası vezîr-i mükerrerem Yusuf Paşa hazretlerine :

Zikr olunan topların geçirilmesinde kemâl-i sâ'î ve takayyüd ve îânet eyliyesiz deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

130. Anadolu beyler-beyisine ve Rumeli vâlisine başka başka buyruldu :

Balyemez ve sâir kebir topların cisirden geçirilmekte ve menzile varınca müntehab eyâletleriniz sancaklarından ikişer sancak tâyin eyliyesiz deyü yazılmıştır. 4. C. 1123 (20. VII. 1711).

131. Tırhala sancağı mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya buyruldu :

Devlet-i aliyye beyninde Moskov çarı ile bu def'a vüsûk ve uhûd ile talepleri olan müsâlâhada karar verilen mevadd mucibince tarafeynden temessükler alınup verilmekle bundan akdem kable'l-müsâlâha İbrâil ve Kalas taraflarına giden ma'lûmü'l-mikdar Moskovlu'nun âminen ve sâlimen Çarın taburuna mülhak ve mülâkî olmaları için Ordû-yı hümâyûn-ı nusret-makrunda rehin olmak üzere memûren kalan kañçılar (= elçi) iltimas etmekle imdi mesfûrların tarafından tâyin olunan adamları ile sen dahi memur olmuştundur. Ağırılığın Ordû-yı hümâyûnda kalup salt (ملت) ve sebükbar kapun halkı ile varup mesfurların buldukları mahâlden âminen selâmeti mahâlline isâl ve hilâf-ı sulh ve salâh bir dürlü mu'araza ve müdâhale olunmayup verilen temessüklerde tasrih olunduğu üzere yedlerinde bulunan müslüman esirleri taraflarından tâyin olunan adamları ma'rifeti ile 27/a yedlerinden alınup Ordû-yı hümâyûna isâl ve memleketimizden alınup yedlerinde bulunan hayvanat makulesi dahi gerü tarafından kabz olunup kendülere dahi asâkir-i nusret-şî'ardan ve tavâif-i Tatar'dan bir güne taarruz ettirilmekten ihtiraz ile emin ve sâlim ü selâmet üzere mahâlline irişdiresin deyü yazılmıştır. 8. C. 1123 (23. VII. 1711).

132. Yeniçeri Ağası vezîr-i mükerrerem Yusuf Paşa hazretlerine buyruldu :

Moskov Çarı ile vüsûk ve uhûd ile müsâlâha olunup temessükler alınup ve verilüp mu'temed-i aleyh rehin alınup taburu ile vilâyeti tarafına kalkup azîmet eylemekle metrisde olan Dergâh-ı âlf yeniçerileri ve cebeci ve topcu ve sâirleri cümlesi metrisden ihraç ve odalarına ve herkes yerlerine vaz' olunmak için yazılmıştır. 9. C. 1123 (25. VII. 1711).

133. Sivas vâlisine buyruldu :

Moskov taburu tarafından tâyin olunan âdemisinin yanma bir alay-beyi ile kırk elli nefer tâyin ve Yaş kasabasına irsâl Yaş'da ve gayri mahâlde kendü akçeleri ile aldıkları hayvanatları ve anda olan komser (قومسار) adamları sıyânet ve tabure sâlimen isâl ve teslim ettiresiz deyü yazılmıştır. 9. C. 1123 (25. VII. 1711).

134. Sivas vâlisine ve Diyarbekir vâlisine buyruldu :

Moskov Çarı ile sülh ve salâh olunup kalkup vilâyeti tarafına azîmet edüp askeriden ve tavâif-i Tatar'dan muhâfazası lâzım olmağla kalkup bu saat varup nehr-i Prut'u ubûr edinceye değın muhâfaza ve taarruzdan men' ve memnu' olmıyanları [bilâ] aman katl edüp nehr-i Prut'u âminen ve sâlimen ubûr edinceye değın muhâfazası emrinde ihtimam ve takayyüd-i tam eyliyesüz deyü yazılmıştır. 9. C. 1123 (25. VII. 1711).

135. Sivas vâlisine buyruldu :

Mar'aş eyâleti zu'ama ve erbab-ı timarı bundan akdem, Tırhala sancağı mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya tâyin olunmuş idi. Henüz yanınızda olup mümâilyh Mustafa Paşa Moskov Çarı'nın İbrâil tarafında olan adamları için tâyin vebu saat gitmek üzere olmağla zıkr olunan sancakları mümâileyhe teslim edesiz deyü yazılmıştır. 9. C. 1123 (25. VII. 1711).

136. Tatar Salih Paşa'ya buyruldu :

Kapun halkı ve yanında olan Sipah ve Silâhdar serden-geçdi-leri ile Sivas vâlisi Mehmed Paşa hazretlerinin yanına varup Moskov Çarı'nın nehr-i Prut'u ubûr edinceye değın tavâif-i Tatar ve askerî ve gayriden muhâfazası ve sıyânetine sen dahi takayyüd-i tam ve vezîr-i müşârünileyh hazretlerinin re'y-i sevab-dîdi üzre hareket eyliyesiz deyü yazılmıştır. 9. C. 1123 (25. VII. 1711).

TRAKYA'DA İNECİK'DE BİR TABHANELİ CAMİ

Semavi Eyice

Türk Trakyası'nda, Tekirdağına 21 Km. mesafede âdeta unutulmuş ufak bir nahiye merkezi vardır ¹. Adı İncelik olarak söylenen bu kasabaya, Trakya'da 1961 ve 1962 yıllarında yaptığımız incelemeler sırasında iki defa uğramış ve buradaki bir cami harabesi ile meşgul olmuştuk ². Bu yazımızda şimdiye kadar dikkati çekmeyen ³ bu eseri tanıtmaya çalışacak, ve onun ile ilgili bir tarih meselesine işaret edeceğiz.

I

Eserin bulunduğu yer

İncelik adının nereden geldiğini tesbit edemedik. Erken Osmanlı devrinde İne, Eğne veya Eyne hatta daha eski ve belki daha

¹ İncelik, Tekirdağı-Malkara arasındaki yolun üzerinde bulunmaktadır. Bu makalemizin fotoğrafları öğrencimiz İ. Hattatoğlu tarafından çekilmiş, plân, kroki ve desenler ise, öğrencimiz E. Yücel ile aldığımız ölçülere göre çizilmiştir. Bu çalışmamızda yardımcı olan Vakıflar arşiv müdürlüğü ile Yük. mim. Y. Önge'ye, ve G. Atlas ile T. Tuncay tarafından 29 Ağustos 1968 de çizilen İncelik camii röölövelerinin birer kopyalarını temin eden, Vakıflar G. Müdürlüğüne ayrıca teşekkür ederim, Bu röölövelerden bazılarını makalemizde - ufak bazı tamamlamalar yaparak - kullandık. Desenlerin klişeye hazırlanması için onları yeniden temize çekilmesi, A. Altun, kitabenin çizgi ile deseni ise Doç. Dr. N. Çetin tarafından yapılmıştır.

² Trakya'daki çalışmalarımızın ilk kısmını 20-26 Ekim 1961 de Ankara'da VI. Türk Tarih Kongresi'nde projeksiyonlu bir konuşma halinde sunmuştuk, kşl. S. Eyice, 1961 yazında *Doğa-Trakya'da yapılan bir tetkik gezisinden notlar*, "VI. Türk Tarih Kongresi - Kongreye sunulan bildirimler", Ankara 1967, s. 206. 1961 ve 1962 yıllarında topladığımız malzemeyi parçalar halinde yayınlamaktayız, ilk makale için bk. *Trakya'da Bizans devrine ait eserler*, "Belleten" XXXIII, sayı 131 (1969) s. 325 - 358 ayrıca 105 resim.

³ Mimar Kemal Altan, 35 yıl kadar önce, İncelik ve camii hakkında İstanbul'da *Zaman* gazetesinde yayınlanan bir yazısında kısa bilgi vermiştir. Fakat

doğru olarak Ayna şeklinde okunan bir ad vardır ⁴. Hatta Bizans kaynaklarında bu ad Αἰνάμενης (= Aynabeyis) şeklinde görülür ⁵. Erken Osmanlı devrinin Eyne veya Eğnebey âilesi ile Tekirdağı yakınındaki İneçik kasabasının münasebetini araştırmağı tarihçilere bırakıyoruz. Ancak burada şimdilik söyleyebileceğimiz bu adın herhalde Eynebey'den geldiğı ve kasabanın önce Eyne (veya İne) pazarı olarak şöhret bulduğudur ⁶. Aşıkpaşazade de subaşı bir Eynebey'in adı geçer ⁷. Bu Eynebey'in yörük cemaatından Eynebey'ler ile ilgisini bilemiyoruz ⁸. Şurası muhakkak ki, 15. yüzyıl vesikalarında Gazi Umur Bey'e temlik edilmiş bir yer olarak adı geçen İnepazarı'nın ⁹ bir kasaba hâlini alması, burada 16. yüzyıl başlarında ufak çapta bir hayır külliyesinin yapılması sayesinde mümkün olmuştur. Bugün Tekirdağı'ndan, Malkara'ya giden yol üzerinde bir nahiye olan İneçik, 16. yüzyıl başlarında kurulan ve bir köprü, bir tabhaneli (= zâviyeli) cami ile bir türbe ile bir kervansaray ve bir hamamdan ibaret ufak bir külliye-nin etrafında yayılmıştır. Kasaba, buralıların anlattığına göre

merhum K. Altan burada Hasan ve Süleyman Paşaların camileri olduğunu bildirdiğine göre bu notu İneçik'i görmeden yazdığı anlaşılmaktadır. bk. K. Altan, *Trakya ve Anıtları*, Zaman Gazetesi, 20 Ağustos 1935. Bu esere dair kısa bir notumuzu evvelce yayınlamıştık, kşl. S. Eyicé, *İlk Osmanlı devrinin dini - içtimai bir müessesesi : Zâviyeler ve Zâviyeli - Camiler*, "İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası" XXI (1963) s. 46 ve s. 76 da res. 47.

⁴ Yabancı dillerde basılmış coğrafya kitaplarında ve seyahatnâmelerde* bu yerin adı genellikle *Agnacık* şeklinde yazılmaktadır. Elimizde bulunan eski ve çok tafsilâtlı bir Anadolu ve Avrupa haritasında da burası *Ainadschek* adı ile işaret olunmuştur. Ayrıca J. Hütz, *Beschreibung der europaischen Türkei* ..., München 1823, s. 238 de burası *Ainadschik* adı ile kayıtlıdır. Yabancı dil yayınlarda bu yerin adının Aynacık şeklinde yazılması, bu adın evvelce bu surette söylendiğine kuvvetli bir delil olsa gerektir.

⁵ Ahi Ayna (= İne) Bey 1350 yıllarına doğru bir Türk kumandanıdır, kşl. G. Moravsek, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958 (2. Baskı), II, s. 81.

⁶ T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı vakıflar - mülkler - mukataalar*, İstanbul 1952, bk. indeks.

⁷ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman* (Atsız baskısı), *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s. 146. Subaşı İne bey, Yıldırım Beyazıd'ın esir düşmesi üzerine Emir Süleyman ile birlikte Rumeliye geçenlerdendir.

⁸ Bu hususta bk. T. Gökbilgin, *guk. esr.*; ayrıca A. Oy, *Eski vakfiyelere göre Tekirdağ'da yer adları*, «Yeni İnan» gazetesi (Tekirdağı), sayı 2637 (31 Mart 1962) ve sayı 2640 (4 nisan 1962).

⁹ T. Gökbilgin, *guk. esr.*, s. 261-264; Topkapı sarayı'nda bulunan ve 1526 - 28

daima bir Türk köyü olmuştur. Yâni Trakya'nın birçok yerleri gibi 1923 e kadar kalabalık bir Rum iskânına sahip olmamıştır. 1309 (= 1891/92) ve 1310 (= 1862/93) yılları *Salnâme*'lerinde İneçik kasabası, bir hükûmet binası, bir hamam, ve iki camie sahip, 150 evlik bir nahiye merkezi olarak gösterilmektedir. 1319 (= 1901/02) yılı *Salnâmesi*'nde ise Tekirdağ'ına 4 saat mesafedeki İneçik nahiyesinin çiflikler ve 20 köyü ile 3771 islâm ve 3089 hıristiyan, toplam 6860 nüfusu barındıran bir nahiye olduğu, İneçik ahalisinin ise sırf islâm olup, burasının 120 hane ve iki camii bulunduğu bildirilmektedir¹⁰. Birinci dünya harbi içinde İngiliz Amiralliği gizli servisinin (*Admiralty War Staff-Intelligence Division*) yalnız "hizmete mahsus" olarak 1917 de yayınladığı, Türk Trakyası rehberinde adı *Ainarjik* şeklinde yazılan İneçik o sırada 900 kadar nüfusa sahip bulunuyordu¹¹. 1962 de nüfus 1447 ye yükselmiş ve ev sayısı da 300 kadar olmuştur. Kasabanın doğmasında ve büyümesinde çok önemli olan cami, türbe, köprü ve hamamdan ibaret külliye ise şu durumda idi¹²: Tekirdağ'ından gelirken kasabanın girişinde olan köprü toprağa gömülmüş olmakla beraber henüz duruyordu. Çok ufak bir yapı olan hamam kayda değer bir mimarî özelliğe sahip olmayan mütevazı bir bina idi ve 1962 de kullanılıyordu. Tabhaneli cami çok harap bir durumda, kısmen yıkılmış bir halde, yok olmağa bırakılmıştı¹³. Hemen yanında olan türbe de aynı derecede harap ve yıkık olup onun da mukadderatı yanındaki camiye bağlı gözüküyordu. Kasabanın girişinde son yıllarda yeniden yapılmış üzeri kiremit örtülü, ufak bir mescidi vardı ki burayı ziyaretimizde kasabanın ihtiyacını karşılıyordu. Daha eski bir mescidin tadil edilerek ortadan

yıllarına ait olduğu sanılan bir defterde (D/9578), Eyne pazarı kasabası, mirliva tasarrufunda ve Çirmen livasına ait olarak gözükmektedir; ksl. T. Gökbilgin, *Kananî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları*, "Belleten" XX, sayı 78 (1956) s. 256 ve not 80.

¹⁰ *Edirne Vilâyeti Salnâmesi*, 1309, 357; *Edirne vilâyeti salnâmesi*, 1310, s. 673; *Edirne vilâyeti salnâmesi*, 1319, s. 1109.

¹¹ Admiralty War Staff-Intelligence division, *A Handbook of Turkey in Europe*, London 1917, s. 235.

¹² 1961 ve 1962 deki ziyaretimizde Başöğretmen Fevzi Üner bey'in büyük yardımını görmüştük. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

¹³ Bu önemli ve değerli eserin etrafını da gayet sık bir bitki örtüsü sarmış bulunmaktadır.

kaldırılması suretiyle maalesef çirkin bir mimarîde yeniden yapılan bu binada bugünkü haliyle kayda değer bir tarihi hüviyet tesbit edemedik. Yanındaki minare ise aynı derecede zevksiz olup Sapanca'lı Fehmi Mercan usta tarafından 1952 de yapılmıştır. Burada H. 1152 (=1739/40) tarihli bir mezar taşı ile ayrıca şadırvanının yanında bazı Bizans eseri sütun başlıkları dikkatimizi çekti. Şimdi *Yenicami* denilen bu modern mescidin yerinde evvelce, *Salnâme*'de bahsi geçen h. 829 (=1425/26) tarihli ve yaptırını bilinmeyen mescid bulunmuş olmalıdır¹⁴.

II

Hamam ve köprü ile kervansaray

a. Hamam :

Külliyenin diğer yapılarından az ilerde ve kasabanın içinde olan hamam ufak bir yapıdır. Dış mimarisinin dikkati çeker bir özelliği olmadığı gibi, plânında da kayda değer bir değişiklik tesbit edemedik. Bütün değeri, İncik'in meydana gelmesinde rolü olan külliye'nin bir uzvu, bir parçası olmasında toplanmaktadır. Bu bakımdan da korunması ve hatta tamiri yerinde olur.

b. Köprü :

Kasabanın girişinde *Sazlıkdere* denilen akarsuyun üzerinde olan köprü ise, Osmanlı devri Türk mimarisinin Klâsik çağının güzel ve değerli bir eseridir. Muntazam yontulmuş kesme taşlardan yapılan İncik köprüsü, esasında üç gözlü olmakla beraber bunlardan iki tanesi 1962 de hemen hemen tamamen toprağa gömüldüklerinden tek gözlü basit bir köprü görünüşünü almıştı. Tablası üzerinden asfalt yol geçirildiğinde klâsik köprülerde görülen ortadaki yükseliş de yok edilmiş ve iki yanlardaki korkuluk levhaları yerine de betondan korkuluklar yapılmıştır (Res. 2). Halbuki bu köprü'nün eski hâlini ve hakiki mimarî hüviyetini aktiren eski bir fotoğrafını, ilk dünya harbinde yurdumuzda do-laşan İngiliz ajanlarına rehber olarak yayınlanan kitapta buluyo-

¹⁴ *Edirne Vilâyeti Salnâmesi* - 1309, s. 357. Halbuki Kâmil Kepeci'nin Başbakanlık arşivindeki vesikalardan aldığı notlar arasında, h. 1117 (=1705/06) tarihinde burada Saruca Paşa oğlu Umur Bey adına bir camie dair bir vesika gösterilmiştir. Merhum K. Kepeci, not ettiği bu vesikalar hakkında açık referans vermediğinden, vesikanın aslı bulunmamaktadır. Umur Bey'in Eyne (= İne) pazarı ve çevresinde evkaflı olduğu bilinir, kışl. T. Gökbilgin, *adı geç. esr.* s. 261-265.

ruz¹⁵. Buradaki resimden öğrenildiğine göre İncelik köprüsü aslında üç gözlüdür (Res. 1). Ortada yuvarlak kemerli büyük göz, yanlarda ise sivri kemerli ufak gözler vardır. Ayrıca büyük ayakların içlerinde de simetrik olmaksızın küçük tahliye gözleri açılmıştır. Bunlardan bir tanesi muntazam ve sivri kemerlidir. Halbuki diğerleri yüksekte ve dikdörgen biçimlidir. Bu sebeple, bunların sonraları veya bir tamir sırasında açıldıklarına ihtimal verilebilir. 1917 de basılan bu rehberdeki fotoğraf çekildiği sıralarda (herhalde 1910-14 e doğru?) köprünün semer biçimi henüz durmakla beraber, korkuluk levhaları artık yoktu. Nitekim, aynı rehberin metin kısmında da bu husus açıkça belirtilmiştir. Ayrıca burada köprünün uzunluğu 45 ayak (= 13 m. 68) genişliği ise 12 ayak (= 3 m. 65) olarak belirtilmiştir. Yüzyıllardır mimarî hüviyetini koruyarak günümüze kadar gelen bu güzel eski Türk eserinin 1917 den bu yana birdenbire mahvedilişinin ve bütün mimarî güzelliğinin yok edilişinin sebebini anlamak mümkün değildir. Köprünün büyük gözünü basit bir sel yatağı menfezi haline getirecek şekilde, etrafının toprak doldurulmasının lüzum ve sebebi ise anlaşılabilir. Herhalde bunun günahı, buradaki yolu yapanların olsa gerektir. Şimdiki hali ile dahi, bu 16. yüzyıl eseri 450 yıllık köprü; muntazam yapısı ve taşlarının sıcak rengi ile gözleri okşar.

c. *Kervansaray* :

Evliya Çelebi, aşağıda da üzerinde durulacağı gibi, burada bir Kervansaray olduğuna işaret eder¹⁶. Biz bunun hiç bir izini görmedik. Fransız doktor ve jeologu Ami Boué, 1837 de İncelik' den geçtiğinde buradaki handa kalmıştır. Yol hatıralarında bu hususta şunları yazar : "*Aimadschik veya Ainadschik hant, yolculara mahsus odalarının bolluğuna bakılırsa bir vakitler çok iyi imiş, fakat 1837 de öyle bir durumdaydiki, odalarından en iyisinin döşeme tahtaları arasındaki delikleri ilk iş olarak eşyamız ile tıkamak zorunda kalmıştık, Üst katın altında pek çok küçük ocağı olan geniş bir ahır vardı. Kapısında bir tarafında bir Türk kahveci, diğer tarafında bir rum bakkalın dükkânı vardı. Fakat en hoşu, bize geçen yıl burada veba salgınının pek büyük ölçüde*

¹⁵ Admiralty War Staff, Intelligence Division, adı geç. esr., res. 3.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seğahatnâme*, İstanbul 1345, V, s. 326.

tahribat yaptığı yolundaki uyarma oldu"¹⁷. Bu nottan İncecik'te büyük ve iki katlı bir han bulunduğu anlaşılmakta ise de bunun kâğır veya ahşap mı olduğu öğrenilememektedir. Alt kattaki ahır kısmında ocaklar bulunması gariptir. Normal olarak hanların ahır kısmında ocak olmaz. Yukarı kat odalarının ahşap tabanlı olduğu da, hanın ahşap olması ihtimalini hatıra getirir.

III

Tabhaneli cami ve türbe

İçi ağaçlar ve otlar ile kaplı bir sahanın içinde bulunan caminin Balkan harbinden sonra bu hale geldiği söylenmektedir. Evvelce avlusunu sınırlayan dūvardan bugün hiçbir iz kalmadığı gibi, şadırvan da ortadan kalkmıştır. Eskiden avlunun olduğu yerdeki yıkıntıların ve taşların arasında Türk baroğu uslûbunda kemerli bir kitabe görülür. Camiin çevresinde evvelce mevcut olduğu söylenen çok sayıdaki mezar taşını bulmak ise mümkün olmamıştır. Bunlar ya toprağa gömülmüş ve otlar tarafından kaplanmıştır; veya yerlerinden sökülerek başka bir yere götürülmüş veya da, ekseriyetle olduğu gibi kırılmış ve inşaatta kullanılmıştır. Camiin sağ tarafında 20 m. kadar açığında sekiz köşeli bir plâna sahip olan türbe bulunmaktadır.

a. Tabhaneli cami :

İncecik camii, zâviyeli veya tabhaneli camiler dediğimiz gruba giren erken Osmanlı devri mimarisi eserlerinden bir örnektir¹⁸. Eserin bütün dış duvarları, kemerleri gayet itinalı işlenmiş muntazam taş kaplıdır (Res. 19). Sıvalı kısımlar ise moloz taşı ve tuğladan yapılmıştır. Bazı yerlerde, aralarda meşe ağacından hatıllar görülür. Tonozlar, kubbeler ve tromplar ise tuğladan yapılmıştır. İçeriden herbir kenarı 11 m. olan kare bir camiden ibaret olup, bunun iki yanında herbir kenarı içten 4 m. 70 ölçülerinde birer tabhane odası bitişiktir. Böylece teşekkül eden 16 m 50 uzunluğundaki giriş cephesi boyunca beş bölümlü bir soncemaatyeri uzanmaktadır. Bugün bu kısım tamamen çökmüş bir haldedir. Muhtelif mimarî parçaları, bilhassa sütunları ile bunların başlıkları

¹⁷ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Viyana 1854, I, s. 146.

¹⁸ Bu terimler ve bu çeşit yapılar hakkında bk. S. Eyice, *not 9 daki makale*.

yerde, otların arasında görülür. Soncemaatyerinin iki yanının pencereleli birer duvarla kapatılmış olduğu ve her bölümün de birer kubbesi bulunduğu anlaşılır. Sağdaki duvarın, tabhane ile birleştiği yerde ise minare bulunmaktadır. Soncemaatyerinin dört sütunu mermer ve granittendir. Bunların eski bir Bizans yapısından getirilmiş devşirme malzeme olduğuna ihtimal verilir. Bunların üzerindeki başlıklar da Bizans yapılarından devşirilmiştir. Bu başlıkları bugün yerde otların arasında bulmak kabildir. Her biri değişik bir tipte ve farklı bir tezyinat ile süslü olan bu dört başlıktan en zengini bir "imposte" başlık biçimindedir¹⁹. Bunun satırlarında yassı yapraklar vardır, aralarında ve her cephenin tam ortasında birer rozet bulunmaktadır (Res. 5). Diğer başlıklardan biri, çok kaba belki de işlenmesi bitmemiş bir Bizans-İon başlığıdır (Res. 7). Üçüncüsü kaba bir kompozit başlık, (Res. 8), dördüncüsü ise belirli hiç bir nizam ve mimariye uymayan bir başlıktır (Res. 6). Enkaz arasında görülen impostlu bir Bizans-İon başlığı ise, tam ortadan kasden kesilmiş olduğuna göre, herhalde başka bir işte kullanılmış olmalıdır (Res. 9).

Soncemaatyerinin muhteşem, güzel kesme taştan beş sivri kemer ile dışarı açıldığı, kalan kemer izlerinden anlaşılır. Soncemaatyerinin cümle kapısına geçit veren kısmının tabanı alçaktır (Res. 23). İki yanlarda ise yüksek ve taş levhalar kaplı namaz sekileri vardır. Bunlar için de duvara birer küçük mihrap oyulmuştur. Fakat kayda değer çok önemli bir husus, yanlardaki tabhanelerin kapılarına gitmek için de, alçak tabanlı birer yolun bırakılmış olmasıdır. Yani, dışarıdan namaz sekilerine basmadan doğrudan doğruya tabhane odalarına geçmek mümkündür (Res.18).

Cümle kapısı taştan, ileri taşkın bir ták halindedir. İki iç köşe, kum saatli, 3/4 sütunçeler halinde işlenmiştir (Res. 23). Kapı ni-

¹⁹ İşçilik bakımından İncecik'deki başlığa nazaran çok daha kaba bir benzeri başlık, İstanbul'da Ayasofya'nın güney (Sultan III. Ahmet çeşmesi tarafı) kapısı önünde durmaktadır, kşl. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin 1936, s. 196, lev. 39 res. 646, fakat daha yakın benzeri başlıklar, Koca Mustafa Paşa camii olan eski Andreas manastırı kilisesindedir, kşl. A. van Millingen, *Byzantine churches in Constantinople*, London 1912, lev. XXVI; R. Kautzsch, *ay. esr.* s. 200 lev. 40, res. 670; ayrıca kşl. S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, s. 7, not 13. Kautzsch, bu basık başlıkları Iustinianos devrinden sonraya ait olarak tarihlendirir.

şinin üstü stalâktitlidir. Bunun tepeliği dilimli bir yarım kubbecik halinde şekillendirilmiştir. Mermer söveli kapı kemerinin üstünde, kitabe yerindeki mermer levhanın yüzü tamamen boştur. Burada evvelce bir kitabe bulunduğuna ihtimal verilemez. Kapı tâkının iki yanında ise, demir parmaklıklı bir çift pencere vardır. Cümle kapısı içeriden basit bir yuvarlak kemer halindedir. Birçok benzer eserde görüldüğünün aksine olarak iç taraftan da bu kısım bir tâk halinde yapılmamıştır.

Kare bir mekân halindeki cami dört köşede birer trompun yardımı ile sekizgen şeklindeki bir kasnakla kubbeye geçiyordu (Res.16). Bu kubbe yıkılmış, tromplar da çok zedelenmiştir. Herbiri çifte kemerli olan trompların içlerinde, duvarların tam köşe teşkil ettiği yerde tuğladan bir çıkma sistemi farkedilir. Sekiz köşeli ve kesme taş kaplamalı kasnaktan sadece bazı kalıntılar vardır. Kubbe ve hatta bu kasnağın büyük bir kısmı ile, duvarların yukarı bölümleri yıkılmış, yer yer tehlikeli çatlaklar belirmiştir. Mihrap son derecede sadedir. Yalnız taç kısmı ikisi tam, ikisi yarım dört zambak ile süslüdür. Mihrabın nişinde hâlâ duran zevksiz kalem işi nakışlardan, bu kısmın 19. yüzyıl sonlarında büyük ölçüde değiştirildiğine ve bugünkü biçimini o sırada aldığına ihtimal verebiliriz. Nitekim 1309 (=1891/92) yılı *Salnâmesi* bu camiiin "... doksansekiz rumiyesinde mükemmel tamir edilmiş ..." olduğunu bildirmektedir²⁰. Rumî 1298 yılının milâdî karşılığı 1882/83 olduğuna göre, İnceik tabhaneli camii bu tarihte büyük bir tamir görmüş, ve bu arada içindeki kalem işleri yenilenmiş olmalıdır²¹.

Cami kısmının, iki yanlarındaki tabhane odaları ile hiçbir irtibatı yoktur. Bunların herbiri başlıbaşına birer kapalı mekân halindedir. Üç taraflarında pencereleri olduğu gibi, ayrıca duvarlarında dolap nişleri vardır. Kible duvarlarında ise davlumbazları yok olmuş herbirinde birer ocak bulunmaktadır. Kapılarının doğrudan doğruya dışarı açılması, camiiin namaz mekânı ile hiçbir irtibatlarının bulunmayışı, içlerinde birer ocağa sahip olmaları

²⁰ *Salnâme*, 1309, s. 357.

²¹ Bu eserin korkunç denilebilecek derecede harap oluşunun sebebini bulamadık. Bu, büyük bir depremden dolayı (belki 1894 deki) olabilir. 1911-12 de Balkan harbi sırasında, Türk Trakya'sında yabancı orduların Türk eserlerinde yaptığı tahribatın da genişliği göz önünde tutulmalıdır.

bunların birer *tabhane* olarak düşünöldüklerini pek açık bir surette ortaya koyar.

Kayda değer bir nokta da, bu tabhane odalarında misafir olan "âyende ve revende" nin boş vakitlerinde bilinmez bir sebeple, duvarın sıvası üzerine çizdikleri "grafitti" lerdir. Bunlar zengin bir araştırma konusu teşkil ederler. Bilhassa sağ taraftaki odada pek çok resim vardır. Bu çeşit resimlerin arasında balıklar dikkati çeker. Bunlardan bir tanesi "Büyük balık küçük balığı yutar" meselini temsil etmekte (Res. 28) böylece bir halk felsefesinin sembolü olmaktadır²². Bunun yukarısında güzel bir lâle ile sekiz köşeli bir yıldız görülür. Aşağıda daha büyük bir balık, yanında bir selvi ile bir kuş resmi farkedilir. Daha aşağı seviyelerde pek çok balık, yazı ve teşhisi zor şekiller görülür. Bunlardan bir kısmı balta ile makasdır. Bir dolap nişinin içinde de bir balta ile iki kalyon resmi çizilmiştir. Bilhassa bu kalyonlar ilgi uyandırıcıdır²³. Bunların biçimlerinden, bu «grafitti» lerin bir dereceye kadar yaşını tayin etmek mümkündür. Bunlar arasında muhtelif tipte iki kalyona burada bilhassa işaret etmek isteriz (Res. 11,12).

Minare, soncemaatyerinin, sağ tabhane odası ile köşe teşkil ettiğı yerde ve binanın dışında bulunmaktadır. Buradan ufak bir kapıdan içine geçiliyordu. 16 pahlı olarak düşünölen kaidesi kısmen duvar içinde olduğundan, yalnız 11. pah dışardan görülür. Minare pabuç kısmına kadar yıkılmış ve bütün taşları etrafa saçılmıştır. Bunların arasında merdiven basamakları ile gövde taşlarını, hatta şerefenin stalaktitli çıkmalarını farketmek mümkündür.

Camiin iç süslemesi ile eşyasından hiç bir şey kalmamıştır. Yalnız kasabadaki, halen kullanılan ikinci camiin minberinin bir

²² S. Eyice, "Büyük balık, küçük balığı yutar" «Türk Etnografya Dergisi» VII-VIII (1964-65) s. 1-3 ve 1 lev. da sıva üzerine çizilmiş olan bu resmi de almış ve aynı meseli temsil eden başka iki örneğı daha tanıtmıştık.

²³ Çeşitli devirlerde duvarlara ziyaretçiler tarafından sivri bir demirle çizilen kalyon ve kadirga resim (*grafitti*) lerini toplamaktayız. Bunları bir gün yayınlamağı düşünöyoruz. Denize çok uzak yerlerde dahi böyle gemi resimlerinin oluşunun sebebini bulmak kolay olmasa gerek. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, s. 182, de Van'daki Paşa sarayını ziyaret ettiğinde duvarına kalyon ve kadirga resmi çizdiğini bildirir; kşl. Z. Danışman baskısı, VI, s. 269. Belki bu gemiyle, "hayat rüzgârının sevkettiğı insanları" temsil etmekte ve bu halk felsefesine bilhassa gurbete çıkanlarca rağbet edilmektedir.

parçasının, esasında buraya ait olduğunu tahmin mümkündür. Çok yeni olan bu minberin bir yan yüzünde, bu camiin ölçüleri, mimarisi ve minberine uymayan, güzel geçmeler ile süslü değerli bir üçgen parça vardır. Bu parça, aynı yerdeki camiin orijinal minberinden kalmış olabilir. Fakat diğer ve daha yakın bir ihtimal, bu parçanın büyük camiin minberinin bir kalıntısı olmasıdır (Res. 4).

b. Türbe :

Camiin sağ tarafında yarı yarıya yıkık bir halde, aynen cami gibi muntazam taş kaplama cepheli, Türk klâsik uslubunda bir türbe bulunmaktadır²⁴. İçinde her bir kenarı 2 m. 55 ölçüsünde ve iç çapı 6 m. 25 olan bu sekiz köşeli türbenin her cephesinde bazıları bir silme ile çerçeve içine alınmış bir pencere vardır (Res. 14). İçeride kible duvarında bir mihrab nişi oyulmuştur (Res. 21). Giriş ise, güzel bir cümle kapısı ile belirtilmiştir. Bu kapının, çerçevesi pencerelerinkine nazaran daha yüksektir (Res. 22). Sivri kemerin, altında yine köşelerde kum saatli, burmalı 3/4 sütunçeler görülür. Kapının mermer söveleri sökülmüş, yalnız sağdaki dikme kalmıştır. Kapı geçidinin içindeki kemerin nadir rastlanır bir tipde, profilli bir biçimi vardır. Burada geçit tavanı geometrik bir tezyinat ile süslüdür. Kapı içeride bir Bursa kemeri şeklindedir. Zarif bir profile sahip olup, iki yandaki çıkıntıların içlerine taş birer yaprak işlenmiştir. Türbe kapısının sövelerinin noksan oluşu, bunların üstlerinden de bazı parçaların kaybolmasına sebep olmuştur. Bulduğumuz kırık bir kitabenin, esasında burada, türbeye ait olduğu kasabalılar tarafından iddia edilmektedir.

IV

Kitabeler

İncik'de bu külliye ile ilgili iki kitabe bulabildik. Bunlardan ilki ve en eskisi, dolayısıyla en önemlisi, kasabadaki Yenicami' in içinde minberin altındaki bir dolapta muhafaza olunmaktadır. Diğeri ise, camiin son cemaat yerinde minare yakınında molozların arasında bulunmaktadır.

²⁴ Bugün üstü tamamen açılmış olmakla beraber türbenin evvelce bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Her cephede çerçeveler olmayışının sebebini de tahmin etmek imkânsızdır.

I. Kitabe (Res. 24) :

1962 de Yenicami'de bulduğumuz kitabe, buradan oraya taşınmıştır. 7 sm. kadar kalınlıkta 0 m 65 eninde ve 0 m 97 uzunluğunda bir mermer levhadır. Biz gördüğümüzde dört parça halinde idi, en azından iki yerindeki boşluklara ait parçaları ise bütün aramalarımıza rağmen bulunamadı²⁵. İncelik'liler bu kitabenin evvelce türbenin kapısı üzerinde olduğunu, sonra buraya getirildiğini ve yakın zamana kadar tamam olduğunu söylediler. Kitabenin camiye âit olmadığı kesindir. Çünkü kapı üstünde bu taş levhanın içine yerleştirileceği bir boşluk olmadığı gibi, evvelce bir kitabe durduğuna dair bir iz de yoktur. Şu halde bu kitabe, halkın söylediği gibi türbeden gelmiş olabilir. Diğer çok zayıf bir ihtimal de köprü veya kervansaray'ın kitabesi olmasıdır. Türbe kapısı üstünün kaplaması yıkık bir halde olduğundan kitabenin buradan düşmüş olması ihtimali akla yatkın gelir. Fakat şu var ki, türbelerde kitabe oldukça nadir raslanan bir şeydir ki, bu iddialı kitabenin gerçekten türbeye ait olduğuna inanmak zorlaşır. Kitabenin kervansaraya ait olabileceğini çok zayıf bir ihtimal olarak görmekteyiz. Köprüye ait olması ihtimali biraz daha kuvvetlidir. Nitekim ölçü, devir ve tip itibariyle İncelik köprüsüne çok benzeyen Bostancı köprüsünün de bir kitabesi olduğu kalan boşluğundan anlaşılmaktadır²⁶. Kısacası, kitabe bir ihtimale göre aslında köprünün kitabe köşkünde iken, eski bir tarihte yerinden çıkarılarak, türbenin bir kenarına getirilip konulmuş, sonra türbe de harap olunca kırık parçaları Yenicamiye taşınmış olabilir. Bu

²⁵ H. Çevik, *Tekirdağ tarihi araştırmaları*, İstanbul 1949 adlı kitabına 1962 de basılan başlıksız ve kapaksız zeyilde, s. 18-19 da ve *Tekirdağ müzesine doğru*, İstanbul 1966, s. 21 de bu kitabeden bahseder. Kurulacak Tekirdağ müzesinde toplanacak eserler arasında saydığı bu kitabeyi "... çok önce bir köşesi kırık olarak cami duvarının dibine dayalı..." gördüğünü bildirir. Biz 1962 de kitabeyi iki parçası noksan olarak Yenicami'de bulduk.

²⁶ Bu köprü hk. bk. S. Eyice, *İstanbul - Şam - Bağlat yolu üzerindeki mimari eserler, I Üsküdar - Bostancıbaşı güzergâhı*, "Tarih Dergisi", IX, sayı 13 (1958) s. 102-103. Bu köprünün kitabesi kayıp olmakla beraber, yapı biçiminden 16. yüzyıl eseri olduğu tahmin ediliyordu. Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin *Mecmuu-ı tevarih* adlı elyazma eserinde (Topk. sar. Hazine 1565) var. 146 da, bu köprünün İhsan Ağanın hayratı ve tarihinin H. 930 (= 1523 / 24) olduğu öğrenilmektedir (Bu not, sayın E. Gl. C. Çulpan tarafından lutfedilmiştir). Böylece iki köprü yalnız tip ve biçim itibarıyla benzer olmakla kalmamakta, tarih bakımından da birbirlerine yaklaşık olmaktadır.

suretle de, kitabenin türbeden geldiği rivayeti bir esasa dayanabilir. İkinci ve belki daha kuvvetli bir ihtimal ise, bu kitabenin esasında bir avlu duvarı kapısı üstünden geldiğidir. Bugün ne avlu, ne de duvar ve kapı vardır. Fakat aslında camiin bir şadırvan avlusuna sahip olduğu muhakkaktır. II. Bayazıd devrine ait İstanbul'da Küçük Ayasofya camii'nin ne esas kapısı ne de türbe kapısı üstünde bir kitabesi bulunmayışına karşılık, kuruluş tarihini ve kuranın adını bildiren kitabesi, bir avlu kapısı üstüne yerleştirilmiştir. Çok geç devirlerde dahi bu usul devam etmiş, meselâ Dolmabahçe'de Bezmiâlem Valide Sultan camiinin uzun kitabesi, avlunun Saraya bakan kapısı üstüne yerleştirilmiştir. Bu kitabe, İncek camii'nde de avlu kapısı üstünde idiyse, bilinmeyen bir tarihte bu kapı yıkıldığında, yerinden alınıp, türbede muhafaza edilmiş, onun da yıkılması üzerine şimdiki yerine taşınmış olabilir. Manzumenin neresinden olursa olsun bu kitabe, manzumenin bütünü'nün kitabesi olarak kabul edilmelidir.

Kitabe üç satır halindedir. Güzel bir hatla yazılmış, aralara yer yer zarif bazı süs unsurları işlenmiştir. Burada Sultan Bayazıd devrinde Adalia (=Antalya) mirlivâsı Seyyid (?) Hüseyin (Bey veya Paşa?) tarafından bir tesisin kurulduğu ifade edilerek H. 904 (=1498/99) tarihi verilmektedir. Sultan II. Bayazıd (1481-1512) devrinde yaşadığı anlaşılan bu Antalya mirlivâsı Hüseyin Bey veya Paşa'ya dair tarihlerimizden biz bir bilgi elde edemedik²⁷, M. Süreyya tarafından anılan Hüseyin Paşa adındaki bir mirlivânın²⁸, bu eser ile ilgisini ise bulmağa imkân göremedik²⁹. Kitabenin transkripsiyonu Prof. T. Yazıcı tarafından şu surette yapılmıştır :

۱ - .....ة سلطان بن السلطان سلطان بايزيد
 ۲ - [خان بن محمد خان] ن [ابد الله] ايام دولته الى اضمف العباد سيد حسين
 ۳ - مير لوى اداليه في سنة أربع و تسعمائة من الهجرة النبوية
 (904)

1. ....e Sulṭān b. as-Sulṭān Sulṭān Bāyazīd
2. [Ḥān b. Muḥammed Ḥān] [abbada'llāhu] ayyāmi
 davlatihi ila'l-aẓ'afi'l-'ibād Sayyid Husayn
3. Mirlivāy-i Adāliye fī sanati arba' va
 tis'a mi'a mina'l - hierati'n - nabavīya
 (=904)

²⁷ H. Çevik, *Tekirdağ tarihi araştırmaları zeyli*, s. 19 da, Tekirdağ Vakıflar idaresindeki " h. 1258 - 59 (=1842 / 43) yıllarına ait *Senedat sicili defteri*'nde-

II. Kitabe (Res. 10) :

Camiin önündeki yıkıntılar arasında görülen diğer kitabe bâriz surette Barok uslûbunu aksettiren bir kemere sahip bir taşdır. Kemerin içinde dörtlü yonca biçiminde bir çerçeve ile sınırlanmış bir âyet ile H. 1249 (=1833/34) tarihi görülür. Taşın yukarı kısmında iki satır halinde ve dört kartuş içinde, Osman Ağazâde Ahmed Ağanın adı okunur. Bunun da bir çeşme taşı olduğu kitabenin ifadesinden anlaşılmaktadır.

شاد اوله روح حسن هم حسين كربلا
صاحب الخيرات عثمان آغا زاده احمد آغا

ماشاءالله

سنة

١٢٤٩

Şâd ola rûh-ı Hasan Hem Hüseyin-i Kerbelâ
Sâhibu'l- hayrât Osman Ağa-zâde Ahmed Ağa
Mâşâallah
sene
1249

Bu kitabelerin ikisi de bu cami ve dolayısıyla bu külliyenin tarihini aydınlatmağa yarayacak derecede açık ve etraflı vesikalar değildir.

ki kayıtlara göre Gazi Hüseyin Bey (Paşa) nın İncik'deki bir çiftlik ile dükkânlarını camiye vakf ettiğini" bildirir. Hüseyin Bey'in tarihi hüviyeti araştırılırken bu defter de incelenmelidir. Diğer taraftan, Başbakanlık arşivindeki bir vesikada Gazi Hüseyin Bey türbesinden bahsedildiği, K. Kepeci'nin not defterlerinden anlaşılmaktadır. Yine Başbakanlık arşivinde, Cevdet tasnifi, vakıf - No. 21803 sayılı h. 1199 (=1784/85) tarihli vesikada Gazi Hüseyin Bey camiinin vazife tâyini dolayısıyla adı geçmektedir.

²⁸ M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 182 de bir Hüseyin Bey'in bahsi geçer. "Ümeray-ı elviyyeden olup Ohri Beyi olmuştur. Asr-ı Sultan Bayazıd Han ile vuku bulan Mısır muharebesinde bulunarak badehu irtihal eyledi". Mısır savaşları 1486 - 1491 yılları arasında cereyan etmiştir.

²⁹ T. Gökbilgin, *adı geç, esr.*, s. 416 - 417 de bir miralem Hüseyin Ağa'dan bahseder. s. 417 de not 655 deki Hüseyin Ağa ise, İstanbul ile Amasya içinde ve çevresinde pek çok eseri olan Darüssade ağası Hüseyin Ağa olmalıdır.

V

Manzumenin kurucusu

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde, İncecik hakkında bazı bilgiler verir ki bunların da üzerinde durulmağa değer ³⁰ :

"İncecik kasabası sahil-i Bahr-i Rum'da bir mâmûr kasaba olup Sultan Bayezid ve [Sultan] Selim [Hânı evvel] vüzerasından ve ırk-ı tahir Hazret-i Ebubekr-üs-Siddîk'dan vezîr Kara Pirî Paşa'nın binasıdır, hâlâ onun vakfı olub mütevellisi hâkim-i örfîdir. Yüz elli akçe payesiyle şerif kaza olup Tekfurdağı kazası hekimbaşılardan hassı olmağla bu İncecik kazası dahi gâhice ona ilhak olunur. Sipah kethuda yeri, yeniçeri serdarı Tekfurdağında sâkindir, Zeminî vâsi ve mahsuldâr bir kazada vaki olub bağı ve bağçeli lâtif ve şirin bir rabtadır. Evleri kiremit örtülüdür. Çarşı içre cemaat-i kesireye mâlik camii vardır. [Cümle ... adet kiremitli hanelerdir ve cümle ... adet mahalle ve mihrapdır. Cümleten çarşı içre ... camii ve zâviyeleri ve tekkeleri vardır, amma darü'l-hadis ve darü'l-kurrası yoktur ve cümle ... adet hanlardır]. Kara Pirî Paşa hanı gayet mamur bir mihmansaray-ı bi-nîmettir. Bir imaret-i darü'z-ziyafesi var ki o da merhum Kara Pirî Paşa'nın hayrat ve hasenatıdır. Fi-sseyf ve'l-şita âyende ve revendeye birer baktır sini içre her ademe birer çorba tası kandim ve birer nân-ı beyaz, her ocak başına birer şem-i reogan ve her ata birer torba yem canib-i vakıftan virilüp mihmandarlar misafirlere icra-ı tevazu ederler. Hakkâ ki hayrat ve hasenat-ı azîmedir. Bir hamamı var ki müfid ve muhtasardır. İki yüz adet yâni kifaye miktarı esnaf dükkânları var".

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda verdiği bu bilgiyi İncecik'deki eserler ile bağdaşır bir şekle sokmak güç görünmektedir. İncecik kasabasının imarına yol açan külliyenin kurucusu Evliya Çelebi'ye göre Pirî Mehmed Paşa'dır. Sultan I. Selim (1512-1520) ve Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde 1518-1523 yılları arasında aralıksız beş buçuk yıl Sadrazâmlık makamında bulunan Pirî

³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1315, V, s. 326; H. Çevik, *Tekirdağ tarihi araştırmaları*, İstanbul 1949, s. 150 - 151 de bu bölümü aynen tekrarlamıştır. Topkapı S, Bağdad k, kitapları, yazma B. 307, var. 99 da da metin hemen hemen aynıdır. Matbu'dan farklı olan kısımlar yukarıda parantez içinde gösterilmiştir.

Mehmed Paşa, Osmanlı devri Türk tarihinin, nâdir Türk asıllı vezirlerinden ve her cephesi ile değerli bir insan olduğu kabul edilen bir devlet adamıdır³¹. 1523 de azledilmiş, on yıla yakın, Silivri yakınındaki çiftliğinde münzevî yaşamış ve bir rivayete göre Parga'lı İbrahim Paşa'nın hıncının kurbanı olarak, onun tahriki ile bizzat kendi oğlu Edirne kadısı Molla Mehmed Efendi tarafından zehirlenmek suretiyle h. 939 (= 1532) de ölürek Silivri'deki camiinin yanına gömülmüştür. Piri Paşa tahminlere göre 1465-66 yıllarına doğru bir Türk ailesinin oğlu olarak Amasya veya Aksaray'da doğmuştur. Babasının Cemâleddin Aksarâyî soyundan Muhyiddin Mehmed Çelebi olduğu bilinir. Amasya'da yetişen Piri Mehmed, Amasya'da Şerî mahkemelerde çalışmış, II. Bayezid'in culûsu üzerine 1481 de İstanbul'a gelerek, önce Sofya, sonra Silivri ve h. 904 (=1498/9) da Serez, nihayet Galata kadısı, pek az sonra da h. 914 (=1508) e doğru defterdar olmuştur. I. Selim devrinde vezir olan Piri Mehmed Paşa'nın tasavvuf ile çok yakından ilgisi olduğu ve hatta kendisinin mevlevîliği benimsediği bilinir, Vakf ettiği başlıca hayratı olarak şu eserler gösterilmektedir :

1. Silivri'de büyük bir taphaneli cami ile imaret, mektep, medrese ve çeşme. Kendi mezarı da bu büyük manzumesinin yanındadır.

2. İstanbul'da Haliç kıyısında Hasköy'de mescid ile yanındaki hamam,

3. İstanbul'da Zeyrek yakınında, Cemal Halvetî olarak bilinen Şeyh İshak Karamanî için bir zâviye. Şeyhin ölümünden sonra burası Soğukkuyu camii olmuş, zâviye hücreleri de medrese haline getirilmiştir.

4. İstanbul'da Mercan'da Terlikçiler mescidi.

5. İstanbul'da Molla Güranî camii yakınında Koruklu tekkesi denilen Halvetî zâviyesi.

6. İstanbul'da Camcı Ali mahallesinde mektep.

7. Belgrad'da imaret.

³¹ Osmanzade Tâip, *Hadikatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 23; M. Zeki [Pakalın], *Piri Mehmed Paşa*, "Türk Tarihi Enc. Mecm." XVI, sayı 18 [95] (1926) s. 325 - 350; I. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul 1948, II, s. 455 - 426 ve indeks; Ş. Turan, *Piri Mehmed Paşa* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 559 - 561.

8. Konya'da mescid, imaret ve hankah'dan meydana gelmiş bir manzume (h. 930=1523/24 tarihli) ³².

9. Konya Aksaray'ında, doğduğu evin yanında bir mektep.

10. Adana yakınında Külek kalesi çevresinde zâviye ve ribat ³³.

11. Karaman'da mektep.

12. Bursa'da Pınarbaşı'nda mescid.

13. Tekirdağı'nın Nail köyünde mescid

Pirî Mehmed Paşa'nın daha başka dağılık vakıfları olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli'de pek çok evkafı bulunmaktadır. Muhtakkak ki vakfiyeleri dikkatle araştırıp inceledikten sonra, bütün bu eserleri aramak yerinde olur. Fakat şurası da açıktır ki, bu listede İncecik'de de bir hayratı olduğuna dair herhangi bir kayıt göze çarpmamaktadır. Halbuki Evliya Çelebi, bu kasabanın Pirî Paşa tarafından «imar» edildiğini ve bazı hayır eserlerinin de onun vakıfları olduğunu açık olarak belirtmektedir. Bu durum karşısında bir karara varmak zorlaşır. Ankara'da Vakıflar Genel müdürlüğüne yaptığımız müracaata, Neşriyat ve arşiv şubesi müdürü sayın Niyazi Bayraktaroğlu cevabında aynen şunları yazmaktadır : « *Pirî Mehmed Paşa'nın arşivimizde mukayyed vakfiyelerinde Tekirdağ ile Malkara arasında İncecik kasabasında câmi inşa ve vakf ettiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak, Gazi Hüseyin Bey ile Umur Bey'in adı geçen İncecik kasabasında birer câmi inşa ettiği ve 1100 (=1698/89) hicrî tarihinden itibaren hademe ve tevliyat tevcih ve tedavüllerininin kayıtları yazılı bulunmaktadır. Vakfiyeleri kayıtlı olmadığından daha fazla malû-*

³² A. Erdoğan, *Silivri ve Konya*, « Konya Halkevi Dergisi », sayı 12 (1937) s. 740-749, T. Ünal, *Karamanî Pirî Mehmed Paşa*, « Anıt Dergisi » sayı 16-19 (Konya 1950) s. 12-14, 6-8, 10-13, 15-18 ve sayı 29 (1961) s. 12-16; M. Önder, *Mevlâna şehri Konya*, Konya 1962, s. 192-194; İ. H. Konyalı, *Abideleri ve kitabeleri ile Konya*, Konya 1934, s. 474-486, burada, Pirî Paşanın, h. 928 ve 927 tarihli Vakıflar Arşivindeki vakfiyelerinden başka özel ellerdeki vakfiyelerinden de bahsedilmektedir. 2 Recep 927 (=1520) tarihli arapça vakfiye (Defter 147, sahife 181, no. 155) de Paşanın Tekirdağı (=Tekirdağı) nda Nail köyünde bir mescidi olduğu bildirilmektedir. Biz, Tekirdağı'nda bugün Nail köyü adında bir yer tesbit edemedik, ancak bu vilâyetin Barbaros nahiyesine bağlı bir Naip köyü vardır.

³³ Adana'da pek çok vakıfları olan, 16. yüzyılda yaşamış, Ramazanogullarından diğer bir Pirî Mehmed Paşa daha var ise de (kşl. K. Erer, *Tarih boyunca Adana ovasına bir bakış*, İstanbul 1964 (6. baskı), bk. indeks), Külek'deki bu vakfın Sadrazam Pirî Paşa'nın hayratı olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

mat. vermek kabil olmamıştır". Türbeye âit olduğu söylenen, gerçekte manzumenin olması gereken kitabe Sultan II. Bayezid devrinin tarihce meçhul bir Antalya mirlivası Hüseyin'in adını ve h. 904 (=1498/99) tarihini vermektedir. Bu sırada Piri Bey Silivri veya Serez kadısıdır. Yâni Trakya ile bilhassa Trakya'nın İncik bölgesi ile ilgilidir. İncik'deki külliye o yaptırdığı takdirde, türbe kendi türbesi olmadığına göre geriye bir ihtimal daha kalmaktadır ki, o da bir yakınına ait olmasıdır. Henüz, Piri Mehmed Paşa ile yakın akrabalığı olan bir Antalya mirlivası Hüseyin ise bilinmemektedir. Diğer taraftan çeşitli vesikalar bu eserin gerçek kurucusu olarak şimdiki halde tarihi hüviyeti meçhul olan Hüseyin Bey'i göstermektedir.

Evliya Çelebi tarafından 17. yüzyıl içlerinde İncik hakkında bu yolda bir bilgi verilmesine karşılık, İstanbul, Başbakanlık Arşivi'nde Tapu defterleri arasında, 75 sayılı defterin, 524. sahfesinde Hüseyin Bey vakfının adı geçmektedir. Bazı evkafdan alınan gelirlerin, Hüseyin Bey'in İne Bey pazarında vâki olan çami'ine ve imarete sarf olunacağı bu kayıta bildirilmektedir. Sultan I. Selim (1512-1520) zamanına ait olduğu tesbit olunan Tapu defterindeki bu not, elimizdeki kırık kitabe parçalarındaki bilgiyi desteklemekte, ve İncik'deki manzumenin kurucusunun 15. yüzyıl sonlarında yaşamış ve h. 894 (=1488/89) da kendisine bazı yerlerin temlik edildiği bir Mirliva Hüseyin Bey olduğunu bir defa daha ortaya koymaktadır :

(Vakfı : Hüseyin Bey Eyne pazarında vâki olan camî'e ve imarete sarfolunur. (Karye-i İğtemur (١٤٢١) tabî'-i İbri (١٤٢١) karye-i mezkûre hududile ve sınıriyle ve yuvası ve kaçkunu ve beytül-mali ve mal-i ga'ibi ve mal-i mefkudi ve badhavası ve gallâtı ve sair müteveccihâtı ve resm-i cürmi ve cinayeti filcümle cümle rüsum-ı örfiyesi ve kâffe-i hukuk-ı şer'iyyesiyle merhum ve mağfur Sultan Bayazid Hân aliyetürrahmeti ve 'l-gufrân zamanında erba'a ve tisîne ve semanemie (894) yılında Hüseyin Beye temlik olunduğu defter-i atîk-i hakânîde mukayyettir. Hüseyin Beyin Eyne pazarında olan camîine ve imaretine vakfetmiştir dediler. Vakıfnâme görülmedi).

Tekirdağı ilinin, Malkara ilçesinde, Yörük bucağına bağlı İbrice, Şahin bucağına bağlı İbrice ve İğdemir köyleri hâlâ mevcuttur.

İncecik camii henüz sağlam bir halde iken yazılan bir *Salnâme*'de ise biraz daha değişik bir ifade ile karşılaşılmaktadır. İncecik Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarından idârî teşkilâtında Edirne vilâyetinin Tekfurdağı (=Tekirdağı) kazasına bağlı bir nahiye olduğundan; Edirne vilâyeti *Salnâme*'lerinde yer almaktadır. Bunlardan 1307 yılına kadar basılanlardan, görebildiklerimiz ilgi çekici bir not sağlamıyorlar³⁴. Halbuki 1309 yılı (=1891/92) na ait olanında³⁵, İncecik nahiyesi hakkında genel bilgilerin arkasından, burada iki cami bulunduğu haber verildikten sonra şu not ile karşılaşılr: "...Diğeri Hüseyin ve Süleyman Paşalar tarafından 904 tarihinde ihya edilen cami-i şerîf olup doksan sekiz rumîyesinde mükemmel tamir edilmiştir. Müşarinleghüma Hüseyin ve Süleyman Paşalar dahi cami-i mezkûr kurbinde türbe-i mahsûsede medfundur". Böylece, içinde bulunduğumuz yüzyıl başlarında, ve cami ile türbe henüz sağlam bir halde ve ayakta iken, camiiin kurucusu olarak Hüseyin Bey veya Paşa, hatta Süleyman Paşa biliniyor ve ikisinin de mezarları türbede bulunuyordu. Bugün türbenin içinde bir sandûka veya mezartaşı görülmemektedir. Bu Hüseyin Bey veya Paşa'nın kim olduğu bilinemediği gibi, *Salnâme*'de anılan ikinci şahsın, yâni Süleyman Paşa'nın burası ile münasebeti de anlaşılammaktadır. Fatih devrinde Rumeli Beylerbeyi bir Hadım Süleyman Paşa vardır ki, İškodra muhasarasında ve Boğdan seferinde bulunmuştur. Hibrî Çelebi ise, II. Bayazıd devri vezirlerinden bir Süleyman Paşa'dan bahseder. Bazıları öncekinin belki II. Bayazıd devrine kadar yaşadığına ve böylece ikisinin aynı şahıs olabileceğini bir ihtimal olarak ileri sürerler³⁶. Fakat muhakkak ki, bu devrin Süleyman Paşa'larının sayısı tesbite muhtaçtır³⁷. Sadece Hammer'de bahsî geçen tamamen meçhul bir kaptan Süleyman Paşa'yı bir tarafa bırakacak olursak, bu addaki

³⁴ *Salnâme*'lerin toplu olarak buldukları İstanbul Üniversite kütüphanesinde Edirne vilâyetinin 12 salnamesi vardır, kşl. F. E. Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe basmalar kataloğu*, İstanbul 1956, II, s. 871.

³⁵ *Edirne vilâyeti Salnâmesi*, 1309, s. 357.

³⁶ Bu hususta bk. T. Gökbilgin, *adı geç. esr.* s. 58, not 112, ve s. 339.

³⁷ Bir Süleyman Paşa, 1480 de Rodos muhasarasında şehit düzmüştür (kşl. *Osmanlı Tarihi kronolojisi*, I. s. 349), bu duruma göre 1492 de Belgrad muhasarasına katılan Semendre muhafızı Süleyman Paşa (*ag. esr.* II, 398, ve II, 73) ile onun aynı olmasına imkân yoktur.

Paşaların en şöhretlisi, Kanunî devrinin Sadrâzamı Hadım Süleyman Paşa'dır, ki Türk donanmasının Gucarat seferini idare etmiş, sadrâzam olarak (1541-1544), Divan'da Husrev Paşa ile yaptığı şiddetli bir münakaşa yüzünden azledilmiş, tekaüt edilerek Malkara'da oturmağa memur edilmiştir. Süleyman Paşa h. 954 (= 1547) de burada ölmüştür³⁸. Şu halde 1309 yılı *Salnâmesi*'nin verdiği bilgi doğru ise İncik camiiindeki türbede bu Süleyman Paşa'lardan birinin gömülü olması ihtimali akla gelir. Tabiatıyla, Orhan Gazi oğlu, Süleyman Paşa'nın bu ihtimaller arasında yeri yoktur. Fatih ve belki de II. Bayazıd devrinin Süleyman Paşa'sının nerede gömülü olduğunu bilmiyoruz. Kanunî devri Sadrâzamı Süleyman Paşa ise Malkara'da ölmüştür³⁹. Malkara'nın İncik'e km. uzaklıkta olduğu göz önünde tutulacak olursa, belki İncik ile Malkara arasındaki bir mülkünde son günlerini geçirecek ölen Süleyman Paşa'nın İncik camii türbesine, Antalya mirlivâsı Hüseyin Bey veya Paşa'nın yanına gömülmüş olabileceğine ihtimal vermek kabildir. Gazi de denilen Hadım Süleyman Paşa, 16. yüzyıl Türk tarihinin oldukça dikkate değer bir simasıdır. Bu bakımdan mezarının nerede olduğunun bilinmesi faydalı bir araştırma sayılabilir. Gazi Süleyman Paşa adına Trakya'nın birkaç yerinde vakıflar mevcuttur. Vize'de kiliseden çevrilmiş büyük bir cami bu adla anılır ise de hangi Süleyman Bey veya Paşaya ait olduğu kesin olarak bilinmez⁴⁰. Edirne'de Tunca kıyısında, şimdi sedde içinde kalan tek kubbeli Süleymaniye camiiinin, Kanunî devri sadrâzamı Gazi veya Hadım Süleyman Paşa'nın eseri olması kuvvetle muhtemeldir⁴¹. Nihayet Malkara'da bugün hâlâ kullanılan

³⁸ Osmanzâde Tâib, *Hadikatü'l-vüzerâ*, s. 67-68; F. Kurdoğlu, *Hadım Süleyman Paşanın mektupları...*, « Belleten » IV, sayı 13 (1940) s. 53-87, s. 81 (ve 83 deki vesika) de, Malkara'daki sürgün yerinden yazdığı yazıda, eski Sadrâzam kendisine yapılan zulumden çok acı şekilde şikâyet eder. Ş. Tınan, *Süleyman Paşa maddesi*, *İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 194-197.

³⁹ Süleyman Paşa'nın nereye gömüldüğüne dair bir kayda raslayamadık. Gülten Turgutgutlugil, *Malkara tarihi* (İst. Üniv. Edebiyat Fak. Tarih bölümü - lisan tezi) 1969 da Malkara'daki Süleyman Paşa camiiinden kısaca bahsedilmekte ve haziredeki mezarların kimlere ait oldukları bildirilmektedir. Mezartaşlarının hepsi 19. yüzyıla aittir.

⁴⁰ S. Eyice, *Trakya'da Bizans devrine ait eserler*, « Belleten » XXXIII, sayı, 131 (1969) s. 327 ve not 7.

⁴¹ O. N. Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, s. 67; O. Aslanapa, *Edirne-*

bir Gazi Süleyman Paşa camii vardı. Nedense halk tarafından kiliseden çevrilmiş bir bina olduğu rivayet edilen bu yapıyı 11 Haziran 1962 de etraflı surette incelediğimizde, bunun 19. yüzyılda yenilenmiş bir Türk eseri olduğunu tesbit ettik. Ancak, yapıda bazı Bizans veya Antik başlıklar kullanılmıştır. Dört ahşap direkli ve üstü kiremit örtülü bu camiın kapısı üstündeki tura kazınmış, yalnız h. 1205 (= 1790/91) tarihi bırakılmıştır. Yan kapı üstünde ise uzun ikinci ve daha eski bir kitabe görülür⁴². Eğer bu cami, 1544 de ölen Süleyman Paşa'nın eseri ise, kurucusunun niçin bunun yanına gömülmediği sorulabilir. En azından iki tane, biri Edirne diğeri Malkara içinde olmak üzere Süleyman Paşa'ya izafe edilen cami mevcut bulunduğuna göre, Süleyman Paşa'nın onların haziresine değil de kendisine âit olmayan İncik camii yanındaki türbeye gömülmesi tuhafdır. Böyle bir garip durum meselâ, Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa için de varittir. Mustafa Paşa'nın kesik başı, ne İstanbul'daki manzumesine ne de memleketindeki muhteşem külliyesine gömülebilmiştir. Onun adını anan mezar taşı, Edirne'de ücra bir mahalle arasındaki Saruca Paşa mescidi haziresindedir. Kara Mustafa Paşa'nın bu trajik durumu biraz 1683 deki Viyana bozgunu olayının yarattığı hava ile ilgilidir. Halbuki İstanbul'da şehrin ilk kadısı Hızır Bey Çelebi'nin de mezarı da kendi, veya kızının mescidi avlusunda değil, hiç ilgisi olmayan bir şahsın adını taşıyan Voynuk Şucaeddin mescidi haziresinde idi. Hızır Bey'in mezar taşı orada 1956-60 istimlâklerine kadar durmuştur. Şu bir iki misal, kendi hayratlarını yanına gömülemeyen vakıf sahipleri de olduğunu açıkça göstermektedir. Elimizdeki bilgiler bu tarih meselelerini aydınlığa çıkaramadı.

de Osmanlı devri âbideleri, İstanbul 1949, s. 103, res. 128, burada verilen bilgi, Peremeci'deki notun aynen tekrarıdır. Camiın minare ve soncemaatyeri tamamen yıkılmıştır.

⁴² Bu eseri ayrıca yayınlıyacağız. Malkara'da Trakya'nın diğer birçok yerinde (meselâ: Tekirdağ) de olduğu gibi, inanılmaz bir tahrip duygusu ile idareciler tarafından kitabe ve mezar taşlarının yokedilmesine rağmen, (kşl. H. Çevik, *Tekirdağ müzesine doğru*, İstanbul 1938, s. 16-17) bu cami yanındaki hazire nasılsa kurtularak, 1962 de henüz duruyordu. Malkara'nın içinde değerli ve tarihi taşlar olan mezarlıkları, 1950 e doğru ortadan kaldırılmıştır. Buradaki incelemelerimiz sırasında, Ömer Bey camii yanında da pek çok sayıda mezar taşının sökülmüş ve yığınlar haline getirilmiş olduklarını gördük (1982).

Kaynaklar ve arşiv vesikaları üzerindeki daha derin araştırmalar belki bu meselelere çözüm bulacaktır.

VI

Sanat Tarihi'nde İncelik Camii

İncelik camii, sanat tarihinde «zâviyeli» veya «tabhanli» cami dediğimiz mimarî tipin bir örneğidir. Bu tipe «zâviyeli» değişiminin sebebi, bu mimarî şeklin esasının Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rolü olan zâviyelerden gelmesinden dolayıdır. Erken devirlere âit bazı zâviyeler, bu tipin öncüsü olduklarını gösteren mimarileri ile günümüze kadar gelmiştir. Bütün bu meseleleri evvelce bir makale çerçevesi içinde özetlemiş ve bu tipin sanat tarihi bakımından gösterdiği gelişmeyi, bu hususta hazırlamakta olduğumuz kitaba bırakmıştık⁴³. İlk makalemiz basıldığından bu yana, yurt içinde ve yurt dışında, bu tezimize yardımcı olabilecek daha birçok malzeme toplamış bulunuyoruz.

İncelik camii, Erken Osmanlı devrinde çok yaygın olan, Klâsik devirde ise ancak 16. yüzyılın ortalarına Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) çağının içlerine kadar seyrek kullanılan «tabhaneli» camilerin örneklerinden biridir. Bu tip 16. yüzyıl ortalarından sonra hemen hemen yok olmuş ve 17. yüzyıl başlarından itibaren ise tamamen Türk sanatından silinmiştir. Eski zâviye, hankah mimarisinden gelen bu tipte ana unsur, başlıbaşına kapalı bir bölüm teşkil eden namaz mekânı yâni cami kısmıdır. Bu tipteki yapıların kaçınılmaz diğer unsuru ise, iki yanda olan «ayende» nin, gelip geçen sofuların misafir edilmelerine mahsus olan tabhane odalarıdır. Bu tipin tarihi gelişmesi artık sonlarına yaklaştığında, üçüncü unsur olan aydınlık fenerli bir kubbe ile örtülü «avlü» mekânından vaz geçilerek, bunun yerini normal bir açık ön avlu ile son cemaatyeri almıştır. İşte İncelik camii de bu son şeklin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sanat Tarihinde en yakın benzerleri olarak Malatya yakınında Fethiye'de Abdurrezzak Paşa camiini, Tokat'da Hatuniye'yi, Trabzon'da Büyük İmaret'i, Rodos'da Süleymaniye İmaretini, Halep'te Sinan'ın eseri Husreviye camiini ve nihayet biraz farklı olarak

⁴³ S. Eyice, not 3 deki yerde.

Silivri'de Pirî Paşa imareti ile Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey camilerini gösterebiliriz. Bu son ikisinde namâz mekânı, yarım kubbe ile örtülü küçük bir mihrab mekânı ile ileri uzatılmıştır. İncik camiini de h. 904 (=1498/99) de yapılmış olarak kabul edecek olursak, bu grup eserleri şu şekilde bir kronolojik sıraya göre tertiplemek mümkündür :

Hatuniye, Tokat :

H. 890 (=1485) de Gülbahar Hatun için yapılmıştır.

İncik camii :

H. 904 (=1498/9) e doğru yapılmış olmalıdır.

Büyük İmareti, Trabzon :

H. 911 (=1505/6) da II. Bayazıt'ın zevcesi ve I. Selim'in annesi (?) Gülbahar Hatun için yapılmıştır.

Bâli Bey imareti - Yenişehir (Bursa) :

15. - 16. yüzyıllarda bilinen üç Bâli Bey'den hangisine ait olduğu tesbit olunamamıştır. Bugün orta mekânı çatı ile örtülüdür. Evliya Çelebi'nin H. 913 (=1517) tarihli olarak gösterdiği eser olması muhtemeldir ^{43a}.

Süleymaniye, Rodos :

1523 e doğru yapılmış olmalı.

Pirî Paşa, Silivri :

H. 937 (=1530/31.) de yapılmıştır.

Gazi Husrev Bey, Saraybosna :

H. 937 (=1530/31) de yapılmıştır.

Husreviye, Halep :

H. 952 (=1545) de bitmiştir.

Abdurrezak Paşa camii, Fethiye (Malatya) :

Kitabesine göre Kanunî (1520-1566) devrine aittir ⁴⁴. Tarihi h. 984 (=1576) gibi okunmuş ise de, bu hatalıdır.

Bu listeye bir bakıma, bu tipin en büyük ve âbidevi iki misalini de eklemek mümkündür ki bunlar da Edirne'de II. Bayazıt'ın

^{43a} T. Reyhanlı, *Bâli Bey camii - Yenişehir*, «Sanat Tarihi Yıllığı», III (1970) s. 17-32, de bu eser yayınlanmış ise de hangi Bâli Bey (Paşa) e âit olduğu aydınlığa çıkmamıştır.

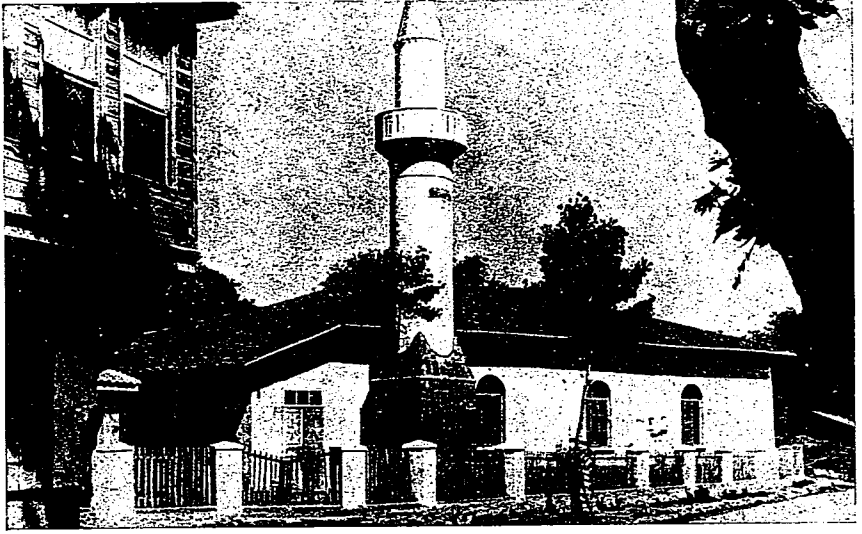
⁴⁴ Yukarıdaki yazımız s. 44 de bu eserin belki Uzun Hasan'ın olabileceğini bir ihtimal olarak ileri sürmüştük. Sonra elimize geçen kitabe fotoğrafı, camiin, Kanunî devrine âit olduğunu göstermiştir.

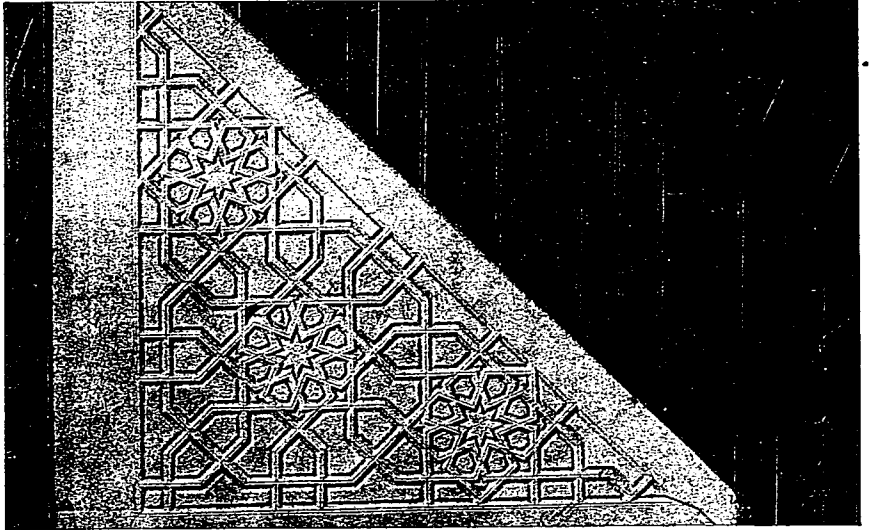
Res. 1 — İncecik köprüsünün eski bir resmi.

Res. 2 — İncecik köprüsü 1982 yazında.

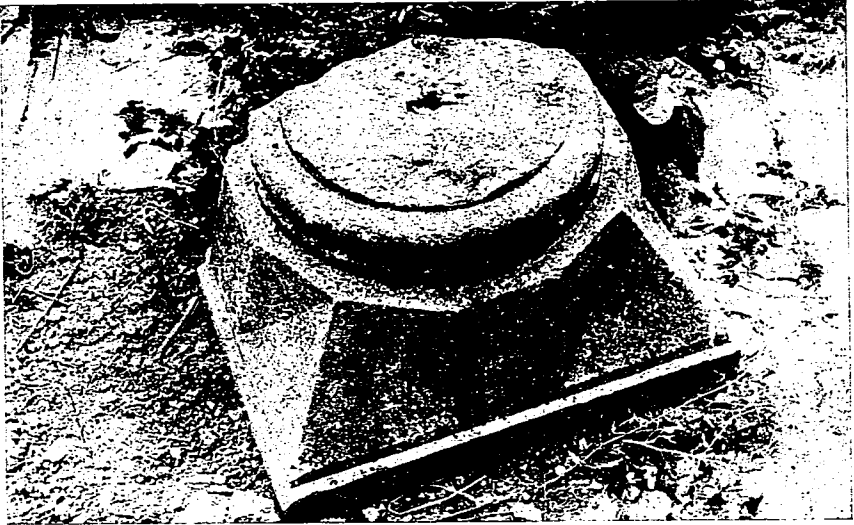
Res. 3 — İnceik 'de Yenicami.

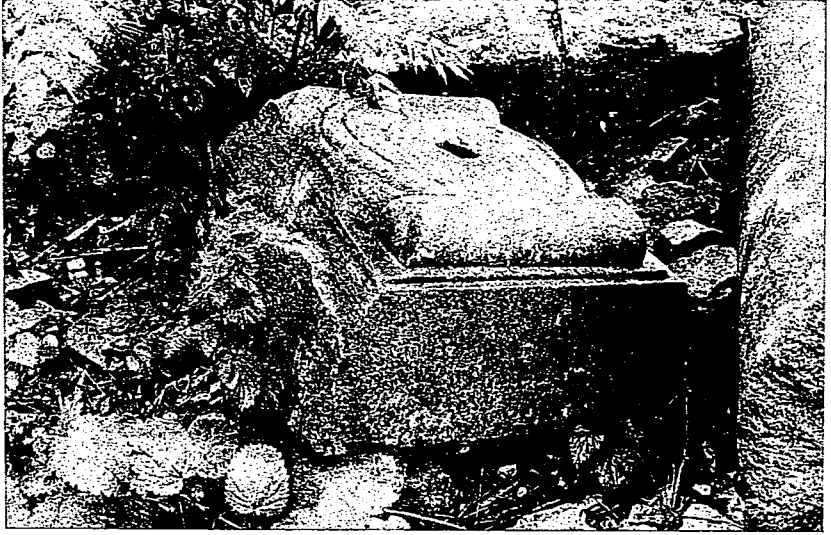
Res. 4 — Yenicami mînberinde kullanılmış eski bir parça.

Res. 5 — Camiin soncemaatyerine ait bir Bizans başlığı.

Res. 6 — Soncemaatyerine ait başka bir başlık.

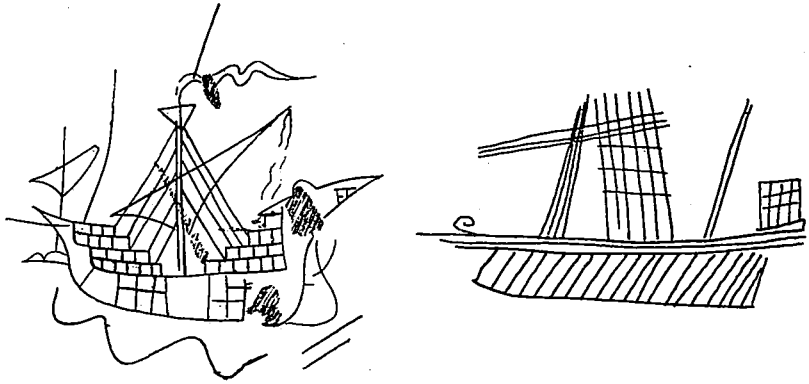
Res. 7 — Soncemaatyerine ait Bizans devri başlığı.

Res. 8/9 — Aynı yerdeki başka başlıklar.

Res. 10 — Avluda duran çeşme kemeri ve kitâbesi

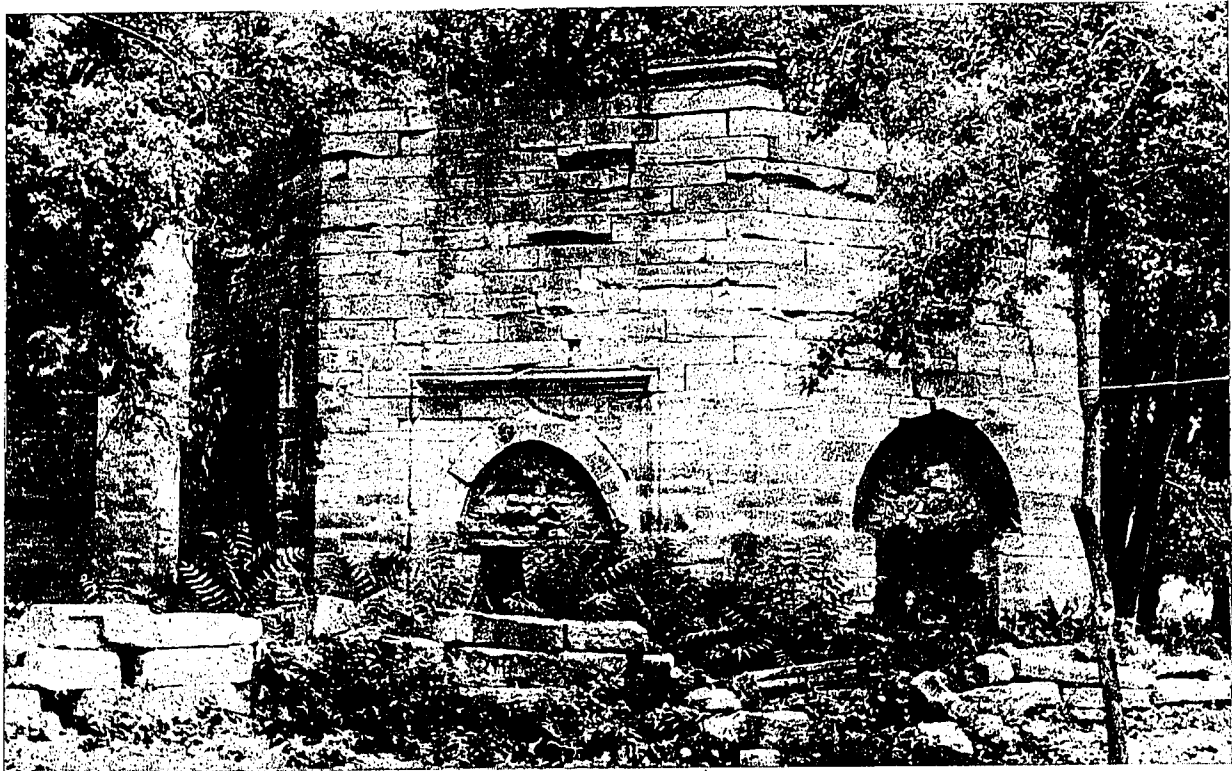

Res. 11/12 — Tabhane sıvasına kazınmış kalyon resimleri.

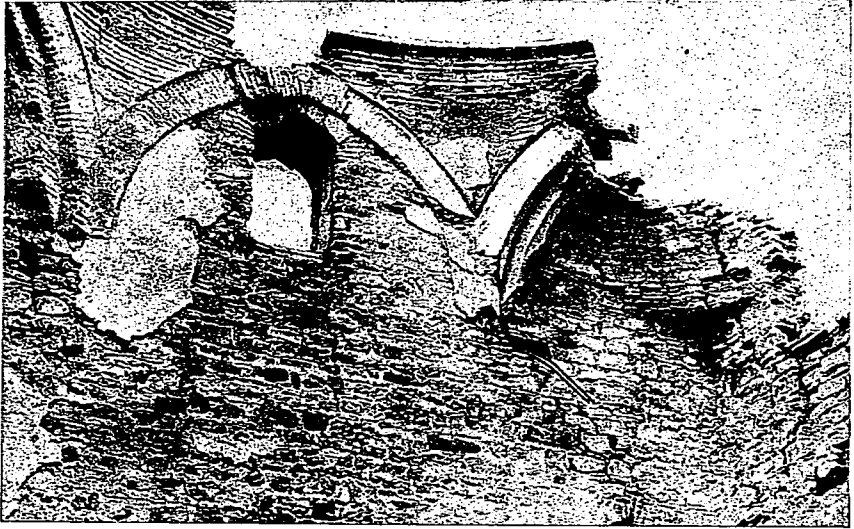
Res. 13 — İnceik camiinin genel görünüşü (1932 de).

Res. 14 — Türbenin genel görünüşü.

Res. 15 — Camiin kible tarafından görünüşü.

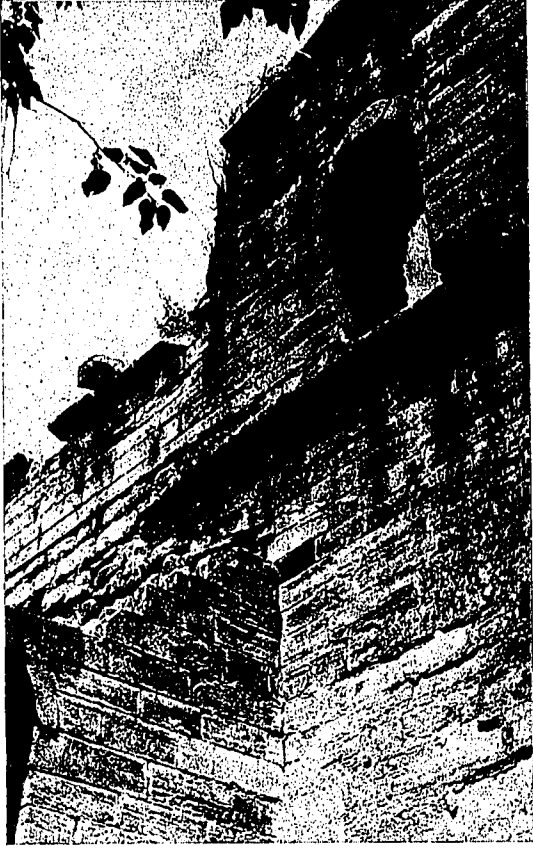
Res. 16 — Büyük kubbenin trompları.

Res. 17 — Camiin içi ve cümle kapısı.

Res. 18 — Sağ taraftaki tabhane odasının geçit yolu.

Res. 19 — Camiin dış duvar tekniği.

Res. 20 — Camiin mihrabı.

Levha X

EYİCE

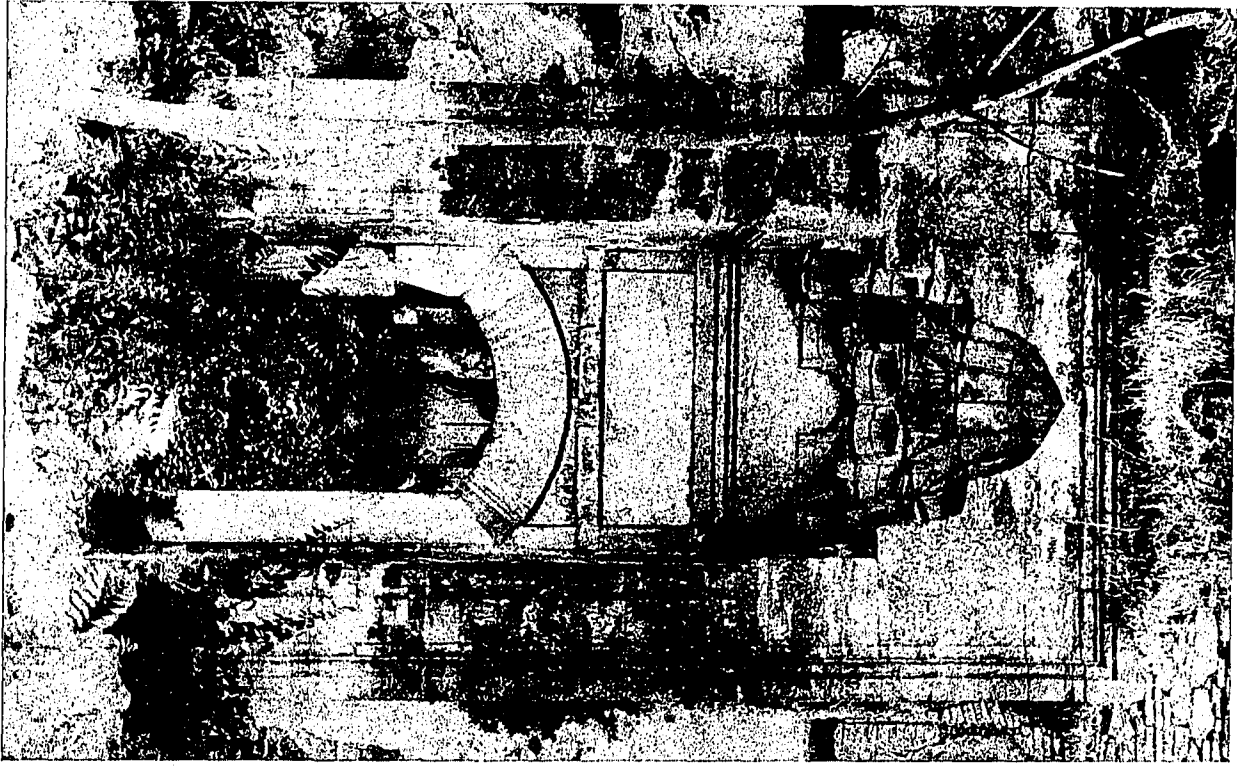
Res. 21 — Türbenin mihrabı.

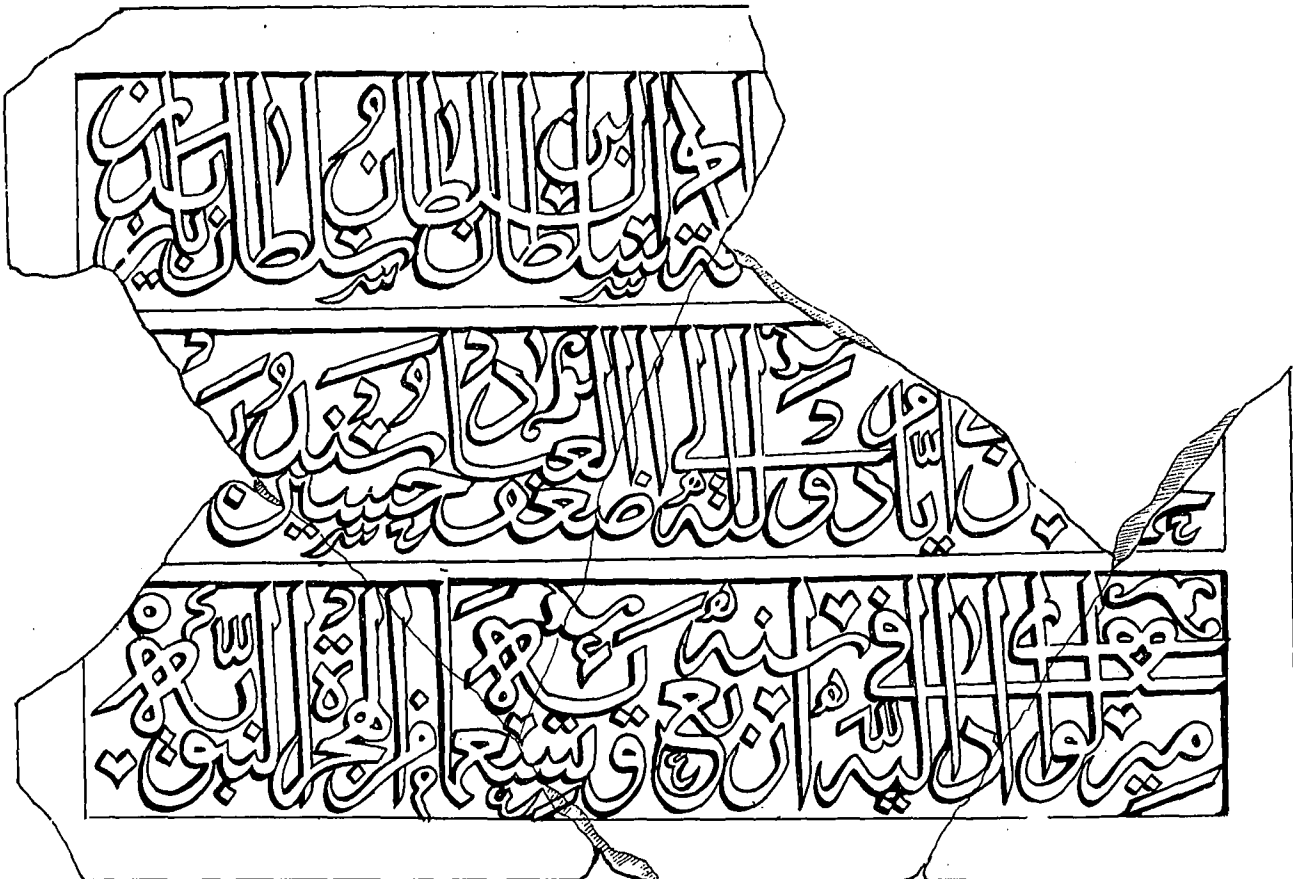
Res. 22 — Türbenin kapısı dışıdan.

EYİCE

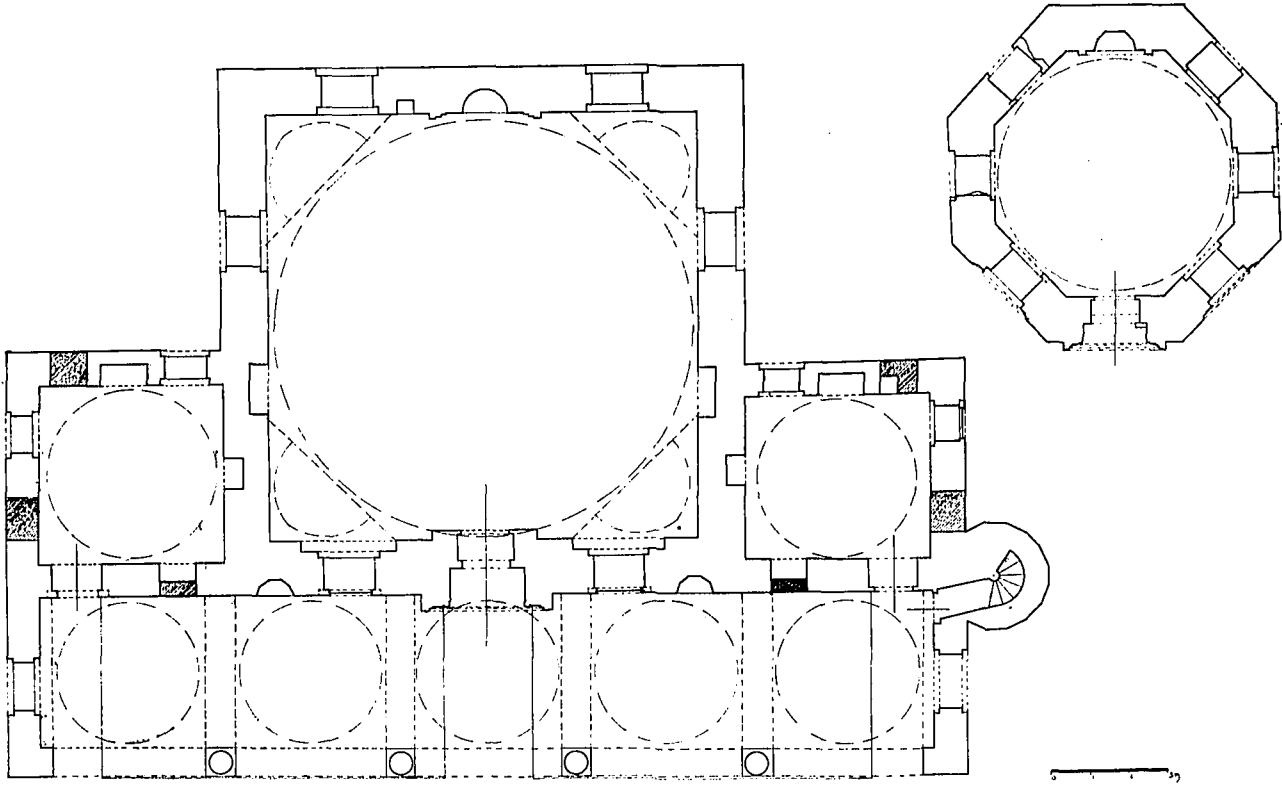
Levha XI

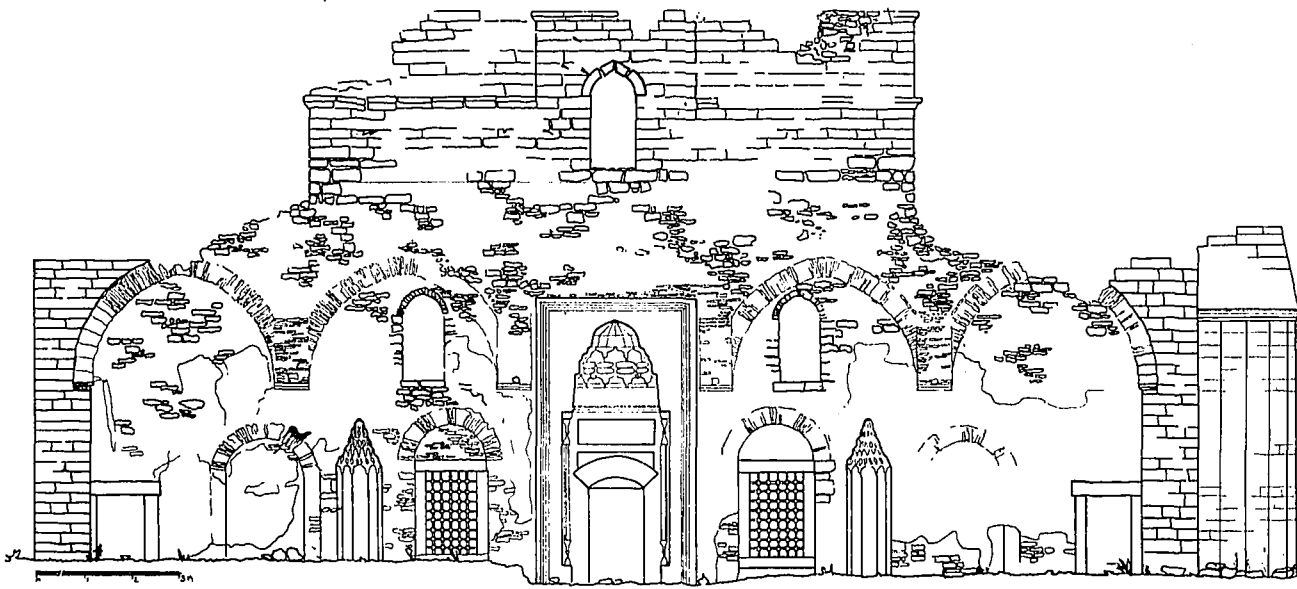
Res. 23 — Camiin cümle kapısının dışdan görünüşü.

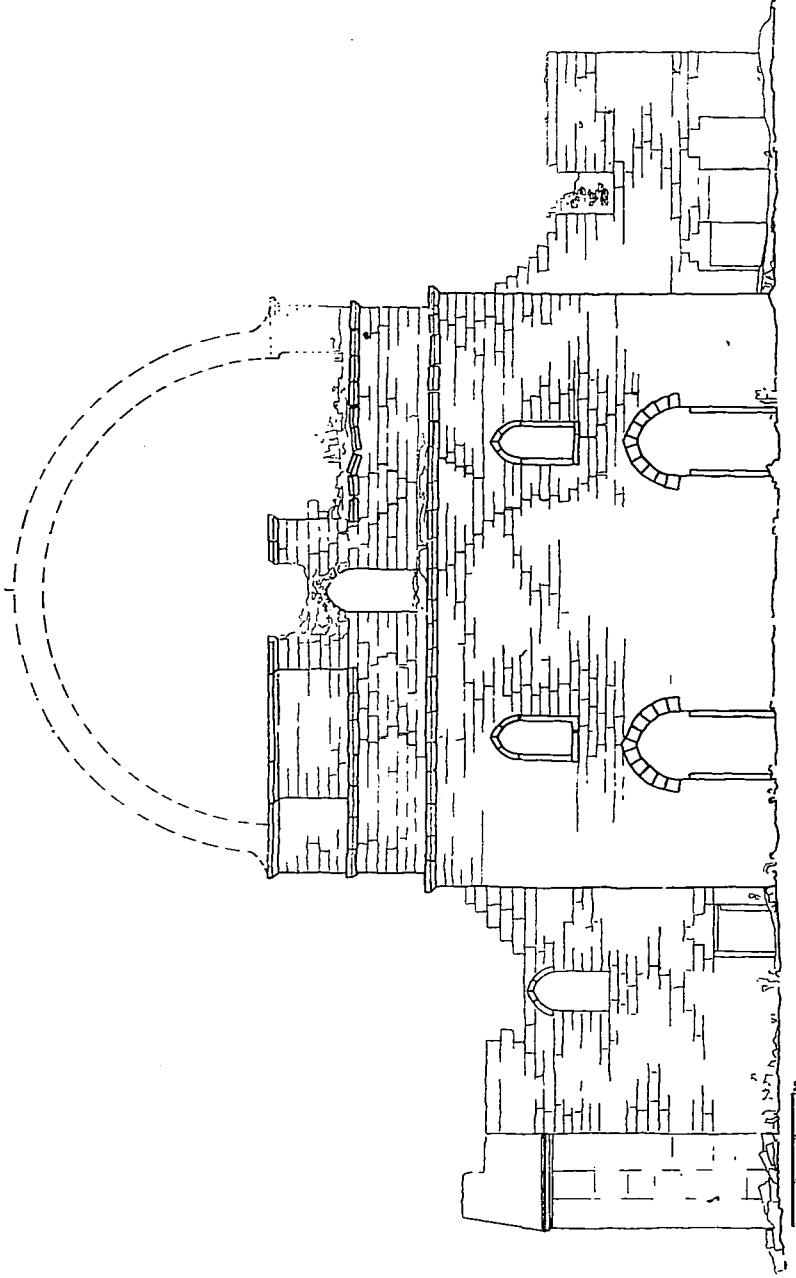
Res. 24 — Kitâbe. (Fotoğraflardan, Doç. N. Çetin tarafından çizilmiştir).

Res. 25 — İncek camii'nin plânı (Vakıflar G. Md. lüğü arşivinden)
G. Atlas - T. Tuncay' ın rölövesi bazı ilâveler ile.

Res. 26 — İncek camii'nin esas cephesi rölövesi.
(Vakıflar G. Md. lüğü arşivi — Çizenler : G. Atlas ve T. Tuncay)

Res. 27 — İncek camii kible cephesi rölövesi.
(Vakıflar G. Md. lüğü arşivi — Çizimler : G. Atlas ve T. Tuncay)

H: 889 - 893 (=1484/1488) de yapılan imareti ile İstanbul'da h. 929 (=1521/22) Sultan I. Selim adına yapılan imarettir. Bunların her ikisinde de namaz bölümü - cami, tek kubbenin örttüğü bir mekândır. İki yanındaki tabhaneler ise esas yapının büyüklüğüne uygun olarak kapalı avlulu, dört eyvanlı bir tabhane şeklinde dörder odalı ek binalar halinde yapılmıştır.

İncelik camii ve mensup olduğu grup, bu biçim yapıların 150 - 200 yıl içinde gösterdikleri gelişmenin son safhasının örnekleridir. Bu tip artık onlardan daha ileri gitmemiş ve onlar ile birlikte sönüp unutulmuştur. Dikkate değer bir husus, bu tipin çeşitli misallerinin velî'lere büyük yakınlığı olan II. Bayazıd devrinde yapılmış olmasıdır. Tokat - Hatuniye, Trabzon - Hatuniye, Rodos - Süleymaniye ile İncelik camii arasındaki benzerlik çok büyük ve gayet açıktır. Bütün bu misaller arasında Fethiye'de Abdurrezak Paşa camii, plân bakımından bu şemaya uymakla beraber dış görünüşünde mahallî bir uslûbun tesirinden de kurtulmamıştır. İncelik camii, muvazeneli ve ölçülü nispetleri ile başarılı ve tecrübeli bir ustanın eseri olarak ortaya çıkmıştır.

İncelik camiinin en fazla üzerinde durulmağa değer tarafı, tek kubbeli namaz mekânına sahip bir tabhaneli camiin orijinal görünüşünü hâlâ koruyabilmiş olmasıdır. Bu çeşit yapıların çoğunda, tabhaneler artık görevini kaybettikten sonra, bu kanatlar aralardaki perde duvarları açılmak suretiyle ana mekâna bağlanmışlar ve buralarda da namaz kılınır olmuştur. Hatta bu durum yüzünden, bu çeşit binaların bütün aksamaları ile cami olarak yapıldıkları, bazı Batılı sanat tarihçilerce sanılarak bunlara *ters T* veya *I tipi camiler gibi* yalnız şekle dayanan fakat görevi (fonksiyonu) belirtmeyen sathî bir de garip ad yakıştırılmıştır ki, maalesef bu, Türk sanat tarihçileri tarafından da kontrolsuzca benimsenmiştir⁴⁵. İncelik'de tabhane odaları bâriz surette, kapalı iskân mekânları hüviye-

⁴⁵ Bizim tezimiz yayınlandıktan sonra, her ne hikmetse, ona karşı çıkmak üzere ortaya atıliveren "*yan mekânlı camiler*" terimi ise hiç bir şey ifade etmez. Bu tip eserlerin bir vakıa olan yan mekânları, bu mekânların ne işe yaradıklarını aramağa bizi sevk etmiştir. Çeşitli kaynakların yardımı ile bu yan mekânların zâviye, hankah odaları oldukları tesbit edildiklerine göre, bu tip eserlerin görevlerine (fonksiyonlarına) göre adlandırılmaları en azından ilmî bir zarurettir. Türk sanatını, araştıranlardan hiç değilse Türklerin, onu çözülmemiş hiyelogrifler gibi, şekillerine bakarak adlandırılmaları devri artık geçmiştir zannındayız.

tiyle kendilerini gösterirler, bunların gelip geçen "sofflerin" geçici barınağı olduğu anlaşılmaktadır. Dolapları, ocakları ile bunlar, burada bir iki gece kalacak olan sofilerin misafirhanesidir. Yâni bir hankah, veya zâviyenin *hakikî* ve *esas* anlamına uygun bir fonksiyonları vardır. Bu tabhane odalarının esas namaz mekânı ile ayrılması isteği o kadar açıktır ki, bunlara geçit veren kapılara dışardan gelindiğinde, son cemaat yeri sekisine çıkmağa lüzum görülmemesi için alçak birer yol dahi yapılmıştır. İncik tabhaneli camii, Erken Osmanlı devri Türk kültür tarihinin Türk Trakyasında meydana getirdiği önemli bir eseri olduğu kadar, Türk mimarî tarihinin muayyen bir yapı çeşidinin gelişme zincirinin son örneklerinden olarak çok değerli bir sanat yâdigârıdır. Bu bakımlardan kurtarılması, hiç değilse daha fazla yıkılmasının önlenmesi yerinde olacaktır.

VII

Tarihî değeri

İncik külliyesinin tamamen bir Türk yerleşmesine çekirdek teşkil etmek üzere yapıldığı görülmektedir. İncik kasabasının Bizans devrinin *Apros*'u yerinde olduğu ileri sürülmüştür⁴⁶. Bunu kabul veya red ettirecek bir delil yoktur⁴⁷. Ancak, camiin yapılışında bazı Bizans devri parçaları kullanılmış ise de bunların aynı yerden mi yoksa daha uzaktan mı getirildiklerini tesbit edemiyoruz. *Apros* veya *Apri* IX. Mikhael'in 1308 de Bizans ordusu başında, bozguna uğradığı yer olarak bilinir. III. Andronikos 1322 de büyük babasına karşı savaşta burayı ele geçirmişti⁴⁸. Daha XII. yüzyılda *Apros*'da Venediklilerin ticaret merkezi olduğu biliniyordu⁴⁹. Fakat İncik ile *Apros*'un münasebetini tayine yaracak bir delil yoktur. Malkara'nın Germeyan köyünde bulunarak Tekirdağına götürülen 1064 yılına ait bir kilise tamir kitabesi bir

⁴⁶ Z. Taşlıkılıç, *Trakya'da epigrafya araştırmaları I*, İstanbul 1961, s. 46 ve not 104.

⁴⁷ R. Janin, *La Thrace, étude historique et géographique*, Paris 1920, s. 29, (İncik civarında *Kestridlé* yi *Apros* olarak gösterir).

⁴⁸ S. Eyice, *Bizans devrinde Edirne ve bu devre ait eserleri*, *Edirne fethinin 600 yıldönümü anma kitabı*, Ankara 1964, s. 58.

⁴⁹ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig 1885-86. I, s. 120.

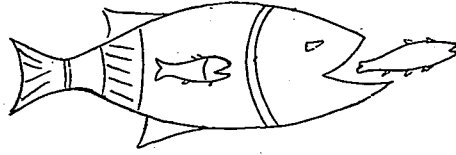
Apros kumandanı *consul* Symbatios'u anmaktadır⁵⁰. Bu işin imparator Konstantin ve karısı Evdokia zamanında yapıldığı belirtildiğine göre, kitabe X. Konstantin Doukas (1059 - 1057) devrine aittir. Bu kitabe Apros adında bir müstahkem kasabanın bulunduğu ve burada bir de Simon-Petros kilisesi olduğunu isbat etmekle beraber, bugünkü İncik'in Apros'un yerinde olduğuna dair bir ipucu vermemektedir. Ancak, zâviyelerin başıboş ve terk edilmiş yerleri «*şenlendirmek*», o yerleri imar ve iskân ettirmek üzere kuruldukları düşünülecek olursa Apros (veya Apri) yakınında harab ve metrûk durumdaki bir Bizans manastırının kalıntıları civarında İncik imaretinin yapılmış olabileceği bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Esas vesikalar üzerinde derin araştırma yapmadığımızdan, İncik külliyesinin kurucusunun hüviyetini açık olarak meydana çıkaramadık. Eser bir defa tanındıktan sonra, bu kolaylıkla gerçekleşecektir. Evliya Çelebi'nin, bu kasabanın kurucusunu Pirî Mehmed Paşa olarak göstermesi akla yatkındır. Umur Bey ailesi elindeki bu arazinin 15. yüzyıl sonlarında Pirî Paşa'ya intikal etmesi pekâlâ mümkündür. Zaten kendisinin bu sıralarda Silivri ve Serez'de kadı olduğu da bilinir. Pirî Paşa'nın, Trakya'nın bu mntikasına ilgisi ölümüne kadar kesilmemiş ve hayatının son 10 yılını, yine bu çevredeki çiftliğinde geçirdiği gibi, en büyük hayır eserini de Silivri'de yaptırmıştır. İstanbul ve Konya hayır eserlerinin zâviye olarak yapılması, Silivri'deki caminin ise bir tabhaneli cami karakterinde olması Pirî Paşa'nın sofilere ve bu arada tercihan bizzat mensubu olduğu Mevlevilere yakınlığının bir belirtisidir. Fakat Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgi kitabe, vakıf kayıtları ve daha geç yazılı bilgiler ile uyumsuzluk içindedir. İncik tabhaneli caminin kurucusu Hüseyin Bey (veya Paşa) olarak ortaya çıkmaktadır. Eğer Pirî Paşa ile bu Hüseyin Bey, diğer taraftan onun ile Süleyman Paşa arasında bir ilgi, bir bağlantı var ise, bu da ancak arşiv kaynaklarında yapılacak araştırmalar ile aydınlanabilecektir.

İncik camii hakkındaki bu araştırmamız, Osmanlı devri Türk tarihinin bir kaç meselesi ile bizi karşı karşıya getirmektedir. Bunlardan birincisi, İncik kasabasının Sadrâzam Pirî Mehmed

⁵⁰ Z. Taşlıkoğlu, not 46 daki yerde, s. 46-49.

Paşa ile olan münasebetidir. Bu Paşanın burada yaptırdığı imar eğer böyle bir şey var ise ne mahiyettedir? ve onun buradaki vakfı sadece kervansaraydan ibaretmidir yoksa diğer eserler ile de ilgisi var mıdır? Yanında türbesi olduğuna göre Adalia mir-livası Hüseyin Bey (veya Paşa?), tabhaneli camiiin kurucusu olmalıdır. Bu Hüseyin Bey kimdir? Tarihi hüviyeti nedir? Gazi lākabına sahip olduğuna göre seferlere katılmış olması gerekir. Nihayet üçüncü bir mesele de *Salnâme*'lerde adı geçen Süleyman Paşa kimdir ve gerek bu eser gerek Hüseyin Bey ile münasebeti nedir? Eğer bu, Kanunî devrinin sadrāzamı Gazi Hadım Süleyman Paşa ise, niçin kendi vakıflarından birine değil de başkasına ait bir vakfın yanına ve başkasının türbesine gömülmüş-tür? Bütün bu suallerin cevabını derinlemesine tarih ve arşiv araştırmaları belki verebilir⁵¹. Biz bu yazımızla, bütün bu meselelerin kaynağı olan eski eseri tanıtıyor ve onu araştırmacıların bilgisine sunuyoruz⁵².

Res. 28 - Tabhane odası duvarına çizilmiş resim.

⁵¹ Bu makalemiz basılırken, Başbakanlık arşivinden arkadaşım R. Tuncay, E. Gl. C. Çulpan eliyle bana bir not lutfetti. *N.1 - Silistre defteri*, sahife 57 deki, Safer 1156 (=1743) tarihli bu kayıta, Gazi Hüseyin Bey'in "Malkara ve kasaba-i İnceik'de vaki vakfının eski mütevellisi Mustafa Bey" in 1154 ve 1155 yıllarına ait 14 aylık hesabı, yeni müteveli Mehmed Ali'nin isteği üzerine tesbit olunmaktadır. Bu ve bunun gibi kayıtlar ne yazık ki tarih bakımından aydınlatıcı olmamaktadır. Mamafi çalışmamıza gösterdikleri yakın ilgiden dolayı her iki dostuma teşekkürü bir borç bilirim.

⁵² Bu eseri 1961 ve 1962 yıllarında inceledikten sonra, o vakit Vakıflar Genel müdürlüğü Baş mimarı olan merhum A. Saim Ülgen'e, bu sanat değerine sahip eski eserin kurtarılması lüzumuna işaret etmiştim. Aradan yıllar geçtikten sonra, Vakıflar idaresince bu hususta bazı çalışmalara başlandığı ve İnceik camii-nin kurtarılmasına gayret edildiğini öğrenmiş bulunuyorum.

SELİM-NÂMELER

M. C. Şehabeddin Tekindağ

Umûmiyetle, Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Trabzon'daki vâililiği (H. 915 = M. 1509) zamanından başlayarak, önce Gürcülerle, sonra da babası ve kardeşleri ile olan mücadelelerinden, nihayet tahta geçip Safevî ve Memlûklarla giriştiği savaşlarından bahseden müstakil eserlere Selim-nâme adı verilir. Bilhassa, Selim devrini idrâk edip onunla birlikde seferlere katılan müelliflerin kaleme aldıkları Selim-nâmeler, Yavuz Sultan Selim'in medhi ile ilgili manzum kısımları istisna edilecek olursa, gayet mevsuk tarihî ve edebî eserler olup, bu devir olaylarının tesbitine ışık tutmaktadırlar. Bununla beraber, belli-başlı kataloglardan istifade etmek suretiyle Osmanlı Tarih Yazârlarını kaleme alan Franz Babinger ¹, Ahmed Ateş ² ve Ağâh Sırrı Levend ³in çalışmaları hariç tutulacak olursa, Selim-nâmeler üzerinde ciddî bir çalışma yapıp mahiyetleri belirtilmiş değildir ⁴. Bu bakımdan, fevkalâde önemli haber ve kayıtları ihtivâ eden Selim-nâmeleri, İstanbul ve Anadolu kütüphânelerindeki çalışmalarımız sırasında bulduğumuz yenileri ile birlikde tanıtmak ve müellifleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

KISALTMALAR

Abu'l-Falâh 'Abdalhay b. al-'Imâd al-Hanbalî: *Şazarât = Şazarât az-Zahab fî Ahbâr man Zahab*, cüz. I-8; Kahire, 1350-1.

¹ Bk. GOW.   ² Bk. Tez.   ³ Bk. GN.

⁴ İlahiyat Fakültesi asistanlarından genç bir arkadaşın Selim-nâmeler üzerinde çalıştığını biliyorum. Hattâ, İstanbul'a gelişinde kendisine lüzumlu bibliyografya da vermiştim. Ancak, kendisinden çalışmaları hakkında her hangi bir haber almış değilim.

Agâh Sırrı Levand : *GN = Ğazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ğazavât-nâmesi*, Ankara, 1956.

Ahmed Ateş : *Tez = Selim-nâmeler*, Edebiyat Tarihi Tezi, Türkiyat Enstitüsü, Nr. 31.

Âlî, Gelibolulu Mustafa : *Künh = Künhü'l-Ahbâr*, şairler kısmı, Türk. Yazma, Üniversite Ktp. Nr. 5959.

‘Aşık Çelebî : *MŞ = Meşâ’irü’s-Şu’arâ* (veya : *Tezkire*), Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 2406.

‘Aṭā’î (‘Aṭā’ullāh b. Yaḥyā el-ma’rūf bi-Nev’izāde) : *Zayl-i Şak. = Ḥadā’ik el-ḥakā’ik fî tekmiilet aş-Şakā’ik*, 2 cild, İstanbul, 1268.

Ayvansarâyî : *Ḥadîka = Ḥadîkatu'l-Cavāmi’*, 2 cild, İstanbul, 1281.

Babinger, Fr. : *GOW = Die Geschichtsschreiber der osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

Bloch, E. : *Catalogue = Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale*, 2 cild, Paris, 1932-3.

Beyânî : *Tezkire = Tezkiretü’s-Şu’arâ*, Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 2568.

Bursalı Tahir : ‘*OM = ‘Osmanlı müellifleri*, 3 cild, İstanbul, 1333 - 1342.

Brockelmann, C. : *GAL = Geschichte der Arabischen Litteratur*, Bd. I-2, Weimar - Berlin, 1898-1902; *Supplementband*, I-3, Leiden, 1937 - 1942.

Cemâleddin : *AZ = Âyine-i Zürefâ* (veya : *Osmanlı Tarih ve müverrihleri*), İstanbul, 1314.

Cennâbî : ‘*Aylem = el-‘Aylemu’z-Zāhir*, Arab. Yazm. Nuruosmaniye Ktp. Nr. 3100.

Felix Tauer = *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, Archiv orientálné*, IV, 1932.

Flügel, G : *Kat. = Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek*, 3 cild, Wien, 1865.

Gibb, E. J. W. : *HOP = A History of ottoman Poetry*, 6 cild London, 1900 - 1909.

Hammer - Purgstall, Josef von : *GOD = Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, 4 cild, Pesth, 1836-8.

Hammer - Purgstall, Josef von : *DOT = Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Atâ, III, İstanbul, 1330.

Hasan Çelebî (Kınalı-Zâde) : *Tezkire = Tezkiretu's-Şu'arâ*, Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 6190.

Karatay, F. E. : *TYK = Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, İstanbul, 1961.

Kâtip Çelebî : *KZ = Keşfu'z-Zunûn'an asâmi'l-kutub va'l-funûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Kilisli Muallim Rifat Bilge, I. İstanbul, 1941.

Kâtip Çelebî : *Süllem = Süllemü'l-Vuşul ilâ Tapakâti'l-Fuhûl*, Arap. Yazm. Şehid Ali Paşa Ktp. Nr. 1887 (Fotograf).

Laîfi : *Tezkire = Tezkiretu's-Şu'arâ*, Türk. Yazm. Nuruosmaniye Ktp. Nr. 3725. Nşr. İstanbul, 1314.

Mehmed Süreyyâ : *SO = Sicill-i Osmânî* (veya: *Tezkire-i Meşâhîr-i Osmânî*), 4 cild, İstanbul, 1308 - 1315.

Müstakîm-Zâde Süleyman Sa'deddin Efendi : *Mecelle = Mecelletu'n-Nişâb fi'n-Neseb ve'l-künye ve'l-Elkâb*, Arap. Yazm. Hâlet Efendi Ktp. Nr. 628.

Pertsch, W. : *Kat. = Die türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek*, Berlin, 1889.

Rieu : *Catalogue = Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London, 1888.

Riyâzî : *Tezkire = Tezkiretu's-Şu'arâ* (veya: *Riyâzu's-Şu'arâ*), Türk. Yazm. Esad Efendi Ktp. Nr. 3871.

Sehî : *Tezkire = Tezkiretu's-Şu'arâ* (veya: *Heşt Bihîşt*), Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 2540. Nşr. İstanbul, 1325.

Storey, C. A. : *Persian Literature = Persian Literature, a bibliographical Survey*, London, I, 1927.

Şevkânî : *al-Badr at-Tâli' = al-Badr at-Tâli' bi-maḥâsin man ba'd al-ḳarn as-Sâbi'*, cüz. 1 - 2, Kahire, 1348.

Şaşköprî-Zâde : *ŞN = aş-Şakâ'ik an-Nu'mâniya fi'Ulamâ' ad-Davlat al-Usmâniya*, Bulak, 1299. Trc. *Şakâ'ik-i Nu'mâniye'nin tercümesi* : Mecdî Efendi, İstanbul, 1269.

TD = Tarih Dergisi, İstanbul, 1949 - -1970.

TM = Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1926 - 1970.

TTY = İstanbul Kütüphaneleri Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloqları, 1 - *Türkçe Tarih Yazmaları*, İstanbul, 1943.

TYDK = Türkçe Yazma Divânlar Kataloğu, I. cilt. XII-XVI. asır

(i) İshak Çelebi'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Kılıççı İbrahim'in oğlu olan İshak Çelebi, H. 869 = M. 1465 de Üsküb'de doğmuş ve erkenden ilmiye sınıfına intisap ederek, sırasıyle Edirne'de İbrahim Paşa, Üsküb, Bursa'a Kapluca, İznik'de Sultan Orhan ve H. 933 = M. 1527 de Edirne'de Dârü'l-Hadis Medreselerine müderris olmuştur. Bununla beraber, nüktedân ve rind-meşrep olan İshak Çelebi'nin bir müderrisden ziyade alabildiğine serbest hareket eden bir kimse olması, devrin müellif ve şairleri tarafından tenkid edilmiştir. Nitekim, onun, Üsküb'de müderris iken, Galata Kadısı Bursnlı Nihâlî Çelebi ve Kadı Bozan ile birlikde, Selim'e müsahip olmak üzere giriştiği Suriye seyahati dillere destan olmuş, hattâ kendisini çağırın Selim'in huzuruna belinde ip ve kılıç takılı olduğu halde girmiş idi. Bu yüzden Mevlânâ Muammâyî ¹, onun 933 = 1527 de Edirne'de Dârü'l-Hadis Medresesi'ne müderris olmasına hayret ederek şu tarihi düşürmüştü :

*Âlim ve ehl-i tefsir rûşen fakih-i âfak
Allah ne müstahaktır Dârü'l-Hadis'e İshak ²*

Bu suretle muhtelif şehirlerde kadılık ve müderrisliklerde bulunan İshak Çelebi, Şam'da kadı iken hastalanmış ve halet-i nezi'de bile ölüm tarihini düşürdükden sonra :

*Gelicek halet-i nez'e didi tarihini İshak
Yöneldüüm cânib-i Hakka baş açık yalın ayak ³*

H. 944 = M. 1537 de vefât etmiştir ⁴. Vasiyeti üzerine Dimaşk'da Bâbu's-sagir'deki Kubûr-ı sâlih'in ismindeki mezarlığa defnedilen İshak Çelebi'nin bir divânı ⁵ ile Risâle-i İmtihaniyye adlı bir eseri vardır ⁶.

¹ Asıl adı Ali olup Tire'de dünyaya gelen Muammâyî, İran seferinden avdet eden Yavuz Sultan Selim'e bir *muammâ risâlesi* sunmuş idi. bk. Beyânî, *Tezkire*, 84/b. Muammâyî, Latîfî'nin zamanında Edirne Bezzâzistanı'nda sahaf idi, bk. *Tezkire*, 43/b.

² Bk. Latîfî, *Tezkire*, 43/b.

³ Bk. Riyâzî, *Tezkire*, 17/b.

⁴ Hasan Çelebi'de: H. 949 = M. 1542, bk. *Tezkire*, 84/a. Hammer, aynı yerden almış görünüyor, bk. *DOT*, III, 3.

⁵ Divânları hak. bk. *TYDK*, s. 111 v. d. Kadirî Çelebi, *Divân*, sonunda İshak Çelebi'nin murabba'sı vardır, bk. İzzet Koyunoğlu Ktp. Cennâbî, bir de

Selîm-nâmesi : İshak Çelebi, Yavuz Şultan Selim'in cülûsunu müteâkip kaleme aldığı *Selîm-nâme* veya *İshak-nâmesinin* mukadime (= dibâce) sinde bu eseri ne maksadla yazdığını belirtmekte, Bayezid devrinde takdir edilmemesi sebebiyle yalnız kaldığını, fakat, Selim gibi nâmdar ve âdil birisi padişah olunca, onun menâkıbını yazmayı düşündüğünü zikretmektedir.

H. 915 = M. 1509 senesindeki Osmanlı devletinin iç durumu ile İstanbul'u baştan-başa yıkan meşhur zelzele (= kıyâmet-i sugrâ) ⁷ dan başlayarak Selim'in tahta geçmesine kadar geçen devreyi belirten *Selîm-nâme* (*İshak-nâme*), 918 - 920 = 1512 - 1514 seneleri arasında kaleme alınmış olmalıdır. Bir çok hususların halline yardımcı olan bu Selim-nâme, bilhassa, kardeşlerin durumları ile Bayezid'in Şehzâde Ahmed'e gönderdiği mektuplar ⁸, bu şehzâdeye tarafdar Hadım Ali Paşa'nın oynadığı rol, Şah-Kulu Baba Tekeli isyânı hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan pek çok yeni bilgileri ihtivâ etmektedir ⁹. Filvâki, bu *Selîm-nâmede*, Selim'in Gürcistan seferinden bahsedilmemiş ise de, onun zorla sancağını değiştirmek maksadiyle Kefe'ye gitmesi ve Rumeli'nde bir sancak elde etmek üzere giriştiği teşebbüsleri etraflıca ele alınmış, babası ile yaptığı Çorlu savaşı hakkında da bir hayli tafsilât verilmiştir. Bu bakımdan, yeni ve orijinal bilgileri ihtivâ eden bu *Selîm-nâme*, diğer Selim-nâmelere de örnek olmuştur, denebilir.

Nushaları : Hazine Ktp. Nr. 1423 (muhtemelen müellifin el yazısı ile dir); Revân Ktp. Nr. 1275 (istinsah tarihi : 939, Mahmud); Revân Ktp. Nr. 1276 (istinsah tarihi : 925, Mahmud b. Hüsrev el-Celâli); Âşir Ef. Ktp. Nr. 655 (istinsah tarihi : 1065, Abdulkadir); Üniversite Ktp. Nr. 2614, 2487. Diğer nushaları hak. bk. Flügel, Kat. II, 212 v. d., Blochet, Catalogue, An. Fond. Nr. 141; İsmet

münşeâtı olduğunu zikreder ki (bk. *Çayem*, II, 399/a), III. Ahmed Kütüphanesinde bulunan *Selîm-nâmesi* (Nr. 2672) nin sonunda bu münşeât bulunmaktadır.

⁶ Eserleri hak. bk. *ŞN*, 469 - 70; *OM*, II, 76; *GOW*, s. 53.

⁷ Zelzelenin vüs'ati ile alınan tedbirler hak. bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *İstanbul, İsl. Ans. V / 2*, 1208.

⁸ Bu mektupların suretleri hak. bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Bayezid'in ölümü meselesi*, *TD*, 24 (1970), s. 4 v.d.

⁹ Bu hususda bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Şah-Kulu Baba Tekeli isyânı*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı : 3 (1967), s. 35 v.d., 4 (1968), s. 56 v. d.

Parmaksızoğlu, *Üsküplü İshak Çelebi ve Selim-nâmesi*, TD, 5 - 6 (1952), s. 131 v.d., TYK, s. 207 v.d.

Bibl. - ŞN, 469 - 70; *Aylem*, II, 399/a; Sehî, *Tezkire*, 19/b (matbu; s. 45 v.d.); MŞ, 51/a - 52/b; Hasan Çelebi, *Tezkire*, 83/a; KZ, I, 284; Latifi, *Tezkire*, 42/b (matbu: s. 89 v.d.); *Künh*, 383/b-384/a; *Şazarât*, VIII, 254; Riyâzî, *Tezkire*, 17/a v.d., SO, I, 324; GOD, II, 218 v.d. DOT, III, 3; OM, II, 76; GOW, 53; *Tez*, s. 5 v.d., İsmet Parmaksızoğlu, *ayn. mak.*, s. 123 v.d.

(ii) Keşfi'nin Selim-nâmesi.

Müellif: Keşfi Mehmed Çelebi, Sekbân-başı ve Amasya vâlisi olan Hızır Ağa'nın oğlu olup meşhur münşi ve tuğrâ'î (= nişancı) Tâcî-Zâde Câfer (ölm. 1515) ve Sa'dî Çelebi'lerin yanında yetişmiş, o sırada Trabzon vâlisi bulunan Selim'in hizmetine girerek, onun padişahlığının ilk zamanlarında muhtelif vazifelerde bulunmuştur. Nitekim, Divân Kâtibi, Mısır seferi sırasında da Sır Kâtibi ve H. 926 = M. 1519 da da Anadolu Defterdarı olan Keşfi, H. 927 = M. 1521 de diğer Amasyalılar gibi tekaüde çıkarılmış ve H. 931 = M. 1524 de İstanbul'da vefât etmiştir. G. Flügel, *Avâmîl-i fûrs* adlı bir eseri olduğu bilinen bu Keşfi'yi, Hammer'e istinaden, H. 945 = M. 1538 de ölen Sinoblu Keşfi ile karıştırmıştır. Esasen, Tezkirelerde bu senede ölen Keşfi'nin Gedüzlü Keşfi olduğu zikredilmektedir¹⁰.

Selim-nâmesi: Dünyada rütbe, âhirette menzil bulmak için Kanunî Sultan Süleyman'ın cülûsu sırasında bir *Selim-nâme* (veya: *Tarih-i Sultan Selim Hân*) kaleme alan Keşfi, Kanunî'nin cülûsuna: « *Süleyman-ı Süleyman-ma'cdelet* » şeklinde tarih düşürüp, ona:

*Habbezâ iklim-i Osman reşk-i mecmu'-ı diyâr
Kim ona Hak bir şeh-i şâyeste kıldı şehriyâr*

matla'lı kasıdeyi yazmıştır.

Selim-nâmesini 920=1514 de yazmaya başlayıp 927=1521 de tebyiz eden Keşfi, bir çok olaylara tarih düşürmüş veya murabba^c yazmıştır. Çok enteresan olan bu *Selim-nâmede*, 917=1511 den itibaren padişah olmak isteyen Selim hakkında verilen bilgiler, tamamen doğrudur. Her ne kadar, Selim'in Kefe'ye gitmesinden, babası ile giriştiği Çorlu savaşından bahsedilmemiş ise de, diğer haberler mevsûktür. Bilhassa, bu *Selim-nâmede*, son ânında dimağı

¹⁰ Tafsîlât için bk. GN, s. 27.

muhtel olarak deliren Bayezid'in ölümü hakkında gayet orijinal haberler verilmekte ¹¹ ve bir mersiye (= ağıt) ile anılmaktadır :

*Hasreta derda kanı ol şehriyâr-ı kâmkâr
Bayezid b. Mehemed Hân ferîd-i rüzgâr* ¹²

Bundan sonra, Selim'in iş başına geçip Kızılbaş seferine hareketinden bahisle, onun Şah İsmail ile olan savaşını ve savaştan sonra ele geçen zengin ganimetlerin mahiyetini belirten Keşfi, Çaldıran'da şehid olanlara düşürülen tarihi zikretmektedir :

*Yâ ilâhî Hazret-i Sultan Selim'in haşredek
Rûh-ı hasmı sehm-i sehmile ola zîr-i kavsde
Kim Kızılbaş içre düşen ceşşine târihdür
Yâreb ol ervâh-ı pâkin cây ola firdevsde* ¹³

İran seferi gibi, Mısır seferini de uzun-uzadıya anlatan Keşfi, bu arada İstanbul ve Galata için de bir murabba' kaleme almıştır (bk. Ek. I).

Nushaları : Esad Efendi Ktp. Nr. 2147; Flügel, *Kat.* II, 211.

Bibl. - Latifi, *Tezkire (Keşfi-i İstanbûlî)*, 151/b (matbu: s. 282 v.d.); *OM*, III, 122; *DOT*, III, 3; *GOW*, s. 50-1; *Tez*, s. 1 v.d., *GN*, s. 26-27.

(iii) İdris-i Bitlisi'nin Selim-nâmesi.

Müellif: Hekimüddin İdris, Şeyh Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin oğlu olup Akkoyunlu Beyi Sultan Yâkub (ölm. 896 = 1491)'un yanında münşî idi. Şah İsmail'in Azerbaycan bölgesine hâkim olması üzerine, Şi'îlikden nefret ederek H. 907 = M. 501 de II. Bayezid'in yanına geldi ve bu padişahın emriyle 908 = 1502 de başlamak, 30 ayda bitirmek ve 'Aâ Melik Cüveynî, Vaşşâf ve Şerefeddin Ali Yazdî'nin eserlerini örnek almak suretiyle, farsca *Heşt Bihişt* (veya: *Kütübü'ş - şifâtî's - semâniyye fi Ahbâri'l - kayâşratî'l - 'Osmâniyye*) ¹⁴

¹¹ Bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Bayezid'in ölümü meselesi*, *TD*, 24 (1970), s. 13 ve not. 52.

¹² Bk. *Selim-nâme*, Esad Ef. Kt. Nr. 2147, 21/b.

¹³ Bk. *Selim-nâme*, 44/b. Krş. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *TD*, 22 (1968), s. 71.

¹⁴ Bk. Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, *Selimşâh-nâme*, Fars. Yazm. Lâlâ İsmail Efendi Ktp. Nr. 348/II, 40/a.

adında sekiz Osmanlı Padişahının tarihini ihtivâ eden eserini kaleme aldı ¹⁵. Sülüs, nesih ve ta'likdeki kabiliyeti bilinen İdris ¹⁶, bu arada pek çok mektup ¹⁷ ve eser ¹⁸ kaleme almıştır. İdris, 1511 de, Hadım Ali Paşa'nın ölümü üzerine Mekke'ye giderek orada bir sene kalmıştır. Ancak, tahta geçen Selim'in dâveti ile İstanbul'a gelerek, bu padişahın yanında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim, 1514 de vukubulan İran seferinde ve Diyarbakır bölgesinin fethinde büyük roller ifâ eden İdris, mahalli beylere Selim'in fermanlarını bizzat götürmüş idi ¹⁹. İdris, 927 = 1521 (KZ, I, 283 : 930) de İstanbul'da vefât ederek Eyüb'de, sonradan İdris Köşkü ve Çeşmesi denilen yerde, zevcesi Zeynep Hâtûn'un inşâ ettirmiş olduğu mescidin haziresine gömülmüştür ²⁰.

Selim-nâmesi : İdris, bizzat şahidi olduğu tarihî olaylar hakkında Selim'in şifâhî emri üzerine, *Heşt Bihişt* tarzında bir de farsca *Selim-nâme* kaleme almıştır. İdris, bu *Selim-nâme*de, Selim'i medh ve eseri yazması sebebinin izah ettikten sonra, onun doğuşundan, İran hududunda vâli olmasından ve küffârlarla (tabi'î Gürcülerle) olan savaşlarından kısaca bahsettikten sonra, 918 = 1512 de padişah olmasından ölümüne kadar geçen devrini ele

¹⁵ در شهر سنه سبع و تسعمائة كه ابن بنده احقر الفقرا و افقر الوری ادريس بن حسام الدين على البدليس از صوب بلاد درهم عجم رسید و بعد از التمام و تقبیل سده علیه خلافتش بشاه تجیل ابن بنده را تکلیف و تألیف کتاب تاریخی مختوی بر تفصیل واقعات و فتوح اسلامیة هشت پادشاه عالی منقبت از ابا و اجداد بهشت منزلت خود فرمود تا فتوح ممالک کفار ارمینیه و روم و کیفیت و کیت زمان و مکان سلطنت کشور کشای آن خسروان مفدلت کفار از مطاوی ان کتاب معلوم و مفهوم تواندشت Bk. İdris-i Bitlisî, *Selim-nâme*, Fars. Yezm. Lâlâ İsmail Ef. Ktp. Nr. 348/I, 16/b.

¹⁶ Müellifler, İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Câmii'nin baş kapısı tarihinin onnn eseri olduğunu zikrederler, bk. Hâdiça, I, 264 : Müstakim-Zâde, *Tuhfe-i Hattâfîn*, İstanbul, 1928, s. 110 - 1.

¹⁷ Bk. *Münşeât Mecmuası*, Esat Ef. Ktp. Nr. 3879 (İdris'in, başlangıçdan Selim'in ölümüne kadar yazdığı mektublar. Ayrıca, Lâmi'i ve sâirenin de tahriratları vardır). Ayrıca bk. Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât-i fârişi*, Esad Ef. Ktp. Nr. 3333, 89/a, 94/a, 128/a, 133/a : Feridun Bev, *Münşeatu's-Selâtini'l-Osmanigge*, İstanbul, 1274, I, 333 v.d., 437 v.d.

¹⁸ Listesi hak. bk. *OM*, III, 7.

¹⁹ İdris, bu hususu, *Selim-nâmesinde* : بواسط ابن فقیر و بنده داعی şeklinde belirtir, bk. 16/b.

²⁰ Bk. Hâdiça, I, 264.

almaktadır. Bununla beraber, *Selim-nâme*, İdris'in ölümü dolayısıyla tamamlanamamıştır. Nitekim, *Selim-nâme* için hazırlanan müsveddelerin çoğu kaybolmuş, kaybolmayan bir kaç tanesi de Kanunî Sultan Süleyman'ın emri ile oğlu Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi (bk. Nr. xv) tarafından tamamlanmıştır. Nitekim, Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, babasının karışık müsveddelerini bir araya getirerek, tamam olan kısmı aynen tebyiz edip boşluklarını da tamamlamıştır²¹. Bu yüzden kendisinin *Selîmşâh-nâmesi* ile babasının *Selim-nâmesi* bir arada bulunmakta, yer-yer de birbiri ile tedahül etmektedir. İşte bu hususu belirten ve en mükemmel olduğunu tahmin ettiğimiz bir nüsha (Revan Ktp. Nr. 1540), Bayezid'in son günleri olayları istisnâ edilecek olursa, diğer *Selîmnâmeler* gibi, 918 = 1512 de başlayıp 924 = 1518 senesinin sonunda bitmektedir ki, son kısımları Ebu'l-Fadl tarafından ikmal edilmiştir. İdris'in isminin sık-sık geçtiği bu nüshada, Bayezid'in son günleri, Yeniçeri ileri gelenleri ile Anadolu (= Rum) Sipâhîlerinin ve İstanbul'da bulunan uzak görüşlü kimselerin Selim'i Kefe'den İstanbul'a getirmek üzere giriştikleri teşebbüsler²², iş başına geçen Selim'in kardeşi Sultan Ahmed'le mücadelesi, ülemâdan alınan fetvâlara istinaden²³ Kızılbaşların katliâmı hâdisesi²⁴ ve müteakiben girilen İran seferi tafsilâtla anlatılmakta, bilhassa, Çaldıran savaşı

²¹ Bk. *Selîmşâh-nâme*, Nr. 348/II, 38/b, 39/a.

²² . . . تمامی هرا خواهان سلیم خانی از اعیان یکی چری و سپاهیان روم و خرد مندان در دولت خانه خلافت رای و مشاورت بر طلب سلطان از کفه باستانبول مقرر داشتند و در تأیید او در سلطنت همت عظیم رکاشتند و رسل و رسایل متعاقب بطلب سلطان Bk. *Selim-nâme*, Nr. 1540, 8/a.

²³ Alınan fetvâların suretleri : M. C. Şahabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1968), s. 53 v. d.

²⁴ . . . و حکام بلاد فرمان واجب الاتباع فرستاد که از زوی تحقیق و امان در هر شهر و رستاق نام بنام این طایفه را که انتساب ایشان از قدیم و حادث بآن سر خیل ارباب الحاد متحقق باشد هر کدام که بالغ و بسن بلوغ رسیده باشند و جوانان و پیرن نابالغ که عمر در ضلالت کزرانیده تمامی را مفصل کرده بدرگاه عالی بفرستد بعد از ضبط متجاوز Bk. *Selim-nâme*, Nr. 1540, 9/b, str. 12-15. Ebu'l-Fadl, manzum olarak bu ifadeyi yeniden kaleme almıştır (bk. Nr. xv).

üzerinde durulmaktadır. Yine bu nüshada, Çaldıran savaşından sonra, Selim'in emri ile Tebriz'e gidip Ulu Câmi' ²⁵ de padişah namına halka aman verdiğini bildiren İdris ²⁶, Amasya'ya çekilen Selim'in yeniden Acem vilâyetine azimetini, Dulkadır memleketinin zaptını, Kemâh ve Diyarbekir bölgesinin fethini uzun-uzadıya anlatmaktadır. Aynı nüshada, Suriye ve Mısır'ın fethi anlatılmakta, Selim'in Mısır'da bulunduğu sırada gelen Mekke Emiri Şerif Berekât'ın oğlu Ebû Numeyy'in hakkında bilgi verilerek, Cidde'nin Portekiz istilâsından kurtarılması ²⁷ belirtilmekte, nihayet Kâbe'ye, üstünde padişahın lâkablari yazılı *libâs-ı Ka'be* (*kisve* = örtü) ²⁸ ile *maħmel* ²⁹ in gönderildiği zikredilmektedir ki, bu son kısmın Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır. Çok orijinal olan bu nüsha, Selim'in Mısırdan dönüşünü, İbnü'l-Haneş'in öldürülmesini ³⁰ ve Selim'in ziyaretlerini belirttikden sonra, 925 = 1519 de mehdilik iddia eden Celâl'in ölümü ile son bulmaktadır.

Nushaları : Revan Ktp. Nr. 1540; Lâlâ İsmail Ef. Ktp. Nr. 348/I, s. 1 - 30; Emanet Hazinesi, Nr. 1423, 1 - 36/b.

²⁵ Tebriz'in Sahib-Âbâd mahallesinde bulunan ve mavi-altın sarısı çinilerle süslü Sultan Hasan Câmiî. Tafsilât için bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1968), s. 72, not. 85.

²⁶ این فقیر حقیر با ممدودی از توابع همان شب از مرند چنان متوجه تبریز شد که «... و فقیر حقیر اولاً بمسجد جامع کبیر نزول نمود...» bk. *Selim-nâme*, Nr. 1540, 14/b.

²⁷ Bu hususda bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Selman Reis'in arizası, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 9 (1968), s. 77 v.d.

²⁸ Kisve (= *kisveta'l-Ka'be eş-Şerife*), siyah ipekli kumaşdan mamûl bir örtü olup, üzerine kelime-i şahâdet işlenmiştir. Örtünün yukarisından, üçde ikisinden itibaren altın işlemeli bir şerit (hizâm) geçirilmiş olup, üzerinde Kur'an sûreleri bulunmakta idi. Mısır'dan kervanla gönderilen bu örtü, I. Ahmed'den sonra İstanbul'da imal edilerek, Mısır veya Şam tarikiyle maħmel (= Şurra) denilen hususî bir kervanla gönderilmiştir. Yakında çıkacak kitabımızda bu hususla ilgili geniş bilgi verilecektir.

²⁹ Maħmel, ağaçdan yapılmış içi boş, dört köşe, üstü ehram biçiminde süslü bir mahfe olup, hac kervanının başında gelen bir deve (= maħmel devesi) tarafından taşınırdı. XIII. yüzyıldan beri Türk ve Müslüman hükümdarlarının, hac mevsiminde kendilerine bir şeref mevkii temin edip, üstünlüklerini Şerife kabul ettirmek maksadiyle maħmel gönderdikleri bilinmektedir.

³⁰ Bu hususda bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Bika' Emiri Nâşır ad-Dîn Muhammed ibn al-Hanaş'a dair bir vesika*, *TD*, 16 (1962), 107 v.d.

Bibl. - ŞN, 327-8; KZ, I, 283; Sa'deddin, *Tâcü't-Tevârih*, II, 566; *Şazarât*, VIII, 132; *Hadîka*, I, 263 v.d., Müstakim-Zâde, *Tuhfe*, s. 110 v.d., OM, III, 7; AZ, s. 24; GOW, s. 46-8; *Persian literature*, I, 413; *Tez*, s. 21 v.d., F. Tauer, s. 95 v.d. 98; *Hop*, II, 267; C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan, Der Islam*, Band VI, Heft 4 (1916), s. 390 v.d., H. Massé, *Sélim 1er en Syrie d'après le Selim-namé, Mélanges Syriens offerts à M. René Dussaud*, Paris, 1939, II, 779 vd..

(iv) İbn Kemal (= Kemal Paşa-Zâde Şemseddin Ahmed) in Selim-nâmesi.

Müellif: İbn Kemal veya daha ziyade Kemal Paşa-oğlu demekle tanınan Mevlânâ Şemsü'l-mille ve'd-din müfti Ahmed Çelebî ³¹, Tokatlı Kemal Paşa'nın torunu ve Sancak Beyi Süleyman Bey'in oğlu olup, doğum yeri Tokat'tır ³². Ailece asker olmasına rağmen, genç yaşında ilmiye sınıfına geçen İbn Kemal, başta Tokatlı Lütfî ³³ olmak üzere, Kestelli ve Hatib-oğlu gibi zamanının en değerli müderrislerinden ders görmüş, tahsilini ikmalen sonra Edirne'deki Halebiyye Medresesi'ne müderris olmuştur. Bundan sonra, Müeyyed-oğlu'nun tavsiyesi ile *Tevârih-i âl-ı Osman* adlı eserini ikmal ederek Bayezid tarafından Taşlık Medresesi'ne tâyin edilen İbn Kemal, 922 = 1516 de Selim zamanında, Anadolu Kazaskeri olmuş ve onunla birlikde Mısır seferine katılmıştır. Bu sefer sırasında, Selim'in emri ile Memlûklu müelliflerinden Türk menşeli Ebu'l-Mehâsin Yüsuf b. Tağri-birdî (ölm. 1464) nin *an-Nucûm az-Zâhire fi Mulûkıl-Mısr ve'l-Ğâhire* adlı Memlûk tarihini ³⁴ türkçeye tercüme etmiş idi ³⁵. Mısır seferinden dönüşünde müderrisliğe devam eden İbn Kemal, 932 = 1526 de, Kanunî zamanında, Şeyhülislâm olmuş ve H. 940 = M. 1534 da vefât ederek Edirne

³¹ Bk. Sehî, *Tezkire*, 18/2.

³² Hüseyin Hüsameddin Efendi'ye göre Amasyalı (bk. *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1927, III, 224, not. 4), Sehî'ye göre ise Edirnelidir (bk. *Tezkire*, 18/a).

³³ Bu tanınamış ilim adamı hak. bk. M. Şerefeddin Yaltkaya, *Molla Lütfî, Tarih Semineri Dergisi*, sayı: II (1938), s. 35 v.d.

³⁴ Arabça Yazma, Ayasofya Ktp. Nr. 3498-9, cild, 6-7. Nşr. W. Popper. *İbn Tağri Birdî's Annals, entitled an-Najûm az-Zâhira fi Mülûk Mısr wal-Ğâhira*, Berkeley-California. Müellif ve eseri hak. bk. GAL, II, 51-2; *Suppl.* II, 39.

³⁵ Bk. *Süllem*, I, 22/a.

Kapusu dışında Emir Buhârî Tekyesi yakınına (Mahmud Çelebi Hazîresine) gömülmüştür ³⁶.

Bir çok meselelere dâir 200e yakın risâlesi bulunan İbn Kemal ³⁷, Bayezid'in emriyle, İdris gibi, başlangıçdan Bayezid devri dahil bir *Tevârih-i âl-ı Osman* kaleme almış ve her padişah devrine bir defter tahsis etmiştir ³⁸. Bununla beraber, *Tevârih-i âl-ı Osman*'ını Yavuz ve Kanunî devirlerinde de devam ettirerek 7 Safer 933 = 13 Kasım 1527 ye kadar getirmiştir. Şiirle de meşgul olduğu bilinen İbn Kemal ³⁹, *Gülistana* nazîre olarak farsça bir *Nigâristan* ⁴⁰ ve 7777 beyitlik Türkçe bir *Yusuf ve Zeliha* yazmış, ayrıca, Şi'ilere karşı sert ifadeler taşıyan fetvâlar ⁴¹ kaleme almıştır.

Selim-nâmesi: İbn Kemal'in bütün bunlardan ayrı olarak bir de *Selim-nâme* kaleme aldığı iddia edilmektedir. Filhakika, İbn Kemal'in *Selim-nâmesi* (Hazine Ktp. Nr. 1424) ile umumî *Tevârih-i âl-ı Osman*'ının Selim'e ait *IX. Defteri* (Fatih Ktp. Nr. 4221; Ali Emiri Ktp. Nr. 29; Velîyüddin Ef. Ktp. Nr. 244/III), yakın benzerliklerine rağmen, bâzı farklarla birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Meselâ, bir çok değişik hususların bulunduğu *Selim-nâmede*, Şah-Kulu Baba Tekeli vak'ası hakkında verilen haberler (Nr. 1424, 25/a - 28/a), *IX. Defterde* (Nr. 4221, 204/a) çok az ve tamamen değişik bir şekildedir. Yine *Selim-nâmede* bulunan ve:

حيفا سليم شاه حيف ای حديو عالم
کوکلر کیر کبودی طوتماغه ساکه ماتم

beyitleri ile tekrar edilen mersiye (108/a), *Tevârih-i âl-ı Osman*'da

³⁶ Emir Buhârî Tekyesi (sonradan: Câmîi) yakınına gömülmesine: «هَذَا مَقَامُ أَحْمَد» tarih olmuştur, bk. Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Esad Ef. Ktp. Türk. Yazm. Nr. 1375, 61/a.

³⁷ Risâleleri hak. bk. Atsız, *Kemalpaşa-oğlu'nun eserleri, Şarkiyat Mecmuası*, VI, (1966), s. 79 v.d.

³⁸ Nushaları hak. bk. Atsız, *ayn. mak.*, s. 75 v.d., *TTY*, s. 121 v.d.

³⁹ Divânından seçmeler, bk. Riyâzî, *Tezkire*, 15/a v.d., *Kemalpaşa-oğlu divânı* (= *Divân-ı Kemalpaşa oğlu*), Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 1942. Krş. *TYDK*, s. 103; İbn Kemal, *Divân*, İstanbul, 1313.

⁴⁰ Bk. 'Aylem, II, 355/a. Krş. Atsız, *ayn. mak.*, s. 82; İsmet Parmaksızoğlu, *Kemalpaşa-Zâde, İslâm Ansikiopedisi*, VI, 565. Halbuki, Sehî, bu eserin Şehy Abdurrahman Câmî (ölm. 1492) nin *Bahâristan* (yazılışı: 892/1487) adlı kitabına nazîre olarak kaleme alındığını zikretmektedir, bk. *Tezkire*, 18/b.

⁴¹ Fetvâlarının suretleri hak. bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, *TD*, 22 (1968), s. 49 v.d. Krş. Atsız, *ayn. mak.*, s. 77.

(*Defter IX*, Nr. 4221) yoktur ⁴². Bununla beraber, bir çok değişik hüsusların yer aldığı *Selim-nâme*yi, *IX. Defterden* tamamen ayırmak mümkün değildir. Biz, Kanunî'nin emri ile yazılan *X. Defterin Târih-i Üngurus, Fetih-nâme* veya *Zafernâme-i Sultan Süleyman* ve Mohaç savaşı ile ilgili kısmın da *Mohaçnâme* ⁴³ adlarını taşıdıklarını, nihayet Riyâzî'nin ifadesini ⁴⁴ dikkat nazarına alarak, Selim'e ait olan kısmı *Selim-nâme* şeklinde adlandırmak istedik.

Yavuz Sultan Selim'in medhi ile başlayan *Selim-nâme*de, diğer *Selim-nâmelerde* olduğu gibi, Bayezid'in son zamanları ile kardeşler mücadelesinden bahsedilmekte olup, Şah İsmail ve mezhebişi'a ehlinin eshabı şetm etmesi ⁴⁵, ehl-i sünnet olan âlimleri öldürtmesi hakkında geniş bilgiler verilmekte, Şah İsmail'in babası ve Uzun Hasan'ın damadı Şeyh Haydar'ın Akkoyunlu beyi Sultan Yakup ile münasebetleri, Seyh Haydar'ın oğlu Sultan Ali'nin Erdebil'de hurûcu, Rüstem Mirzâ ile ilgisi, Şeyh Haydar'ın küçük oğlu Şah İsmail'in hurûcu ile Anadolu'daki propagandaları ele alınmaktadır. Bundan sonra, Şah-kulu Baba Tekeli vak'ası, *XI. Defterden* tamamen başka türlü ve gayet enteresan bir şekilde anlatılmakta, bilhassa, Tekeli Sipâhîlerin durumları ile Hadım Ali Paşa'nın ölümü hâdisesi, çoluk çocukları, mal ve develeri ile müdevver hendekler arkasında döğüşen Tekeli Türkmenler hakkında hiç bir kaynakta bulunmayan yeni bilgiler verilmektedir ⁴⁶. Nihayet, Şah İsmail'in Osmanlılar aleyhindeki hareketleri ile Selim'in Çaldıran Savaşı tafsilâtiyle belirtilen bu *Selim-nâme*de, ayrıca, Celâl-Zâde'nin *Selim-nâmesinde* olduğu gibi (Nr. v), menziller ele alınmaktadır.

109 varak olan bu *Selim-nâme*, tahta yeni çıkan Kanunî Sultan Süleyman'a ithaf edilen beyitlerle bitmektedir:

⁴² Kemalpaşa-Zâde'nin Yavuz'a mersiyesi: Esad Ef. Ktp. Nr. 3415, 90/b-92/b. Krş. Atsız, *ayn. mak.*, s. 76, 2. *Divân ve şiirleri*. Nr. 3.

⁴³ Ngr. M. Pavet de Courteille, *Histoire de la campagne de Mohacz*, Paris, 1859.

⁴⁴ Riyâzî, müftiliği yanında mânevî âlemde de nüfuzu bulunması cihetiyle müftî'g-şakaleyn unvanı ile belirttiği Kemak Paşa-Zâde Ahmed için: «... şâhib-kırân-ı zamân Sultan Selim Hân'ın futûhatını yazmıştır» demektedir, bk. *Tezkire*, 14/b, str. 1.

⁴⁵ Krş. *Risâle*, Pertev Paşa, Ktp. Nr. 621, 31/a v.d., M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, TD, 22 (1968), s. 49, 77.

⁴⁶ Bk. Nr. 1424, 25/a v.d., M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Şah-Kulu Baba Tekeli İşgânı, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 4 (1968), s. 58

کر فرو رفت اختری از اسمان سلطنت
 آفتاب اوج شاهی جاودان تابنده باد
 ورکای از شاخسار ملک بر خاک اوفتاد
 47 کلبی اقبال سلطان جهان پاینده باد

Nushaları : Hazine Ktp. Nr. 1424; Revan Ktp. Nr. 1277 (istinsah tarihi : 1001, Ahmed b. Ali).

Bibl. - ŞN, 381 v. d., KZ, I, 283; Süllem, I, 22/a; Riyâzî, Tezkire, 14/a v. d., Aylem, II, 355/a - 356/a; Şazarât, VIII, 238 v. d., Mecelle, 47/a; AZ, s. 19; OM, I, 223; GOD, II, 205; GAL, II, 449-453; GOW, s. 61-63; Evliyâ Çelebî, Seyâhatnâme, İstanbul, 1314, I, 345; Müstakim-Zâde, Davâtu'l-Meşâyih, İstanbul, tarihsiz, s. 16. H. Ritter, Ayasofya kütüphanesinde tefsir ilmîne âit arabça yazmalar, TM, VII - VIII/II, s. 73 v. d., İsmet Parmaksızoğlu, Kemal Paşa-Zâde, İslâm Ans. VI, 561-6; Atsız, Kemalpaşa-oğlu'nun eserleri, Şarkiyât Mecmuası, VI, s. 71 - 112.

(v) Celâl-Zâde Mustafa Çelebî'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Umûmiyetle kendisine « Koca Nişâncı » lâkabı verilen Celâl-Zâde Mustafa Çelebî, menşe itibarile Tosya'lı olup, ilk tahsilini memleketinde yapmış, geri kalanını tanınmış müderrislerin derslerine devam etmek suretiyle İstanbul'da tamamlamıştır. Bilhassa; inşâ san'atında temayüz edip, geniş bir bilgiye sahip olan Celâl-Zâde, 1516 da, Piri Paşa'ya intisap ederek Divân-ı Hümâyûn kâtipliğinde, Kanunî devrinde ise Mısır'a giden Makbul (= Maktul) İbrahim Paşa'nın Divânı kâtibliğinde bulunmuş ve 931 = 1524 de Reisü'l-Küttâblığa getirilmiştir. Bundan sonra 941 = 1534 de Kanunî'nin Irakeyn seferine katılarak Nişâncı (= Tuğrâ'i) olan Celâl-Zâde, 23 sene bu memuriyeti muhafaza etmiş ve 964 = 1556 da, kendi isteği ile, tekaüd olarak Müteferrika - başılıkla iktifâ etmiştir. Bununla beraber, 974 = 1566 da, Szigetvar seferi sırasında, ikinci defâ, Nişâncı olan Celâl-Zâde, 975 = 1567 de vefât ederek Eyüp civarında Nisâncı mahallesinde inşâ ettirmiş olduğu câmiinin yanına gömülmüştür. Ölümüne : « ilâhî rahmet eyle Mustafaya » mısraı tarih düşürülmüştür.

İnşâ san'atında üstad sayılan Celâl-Zâde, Eyüb'de Nişancı mahallesindeki evini ve bağçesini ilim adamlarına tahsis etmiş idi. Nitekim, 965 = 1557 de Mustafa Çelebi b. Celâl en-Nişancı'yi Eyüb'deki evinde ziyâret eden Kûtbu'd-dîn en-Nehrevâlî el-Mekki (ölm. 990 = 1582), onun inşâ san'atındaki kudretine bilhassa işâret eder ⁴⁸. İşte, Celâl-Zâde, bu kudretine dayanarak, devlet ve ordu teşkilâtını, vilâyet, sancak ve kalelerini belirtmek için ⁴⁹ *Tabakâtu'l-Memâlik fî Derecâtı'l-Mesâlik* ⁵⁰ adlı mühim bir eserle, din ve ahlâk üzerine *Enîsü's-Selâfin ve Celîsü'l-Havâkin* adlı bir kitap kaleme almış, farsçadan *Tarih-i Kal'e-i İstanbul ve Ma'bed-i Ayasofya* adlı eseri tercüme etmiştir. Bir de «Nişânî» mahlası ile *Divânı* olan Celâl-Zâde'nin namına *İnşâ Mecmuası* tertip edilmiştir.

Selim-nâmesi : Celâl-Zâde, 70 yaşından sonra kaleme aldığı *Selim-nâme* (veya : *Meâsir-i Selim-Hânî* = Hâniyye) sinde, Selim'in Trabzon vâililiğinden başlayarak, şehzâdeliği ve padişahlığı zamanındaki seferlerinden bahsetmektedir. Bilhassa, tenkidî bir dil kullanan Celâl-Zâde, vak'aları tahrif eden müelliflere işâret ederek, baba-oğul arasında cereyan eden Çorlu savaşının esasını belirtmeğe çalışır ⁵¹ ve iyi ahlâklı bir adam olan Selim'in mağlûp olmadığını isbata gayret edip baba-oğul arasındaki ihtilâfda vezirlerin oynadığı menfi role temas eder. Umûmiyetle, vak'aların sebeplerini belirten Celâl-Zâde, daha Trabzon'da vâli iken şi'îlerle mücadeleyi şîâr edinen Selim'in Gürcistan seferini anlattıktan sonra, halkın hissiyatına tercüman olan Ozanların onu tutmaları hususunu açıklar ⁵². Celâl-Zâde, yine bu *Selim-nâmede*, Bayezid

⁴⁸ Bk. E. Kâmil, *Gazt-Mekki Seyahatnâmesi, Tarih Semineri Dergisi*, 1-2 (1937), s. 77 v.d.

⁴⁹ Nitekim, Mekki, ziyareti sırasında onun Osmanlı Devletindeki kaleler hakkındaki bilgisine hayret etmiş idi : « ... bana padişahın idaresinde 1200 kalenin balandüğünü söyleyerek onları tavsif ederken birisine kullandığı kelimeleri ötekisini vasfederken kullanmıyordu ; bu keyfiyet onun derece-i iktidarını pek güzel gösterir » bk. E. Kâmil, *agn-mak.*, s. 78 (Krs. Sehî, *Tezkire*, 14/b). Kûtbu'd-dîn en-Nehrevâlî el-Mekki'nin hayatı ve eserleri hak. bk. el-Berku'l-Yemânî fi'l-Fet-hî'l-'Usmânî, Riyâd, 1387 = 1967, s. 11 v.d.

⁵⁰ Türk. Yazm. Fâtih Ktp. Nr. 4423; Ayasofya, Ktp. Nr. 3396.

⁵¹ Bu savaş ve neticesi hak. bk. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Bayezid'in ölümü meselesi*, TD, 24 (1970), s. 5.

⁵² Celâl-Zâde, bütün meclislerde Ozanları : «gürü Sultan Selim devran senündür» diye türkû çıkardıklarını zikreder, bk. *Selim-nâme*, Hazine Ktp. Nr. 1274, 41/a.

zamanındaki memleketin umumî panoramasını çizerek Şah-Kulu Baba Tekeli vak'asının sebep ve neticelerini ortaya koyar ve Selim'in İran seferi hakkında, diğer *Selim-nâmelerle* bağdaşır onları tamamlayan, geniş bilgiler vererek, ordunun konaklamasında mühim rolleri olan menzilleri ele alır⁵³.

Nushaları : Revan Ktp. Nr. 1274; Hazine Ktp. Nr. 1415 ; İstanbul Arkeoloji Ktp. Nr. 362 ; Rieu, *Catalogue*, s. 50-1 ; TYK, s. 209 v.d.

Bibl. - 'Aṭā'i, *Zayl*, I, 105 ; Sehî, *Tezkire*, 14/a v.d. (matbu: s. 33 v. d.) ; MŞ, 283/a v.d. Peçevi, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 43 ; *Kūnh*, 419/b ; SO, IV, 375 ; AZ, 25 ; OM, III, 37-9 ; Hādika, I, 295 ; GOD, II, 330 ; GOW, s. 102 - 3 ; İsmail Paşa, *İzāhu'l-maknūn fi'z-Zayl 'alā Kaşfi'z-Zunūn*, nşr. Muallim R. Bilge, 1947, II, 418 ; Tez, s. 19 v.d., GN, s. 27 v.d., M. Tayyib Gökbilgin, *Celâl-Zâde Mustafa, İslâm Ans.* III, 61-3 ; İ. H. Uzunçarşılı, *16. asır ortalarında yaşamış olan iki büyük şahsiyet : Celâl-Zâde Mustafa ve Sâlih Çelebiler*, *Belleten*, 87 (1958), s. 391 v.d., 404 v.d.

(vi) Muhyî'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Belli-başlı kaynak ve tezkirelere baş vurmuş olmamıza rağmen, gayet orijinal bir *Selim-nâme* kaleme alan Muhyî'nin kimliğini tebite muvaffak olmadık. Burada bahis konusu olan Muhyî, *Leylî vü Mecnun*'u yazan Niğde'li Muhyî Çelebî midir, yoksa, Ali b. Hüseyin eş-Şâfi'nin *Reşehât*'ını tercüme eden Gülşenî Halifelerinden Şeyh Muhyî midir, bilmiyoruz. Tezkirelerde, bir de Birgili Mevlânâ Muhyî zikredilmektedir ki, akla en yakın geleni de budur. Nitekim, Sehî, Birgi'de kadı olan bu Muhyî'nin güzel şiirleri olup, büyük devlet adamları ile sohbetlerde bulunduğunu, boğazına düşkün olması yüzünden de pilâvcı Muhyî olarak tanındığını belirtmektedir⁵⁴. Muhyî, *Selim-nâmesinde* kendini :

محي چون ليل نهار ايدر دعا حضرتکه
بن قولک مدا حکم تا کم کچجه اشبو جهان

şeklinde belirtir ki, burada, dünyanın sonuna kadar meddâhı olacağını söylediği hazret, muhtemelen Selim olmalıdır⁵⁵.

⁵³ Bu hususda bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, TD, 22 (1968), s. 57 v. d.

⁵⁴ Bk. *Tezkire*, 41/b.

⁵⁵ Bk. İzzet Koyunoğlu Ktp. Türk. Yazm. 43/b, str. 5.

Selim-nâmesi: Muhyî, gayet orjinal olup pek çok arkaik türkçe kelimeyi de ihtivâ eden *Selim-nâmesini* yazarken umûmiyetle : « سيد محمد بن سيد علي از نيكى ايله روايت ايدر كم » kaydı ile bir *Selim-nâme* kaleme aldığı anlaşılan Seyyid Mehemed b. Seyyid Ali-i İznikî'ye istinad etmekte ⁵⁶, diğer *Selim-nâmeler* gibi, kardeşler mücadelesi ile Selim devrine girmektedir. Bilhassa, Çaldıran savaşını değişik ve diğer *Selim-nâmeleri* tamamlayan bir şekilde anlatan Muhyî, Selim'in emri üzerine, Çaldıran sahrası'nda şehid düşenlerin namına bir kabir yapıp üstüne bir direk (= amûd) dikildiğinden, muhtemelen büyük cesamette olan bu direğe, ölenlerin tarihleri yazılıp ruhlarına da dua edildiğinden bahsetmektedir : « *heman Hünkâr buyurdi Anadoludan ve Rumeliden ve Yunandan* ⁵⁷ *ve Harçene* ⁵⁸ *den nekadar beyler ki şehid oldise heb bir yere cem' eylediler bir muazzam yer kazub heb ol şehidler bir yere gömdiler üstünü örttiler, ol örtülen yerin üstüne bir amud diktiler, onların dahi tarihlerin yazub ruhlarına dua kıldılar* » ⁵⁹. Öte yandan, bu *Selim-nâmede*, Çaldıran'da Şah İsmail'in giriştiği hücum sonunda şehid düşen Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa ve Şah İsmail ile bizzat karşılaşarak onu yaralayan, fakat sonunda korcu (= silâhdar) ların üşüşmeleri ile şehid düşen Malkoç-oğlu Tur-Ali ⁶⁰ hakkında verilen haberler çok önemlidir. Nitekim, Muhyî, Hasan Paşa ile Malkoç-oğlu'nun, Türk âdeti üzere tekfin edilmelerini belirtir : « ... *oldem Hünkâr buyurdi Hasan Paşa'nın ve Tur-Ali b. Malkoç'un karnın yarub için taşra çıkarub misk ü anber birle cisimlerin toptolu kılub harîrden kefene sarub 'âc-ı abanosdan tabuta koyub...* » ⁶¹ ve Tâcî-Zâde Câfer Çelebî'nin Malkoç-oğlu için yazdığı mersiyeyi nakleder :

⁵⁶ 27/b, str. 3; 14/a, str. 12; 1/a, str. 11 de bu müellifin bir *Selim-nâme* kaleme aldığı kayıdır.

⁵⁷ Karaman-oğullarının hâkim oldukları bölgeye verilen isim. Nitekim, İdris-i Bitlisî : « ولایت یونان که اکنون بقرمان مشهورست » ifâdesi ile bu hususa işaret eder, bk. *Heşt Bihîşt*, Nuruosmaniye Ktp. Fars. Yazm. Nr. 3209, 77/b.

⁵⁸ Burada Harçene (= Harşene) ile Amasya bölgesi kastedilmektedir. Bu ismin menşei ve kasediği bölge hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TM*, XVI.

⁵⁹ 41/a, str. 10-14. Keşfi, şehid olanlara düşürülen tarihi zikretmektedir, bk. *Selim-nâme*, 44/b, Nr. (ii).

⁶⁰ Silistire Livâsı hâkimi Malkoç-oğlu Tur-Ali Bey'in Şah İsmail'le savaşı ve şehid düşmesi ile ilgili kaynaklar hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1938), s. 68.

⁶¹ 37/b, str. 7-10. Osmanlılarda tekfin ve tahnid hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Fâtih'in ölümü meselesi*, *TD*, 21 (1966), s. 107 ve not. 40, 108 ve not. 41, 42.

نازنین مالقوچه حیف اتدی جهان
 اولیدی شاه سلیمه چون پهلووان
 ترك ایدب دنیای فانیدن سفر
 اخرت منزلینه قلدی کزر
 لیک بککر یوره کینه اوردی دوکون
 داغو طاشلر بیله آغلادی اوکون
 یاس طوتو بن جمله رومک بککری
 آغلو بن جمع اولدی بککری
 طور علیچون یاس قلدی شاه سلیم
 طور علیء یارلغادی اول علم⁶²

Bundan sonra, Osmanlı ordusunun Tebriz'e yürüdüğü sırada söylenen kaside ile Safevî ordusunda bulunan hâtûnların azad edilmeleri hakkında verilen haberleri ihtivâ eden bu *Selim-nâmede*, Dulkadır-oğlu Alâüddeve Bozkurt Bey'le yapılan savaşlar çok değişik ve mufassal bir şekilde anlatılmakta, bilhassa, Selim'in Şah İsmail ile olan mücadelesinin Batıdaki akisleri belirtilmektedir: «کافر ولایتنه و اونکروس مملکتنده احادیته خبر یایلدیکم خنکار اناطولی ولایتنه کچدی چری جمع ایدب اول اتن یین قزل ترکه اوغراشدی...»⁶³ Nihayet, Tebriz'de yapılan sürgünler hakkında fevkalâde önemli bilgiler bulunmaktadır:

تبریزک اچندن اولی مالدار مشع خوجلردن و اوستاز صاحب کمال قلیجیلردن
 و جیجیلردن و اوغجیلردن و یاغجیلردن مع القصة هر صنعتک اوستازلردن بیک
 یدی بوز خانه او سرور استانبوله کوندردی⁶⁴

⁶² 38/a v. d.

⁶³ 51/a, str. 13 - 15.

⁶⁴ 68/b. İbn Kemal'in *Selim-nâmesinde* (72/a): 2,000 miktarı hâne. Ayr. bk. Haydar Çelebî, *Rûz-nâme* (Feridun Bey, *Münşeât*, I, 403); Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, *Selimsâh-nâme*, Fars. Yazm. Lâlâ İsmail Ef. Ktp. Nr. 348 / II, 88 / b., Hadîdî,

جميع خوجکی و پیشه کاری یازب استنبوله سردی بولاری

قوشب قوللر سرر استنبوله تیز که اولا بر کوشده بازار تبریز

bk. *Tevârihi âl-i Osman*, Türk. Yazm. Üniversite Ktp. Nr. 1268, 199/b.

Nuşhası : Konya, İzzet Koyunoğlu Ktp.

Bibl. - Sehî, *Tezkire*, s. 104; *GN*, s; 30 (A. S. Levend'in görmediği halde bu *Selim-nâme*ye manzum bir eser demesi, tabiidir ki, yanlışır); M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *TD*, 22 (1968), s. 71 v.d.

(vii) Şükrî-i Bitlisi'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Mahallî beylerden biri bulunan Şükrî-i Bitlisi, *Selim-nâmesinin* sonunda belirttiği gibi ⁶⁵, daha gençliğinde Herat ve Kılân'ı dolaşmış ve hemen her fende tahsilini tamamladıktan sonra ⁶⁶ son Dulkadirli beyi Şahsuvar-oğlu Ali Bey'e intisap etmiş ve Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferlerine katılarak büyük yararlıklarda bulunan bu Dulkadirli Beyi ⁶⁷ nin teşviki ve verdiği şifâhî bilgilere istinaden mesnevî tarzında manzum bir *Selim-nâme* kaleme almıştır. Bununla beraber, Şahsuvar-oğlu Ali Bey'in Ferhad Paşa tarafından Artuk-âbâd'da öldürülmesi üzerine, yerine getirilen Halil-oğlu Koçi Bey'e kapulanan Şükrî, *Selim-nâmesini* onun bildirdiklerine göre de tashih edip yeni bir revizyona tâbi tutmuş görünmektedir. Nitekim, *Selim-nâme* (veya : *el-Futûhâtu's-Selîmiye*) sini, Makbul (= Maktül) İbrahim Pâşa vasıtasıyla Kanunî'ye takdim eden Şükrî ⁶⁸, ondan 20,000 akçe bahşiş almış idi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Şükrî, Kanunî'nin Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine katılmıştır.

Selim-nâmesi : Manzum olan *Selim-nâmesine* Kanunî'yi medheden bir kasîde ile başlayıp Halil-oğlu Koçi Bey'le görüşmesini ve *Selim-nâmenin* yazılışı sebebini anlatan Şükrî; diğer *Selim-nâme* müellifleri gibi, Selim'in Gürcistan seferini ve tahta geçmek üzere sabırsızlanan kardeşler arasındaki mücadeleyi tafsil etmektedir. Bilhassa, kardeşlerden Korkud Çelebî'ye büyük bir yakınlık duyan Şükrî'nin, onun, padişah olmak istemediğini, bilâkis, Selim'i tavsiye etmek üzere İstanbul'a geldiğini zikretmesi, tabiidir ki,

⁶⁵ Bk. Hazine Ktp. Nr. 1597, 244/b.

⁶⁶ Bk. *MŞ*, 308/b; burada tahsil ettiği fenler zikredilmektedir.

⁶⁷ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *TD*, 22 (1968), s. 59, 61 v.d., Ayn. müel., *Bika' Emiri Nâşır ad-Dîn Muhammed ibn al-Hanaş'a dair bir vesika*, *TD*, 16 (1962), s.108 v.d.

⁶⁸ «Sultan Selim-i merhûmun Kızılbaş seferin bahr-ı remelde nazm etmiştir ve dergâh-ı âlilerine ithaf eylemiştir», bk. *MŞ*, 308/b.

yanlıştır⁶⁹. Bununla beraber, bu *Selim-nâmede*, Çaldıran başda olmak üzere savaşlar hakkında verilen haberler, umûmiyetle mev-suk ve geniş olup, diğer *Selim-nâmeleri* tamamlamaktadır. Yine bu *Selim-nâmede* eski Türk an'anesi ile bağdaşan bir çok kayıd-lar da vardır. Nitekim, Bayazid'in Türk âdeti üzere tertip edilen cenâze merâsimi hakkında *Selim-nâmede* mevcut haberler⁷⁰, çok eteresan olup çağdaş kaynaklarla da bağdaşmaktadır⁷¹.

Şükrî'nin manzum *Selim-nâmesini*, 1030=1620 de, Çerkesler kâtibi Yusuf (bk. Nr. xvi), nesre çevirmiş ve bâzı beyitlerini de değiştirmiştir. Öte yandan, Azmî-Zâde Mustafa (ölm. 1622) ile 1037=1627 de Cevrî, aynı *Selim-nâmeyi* yeniden kaleme almış görünmektedirler⁷².

Nushaları : Hazine Ktp. Nr. 1597, 1598⁷³; Flügel, *Kat.* II, 229; Rieu, *Catalogue*, s. 174

Bibl. - MŞ, 308 / b v.d., Latifi, *Tezkire*, 100 / a v.d. (matbu: s. 204); KZ, I, 284; *Kühn*, 401 / a v.d., *GOD*, II, 452; *SO*, III, 72, 155; *GOW*, s. 51 v.d., *Tez*, s. 7 v.d., *GN*, s. 22-24.

(viii) Sucûdî'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Sucûdî Çelebî, aslen Kalkandelen'li (MŞ, 185 / b) veya Piriştine'li (Prizren, Latifi, *Tezkire*, 89 / b, matbu: s. 183) olup çok erkenden Veziriâzam Piri Mehmed Paşa'ya Divân Kâtibi olarak intisap etmiştir. Selim'in son zamanlarında Silâhdar Kâtib-liğine getirilerek onunla birlikte İran ve Mısır seferlerine katıldı-ğı tahmin edilen Şucûdî, Kanunî'nin ilk zamanlarında hac yolun-da vefât etmiştir.

⁶⁹ Bu hususta bak. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Korkud Çelebi ile ilgili iki belge, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 17 (1969), s. 37

⁷⁰ Nr. 1597, 42 / b. Ayrıca bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Bayezid'in ölümü meselesi*, *TD*, 24 (1970), s. 11 ve Resim.

⁷¹ Bu merâsimler hakkında bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Bayezid II. in tahta çıkışı sırasında İstanbul'da vakaa gelen hâdiseler*, *TD*, 14 (1959), s. 92 ve not. 36; Ayn. müel., *Fâtihi'nin ölümü meselesi*, *TD*, 21 (1966), s. 106 v.d.

⁷² Esad Ef. Ktp. Nr. 2284; Ali Emiri Ktp. Nr. 1310. Krş. *GOW*, s. 76; *GN*, s. 24, 27

⁷³ Bâzı kimseler, Esad Efendi Kütüphânesinde bulunan 2146 numaralı *Tarih-i Saltan Selim Hân'ı Şükrî'nin Selim-nâmesi* zannetmişlerdir (meselâ bk. Dr. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1939, s. IX). Halbuki, bu *Selim-nâme*, Çerkesler kâtibi Yusuf tarafından H. 1030=M. 1620 de nesre çevrilen nüshadır, bk. *GN*, s. 27

Selim-nâmesi : Sucûdî'nin *Selim-nâmesi*, İshak Çelebî'nin *Selim-nâmesinin* (bk. Nr. i) devamı mahiyetindedir. Zirâ, İshak Çelebî'nin bırakmış olduğu yerden başlayan Sucûdî, *Selim-nâmesini* Memlûk seferinin sonuna kadar getirmektedir. Bununla beraber, H. 924-926 = M. 1518-1520 seneleri arasında yazılmış olduğu anlaşılan *Selim-nâme*, hâdiseler hakkında fazla tafsilât vermediği gibi, bazı noksanları da ihtivâ etmektedir.

Nushaları : Revan Ktp. Nr. 1284/1; Flügel, *Kat.* II, 215; Blochet, *Catalogue, Suppl.* Nr. 1166

Bibl. - Sehî, *Tezkire*, 44/b (matbu: s. 110); MŞ, 185/b; Latifi, *Tezkire*, 89/b (matbu: s. 183); KZ, I, 284; GOD, I, 239; DOT, III, 3; *Mecelle*, 250/a; SO, III, 9; OM, II, 76; GOW, s. 54-55; *Tez*, s. 12 v.d., *GN*, s. 25 v.d., C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Saltan, Der Islam*, Band VI, Heft 4 (1916), s. 387

(ix) Sa^cdî b. 'Abdü'l-Müte'âl'in *Selim-nâmesi*.

Müellif : Menşei hakkında fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Sa^cdî b. 'Abdü'l-Müte'âl'in Kanunî devrinde yaşadığı bilinmektedir. Franz Babinger, hiç bir kaynağa atıfda bulunmadan, onun bir Hıristiyan dönmesinin oğlu olup Rumelide doğduğunu iddia etmiştir⁷⁴.

Selim-nâmesi : Sa^cdî, *Selim-nâmesine*, Bayezid hakkında verdiği kısa bir bilgiyi müteâkip H. 917=M. 1511 senesi olayları ile başlamakda, bir an önce tahta geçmek için birbirlerini yakından tâkip ile durumlarını adamları vasıtasıyla kontrol ettiren kardeşler arasındaki rekabet ve mücadeleyi belirterek⁷⁵ gayet enteresan bilgiler vermektedir. Sa^cdî, yine bu *Selim-nâmede*, ihtiyarlayan Bayezid'in, halkın Selim'i istemesine rağmen, Şehzâde Ahmed'i seçmek istemesinin sebebini, onun yaşının büyük olması yanında kalabalık âilesi (= *kesret-i 'iyâl*) olmasına bağlamaktadır⁷⁶. Sa^cdî, Selim taraftarı Yeniçerilerin, 21 Eylül 1511 de İstanbul'u yağmalarını gayet doğru ve vesikalarla bağdaşan bir şekilde belirtir⁷⁷.

⁷⁴ Bk. GOW, s. 60

⁷⁵ «... şehzâdelerden her birinin âstâne-i devletde olan a'vân-ı fihâm ve ensâr-ı izâm muktezây-ı meylân-ı tabi'ileri üzere tahsil-i marâdât itmekde birbirinden musabakat itdiler», bk. *Selim-nâme*, Revan, Nr. 1277, 14/b

⁷⁶ Bk. *Selim-nâme*, 14/a

⁷⁷ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Bayezid'in ölümü meselesi*, TD, 24 (1970), s. 6 v.d.

Bununla beraber, *Selim-nâmesi*, bâzı hususlarda Celâl-Zâde ve İbn Kemal'in *Selim-nâmeleri* ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Bilhassa, Bayazid'in son günleri için İbn Kemal'in *Selim-nâmesinde* mevcut haberlerle Sa'dî'nin *Selim-nâmesinde* verilen bilgiler, birbirlerinin aynıdır⁷⁸. Yine aynı *Selim-nâmede*, Selim'in hediyeler gönderip kendisi ile görüştüğü Kırım Hanı'ndan babasının yanına giden yolların durumunu sorması ve Kırım Hanı'nın yardım şekli uzun-uzadıya anlatılmaktadır. *Selim-nâmenin* diğer kısmında Edirne'den İstanbul'a gelen Kanunî'nin İbrahim Paşa ile olan mülâkâtından bahsedilmektedir.

Nushaları : Revan Ktp. Nr. 1277; Hazine, Nr. 1424; *Blochot, Catalogue, An. Fond.*, Nr. 74; *TYK*, s. 215

Bibl. - *GOW*, s. 60-1; *Tez*, s. 15 v.d., *GN*, s. 29 v.d., Marie Thérèse Speiser, *Das Selimname des Sa'dî b. 'Abd ül-Müte'âl*, (übersetzung), Zürich, 1946

(x) Kebir (b. Üveys) Kadı-Zâde'nin *Selim-nâmesi*.

Müellif : Eserinde kendini : « بنده فقير كبير كثير التصير الشهرى » şeklinde belirten müellif, padişahın gulâmân ve çâkerânı arasına girdiğini zikrettikten sonra, Mısır seferi için İstanbul'a gelen Selim'le birlikte sefere katılmak istediğini, önce red edilmiş olmasına rağmen, sonradan kabul edildiğini bildirmektedir. Mısır seferinin başından sonuna kadar divân-ı âlide bâzı önemsiz vazifelerde bulunduğu anlaşılan Kadı-Zâde, gündüzleri menzillerde, geceleri konaklarda kaldığı sırada, Seyyid Emir Sadreddin Mehmed'in teşviki ile farsça bir *Gazavât-ı Sultan Selim* (veya : *Selim-nâme*) kaleme almıştır.

Selim-nâmesi : Kadı-Zâde, *Selim-nâmesinde*, kısırlar mülkünü zapt ve Acem vâlisinin (tabî'i : Şah İsmail'in) zulmünü defetmek üzere 922 senesi Rebiü'l-evvelinin 7 sinde Edirne'den hareket eden padişah bayraklarının sonradan Arap diyarına dönmesi sebeplerini belirtmekte⁷⁹, Mısır seferini başından sonuna kadar tafsilâtiyle

⁷⁸ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *agn. mak.*, s. 8, not. 26

⁷⁹ كفتار در توجه زایات اقبال غایات هایون در سابع شهر ربیع الاول سنه ۹۲۲ از دارالنصر ادرنه بقصد تسخیر ملك اكاسره. و دفع ظلیمة والی مظالم اجاجه و انقلاب . . . آن بتوجه جانب دیار عرب . . . bk. 6/a v.d.

anlatmaktadır. Ancak, bu *selim-nâme* (veya : *Gazavât-ı Sultan Selim*) de, Selim'in İstanbul'dan hareketi sırasında : « ذکر رسیدن » « گفتار در وصول رایات فتح آیات بکعبه » : « امناء حرمین شرفین باردوی فلک پوی » başlıkları altında verilen haberlerin⁸⁰, daha sonraya âit olması icap etmektedir. Bununla beraber, Mısır seferi anlatılırken Çerkeslerin kısa tarihinden de bahsedilen bu *Selim-nâmede*⁸¹, Kahire'de yapılan sürgünler, Mısır'dan dönüşde İbn Hanaş⁸² ve Harfûş'un öldürülmeleri⁸³ hakkında verilen haberler, gayet orijinal olup, diğer *Selim-nâmelerle* de bağdaşmaktadır. Öte yandan, İstanbul'dan Kahire'ye gidilip dönülünceye kadar konaklanan menzillerin durumlarını tesbit eden müellif, tuttuğu notlara istinad etmiş olmakla beraber, zaman-zaman seferin *ruz-nâmesini* tutmakla vazifeli Haydar Çelebi'nin eserine⁸⁴ de baş vurmuş görünmektedir.

Nushası : Selim Ağa Ktp. Nr. 825

Bibl. - Felix Tauer, *Archiv orientální*, IV, 98-101; *Tez*, s. 11 v.d.

(xi) 'Alî b. Muhammed el-Laḥmî'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Hakkında fazla bir bilgiye sahip olamadığımız müellif, arabça olarak kaleme aldığı eserinde, kendini : « الفقير الى الله تعالى » علی بن محمد اللخمی نسباً الى اسرته الاشیلى شهرة ، المدری نشاة ، الدمشق منزله » şeklinde tanıtır.

Selim-nâmesi : 'Alî b. Muhammed el-Laḥmî : “*ad-Durru'l-Maşân fî Sireti'l-Muzaffar Selim Hân*” adını verdiği *Selim-nâmésin*de⁸⁵, diğer *Selimnâ-melere* uygun haberler vermekle beraber, rüyalara da geniş yer vermektedir. Nitekim, Allah'ın her yüz senede bir dine hizmet eden kimseler gönderdiğini belirten müellif, bu defâ da Selim'in geldiğini söyledikten sonra, onun Çaldıran'da mülhidleri mahvedip mü'minleri tazyikden feraha çıkardığına işâret etmekte, 921=1515 de Ali Dolat⁸⁶ in mağlubiyetini, Selim'in Suriye

⁸⁰ 27 / b v.d.

⁸¹ 177 / b v.d.

⁸² İbnü'l-Haneş hak. bk. M. C. Şehabeddin Takındağ, *Bika' Emiri Nâşır ad-Dîn Muḥammad İbn al-Hanaş'a dair bir vesika*, TD, 16 (1962), s. 107 v.d.

⁸³ Baalbek taraflarına hâkim olan İbn al-Harfûş hak. bk. İbn İyâs, *Badâ'i' az-Zuhûr fî Vaqâ'i' ad-Duhûr*, Bulak, 1312, III, 162

⁸⁴ Bk. *Ruz-nâme* (Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul, 1274, I, 450 v.d.)

⁸⁵ Bağdad köşkü Ktp. Nr. 197, 3 / a

⁸⁶ Çağdaş Memlûkları kaynaklarında Alâüddevlü Bozkurt Bey yerine hep 'Ali

ve Mısır'ı feth edeceği şeklinde tefsir ettiği rüyaları zikretmektedir. Bununla beraber, Memlûklarla yapılan savaşlar hakkında, kısa olmakla beraber, faydalı bilgiler veren müellif, Bulak'a gelen Selim'den : « مولانا السلطان الاعظم ابو الفتوحات و ناصر الدين الاقدم » şeklinde bahsetmekte, Reydâniyye savaşını : « من الله تعالى بالفتح المين و اطفا ناره » şeklinde tasvir etmektedir. Bilhassa, Osmanlı kuvvetlerinin önünden kaçarak kendini Nil Nehrine atan Tumanbay hakkında : « فرمى بنفسه فيه و اعرق [اغرق] كقوم فرعون الظليل » şeklinde bir ifade kullanan müellif, bu suretle, Memlûkların aleyhinde olduğunu belirtmek istemiştir. Selim'in Mısır'daki zaferine dair şiirleri de olduğu anlaşılan müellif⁸⁷, eserini 923 senesi 10 Saferinde, Salı günü, tebyiz etmiştir⁸⁸.

Nushası : Bağdad Köşkü Ktp. Nr. 197

Bibl. - Tez, s. 14 v.d.

(xii) Şîrî'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Asıl ismi Ali, mahlası ise Şîrî olan müellifin, Hersek-Zâde Ahmed Paşa'nın oğlu olduğu kabul edilmektedir. Nitekim, Kanunî zamanında kendisine Mısır'da Sancak verilen Şîrî, burada iken vefât etmiştir⁸⁹.

Selim-nâmesi : Şîrî'nin manzum olan eseri, *Târih-i feth-i Mısır* başlığını taşımakla beraber, çerçeve bakımından yukarıda adları geçen *Selim-nâmelere* benzemektedir. Nitekim, bu eser, diğer *Selim-nâmeler* gibi, Bayezid'in son zamanlarında meydana çıkan kardeşler müacdelesini, Şah-Kulu Baba Tekeli isyânını, Kızılbaşdan intikam almak üzere babası ile mücadeleye girişen Selim'in tahta geçmesini anlatmakda, dolayısıyla da diğer *Selim-nâmelerle* bağdaşmaktadır. Şîrî, bu eserinde, Selim'in, babasının cenâzesini

Dolat yazılmaktadır, meselâ bk. İbn İyâs, *Badâ'î az-Zuhûr fî Vakâ'î ad-Dahûr*, nşr. M. Mustafa, Kahire, 1960=1979, IV, 495

⁸⁷ Müellif gibi, Badraddîn az-Zaytûnî (ölm. 924=1518) ve Nâsıruddîn Muhammed b. Kaşûh b. Şâdık adındaki edibler de Selim'in zaferini terennüm eden şiirler yazmışlardır. Bunlar hak. bk. İbn Fahdî'l-Mekkî (ölm. 954=1547), *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Manâkıbî's-Sultân Suleymân b. 'Usmân*, Arab. Yazm. Darülmünevî Ktp. Nr. 360, 55/a. Krş. *GAL*, II, 349; *Suppl.* II, 382

⁸⁸ 47/a

⁸⁹ Âşık Çelebî'de zikredilen Şîrî mahlaslı Ali ise, Silistre'li bir Sipâhîdir ve her türlü marifete de kadirdir. Nitekim, istenildiği anda bir kasîde söyleyebilmekte idi, bk. *MŞ*, 317/b.

karşılmasını, çağdaşlarından Lokman'inkine uygun olarak ⁹⁰, tasvir eder :

آتاسی میتنه چقدی قرشو
 کوزندن اقدب که قان و که سو
 اتاسینوک چو تابوتینی کوردی
 کچوبن کندودن دمبسته دوردی
 فغان و ناله ایدب ایلدی جوش
 کیدب عقلی باشندن اولدی بیهوش
 کرو عقلن بشینه دیوشرب شاه
 دریدی نیدلم الامر لله
 دوشب تابوتک اوکنجه کیدردی
 فراق و حسرتیه آه ایدردی ⁹¹

Şîrî, bu eserinde, Selim'in kardeşleri ve Şah İsmail (=Şah İsmail-i surh-ser) ile olan mücadelelerini uzun-uzadıya anlattıktan ve gönderilen nâmeler ⁹² üzerinde durduktan sonra Çaldıran savaşını tasvir etmektedir :

چوطفدن ایندی بختیه سلیم خان
 یوریدی لشکری صن بحر عمان
 سنان پاشا یوریدی صاغ طرفده
 صناسن ماهدر اوج شرفده
 یورر بیله آناطولی سپاهی
 آچر هم بر درفش پادشاهی ⁹³

⁹⁰ Bk. *Kitâb-ı Esrâr-nâme-i âşıkân*, Kanunî'ye kadar manzum Osmanlı tarihi, Türk. Yazm. İzzet Koyunoğlu Ktp. 7 / b v.d.

⁹¹ Bk. Emanet Hazinesi, Türk. Yazm. Nr. 1433 / II, 226 / b

⁹² Bu nâmeler hak. bk. Feridun Bey, *Münşeât-ı Selâtin*, I, 379 v. d., Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât-ı Fârisî*, 96 / b v. d., Celâl-Zâde, *Selîm-nâme*, 98 / a v. d., Lütfî Paşa, *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1341, s. 208 v. d., Sa'deddin, *Tâcü't-Tevârih*, II, 246 v. d. Krş. M. C. Şehabeddin Tekidağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, TD, 22 (1968), s. 58 v. d.

⁹³ 238 / a

Mühim sayılabilecek haberleri ihtivâ eden bu eserde, Kemah'ın fethi, Alâüddevlâ'nin mağlubiyeti anlatıldıktan sonra, Mısır seferi üzerinde durulmakta, Selim'in ölümü ve Kanunî'nin tahta oturduğu belirtilmektedir. Eser, Kanunî'nin ismile sona erip Şîrî'ye rahmet dilemekle bitmektedir :

محمد الله که بو شاهانه نامه
انک ناميله ایردی اختتامه
بو شیرى دردمنده ایله رحمت
آلمی رحمتک چوق قل عنایت ⁹⁴

Nushası : Emanet Hazinesi, Nr. 1433 / II, 218 / b - 267 / b.

Bibl. - Sehî, s. 36; Latîfî, s. 214; *GN*, s. 34

(xiii) Edâ'î'nin Selim-nâmesi.

Müellif : Şîrâzlı bir münşî olup Selim ve Kanunî zamanlarında yaşadığı anlaşılan müellifin ismi Mollâ Mehmed, mahlası ise Edâ'î'dir.

Selim-nâmesi : Edâ'î, *şâh-nâme* tarzında 3517 beyitten mürekkep, farsça, manzum bir *Selim-nâme* (veya : *Şâh-nâme-i Selim Hânî*) kaleme almış olup, eserine Selim'in medhi ile başlamaktadır :

بنام خدایى که از کلك کن
بر اوراق خاطر نویسد سخن
کریم خرد بخش و حی قدیم
که فهم سخن داد و طبع سلیم ⁹⁵

Edâ'î, *Selim-nâmesinde*, diğer *Selim-nâmelere* uygun olarak, Bayezid'in son günleri ile Selim lehinde İstanbul'da isyân eden Yeniçerilerden ⁹⁶, Hadım Ali Paşa'nın Kızılbaşlarla savaşından bahsetmekte ve Selim'in İran seferi hakkında enteresan bilgiler vermektedir. Nitekim, Osmanlıların Çaldıran sahrası'ndaki dizilişlerini belirten Edâ'î :

⁹⁴ 267 / b

⁹⁵ Üniversite Ktp. Fars. Yazm. Nr. 51, 1 / b

⁹⁶ کشادند هر سودر داوری
چو دریا که از باد آید بجوش
که سلطان سلیمشاه جهان
چو شب تیره شد خیل پیکچری
ز قسطنطنیه بر آمد خروش
بر آورد هر گوشه جمعی فنان

به پیرامن شاه فرخنده کیش
 حصار همراه کشیدند پیش
 تفکها عیان کشت از ضرب زن
 چو مار سیه بر کشاده دهن⁹⁷

savaşı müteâkip Tebriz'e giren Selim'in, burada kaldığı bir hafta zarfında Hülefây-ı Râşidînin isimlerini hutbede okuttuğunu zikreder:

چو بگذشت یکم هفته و آدینه شد
 ز شه صحن مسجد چو آینه شد
 بفرمان سلطان کردون وقار
 جهانگیر شد خطبه جاریار⁹⁸

Edâ'î'nin *Selim-nâmesi*, diğer *Selim-nâmeler* gibi, Selim'in İran ve Mısır seferlerinin tafsili, ölümü ve Kanunî'nin tahta oturması hâdisesi ile son bulmaktadır :

چو پرداخت شهزاده از سوک شاه
 سر تخت را کرد آرامگاه
 بقانون اجداد با عدل و داد
 نشست و در معدلت بر کشاد
 همه سال باد از عدلت جهان
 نو آیین و خرم چو باغ چنان⁹⁹

Nushaları : Üniversite Ktp. Nr. 51; Halis Efendi Ktp. Nr. 2293 (957 Şa'banında Muzaffer Ali-i Şîrvânî tarafından istinsah edilmiştir).

Bibl. - GOW, s. 98 (yanlış olarak : 7243 beyit); Felix Tauer, *Archiv orientální*, IV, 101-3.

⁹⁷ Nr. 51, 54 / a

⁹⁸ Nr. 51, 59 / b. Bu mühim hususla ilgili diğer kaynaklar hak. bk. İbn Fahdî'l-Mekki, *agn. eser*, 43 / b; Celâl-Zâde, *Selim-nâme*, 113 / b; Lütîfî Paşa, *agn.esr.*, s. 237; İbn Kemal, *IX. Defter*, 232 / b. Krş, M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, TD, 22 (1968), s. 72 ve not. 85

⁹⁹ Nr. 51, 151 / b

(xiv) Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selim-nâmesi.

Müellif: Tanınmış Şeyhülislâm ve tarihçi Hoca Sa'deddin Efendi, Selim'in has ve yakın nedimi Hasan Can¹⁰⁰'ün oğlu olup H. 943=M. 1536 da İstanbul'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra 963=1555 de Müftî Ebussuûd'un mülâzımı olup İstanbul'da Murad Paşa Medresesi'nde müderrisliğe başlayan Hoca Sa'deddin Efendi, H. 981=M. 1573 de Manisa Vâlisi Şehzâde Murad'ın hocası olmuş ve bu Şehzâdenin padişah olması üzerine de *Hâce-i Sultânî* olarak büyük bir nüfuza sahip olmuş, bilhassa, Sokullu Mehmed Paşa'nın muhalifleri ile birleşmiştir. Hoca Sa'deddin Efendi, Türk-İngiliz münasebetlerinin tesisinde de rol oynamış, nüfuzunu III. Mehmed devrinde de devam ettirmiştir. Nitekim, III. Mehmed'le birlikte Haç-ova savaşında (Ekim, 1596) bulunup savaşın kazanılmasında mühim rolü olan Hoca Sa'deddin Efendi, bu Padişahın ısrarı ile 24 Şa'ban 1006=1 Nisan 1598 de Seyhülislâm olmuş ve iki sene sonra da 1008=1599 da vefât ederek, Eyüb'de inşâ ettirmiş olduğu Darü'l-Kurrâ Hazîresi'ne gömülmüştür.

Hâce-i Sultânî ve Şeyhülislâm sıfatları ile ilmî meselelerde olduğu gibi siyasi nüfuza da sahip olarak mühim roller oynayan Hoca Sa'deddin Efendi'nin en meşhur eseri, şüphesiz, İdris-i Bitlisî, Âşık Paşa-Zâde, Neşrî, Hadîdî, Kemal Paşa-Zâde gibi Osmanlı ve İbn Hacer el-Askalânî, Şerefeddin Ali Yezdî gibi Arap ve İranlı müelliflerin eserlerine, fakat, umûmiyetle büyük babası Hâfız Mehemmed-i İsfehânî ve babası Hasan Can'ın nakillerine istinaden, başlangıçtan Kanunî devrine kadar gelen *Tâcü't-Tevârih* adlı eseridir¹⁰¹. Arabça ve farsçadan bâzı tercümeleri¹⁰² yanında bir de *Münşeât Mecmuası*¹⁰³ bulunan Hoca Sa'deddin Efendi, eserlerini

¹⁰⁰ Hasan Can, babası Hâfız Mehemmed-i İsfehânî ile Tebriz'de bulunan Selim'in yanına gelip onun iltifatına mazhar olmuş idi. Bilhassa, Mehemmed-i İsfehânî, biri farsça, diğeri çağatayça olarak kaleme alınmış iki kasîdeyi Selim'e takdim etmişti. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1968), s. 72 v.d.

¹⁰¹ Nushaları: *TTY*, fas. 2, 242 v.d., Münir Aktepe, *Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârih'i ve bunun zeyli hakkında*, *TM*, XIII, 106 v.d. Matbu: İstanbul, I (1279); II (1280).

¹⁰² Meselâ, Muslihüddin Lârî (ölm. 1571) nin Mir'âtu'l-Edvâr ve Mir'âtu'l-Ahbâr (Fars. Yazm. Nuruosmaniye Ktp. Nr. 3156) adlı farsça umumî tarihini türkçeye tercüme etmiştir, bk. *TTY*, s. 91 v.d.

¹⁰³ Nushaları: Esad Ef. Ktp. Nr. 3335; Konya, İzzet Koyuncuoğlu Ktp.

yazarken ağır bir dil kullanmıştır ki, onun bu ağır dili sonraki müelliflere de örnek olmuştur.

Selim-nâmesi : Hoca Sa'deddin Efendi, has nedim olarak altı yıl Selim'in yanında kalan (1514 - 1520) babasından işittiği menâkıb ve hikâyeleri, onun bizzat şâhidi olduğu hâdiseler ile hatırlarında kalan bâzı sahih haberlerini bir araya getirerek, hatıra olmak üzere, on bir hikâyeden ibâret bir *Selim-nâme* kaleme almıştır ¹⁰⁴:

بو حقیر کثیرالتقصیر دخی قصد اتمم که مرحوم والددن استماع اتمم
بعض مناقب و حکایاتدن که سلطان جنت مکان فاتح العرب و العجم سلطان
سلیم خان علیہ الرحمہ و الرضوان حضرتلرینه متعلقدر یاد داشت ایچون نکاشته
کلک بدیع السلك ایدم و التي ییل شرف قرب خدمتارنده مراسم عبودیتی
تکمیل و مظهریت خطاب مستطابه لیاقت رتبهسنی تحصیل ایتمکله بالذات
مشاهده ایتدوکی احوالی حکایت و خاطرده قلان بعض صحیح اخباری روایت
ایلم ¹⁰⁵

Umûmiyetle *Tâcû't-Tevârih*'de geçen hâdiselerle bağdaşıp, onları tamamlayan on bir hikâyenin meâlleri şöyledir : 1 - Uğraş savaşından sonra kendisini bekleyen gemi ile kaçan Selim'in Balı Paşa, Ahmed Paşa ve sadık adamı Ferhad ile olan konuşmaları, s. 603, 2 - Selim'in Kırım Hanı tarafından karşılanması, s. 604, 3 - cediti Hâfız Mehemmed-i İsfshânî hakkında, s. 605, 4 - geceleri uyumayıp kitap okuyan Selim'e rüyasında Haremeyn hizmetinin verildiğine dair, s. 607, 5 - Şam'da bulunan Selim'in kitablara karşı duyduğu alâka ve bu alâka üzerine Şemseddin'in, sür'atle, *Târih-i Vaşşâf*'ı tercüme etmesi hakkında, s. 609 v. d., 6 - Selim'in Şam'da iken Şeyh Mehemed Bedahşî ile olan konuşmaları, s. 613 v. d., 7 - Selim Mısır'da iken, ordunun geri dönme arzusu hakkında Anadolu Kazaskeri Kemal Paşa-Zâde (= Ibn Kemal) ile konuşması ve Kemal Paşa-Zâde'nin Nil Nehri'nde davarlarını sulayan askerlerden işittiği - aslında kendisinin yazdığı - bir türküyü :

نر قالدی بزم ملک عربده
یجه بر طورورز شام و حلبده

¹⁰⁴ Bk. *Tâcû't-Tevârih*, II (1280), ilâve, s. 602 - 619

¹⁰⁵ Bk. ilâve, s.602 - 3

جهان خلقی قمو عیش و طربده

کل اخی کیدم روم ایلیرینه

Selim'e okuması ve Selim'in memnuniyeti, s. 615, 8 - Fâtiḥ'in resmini çizen bir musavvir-nakkaşın, çizdiği resimde muvaffak olamaması ve Selim'in bu husustaki mütâlaası :

مرحوم سلطان محمد حضرتلرینی تصویر آتمک ایستمش اما انحق بکردمه
مش مرحوم نزی جال طفولیتیمزده مبارک دیزلری اوستنه آلمشدر صورت
شرفهاری خیالدهدر طوغان بورونلی ایدیلهر بو نقاشی تامجه بکرده مامش دیوب..
s. 617, 9 - Ferhad ile İskender'e kızan Selim'in, ikisinin de asil-
cıklarını söylemesi hakkında, s. 618, 10 - Rodos seferi hazırlıkları
ile ilgili olup, seferin zorlukları hakkında, s. 619, 11 - Selim'in
doğuşunda zuhur eden hâleti beyan için Kemal Paşa-Zâde'nin
kaleme aldığı bir kitap hakkında, s. 619.

Nushaları : *Tâcû't -Tevârih*, II, ilâve, s. 602-619; Üviversite
Ktp. Türk. Yazma, Nr. 639, 1428, 2513, 2615, 3858; Beşir Ağa
Ktp. Nr. 447; Ragıp Paşa Ktp. Nr. 977; Esat Ef. Ktp. 2147 (Keş-
fî'nin *Selim-nâmesinin* kenarı); Flügel, *Kat.* II, 210; Pertsch, *Kat.*
s. 241 v.d.

Bibl. - KZ, I, 269, 284; Riyâzi, *Tezkire*, 60/b v.d., 'Aḫā'i,
Zayl, II, 429 v.d., Ḥadiqa, I, 272 v.d., Peçevi, *Tarih*, İstanbul,
1283, II, 32, 133, 190, 288 v.d., Kâtip Çelebî, *Fezleke*, İstanbul,
1286, I, 3, 13, 44, 130 v.d., Mustafa Selânîki, *Tarih*, İstanbul, 1281,
s. 125 v.d., SO, III, 18; AZ, s. 20 v.d.. OM, III, 67; GOW, s. 123;
DOT, III, 3; Tez, s. 2 v.d., Şerafeddin Turan, *Sa'deddin, İslâm*
Ansiklopedisi, cüz. 100 (1964), s. 27-32; A. Nimet Kurat, *Hoca*
Sadeddin Efendi'nin Türk-İngiliz münasebetlerinin tesisi ve gelişme-
sindeki rolü, F. Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 305 v.d.

(xv) Ebu'l-Fadl Mehemed Efendi'nin Selimşâh-nâmesi.

Müellif : Ebu'l-Fadl Mehemed Efendi veya Mevlânâ Ebu'l-
Fadl Çelebî, İdris-i Bitlisî'nin oğlu olup, annesi Zeynep-Hâtûn'dur.
Ebu'l-Fadl Mehemed Efendi'nin, çok erkenden, ilmiye sınıfına
intisap ettiği bilinmektedir. Nitekim, H. 917 = M. 1511 de Müey-
yed-Zâde'ye danışmend olmuş ve Kanunî devrinde önce divân
defterdarı, sonra da 949=1542 de Rumeli defterdarı olmuştur ¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Ebu'l-Fadl ile çağdaş olup 972=1565 de Şemsî Ahmed Paşa'ya intisap

Mahlası "*fadlı*," olup pek çok kasîdeleri bulunan Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, 987=1579 de İstanbul'da vefât ederek Tophane civarındaki Defterdar Câmîi'nin hazîresine gömülmüştür. Kâtip Çelebî, Ebu'l-Fadl Mehmet Efendi'nin, babasının tarihine yaptığı *Zeyl*den başka, yaradılışdan zamanına kadar gelip enbiyâ, hülefâ, Fâtîmîler ve Çerkesler tarihinden bahseden *Târih-i Ebi'l-Fadl* adında 12 bâb üzerine Türkçe ve muhtasar bir eser kaleme aldığı zikretmektedir ¹⁰⁷ ki, bu eserin *Hülâsa-i Târih-i Vaşşâf Tercümesinden* ayrı olduğu anlaşılmaktadır ¹⁰⁸.

Selîmşâh-nâmesi : Babası İdris vefât ettiği zaman Arap diyarında bulunan Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, Kanunî tarafından divân defterdarlığına getirilerek "*emvâl-ı hazîne-i âmîrenin*," zaptına memur edilmiş idi. Kanunî, İstanbul'a gelen Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi'den diğer evrak meyanında babasından kalmış olan evrakın da kendisine getirilmesini emretmiştir ki, bu evrak arasında İdris'in *Selîm-nâme* için hazırladığı müsveddelerden bir kaçı da çıkmıştır. İşte, Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi, Kanunî'nin emriyle babasının karışık müsveddelerini bir araya getirerek ¹⁰⁹, tamam olan ilk kısmı aynen tebyiz edip boşluklarını da tamamlamıştır. Bu yüzden, *Selîmşâh-nâmesi* babasının *Selîm-nâmesi* ile yer yer tedahül etmektedir. Umûmiyetle manzum ve mensur şekillerde kaleme alınan *Selîmşâh-nâmenin* nazm şeklinde yazılan bölümü, nesr şeklinde yazılan kısmın tekrarıdır, denebilir.

Başında bâblarının fihristi bulunup 46 destan halinde kaleme alınan *Selîmşâh-nâme*, bütün diğer *Selîm-nâmeler* gibi, 918=1512 de Selim'in tahta geçmesi ile başlamakda ve ölümüne kaaar devam etmektedir ¹¹⁰. Nitekim, *Selîmşâh-nâme* de, ilk dâsitan Şah-Kulu hâricî'nin isyânı ve Hadım Ali Paşa'nın harekâtı ile başlamakda ¹¹¹, kardeşler mücadelesi, Şî'î katliâmı ¹¹², İran ¹¹³ ve Mısır

eden Ayas Paşa-oğlu Yümnî, muhtelif tarihleri ihtivâ eden *Mecmuasında* (bk. İzzet Koyunoğlu Ktp.), Ebu'l-Fadl Mehmed Efendi'nin biyografisi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Ayrıca bk. Beyânî, *Tezkîre*, 65 / b

¹⁰⁷ Bk. KZ, I, 281. Diğer eserleri; OM, III, 9

¹⁰⁸ Bk. TTY, s. 190 - 1

¹⁰⁹ Nr. 348 / II, 38 / b, 39 / a

¹¹⁰ Nr. 348 / II, 44 / a v.d.

¹¹¹ Nr. 348 / II, 47 / b v.d.

¹¹² 40,000 kişinin ölümü ile neticelenen bu katliâmı Ebu'l-Fadl Mehmed

seferi dahil 46 ıncı dâsıtanda bitmektedir ¹¹⁴. Bu suretle babasının müsveddelerine dayanılarak yeni baştan yazılan ve *Selimşâh-nâme* olarak adlandırılan bu eserin 974=1567 de bittiği anlaşılmaktadır. Nitekim, *fî târihi itmâmı'l-kitâb* kısmında bunu açıkca görmek mümkündür :

از وزن رقوم خامه چون کشت
 آتام سلیمشاه نامه موزون
 سنجیده خرد زهر تاریخ
 آتام سلیمشاه نامه بی نون
 یعنی سنه اربع و سبعین
 بر تسعایه چو کردد افزون
 در ماه صیام و ساعت سعد
 شد خاتمه اش ختام مضمون
 یارب به مؤرخش عطا کن
 آخر نفسی بخیر مقرون ¹¹⁵

Farsça olmasına rağmen, verdiği yeni bilgiler bakımından diğer *Selim-nâmeleri* tamamlayan *Selimşâh-nâme*, Şehzâde Murad (III. Murad) ın ismini zikrederek son bulmaktadır :

اختتام کلام بدکر شاهزاده جوانبخت سلطنت انجام در درج سلطنت
 و شهریاری دری برج سعادت و بختیاری السلطان بن السلطان سلطان مراد
 بن سلطان سلیم شاه خان اعطاء الله من السعادت الابدیه ما اراد الی الحشر
 و الميعاد بالنبي و آله و الامجاد ¹¹⁶

Efendi : **hük-m-i katl-i âm-ı Cemâat-ı Kızılbaş der memâlik-i Rüm-ı ma'delet-tuhâm** başlığı altında ve manzum olarak zikretmektedir, bk. 348 / II, 65 / a, str. 17 - 22. Krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1968), s. 56

¹¹³ Çaldıran tepeleri ile savaşın cereyan ettiği sahayı en iyi belirten bu eser (348 / II, 77 / b), bir çok meselenin halline de yardımcı olmaktadır. Tafsîlât için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TD*, 22 (1968), s. 64, not. 56

¹¹⁴ 348 / II, 161 / a

¹¹⁵ 348 / II, 161 / a; Nr. 1423 / II, 199 / b

¹¹⁶ 348 / II, 161 / a; Nr. 1423 / II, 202 / a

Nushaları : Lâlâ İsmail Efendi Ktp. Fars. Yazm. Nr. 348 / II, 47 / b - 161 / a; te'lif: 974; *tarih-i kitâbet*: 975; *kitâbeti*: Mehmed Şah b. Zeynelâbidîn el-Fenârî; Emanet Hazinesi, Nr. 1423 / II.

Bibl. - Sehi, *Tezkire*, 14 / a (matbu : s. 32); *Küh*, 355 / a; *KZ*, I, 281-3; Beyânî, *Tezkire*, 65 / b; 'Aṭā'i, *Zeyl*, I, 188-90; Ḥadîka, I, 263; II, 65; *AZ*, s. 24 v.d., *SO*, I, 171; *OM*, III, 8 v.d., *GOW*, s. 95-7; Felix Tauer, *Archiv orientální*, IV, 103; C. H. Becker, *ayn. mak. Der Islam*, VI, 388

(xvi) Yusuf'un Selim-nâmesi.

Umûmiyetle Çerkesler kâtibi olarak tanınan Yusuf (veya : Yusuf Ağa), Şükrî'nin *Selim-nâmesini* (Nr. vii), halkın anlaması maksadiyle, 1030=1620 de kısmen nesre çevirmiş, kısmen de hü-lâsa etmiştir. Müellif, Mısır seferine kadar Şükrî'yi tâkip etmiş ise de, bundan sonraki kısmı bir hayli farklıdır. Nitekim, Selim'in, Kansuh Gûri'ye gönderdiği mektup sureti gibi, Hayır Bay'ın vefâtından 1041=1630 yılına kadar Mısır'da vâilîlik eden kimselerin listesi vardır.

Nushaları : Esad Ef. Ktp. Nr. 2146, 2148 (istinsah : 1095); Hazine, Nr. 1422; Flügel, *Kat.* II, 229 v.d., *TTY*, s. 210; Atsız, *Tanınmamış Osmanlı Tarihleri, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI, sayı : 1-2 (1957), s. 71

Bibl. - *GOW*; s. 51, 179; *Tez*, s. 10 v.d.

(xvii) Diğer Selim-nâmeler.

- 1 - Şâir Senâ'i'nin manzum *Selim-nâmesi*, bk. *OM*, III, 67, 185
- 2 - Hayâtî'nin *Selim-nâmesi* veya *Şâh-nâmesi*, bk. *GOW*, s. 54, not. 2
- 3 - Şuhûdî'nin 4,000 beyitlik manzum *Şâh-nâmesi*, bk. *KZ*, II, 1026; *GOW*, s. 53, not. 2
- 4 - Ârifi (=Fethullah Ârif Çelebî) nin manzum *Şâh-nâmesi*, bk. *KZ*, II, 1026. Son zamanlarda bulunan ve farsça olduğu tesbit edilen bu eser ve müellifi hak. bk. *GN*, s. 31 v.d.
- 5 - 916-924=1511-1518 seneleri arasındaki olayları anlatan bir *Selim-nâme*, bk. *GOW*, s. 53, not. 2
- 6 - Seyyid Mehmed b. Seyyid Ali-i İznîkî, *Selim-nâme* (Muhyî'nin esas kaynağı, bk. Nr. vi).
- 7 - *Târihu's-Sultân Selim Hân*, Selim'in 905 = 1499 den

ölümüne kadar giriştiği savaşlardan bahseden bu eser hak. bk. Ali Hilmî, *Fihristu'l-Kütübi't-Turkiyyeti'l-mevcûdetin fi'l-Kütübhâneti'l-Hidiviyye*, Mısır, 1306, s. 170

8 - Eş-Şeyh el-Muhaddis Cârullah b. Fahdî'l-Mekkî (ölm. 954=1547), *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Menâkıbi's-Sultân Suleymân b. 'Uşmân*. Eserini 928=1521 de kaleme alarak Kanunî'ye ithaf eden müellifin bu eseri, daha ziyade bir *Selim-nâmedir* ve İbn Kemal'in, İdris-i Bitlisi'nin *Selim-nâmeleri* ile de benzerlik göstermektedir. Meselâ bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, TD, 22 (1968), s. 53, not. 19. Arabça yazma olarak Dârülmünevî Kütüphanesinde 360 numarada bulunan bu eseri, diğer bir Mekkeli müellif olan İbnu'l-'Uleyyif'in eseri ile birlikte neşre hazırlıyoruz.

CÂHİZ'İN ESERLERİ HAKKINDA BÂZİ YENİ MALZEMELER

Ramazan Şeşen

Câhiz'in eserlerinden eski ve yeni pek çok müellif bahsetmiş fakat şimdiye kadar onun eserlerinin mükemmel bir listesi verilememiştir. Bunun sebepleri arasında, onun eserlerini umumiyette katî isimler altında zikretmemesi, aynı eseri kitaplarının çeşitli yerlerinde ayrı isimler altında kaydetmesi ve bâzı eserlerini bir kaç defa çeşitli isimler altında telif etmesi gibi muhtelif durumlar gösterilebilir. Ayrıca, gençliğinde bazı eserlerini daha önce yaşamış olan İbn al-Muḳaffa' (ölm. 145/762), al-Hâlîl (ölm. 170/786) ve benzerleri meşhur müelliflerin adları altında neşrettiğini ve daha sonra yaşuyan bazı müelliflerin onun şöhretinden faydalanmak için kendi eserlerine onun kitaplarının adlarını vererek ve ona isnad ederek yayınladıklarını göz önüne alırsak mesele daha da çetrefil bir hal alır¹.

Câhiz, *K. al-Hayavân*'ın mukaddimesinde ve eserlerinin çeşitli yerlerinde fırsat düştükçe kitaplarından bir kısmının adlarını farklı şekillerde zikreder. Geri kalanlarının isimlerini ise, ancak kendisinden bir asır veya daha sonra gelen müellifler vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. Bu müellifler arasında bilhassa İbn al-Nadîm'i zikretmek gerekir, İbn Hacer al-Asḳalânî (ölm. 852/1449), İbn al-Nadîm'in Câhiz'in eserleri hakkında verdiği listede 170'ten fazla kitap adının geçtiğini nakleder². Fakat, İbn al-Nadîm'in al-Fihrist'inin Câhiz'a ait kısmında - ilâve notlar ve İbn al-Furât'tan nakledilen

¹ Bu hususta daha etraflı bilgi için bk. R. Şeşen, *Câhiz'in eserlerinin İstanbul kütüphanelerindeki gazma nüshaları, Şarkiyat Mecmuası*, VI, 1966, s. 113 - 114.

² İbn Hacer, *Lisân al-mizân*, Haydarabad 1929-1931, IV, 357.

not ile beraber - ancak 160'a yakın eser adı görmekteyiz ³. Sibṭ b. al-Cavzī (ölm. 654/1256), Cāhiz'in eserlerinin 360 tane olduğunu, bunların ekserisini Bağdad'da Abū Ḥanīfa türbesinde gördüğünü kaydeder ⁴.

Çağımız müelliflerinden al-Sandūbī, *Adab al-Cāhiz'da* (bk. s. 116-158) ve Ch. Pellat, *Essai d'Inventaire de l'Oeuvre Cahizienne, Arabica*, III, 1956, s. 147-180'de Cāhiz'in eserlerinin tam listesini vermeyi denemişlerdir. Bu iki müelliften bilhassa Pellat'nın verdiği liste mühim olup 200'den fazla eser adı ihtiva etmektedir.

Bu makalede Pellat'nm listesinde bulunmayan malzemeler gösterilmeye çalışıldı. Haklarında yeni bir şey bulunmayan eserlerin sadece isimleri ve adı geçen makaledeki yerleri gösterilmekle yetinildi. Birden fazla isim taşıyan eserler ise en doğru olarak kabul edilen isim altında zikredildi. Gerekli ise diğer şekiller gösterildi. Gösterdiğimiz gayrete rağmen bu sıralamanın da tam olduğunu iddia edemeyiz. Fakat, daha mükemmele doğru yaklaşığı söylenebilir.

Pellat'nın makalesi göz önüne alınarak eldeki malzeme iki kısım halinde tertip edildi :

- I. Pellat'nın verdiği listede mevcut olmayan eserler.
- II. Pellat tarafından verilen listede mevcut olan eserler.

Ayrıca, her iki kısımdaki eserler aralarında alfabetik olarak sıralanmış, makalenin baş kısmına sık sık geçen müracaat kitapları ve Cāhiz hakkında yapılan umumî mahiyetteki yeni çalışmalar eklenmiştir.

Abriss = O. Reşer, *Abriss der Arabischen Litteraturgeschichte*, Stuttgart, 1933.

Bayān = K. al-Bayān va 'l-tabyīn, 'Abdussalām M. Hārūn neşri (bk. ilgili madde).

Buldān = K. al-Buldān, Emanet Hazinesi 1358/.7 (92a-10a).

Camhara rasā'il = A. Zakī Şafvat, *Camhara rasā'il al-'Arab*, Kahire, 1356/1937.

³ Arberry, *Islamic Research Association Miscellany*, I, Kalkūta 1949, s. 35-45.

⁴ al-'Aynī, *İkḍ al-cumān*, III. Ahmet küt. 2911, IX, yap. 73b; *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 113. İbn Faḫlullāh ise onun 120'den fazla eseri olduğunu kaydeder (Masālik 123b).

Excerpte = O. Reşer, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des... Cāhiz*, Stuttgart, 1931.

Faḥr al-sūdān = K. Faḥr al-sūdān bk. *Salāṣ Rasā'il*, Leyden, 1903.

Farḳ = 'Abdulḳāhir al-Bağdādī, *al-Farḳ bayn al-firaḳ*, Kahire 1328.

Fihrist = İbn al-Nadīm, *K. al-Fihrist* (bk. Arberry, *New Material on the K. al-Fihrist*, *Islamic Research Association Miscellany*, Calcutta, 1948, I, 35-45).

Fihrist Hızānat al-Aşrafıyya, Fatih küt. 5433 (246b - 270a).

Ḥayavān = K. Ḥayavān, nşr. 'Abdussalām M. Hārūn (bk. ilgili madde).

İbn 'Asākir, *Tārīḫ Dimaşḳ*, RAAD, IX, 203-217.

İbn Fażlullāh al-'Omarī, *Masālik al-abşār*, cild VI, Ayasofya Küt. nr. 3420 (121^a - 128^a).

İḳd al-cumān = Badraddīn al-'Aynī, *'İḳd al-cumān...*, Ahmed III Kütüphanesi nr. 2911, cild IX, 72a-73b.

İrşād = Yāḳūt al-Ḥamavī, *İrşād al-arīb*, Kahire, 1923 - 1930 (1936 - 1938).

Kaşf al-zunūn = Kâtip Çelebi, *Kaşf al-zunūn...*, İstanbul, 1941 - 1943.

Lisān al-Mizān = İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Lisān al-mizān*, Haydarabad, 1329 - 1331.

Le Milieu = Ch. Pellat, *Le Milieu Basrienne et la Formation de Cāhiz*, Paris, 1953.

Murūc = al-Mas'ūdī, *Murūc al-zahab*, Paris, 1861 - 1873.

Nābita = Kahire 1946. neşri (bk. ilgili madde).

Nihāyat al-arab = al-Nuvayrī *Nihāyat al-arab...*, Kahire 1923 - 1949.

Pellat = Ch. Pellat, *Essai d'Inventaire de L'Oeuvre Chizienne*, Arabica, 1956, III, 147 - 180.

Rasā'il = H. al-Sandübī, *Rasā'il al-Cāhiz*, Kahire 1352-1949.

Sandübī = H. al-Sandübī, *Adab al-Cāhiz*, Kahire 1350 - 1931.

Siyar a'lām al-nubalā = al-Zahabī, *Siyar a'lām al-nubalā*, III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 2910, VIII, 140a-141a.

Simār al-ḳulūb = Şa'alibī, *Simār al-ḳulūb...*, Kahire 1326-1908.

Tahrīc al-dalālāt al-sam'iyya = 'Alī b. Mas'ūd al-Ḥuzā'ī (ölm. 789 h. = 1367 m.), *Tahrīc al-dalālāt al-sam'iyya...*, Şehid Ali nr. 1853.

‘Uşmāniya = K. al-‘Uşmāniyya, ‘Abdussalām M. Hārūn neşri (bk. ilgili madde).

Vafayāt = İbn Hallikān, *Vafayāt al-a‘yān*, Kahire 1948.

Burada, Cāhiz hakkındaki birkaç yeni çalışmaya işaret etmeden geçemeyeceğiz :

‘Abdulḡanī al-Daqr, *İtizāl al-Cāhiz*, RAAD, XXVIII, 575-591.

Ch. Pellat, *El² Cāhiz* maddesi ve bu maddede gösterilen bâzi çalışmalar.

Ch. Pellat, *La vie et l'oeuvre d'al-Jāhiz*, Zürich 1967.

Bu eserin İngilizce tercümesi D. M. Hawke tarafından 1970’da Londra’da neşredilmiştir.

Ch. Pellat, *Note sur L'Espagne Musulmane et al-Cāhiz*, *Andalus*, 1956, XXI, 276 - 284.

JRAS, 1915, 631 - 697 (?).

Marc Bergé, *al-Towhīdī et al-Cāhiz*, *Arabica*, XII, 1965, s. 188 - 195.

R. Şeşen, *Cāhiz’in eserlerinin İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları...*, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 113-134.

R. Şeşen, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*, Ankara 1967, s. 11 - 21.

R. Şeşen, *Cāhiz’in Manāķib al-Turk’ten başka eserlerinde Türklerle ilgili kayıtlar*, *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1969, s. 3-34.

R. Şeşen, *Cāhiz’in eserlerindeki Farsça ve Farsça’dan arapçalaşmış kelimeler*, *Şarkiyat mecmuası* VII, baskıda.

I. Pellat’nın verdiği listede mevcut olmayan eserler :

1-4. Arba‘ rasā’il ilā İbn al-Hācc fi’l-‘aql va’l-hikam va gayrihī.

Fihrist, s. 44’deki ilāve not içinde geçer.

5. Dīvān al-Cāhiz.

Eski kaynaklarda eserden bahsedilmez. Buna rağmen Cāhiz’in parça halinde dahi olsa bazı şiirlerine rastlıyoruz. İhtimal bunlar daha sonraki bir müellif tarafından toplanarak divan haline getirilmiştir.

Kaşf al-zunūn, I, 781; *Fihrist Hizānat al-Aşrafıyya*, yap. 265a’da zikredilir.

6. R. ilā Muḥammad b. 'Abdilmalik fi'l-ğazab va 'l-riżā.

Fihrist, s. 44'deki not içinde zikredilir.

6a. R. ilā M. b. 'Abdilmalik al-Zayyāt fi 'l-ʿatb va 'l-iʿtizār.

Bu kısımdaki 39 nolu risāle ile aynı eser olması muhtemeldir. *Fihrist Hizānat al-Aşrafıyya*, yap. 253a'da zikredilir.

7. K. al-Hāşimiyāt.

K. al-*Hayavān* 1, 7'de zikredilen bu eseri, Mas'ūdī, *Tafzīl şinān'at al-kalām* adlı eserle aynı olarak kabul eder (bk. *Şinā'at al-kalām*), Cāhiz'in kendi ifadesine göre bu, Hāşimileri müdafaa maksadiyle kaleme aldığı eserlerin umumî adı olmalıdır.

8. R. ilā Aḥmad b. al-Munaccim fī hifz al-lisān.

Fihrist, s. 44'deki not içinde zikredilir. Ayrıca *Fihrist*, s. 43 (R. fī *Kitmān al-sirr*) s. 44'deki İbn al-Furāt'tan nakledilen notta (R. ilā Aḥmad ('Avn) b. al-Mudabbir fī hifz al-sirr va 'l-lisān) aynı konu ile alâkalı iki eserden daha bahsedilmektedir.

9. K. Hucac al-Naşārā 'ala 'l-Muslimin.

Cāhiz'in böyle bir eser yazmış olması kabul edilemez (bk. GAL. s. I, 240).

10. R. fī Vaşf k. Halk al-*Qur'an* (ilā Muḥammad b. 'Abdilmalik)

Müellif bu eserini İbn al-Zayyāt'a göndermiştir. *Fihrist* s. 44'de eser hakkında şu kayıt bulunmaktadır : رسالة في وصف كتاب خلق القرآن... إليه

Buna göre 232 hicrîden önce yazılmıştır.

11-15. Hamsa rasā'il (ilā İbn al-Zayyāt).

Bk. bundan önceki eser. Hepsi de 232 hicrîden önce yazılmıştır.

16. R. fi 'l-ʿitāb. Metni bize kadar gelen hususî mektuplarından olup Sandübî tarafından neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* s. 315 - 316).

17. R. ilā Abi 'l-Valīd Muḥammad b. Aḥmad fi'l-karam. *Fihrist*, 44'deki ilāve not içinde zikredilir.

18. Maḳālat al-Ġāliya. Hicrî 232'den önce telif edilmiş olup *Hayavān* I, 7'de zikredilir.

19. R. ilā İbn Abī Du'ād fī K. Naẓm al-Ḳur'ān. Eser, K. *Naẓm al-Ḳur'ān* hakkında bir rapor mahiyetinde olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist*, s. 44'deki not içinde zikredilir.

20. R. ilā 'Abdullāh b. Yaḥyā. *Fihrist*, 44'deki notta zikredilir.

21-23. R. ilā 'Abdān b. Abī Ḥarb ve ilayh risalatān uḡrāyān. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

24. R. ilā Aḥmad b. Abī Du'ād. Bize kadar gelen hususî mektuplarındandır. Sandübī, *Rasā'il* 313; *Camhara Rasā'il*, IV, 48-49'da tabıları bulunmaktadır.

25. R. ilā Aḥmad b. Ḥaṭīb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

26. R. ilā Aḥmad b. İsrā'il. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

27. R. ilā Aḥmad b. al-Mudabbir. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

28. R. ilā Aḥmad b. al-Munaccim. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

29-32. R. ilā Abī 'Amr ('Amra) Aḥmad b. Sa'īd va ilayh ayẓan ṣalāṣ rasā'il uḡar. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

33. -R. ilā 'l-'Attāb. Çok eskiden Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

34. R. ilā 'l-Ḥasan b. Vahb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

35. R. ilā Muḥammad b. 'Abdilmalik al-Zayyāt. Bize kadar gelen eserlerinden olup Sandübī, *Rasā'il* 311-313; *Camharat Rasā'il* IV, 46-48'de neşirleri vardır.

36. R. ilā Muḥammad al-Yazīdī. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

37. R. ilā Amīr al-Mu'minīn al-Mu'taṣim (al-Muntaṣir) bi Allāh. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

38. R. ilā Muvays b. 'İmrān. Gençliğinde Cāḥiẓ'a yardımda bulunmuş olan Muvays b. 'İmrān'a (bk. İbn al-Murtaẓā 69) yazdığı bir risaledir. İbn Ḥamdūn *Tazkira*, Reisülküttab nr. 770 (6b); *Fihrist Ḥizānat al-Aṣrafiyya*, yap. 253a'da zikredilir.

39. R. ilā Sulaymān b. Vahb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

40. K. al-Sultān ve 'amal ahlih. *Zamm 'amal al-sultān* ile alākası olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.
41. R. fi 'l-şukr. *Fihrist* 42'deki notta zikredilir.
42. K. al-Ṭabā'î. K. 'Af'āl al-ṭabā'î' olması muhtemeldir. *Kaşf al-zunūn* 1453'de zikredilir.
43. R. fī *Zamm maḥabbat al-avlād*. K. *al-Mu'allimīn*'den bir parça'dır. Ayrıca, *Excerpt* 108-109'da bahsedilir.
44. K. al-Ẓirāriyya. Cebriye'nin kollarından biri olup Ẓirār b. 'Amr tarafından kurulan mezhep (bk. *al-İ'tikādāt* 69; *Fark* 201; *Milāl va 'l-nihāl* I, 115) hakkında kaleme alınmıştır. 'Abdus-salām M. Hārūn K. *al-Uṣmāniyya*'nin mukaddimesinde K. *al-Ḥayavān* I, 11'deki kaydın müstakil bir esere işaret ettiği kanaatindedir. Bu kanaat bize daha doğru görünmektedir.

II. Pellat tarafından verilen listede mevcut olan eserler :

1. K. al-'Abbāsiyya (Pellat nr. 1, 69).

Abbasiler'in hilâfetin meşru sahipleri olduğunu müdafaa etmek maksadiyle kaleme alınmıştır. Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup ayrıca K. *al-Uṣmāniyya*, 187, 280; *Fihrist* 41'de zikredilir. K. *al-Uṣmāniyya*'dan sonra telif edilmiştir.

2. K. al-Abnā' va 'l-sarārī va 'l-mahīrāt (Pellat nr. 6).

3. K. al-Ādāb (Pellat nr. 7).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup K. *al-Fuṣūl fī 'l-adab*'in diğer adı olması muhtemeldir.

4. K. al-'Adnāniyya fi 'l-radd 'ala 'l-Ḳaḥṭāniyya (Pellat nr. 131).

K. *Faḥr al-Ḳaḥṭāniyya 'ala 'l-Kināniyya*'dan başka bir eser olup *Faḥr al-sūdān*'dan sonra telif edilmiştir. Ayrıca *Ḥayavān*, I, 1-5; *Nābita* 27; *Faḥr al-sūdān* 85; *Fihrist* 41'de zikredilir.

5. K. Adyān al-'Arab (Pellat nr. 9).

K. *al-Aṣnām*'ın diğer adı olması muhtemeldir.

6. K. Af'āl al-ṭabā'î' (Pellat nr. 10).

7. K. Aḥlāk al-fityān va faẓā'il ahl al-biṭāla (Pellat nr. 39).

Kismen bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Fityān*'ın diğer adı olması muhtemeldir.

8. R. fi 'l-'Afv va 'l-şafh (Pellat nr. 11).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

9. K. al-Ahbār va kayfa taşihh (Pellat nr. 13).

Kismen bize kadar gelen eserlerinden olup kaynaklarda *K. al-Ahbār*, *K. al-Ahbār ve kayfa taşihh*, *Taşihh al-ahbār* isimleri altında geçer. Ayrıca, *Fihrist* 41 (*K. al-Ahbār va kayfa taşihh*), 42 (*K. al-Ahbār*)'de zikredilir.

10. K. Ahlāk al-mulūk.

K. al-Tāc adı ile Cāhiz'a isnat edilen eserden başka olmalıdır. *Fihrist* 42; *İrsād VI, 16 (XVI, 107)*; *Kutubī 154b*; *Şafadī 134*; *Kaşf al-zunūn 38*; *Sandūbī 12*'de zikredilir. Pellat bu eserin «*k. al-Tāc*» ile aynı olduğunu kaydediyorsa da Cāhiz'ın bu isim altında müstakil bir eser yazdığı anlaşılıyor.

11. K. Ahlāk al-şuttār (Pellat nr. 155).

Ayrıca, *Fihrist*, s. 43'de zikredilir.

12. K. Ahlāk al-Vuzarā' (Pellat nr. 186).

Kismen mevcut eserlerindedir.

13. K. al-Ahtār va 'l-marātib va 'l-şinā'āt (Pellat nr. 96).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

14. K. Aqsām fużūl al-şinā'āt va marātib al-ticārāt (Pellat nr. 159).

Ayrıca, *Tahrīc al-dalālāt 231a*'da zikredilir. Buna göre eser hicrî VIII. asırda henüz mevcuttu.

15. K. āl-'Ālim va 'l-cāhil (Pellat nr. 17).

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Murūc VIII. 34*'de zikredilir.

16. K. al-Āmil va 'l-ma'mūl (Pellat nr. 18).

Kaynakların ifade ettiklerine göre Cāhiz bu isim altında bir eser yazmıştır. Veliyyüddin Efendi nr. 2631/2 (41 a - 62 a)'daki Cāhiz'a isnat edilen *K. al-Āmil va 'l-ma'mūl* ise üslubu ve içinde, 'Ubaydullāh b. 'Abdullāh b. Tāhir (ölm. 300 h.) (bk. yap. 44 a)

gibi daha sonraki şairlere âit beyitler bulunması dolayısıyla eserin Cāhiz'a âit olması ihtimali zayıflıyor. Bu nüshanın hicri IV. asırda veya V. asırda yaşayan bir müellife ait olması muhtemeldir. Belki de al-Şa'libî (ölm. 428 h.) nin aynı isimdeki başka bir eseridir; onun üslûbuna uygundur.

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir. Veliyyüddin Ef. nüshası tarafımızdan *Rasā'il va nuşuş (Silsilat ganşuruhā... Şalāhuddīn al-Munaccid)* serisinde 1967'de Beyrut'ta neşredilmiştir.

17. K. al-Amsāl (Pellat nr. 20).

İleride bahsedilecek olan *Mi'at amşāl*'den başka bir eserdir. Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3696 (253 b)'nin hamişinde bu eserden alınma bir cümle bulunmaktadır. Buna göre kitap onbirinci asırda hâlen mevcuttur. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

18. Anāşir al-ādāb (Pellat nr. 21).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir. K. *Uşul al-ādāb* ile karşılaştır.

19. K. al-^cArab va 'l-Mavālī (Pellat nr. 23).

Kısmen mevcut olan eserlerindedir. Cāhiz bu kitabında Araplar ile Mavālī'nin durumlarını mukayese etmiş, Arapları Mavālī'ye üstün tutmuştur. 'Abdulkāhir al-Bağdādī (ölm. 429 h.) haksız olarak onun Mavālī'yi Araplar'a üstün tuttuğunu söyler (bk. *Farḳ* 162). Ayrıca, *al-Burşān va 'l-^curcān* 66b; *Nābita* 27; *Tahrīc al-dalālat* 229b; *Le Milieu* 54'de zikredilir.

20. K. al-Asad va 'l-zi'b (Pellat nr. 24).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

21. K. *al-Asmā va 'l-kunā va 'l-alkāb va 'l-anbāz* (Pellat nr. 25).

Bu eserde muhtelif isimlerin niçin ad olarak verildiklerinden bahsedilir. Ayrıca, *Bayān I*, 147'de zikredilir.

22. K. al-Aşnām (Pellat nr. 26).

Cāhiz bu eserinde eski Arap ve Hind dinlerinden, muhtelif putlardan bahseder (bk. *Ḥayavān I*, 5-6). Kitap hakkında verilen bu bilgiden *Adyān al-^cArab* ile aynı eser olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

23. K. *al-^cAşīḳ al-nāşī va 'l-mutalāşī* (Pellat nr. 124).

İbn al-Nadīm'den başka müellifler eserin adını *K. al-Nāşī va 'l-mutalāşī* şeklinde kaydederler. Ayrıca, *Fihrist* 42'de; *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya* 253 a'da zikredilir.

24. *K. Aḫ'imat al-ʿArab* (Pellat nr. 9).

Kitāb al-Buḫalā''nın sonundaki Araplar'ın yemekleri ile ilgili kısım olması muhtemeldir (bk. *Buḫalā'*, Dimaşq, 1963, s. 213-244.)

25. *K. al-Avfāk va 'l-riyāzāt* (Pellat nr. 29).

26. *K. Āy al-Ḳurʿān* (Pellat nr. 172).

Ḳurʿān'ın belāğat ve icazı ile gramer kaidelerine uygunluğundan bahseder. Ayrıca, *Ḥayavān III*, 86; *Fihrist* 42'de zikredilir.

27. *R. fi 'l-Balāğa va 'l-i'cāz* (Pellat nr. 30).

Kısmen mevcut olan eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/19 (100 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 127).

28. *K. Başīrat al-Ġannām al-Murtadd* (Pellat nr. 51).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *İrşād VI*, 72 (XVI, 100)'de zikredilir.

29. *K. al-Bayān ve 'l-tabyīn* (va 'l-tabayyun) (Pellat nr. 32).

Cāḫiz'in eserleri içinde tam olarak bize kadar gelenlerdendir. İhtiva ettiği konular itibariyle aydın tabakaya Arapların hitabet, şiir sanatlarındaki değerli mahsüllerini tanıtmak ve umumî kültür vermek için yazılan «adab» nevine giren eserlerdendir. Müellif bu kitabında belāğat ve fonetik ilimlerinin esaslarını muayyen bir plāna tâbi olmaksızın vermeye çalışır. Tarihî bakımdan ehemmiyet taşıyan birçok vesikaları ve kayıtları ihtiva etmesi itibariyle eser ayrı bir değer taşır. *Al-Bayān* kendi türünde meydana getirilen ilk eser sayılabilir. Daha sonraki müellifler ondan sitayişle bahsetmişlerdir (bk. *Murūc VIII*, 34; *Şinā'atayn*, 4-5; *Muḳaddima* 805). Müellif, bu eserini İbn Abī Duʿād (ölm. 240 h.)'a takdim etmiş ondan 5000 dinar mükāfat almıştır (*Fihrist* 38; *İrşād VI*, 76 (XVI, 106)).

Müellif tarafından *al-Bayān*'ın iki nüshası (rédaction) meydana getirilmiştir. Bunlardan ikincisi tam nüshadır (*Fihrist* 40; *İrşād*, VI, 66). ʿAbdussalām M. Hārūn kendi neşrinin mukaddimesinde Köprülü Kütüphanesi 1222-1223 numaralardaki nüshayı tam nüsha,

diğerlerini eksik nüsha olarak kabul eder (*Bayān XVII*). Bu kanâat hatalıdır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 115-116*). Şu kayıtdan eserin *al-Ḥayavān*'dan sonra telif edildiğini ve telifi esnasında nasıl bir metot takip edildiğini öğreniyoruz (*Bayān III, 302*):

كانت العادة في كتب الحيوان أن أجعل في مصحف كل من مصاحفها عشر
ورقات من مقطعات الأعراب و نوادر الأشعار لما ذكرت من عجبك بذلك فأحببت
أن يكون حظ هذا الكتاب في ذلك أوفر . . .

Eser ikisi muntahabat, üçü de tam olmak üzere beş defa tabedilmiştir. Bunların içinde 'Abdussalām M. Ḥārūn tabı diğerlerine nisbetle daha mükemmel ise de hazırlanması esnasında İstanbul kütüphanelerindeki nüshalardan sadece Köprülü Kütüphanesi'ndeki adı geçen nüshadan istifade etmiştir. Bundan sonra yapılacak bir neşirde Feyzullah Ef. 1580'deki ile Karaviyyun Kütüphanesi nr. ? 'deki nüshalardan ve diğer mühim nüshalardan istifade edilmelidir.

Ayrıca, *al-Burṣān va 'l-urcān* 53^b (*al-Bayān va 'l-tibyān*); *Fihrist* 40 (k. *al-Bayān va 'l-tabayyun*); *Murūc VIII, 34*; *Ağānī (Dār al-kutub tabı) III, 145*; *Vafayāt III, 40*; *İbn 'Asākir* 212; *İbn Fazlullāh* 123 b; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b; *'İqd al-cumān* 72 b; *Muḥaddima* 805; *Lisān al-mizān VI, 357*; *Kaṣf al-zunūn* 265; *Abriss II, 283, 287*'de zikredilir. Ayrıca, bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 115 - 119, 133*.

30. K. al-Ḳavl fi 'l-biğāl (Pellat nr. 33, 122 : al-Na'1).

Cāhiz'in eserleri içinde bize kadar tam olarak gelenlerdendir. Müellif, bu eserini K. *al-Ḥayavān*'a ilâve olarak yazmıştır. Telif usulü aynı şekildedir. Kitap hakkında bu güne kadar müelliflerin gözünden kaçan bir husus vardır. Herhalde *İrşād al-arīb*'in hatalı bir nüshasına dayanılarak eserin adı K. *al-Na'1* şeklinde kaydedilmiş, daha sonraki müelliflerin çoğu ve yeni müellifler bu hatayı aynen tekrarlamışlar, K. *al-Biğāl*'den başka K. *al-Na'1* adında diğer bir eserden bahsetmişlerdir. Halbuki İbn al-Nadīm ile Zāhabī K. *al-Ḥayavān*'dan bahsederken K. *al-Biğāl* hakkında şu ibareyi kullanırlar (*Fihrist* 39; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b) :

كتاب الحيوان و هوسبعة أجزاء أضاف اليه كتابا سماه كتاب النساء و هو

الفرق فيما بين الذكر والانشئ، وكتابا آخر سماه كتاب البغل . ورأيت أنا هذين الكتابين بخط زكريا بن سليمان - ويكنى أبا يحيى - وراق الجاحظ .

Yāqūt da, *K. al-Na'1*'den bahsederken aynı ibareyi kullanır ve İbn al-Nadīm, Zāhabī gibi, bu eseri *K. al-Nisā* ile beraber *K. al-Ḥayawān*'a ilāve olarak yazdığını zikreder (*İrşād VI, 75*). Cāhiz *K. al-Biğāl*'in mukaddimesinde eser hakkında şunları söyler (*Biğāl 16*) :
 كان وجه التدبير في جملة القول في البغال أن يكون مضموما ألى جملة القول في الحافر كله فيصير الجميع مصحفا تماما كسائر مصاحف كتاب الحيوان.

Görüldüğü gibi, Cāhiz'in bu kaydı ile İbn al-Nadīm, Zāhabī, Yāqūt'un kayıtları aynı mahiyettedir. Buna göre, Cāhiz *K. al-Na'1* adında bir eser yazmamış, النعل kelimesinin النعل şeklinde kaydedilmesi gibi imlâ yakınlığından ileri gelen bir hata neticesi bu isimde bir eser ortaya çıkmıştır. İbn al-Nadīm, zikredilen kaydında *K. Biğāl*'in Cāhiz'in kitapçısı Abū Yaḥyā Zakariyyā b. Sulaymān'ın hattı ile bir nüshasını gördüğünü söyler.

Eser 1955/1375 senesinde Pellat tarafından Kahire'de Damad İbr. nüshasına dayanılarak neşredilmiş, bu neşir üzerine Spitaler tarafından *Oriens*, 1962, XV, 482-491'de ve 'Abdussalām M. Hārūn tarafından *RİMA*, 1956, II, 178-188'de tenkitler yazılmıştır. Son tenkitçi bu eseri 1964'de Kahire'de tekrar neşretmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz, II, 216 - 378*).

Ayrıca, *Fihrist 39*; *İrşād VI, 75 (XVI, 106) (K. al-Na'1)*; *Siyar a'lām al-nubalā 140 b*; *Simār al-ḳulüb 279*; *Nihāyat al-arab X, 85*; *Muḥāzarāt al-udabā (Kahire 1287) II, 371*; *GAL, S. I, 244 nr. 56*; *246 nr. 73 (k. al-Na'1)*; *Sandūbī 152 (K. al-Na'1)*; *Şarkiyat Mecmuası VI, 130'da* zikredilir.

31. *K. al-Buḫalā* (Pellat nr. 34).

Cāhiz'in bize kadar tam olarak gelen eserlerinden olup zamanın iktisadî telâkkilerini aksettirir. Kitapta hicviyeci bir şekilde cimriliğin tahlili, arap olmıyanlara bir nevi hücum yapılır. İçindeki hikâyelerin bir kısmı kendilerine « al-Muşlihūn » diyen « al-Mascidiyyūn »'a aittir. « *R. Sahl b. Hārūn, R. al-Kindī, R. abi 'l-'Aşş, R. İbn Tav'am* » gibi bazı parçalar hariç diğer kısımlar Cāhiz'in kendi kaleminden çıkmıştır. Onun halkçı tarafı bu eserinde çok

açık olarak görülür. O kadar ki; halkın ağzından nakledilen şeylerin olduğu gibi kitaplara aktarılması taraftarıdır (*Buḥalā*, s. 40) :
 وأن وجدتم في هذا الكتاب لحنا أو كلاما غير معرب ولفظا معدولا عن جهته
 فاعلموا أنا إنما تركنا ذلك لأن الاعراب يبغص هذا الباب ويخرجه من حده إلا
 أن أحكى كلاما من كلام متعاقلي البخلاء وأشحاء العلماء . . .

Bunun için eserde sık sık o zamanki mahallî kelimelere rastlanır. Bu bakımdan « *al-Buḥalā* » müellifin eserleri içinde anlaşılması en güç olanıdır.

Kitabın halledilmesi gereken müşkillerinden biri telif edildiği devrin tayinidir. Pellat, *K. al-Ḥayavān*'da zikredilmesine rağmen 245-250 hicri tarihleri arasında telif edildiğinde ısrar ediyorsa da Tāhā al-Ḥāciri 1963 tabının mukaddimesinde *K. al-Ḥayavān*'dan önce telif edilmiş olduğu neticesine varır (*Buḥalā*, Dimaşq, 1963, XXXVI-XXXVIII).

Ayrıca, *Ḥayavān I, 4; Fihrist 41; Abriss II, 292*'de zikredilir. Azhar Kütüphanesi'nde kitabın bir nüshası daha vardır (bk. *Fihrist al-Azhar V, 31*). Dāvūd Çelebi tarafından 1938-1939 tabı hakkında (bk. *RAAD XX, 61-67, 157-164, 253-260, 348-358, 449-460*). Ruşdī al-Ḥakīm tarafından 1948 tabı hakkında (bk. *al-Maşriḳ, 1959, s. 582-588, 1961, s. 612-628*) tenkitler neşredilmiştir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 119-120*.

32. K. al-Buldān (Pellat nr. 35).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. Elimizdeki kısma göre Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve benzeri şehirlerin ahalisinden, meziyetlerinden bahseder. Mas'ūdī'nin dediği gibi bir coğrafya kitabından daha fazla bir folklor kitabıdır. Brockelmann ile H. H. 'Abdulvahhāb *K. al-Amşār*'ı ve *K. al-Amşār va 'acā'ib al-buldān*'ı ayrı eserler olarak kabul ettikleri halde Sandübī ve Pellat aynı eserin değişik isimleri olarak kabul ederler. Ayrıca, *Fihrist 42 (k. al-Buldān); Ḥusn al-muḥāzara, Kahire 1321, II, 208; Kaşf zunūn 1398*'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1398/18 (92 a-100b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 126*).

33. K. al-Burhān (Pellat nr. 48).

Şarkiyat Mecmuası VI, 133'de nüshalarından bahsedilen ve Cāhiz'a isnat edilen *K. al-Burhān*'dan ayrı bir eser olmalıdır. Ayrıca, *al-İşāba I, 68*'de zikredilir.

34. K. Camharat al-mulūk (Pellat nr. 45).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

35. K. al-Cavābāt fi 'l-imāma (Pellat nr. 173).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. *K. İstihkāk al-imāma* adı ile de tanınır. Halife olacak kimsenin sahip olması gereken hususlardan, birden fazla halifenin bulunup bulunamayacağından bahseder. Emanet Hazinesi 1358/29 (123 b-129 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss II*, 286'da zikredilir.

36. K. al-Cavābāt fi 'l-ma'rifa (Pellat nr. 46, 102).

Kısmen bize gelen eserlerindedir. *K. al-Cavābāt ve K. al-Masā'il va 'l-cavābāt* adı ile de zikredilir. Yeni kaynaklar *K. al-Cavābāt* ile bu eseri birbirinden ayrı olarak kabul ederler. *K. al-Hayavān I*, 9'daki ibarenin siyaki, eski kaynaklarda *K. al-Cavābāt*'in zikredilmemesi bize bu iki eserin aynı olduğu kanaatini veriyor. Elimizdeki kısımdan anlaşıldığına göre eser ilmin sebeplerinden ve menşelerinden bahseder. Cāhiz, Hicrî 232'den önce *K. al-Ma'rifa*'yı sonra bu eseri yazdı. Emanet Hazinesi 1358/13 (81 b-86 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Hayavān I*, 9; *Fihrist* 41; *Sandūbī* 50, 51; *GAL*, S. I, 246 nr. 92'de zikredilir.

37. K. al-Cavāriḥ (Pellat nr. 48).

38. K. al-Cidd va 'l-hazl (Pellat nr. 49).

Cāhiz'in bize kadar tam olarak gelen edebî eserlerindedir. İfadesi *K. al-Tarbī' va 'l-tadvīr*'i andırır. 'Abdülkâdir al-Mağribî tarafından *RAAD XXIII*, 562 - 572, *XXIV*, 82 - 89'da 1943 tabı hakkında bir tenkit neşredilmiştir. Emanet Hazinesi 1358 - 14 (88 b-90 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126, 129). 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz I*, 231 - 278). Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Muzāḥ va 'l-hazl*), 44 (*R. fi 'l-cidd va 'l-hazl*)'de zikredilir.

39. K. al-Dalā'il va 'l-ītibār 'ala 'l-ḥalk va 'l-tadbīr (Pellat s. 155).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup blze kadar gelmiştir. Ayrıca, *Abriss II*, 285'de zikredilir. *K. al-İbar va 'l-İ'tibar* adı ile de zikredilir.

40. *K. al-Dalāla* 'alā ann al-imāmata farz (Pellat nr. 71).

K. Vucūb al-imāma ile aynı eser olması muhtemeldir. Ayrıca *Fihrist 42*'de zikredilir.

41. *K. Faḥr mā bayn Banī 'Abd Şams va Banī Maḥzūm* (Pellat nr. 2).

Faḥl Hāşim 'alā 'Abd Şams'in diğer adı olması muhtemeldir. Ayrıca, *Buldān 93 b-94 a*; *Fihrist 41*; *Miftaḥ al-nacā fī manāḳib al-ābā'*da zikredilir:

42. *K. Faḥr al-Ḳaḥṭāniyya 'ala 'l-Kināniyya va sā'ir al-'Adnāniyya* (Pellat nr. 131).

Hicrî 232'den önce telif edilmiştir. Müellifin eserlerinden başka kaynaklar bu kitap ile *K. al-'Adnāniyya fī 'l-radd 'ala 'l-Ḳaḥṭāniyya* adlı eserleri *K. al-Ḳaḥṭāniyya va 'l-'Adnāniyya*, *K. Faḥr al-Ḳaḥṭāniyya va 'l-'Adnāniyya*, *K. Maḫāḫir al-Ḳaḥṭāniyya wā sā'ir al-'Adnāniyya* adları altında tek bir eser olarak kabul ederler. Müellifin kitaplarında ise bu iki eser olarak şöylece zikredilir.

Ḥayavān I, 4-5: وعبتى بكتاب القحطانية و[كتاب] العدنانية على القحطانية :

Faḥr al-sūdān 85 : وقد قلنا قبل هذا فى مفاخر قحطان و سنقول فى

فخر عدنان على القحطان فى كثير مما قالوا . . .

Nābita 27 : وقد كتبت كتبا فى مفاخر قحطان وفى تفضيل عدنان وفى

رد الموالى الى مكانهم فى الفضل .

Bu ifadelere göre, *K. Faḥr al-Ḳaḥṭāniyya*., *K. Faḥr al-sūdān*'-dan önce, *K. al-'Adnāniyya*... ise daha sonra yazılmıştır. *R. fī 'l-Nābita* ise her iki eserden sonra telif edilmiştir. Ayrıca, *Fihrist 41*; *Faḥr al-sūdān 85*'de zikredilmiştir.

43. *K. Faḥr al-sūdān 'ala 'l-bizān* (Pellat nr. 174, s. 174).

Hicrî 232'den önce yazılmış olup eserin tam metni bize kadar gelmiştir. Cāhiz bu eserinde zamanındaki zencilerin beyazlara karşı kendilerini müdafaa için kullandıkları delillerden bahseder.

Konusu itibariyle aktüaliteye uygundur. *Manāḳib al-Turk*'ü telif etmeye zorlayan âmiller onu bu kitabı da telif etmeye zorlamıştır. *K. Ḥayawān I*, 4'de geçen *K. Mufāḥarat al-sūdān va 'l-ḥumrān* bu esere işaret etmelidir. Zira الحمران kelimesi البيضان manāsına da gelir (*al-Kāmil 1147* (Mısır tabı): (لرب تسمى العجم الحمران)). Bundan başka bu sırada zenciler beyazlara karşı Peygamber'in بعثت إلى الأسمر والأسود hadîsini lehlerinde delil olarak kullanıyorlardı (*Faḥr al-sūdān 210*).

Ayrıca, *Ḥayawān I*, 4; *Fihrist 42*; *Abriss II*, 287'de zikredilir. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir. (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ I*. 177-226).

44. K. al-Farḳ mā bayn al-cinn va 'l-ins (Pellat nr. 50, s. 165 - 166).

45. K. al-Farḳ mā bayn al-ğayra va izā'at al-ḥurma (Pellat nr. 51 a).

46. K. al-Farḳ fi 'i-luğa (Pellat s. 164).

Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup asıl müellifi Şābit b. Abī Şābit'tir.

47. K. al-Farḳ mā bayn al-nabī va 'l-mutanabbī (Pellat nr. 118).

Pellat, bu eserle *K. al-Farḳ mā bayn al-ḥiyal va 'l-maḥāriḳ* adlı eserin aynı olduklarını söylüyor. Ayrıca, *Fihrist 41*; *Ḥayawān IV*, 578'de zikredilir. *İrşād VI*, 73'de bu eser hakkında mühim bir nakil vardır.

48. K. al-Ḳavl fi 'l-Farḳ mā bayn al-şidḳ va 'l-kazib (Pellat s. 175).

Pellat bu eserin müstakil olmadığına, *Ḥayawān I*, 4'deki kaydın *K. al-Buḥalā*'nın «saf kalpliliğe ve yalana ait fashna» delâlet ettiğini kaydediyorsa da bu hususta bir delil zikretmiyor.

49. R. fi Fart Cahl Ya'ḳūb b. İshāḳ al-Kindī (Pellat nr. 91).

Ayrıca, *Fihrist 43*'de zikredilir.

50. R. fi Faşl mā bayn al-ʿadāva va 'l-ḥasad (Pellat nr. 8).

Cāḥiẓ'ın bize kadar tam olarak gelen edebî eserlerindedir. Aynı zamanda psikolojik bir kitap olan bu eserin mukaddimesinde müellif, kendisinden önce bu mevzuda kimsenin eser yazmamış

olduğunu, bu nevi eserlerinin çok rağbet gördüğünü ifade eder (bk. s. 99). Bu kayıt o zamanki fikir hareketleri bakımından bizim için büyük bir değer taşır. Sahife 108-109'da bazı eserlerini İbn al-Muḳaffa^c (ölm. 145 h. = 762 m.), al-Ḥalīl (ölm. 170 h. = 786 m.), Bayt al-Ḥikma sahibi Salm, Yaḥyā b. Ḥālīd (ölm. 190 h. = 805 m.), al-^cAttābī (ölm. 220 h. = 835 m.) gibi daha önce yaşamış olan müelliflerin adı ile neşrettiğini kaydeder. ^cAbdulkādir al-Maḡribī tarafından *RAAD XXIV, 250 - 266*'da 1943 neşri hakkında bir tenkit yazılmıştır. Eser ^cAbdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de yeniden neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ I, 337-373*). Ayrıca, bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 129*.

51. K. Faẓīlat al-kalām (Pellat nr. 38).

K. Şinā'at al-kalām'ın başka bir adı olmalıdır.

52. K. Faẓīlat al-Mu'tazila (Pellat nr. 117).

Cāḥiẓ'in *K. al-İ'tizāl va faẓluh* adlı eserinden başka olup İbn al-Rāvandī (ölm. 298 h.)'nin *K. Faẓīhat al-Mu'tazila* ile reddettiği asıl bu eserdir. Ayrıca, *Fihrist 41*'de zikredilir.

53. K. Faẓl Hāşim ^calā ^cAbd Şams (Pellat nr. 52).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup *K. Farḳ mā bayn Hāşim ve ^cAbd Şams* şeklinde de zikredilir. Cāḥiẓ, bu eserinde Emeviler'e karşı Hāşimliler'i müdafaa eder. Eserde tarafgirane bir ifade kullanılmış olup içinde kabile kavgalarının havası teneffüs edilir.

Ayrıca, *Taşvīb ^cAlī 421; Fihrist 38 (K. fī Faẓl ma bayn Banī Hāşim va ^cAbd Şams va Maḥzūn); Siyar a'lām al-nubalā 140 b; Abriss II, 296*'da zikredilir.

54. K. Faẓl al-^cilm (Pellat nr. 67).

Ayrıca, *Fihrist 42*'de zikredilir.

55. K. Faẓl al-Va^cd va 'l-va^cid (Pellat nr. 182).

Ayrıca, *Fihrist 42 (K. al-va^cd); Siyar a'lām al-nubalā 141a*'da zikredilir.

56. K. al-Firaḳ āl-islāmiyya (Pellat nr. 38).

Müstakil bir esere işaret ettiği şüphelidir.

57. K. al-Fityān (Pellat nr. 39).

Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

58. R. fī Funūn şatta mustaḥsana (Pellat nr. 40).

Kısmen bize kadar gelmiş olup Cāḥiẓ'a ait olduğu şüphelidir.

59. K. al-Fuṣūl fi 'l-adab (Pellat nr. 41).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindendir.

60. K. al-Futyā va 'l-aḥkām (Pellat nr. 42).

Cāḥiẓ'ın fıkıh ilmine dair yazdığı eserlerden olup hilâfiyyât ve ilel kısımlarını da içine aldığı anlaşılıyor (bk. *R. fī K. al-Futyā 95b*). 'Abdulkāhîr al-Bağdādî, eserin Nazzām tarafından sahabeye karşı yöneltilen tenkitlerle dolu olduğunu kaydeder (*Fark* 162). Ayrıca, *R. fī K. al-futyā 95b*; *Fihrist* 42'de zikredilir.

61. R. ilā Abî 'Abdullāh Aḥmad b. Abî Du'ād al-İyādî fī K. al-Futyā (Pellat nr. 43).

Bundan önce bahsedilen eser hakkında Cāḥiẓ'ın İbn Abî Du'ād'a yazdığı tanıtma mahiyetinde bir eserdir. Müellif, yanında *K. al-Futyā va 'l-aḥkām*'dan başka neşredilmemiş eserleri bulunduğunu bildirir. Eserin metni bize kadar gelmiş olup ayrıca, *Fihrist* 44'deki not içinde zikredilir. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ I, 213-319*). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 129*.

62. K. Ğiṣṣ al-şinā'āt (Pellat nr. 158).

Muhtelif mesleklerdeki hilelerden bahseder. Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

63. K. al-Hadāyā (Pellat s. 157).

Çok eskiden Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup ayrıca *Fihrist* 42'de zikredilir.

64. Hicā Muḥammad b. Cahmī al-Barmakī (Pellat nr. 40).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindendir. Ayrıca bk. *Maşālib al-vazīrayn*, s. 31 - 32 :

وهذا عمر وبن بحر أبو عثمان وهو واحد الدنيا كتب رسالة طويلة في ذم
أخلاق محمد بن الجهم ومدح أخلاق ابن أبي دؤاد . . .

65. R. fi 'l-Ḥanīn ilā 'l-avṭān (Pellat nr. 53).

İnsanlardaki vatan hasretinden bahseden bu kitap tam olarak bize kadar gelmiştir. İçindeki bazı parçalar Cāhiz'a ait olmakla beraber daha sonraları yaşamış olan bir müellif tarafından telif edilmiş olmalıdır. Üslûbu ve yazmasının sonundaki kayıt bunun açık delilidir. Ayrıca Taşkent nr. 1771 (48 b - 58 b, İst. 554 h.) (bk. *RİMA VI, 325*); Taymuriyya (adab) 351'de nüshaları vardır. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından yeniden neşredilmiştir (*Rasā'il al-Cāhiz*, Kahire, 1964, II, 380 - 412). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 130*.

66. K. Hānūt 'aṭṭār (Pellat nr. 54).

Ayrıca, *Fihrist 42*; *Siyar a'lām al-nubalā 141a*'da zikredilir.

69. K. al-Hāsīd va 'l-maḥsūd (Pellat nr. 56).

Cāhiz'ın kısmen bize kadar gelen edebî ve psikolojik eserlerindedir. Emanet Hazinesi 1358/1 (1b - 5a)'da müntehabat; Taşkent 1770 (149 b - 159 a İst. 554 h.) (?)'de nüshaları vardır. *Fihrist 42*; *Kaşf al-zunūn 861 (K. al-Hāsīd)*; *Fihrist Hızānat al-Aşrafıyya 253a, 264b*'de zikredilir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 125*.

68. K. al-Ḥayavān (Pellat nr. 57).

Cāhiz'ın eserleri içinde tam olarak bize kadar gelenlerden olup en çok bilgi ihtiva edenidir. Eser hayvanlar üzerine yazılmakla beraber bol miktarda dil, edebiyat ve kelām malzemesi ihtiva eder.

Müellif, bu eserini yazarken asıl arap kültürüne ait malzemelerden faydalanmakla beraber kendi tecrübelerini, Yunan, Hint ve İran kültüründen aldığı malzeleri de ilâve etmiştir (*Kaşf al-zunūn 696*). Cāhiz eserini yedi cüz (muşhaf) halinde yazmış, sonradan kadınlâ erkek arasındaki farklardan bahseden *K. al-Nisā'* ile, katırlardan bahseden *K. al-Biğāl'*i ona ilâve olarak yazmıştır (*Fihrist 38-39*). İbn al-Nadīm kitabın cüz başlarını ve sonlarını eserinin 39 - 40. sahifelerinde kaydetmektedir.

Cāhiz, bu eserini Muḥammad b. 'Abdimalik al-Zayyāt (ölm. 233 h.)'a takdim etmiş, 5000 dinar mükâfat almıştır. Kitap sonraları 'Abdullaṭîf al-Bağdādî (ölm. 557 h. = 1162 m.) tarafından *İhtisār al-Ḥayavān* (bk. '*Uyūn al-anbā'* II, 212; *Kaşf al-zunūn 696*), İbn Sanā' al-Mulk (ölm. 608 h. = 1211 m.) tarafından *Rūḥ*

al-Ḥayavān (bk. *İrşād VII, 236; Kaşf al-zunūn 696*) adları altında muhtasar hale getirilmiştir. ‘Abdulkāhir al-Bağdādī ve Şafadī (ölm. 764 h. = 1363 m.) eseri ilmî kifayetsizliği ve plânsızlığı bakımından tenkit etmişlerdir (*Farq 162; Kaşf al-zunūn 696*).

K. al-Ḥayavān iki defa neşredilmiştir. ‘Abussalām M. Hārūn tarafından yapılan ikinci neşir birincisine nisbetle daha mükemmel ise de değerli nüshalardan faydalanılarak neşredilmediği için hatalarla doludur. Bu neşir hakkında Prof. H. Ritter tarafından *Oriens, 1948, I, 365-372*'de bir tenkit yazılmıştır (İstanbul nüshaları için bk. *Oriens* aynı yer; *Şarkiyat Mecmuası, VI, s. 120-124*).

Ayrıca, *Bayān I, 225; Bigāl § 16; Fihrist 38-40; Vafayāt III, 140; İkd al-cumān 72 b; Abriss II, 283; Murūc VIII, 34; Siyar a'lām al-nubalā 140 b; Lisān al-mizān IV, 357; İbn Fazlullāh 123 b*'de zikredilir.

69. K. al-Ḥazm va 'l-'azm (Pellat nr. 133).

Ayrıca, *Fihrist 42*'de zikredilir.

70. K. al-Ḥicāb va zammih (Pellat nr. 59).

Sultan ve valilerin perdedar tutmalarını tenkit etmek maksadı ile kaleme alınmış olup bize kadar tam olarak gelmiştir. Eserin Cāhiz'a ait olduğu da şüphelidir. ‘Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz II, 29-83*). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 130*.

71. R. fi 'l-Ḥilya (Pellat nr. 60).

Bazı eserlerde *R. fi 'l-Ḥalba* şeklinde kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist 43 (R. fi 'l-Ḥilya)*'de zikredilir.

72. K. Ḥiyal al-lusūs (Pellat nr. 95, s. 177).

Kısmen bize kadar gelen eserde müellif hırsızlardan ve sanatlarında kullandıkları hilelerden bahseder. ‘Abdulkāhir al-Bağdādī, bu eseri yazdığı için Cāhiz'ı tenkit eder (*Farq 162*). Ayrıca, *Fihrist 41 (K al-Luşūş); Kaşf al-zunūn 1454*'de zikredilir.

73. K. Ḥiyal al-mukaddīn (Pellat nr. 111).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

74. K. al-Ḥucca fī taṣbīt al-nubuwwa (Pellat nr. 129).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup peygamberliğin lüzumundan, mucizelerin değerinden bahseder. Sandübî tarafından yapılan neşrinin s. 147 - 154 arasındaki kısmı *K. Ḥalk al-Ḳur'ān*'a aittir. Bazı kaynaklarda hatalı olarak *K. al-Ḥacar va 'l-nubuwwa* şeklinde kaydedilir. Emanet Hazinesi 1358/8 (43 b-58 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125).

Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Ḥucca va 'l-nubuwwa*): *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 283 - 284'de zikredilmektedir.

75. K. Ḥabar al-vāhid (Pellat nr. 62).

Cāhiz'a ait müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

76. K. Ḥalk al-Ḳur'ān (Pellat nr. 141).

Ḳur'ān'ın mahluk olduğu tezini müdafaa için kaleme alınmış olup *Naẓm al-Ḳur'ān*'dan sonra telif edilmiştir. Eser hicrî 232'den önce telif edilmiş olmalıdır. Sandübî tarafından *Rasā'il al-Cāhiz*, s. 147 - 154 arasında *K. al-Ḥucca fī taṣbīt al-nubuwwa*'nın devamı şeklinde neşredilmiştir. Bize kadar seçmeler halinde gelen eserin Emanet Hazinesi 1358/9 (58 a - 62 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126). Ayrıca *Fihrist* 38; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b'de zikredilir.

77. R. ilā Abi 'l-Nacm fi 'l-Ḥarāc (Pellat nr. 63).

Pellat, *R. fi 'l-Cidd va 'l-hazl*'ın başındaki haracla ilgili ifadelerin bu esere işaret ettiği kanaatindedir. Ayrıca, *Fihrist* 44'deki ilāve notta zikredilir.

78. K. al-Ḥātibāt fi 'l-tavhīd (Pellat nr. 166).

K. al-Ḥātibāt ve *K. al-Ḥiṭāb* şekillerinde de kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist* 44'deki ilāve notta zikredilir.

79. K. Ḥuşūmat al-ḥül (al-ḥaval) ve 'l-'ur ('avar) (Pellat nr.61).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

80. K. al-ḳavl fi 'l-İbāziyya va 'l-Şufriyya va 'l-Azāriḳa va 'l-Nacdiyya (Pellat nr. 64 a).

81. K. al-İbil (Pellat s. 159).

Çok eskiden Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup ayrıca, *Fihrist* 39; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b (*K. al-Camal*)'de zikredilir.

82. K. İftihār al-Őitā va 'l-Őayf (Pellat nr. 154).

Cāhiz'a nisbet edilen *Salvat al-ĥarīf*'in modelini teşkil eder. Ayrıca *Fihrist* 41; *Fihrist Hizānat al-AŞrafiyya* 269 b'de zikredilir.

83. K. İĥālat al-ĥudra 'ala 'l-zulm (Pellat nr. 136).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

84. K. al-İhticāc li naŐm al-Şur'ān (Pellat nr. 143).

Ĥalk al-Őur'ān'dan önce yazılmıŐ ve İbn al-Zayyāt'a ithaf edilmiŐtir. İbn al-Nadīm eserin üç nüshası (rédaction) bulunduğunu kaydeder. Ayrıca, *Fihrist* 41; *Ĥalk al-Őur'ān* 148; *KaŐf al-zunūn* 1964'de zikredilir.

Fihrist 41 : كتاب نظم القرآن ثلاث نسخ

Ĥalk al-Şur'ān 148 : فكتبت لك كتابا اجتهدت فيه نفسى و بلغت منه أقصى ما يمكن مثلى فى الاحتجاج للقرآن و الرد على طعان فلم أدع فيه مسألة الراضى . . .

85. K. ihticāc Őāhib al-ma'z va 'l-za'n (Pellat s. 145).

K. al-Ĥayavān'da bulunan aynı konu ile ilgili kısımdan ayrı müstakil eser olması kuvvetle muhtemeldir.

86. K. al-İĥvān (Pellat nr. 95 a).

İĥvāniyyāt adı altında toplanan hususî mektuplarından başka müstakil bir eser olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

87. Al-İĥvāniyyāt (Pellat nr. 65 a)

Bir kısmı bize kadar gelen hususî mekteplarına verilen umumî isim.

88. K. al-İmāma 'alā mazāhib al-Şi'a (Pellat nr. 72).

Bayān mazāhib al-Şi'a adlı esere nisbet edilen parçaların bu eserden olması muhtemeldir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

89. K. İmamat Mu'āviya b. Abī Sufyān (Pellat nr. 70).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. Mas'ūdī bu kitapta, Cāhiz'in Mu'āviya'yi müdafaa ettiĐini söylese de (bk. *Murūc* VI, 57) bu Őüphe ile karŐılanmalıdır. Zira elimizdeki eserlerinde onun

Mu'aviya'ya karşı tutumu aksinedir. Ayrıca *Fihrist* 41'de zikredilir.

90. R. ilā Abi 'l-Farac b. Nacāḥ fī imtiḥān 'uḳūl al-avliyā (Pellat nr. 175).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

91. K. al-İnsān (Pellat nr. 76).

Erkekle kadın arasındaki farklardan bahseder. Bu bakımdan *K. al-Racul va 'l-mar'a*'ya benzer (bk. *Bayān* I, 186).

92. Bāb al-'Irāfa va 'l-zacr va 'l-firāsa 'alā maḡhab al-Furs (Pellat s. 162).

Cāḡiḡ'a isnat edilen eserlerden olup bu gün elimizde mevcuttur. Eserin transkripsiyonla yazılmış metni fransızca tercümesiyle beraber yeniden neşredilmiştir (bk. *Arabica*, 1961, s. 30-58). Kitabın metni Nuvayrî (ölm. 732 h = 1332 m.) tarafından nakledilmiştir (bk. *Nihāyat al-arab* III, 130-139).

93. K. al-'İrs va 'l-'arā'is (Pellat nr. 78).

Cāḡiḡ'a isnat edilen eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir. Topkapısarayı, III. Ahmed nr. 2236/9 (144a-156b, ist. 893 h.)'deki nüshası tetkik edilince eserin Cāḡiḡ'a isnat edildiği kolayca anlaşılır. Ayrıca; *Kaşf al-zunūn* 1438; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 133-134'de zikredilir.

94. K. al-İsm va 'l-ḡukm (Pellat nr. 79),

95. K. al-İstibdād va 'l-muşāvāra fī 'l-ḡarb (Pellat nr. 80).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

96. R. fī İstincāz al-va'd (Pellat nr. 181).

İtizāriyyāt sınıfına giren eserlerden olup bize kadar muntahab halde gelmiştir. Emanet Hazinesi 1358/24 (112b-113b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss* II, 296'da zikredilir.

97. K. al-İstiḡā'a va ḡalk al-af'āl (Pellat nr. 81).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

98. K. al-İstiḡāf (Pellat nr. 82).

Cāḡiḡ'a ait eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir.

99. K. İstiḡālat al-fahm 'ala 'l-'acz (Pellat nr. 83).

100. K. İsbāt İmāmat Amīr al-Mu'minīn 'Alī b. Abī Tālib (Pellat nr. 68).

Taşvīb 'Alī fī tahkīm al-Ḥakamayn adlı eserin diğer adıdır.

101. R. fī İsm al-sukr (Pellat nr. 149).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

102. K. al-'İşk va 'l-nisā' (Pellat nr. 84).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup içinde aşkın tahlili ve zamanının kadınlar hakkındaki telâkkilerinden bahsedilir. *K. al-Racul va 'l-mar'a*'den başka müstakil bir eserdir. Emanet Hazinesi 1358/6 (26 a - 31 a) da bir nüshası daha bulunmaktadır. Ayrıca *Le Milieu* 241-242'de eserden bahsedilir.

103. K. al-'İtizāl ve fażluhū (Pellat nr. 117, s. 163).

Hicrî '232'den önce yazılmış olup ayrıca *Fihrist* 42'de zikredilir.

104. R. fī İttihāz al-kutub (Pellat s. 164).

Kaynakların eserden bahsetmeleri Cāhiz'in müstakil ve bu isim altında bir kitap yazdığı kanaatini kuvvetlendiriyor. Türk - İslām Eserleri nr. 2014'deki *R. fī Madḥ al-kutub va 'l-ḥaṣṣ 'alā cam'ihā* adlı kitap ise *K. al-Ḥayawān*'daki kitaplarla alâkalı bahislerden seçmelerdir.

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya* 264 b'de zikredilir.

105. R. ilā Abi 'l-Farac al-Kātib fī 'l-karam (Pellat nr. 87).

Damad İbrahim 949/9 (98 a - 99 b)'deki manzumeden başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 43; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129'da zikredilir.

106. K. al-Kibr al-mustaḥsan va 'l-mustaḥbah (Pellat nr. 88).

Pellat, *K. al-Nubl va 'l-tanabbul* ile aynı eser olduğu kanaatindedir. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

107. K. al-Kilāb (Pellat nr. 89).

'Abdulḳāhir al-Bağdādī tarafından zikredilen bu eserin müstakil olup olmadığı çok şüphelidir (bk. *Farḳ* 162).

108. K. al-Kīmyā va 'l-kīmyā'ī (Pellat nr. 90).

Pellat, eserin adını *Kitmān al-kīmyā* şeklinde kaydeder. Ayrıca, *Fihrist* 43 (*K. al-Kīmyā va 'l-kīmiyā*)'de zikredilir.

109. R. fī Kitmān al-sirr va hifz al-lisān (Pellat nr. 147).

Cāhiz'in tam olarak bize kadar gelen eserlerinden olup içinde mühim psikolojik tahliller bulunmaktadır. 'Abdulqādir al-Mağribī tarafından *RAAD* XXII, 130-137'de 1943 neşri hakkında bir tenkit neşredilmiştir. Eser 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* I, 136-172). Ayrıca, *Fihrist* 43; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128'de zikredilmektedir.

110. K. al-Ḳalam (Pellat nr. 132).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

111. K. al-Ḳiḥāb va 'l-kilāb va 'l-lāṭa (Pellat nr. 134).

112. K. al-Ḳiyān (Pellat s. 165).

Şarkıcı cariyelerden bahseden bir eser olup tam olarak bize kadar gelmiştir. İçindeki bazı parçalar Cāhiz'a ait olmakla beraber daha sonra yaşamış olan bir müellif tarafından meydana getirilmiştir. Eser, Finkel tarafından 1344'de neşredilen mecmuada (bk. s. 53-75), 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilen *Rasā'il al-Cāhiz* adındaki mecmuada (bk. II. 144-182) tekrar neşredilmiştir. Bundan başka Tunus'ta yayınlanan *al-Fikr* mecmuasının 1957 Ekim, 1958 Mart sayılarında bu eserle alâkalı bir çalışma neşredilmiştir.

Ayrıca, *Abriss* II, 290; *Le Milieu* 252 not 6'da; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

113. K. al-Ḳur'ān (Pellat nr. 139).

Masā'il al-Ḳur'ān'ın diğer adı olmalıdır.

114. K. al-Ḳuzāt va 'l-vuzarā va 'l-vulāt (Pellat nr. 134).

Ayrıca, *Fihrist* 43 (*K. al-Ḳuzāt va 'l-vulāt*)'de zikredilir.

115. K. al-Ma'ād va 'l-ma'aş va tadbīr al-nās va mu'āmalātihim (Pellat nr. 96).

Tam olarak bize kadar gelen edebî eserlerinden olup içindeki

psikolojik tahlillerle dikkati çeker. Eserin iki nüshası (rédaction) bulunmaktadır. Birincisi *R. fi 'l-aḥlāk al-maḥmūda va 'l-mazmūma*, ikincisi *K. al-Ma'ād va 'l-Ma'āş* ismi altında neşredilmiştir. 'Abdulkādir al-Mağribī tarafından *RAAD XXI*, 531 - 537'de 1943 neşri hakkında bir tenkit yayınlanmış, 'Abdussalām M. Hārūn tarafından eserin neşri tekrarlanmıştır (bk. *Rasā'il al-Cāḥiż*, Kahire, 1964, I, 87-134). Emanet Hazinesi 1358/7 (86 a - 88 b)'de kitabın bir nüshası vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 126, 128).

Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Ma'ād va 'l-ma'āş*)'de zikredilir.

116. K. al-Ma'ādin va 'l-ḳavl fī cavāhir kl-arz (Pellat nr. 97).

117. K. al-Ma'ārif (Pellat nr. 98).

K. al-Ma'rifa'nın diğ er adı olmalıdır.

118. R. fī Madḥ al-kuttāb (Pellat nr. 93).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

119. R. ila 'l-Ḥasan b. Vahb fī madḥ al-naḃiż va şıfat aş-ḥābiḥi (Pellat nr. 120).

Kısmen elimizde olan eserlerinden olup nebzin fenalıklarından bahseden bir kitaba reddiye olarak kaleme alınmıştır. Emanet Hazinesi nr. 1358/4 (21 a - 24 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 125). Ayrıca, *Fihrist* 43; *Abriss II*, 296'de zikredilir.

120. R. fī Madḥ al-tuccār va zamm 'amal al-sulṫān (Pellat nr. 168).

Kısmen elimizde olan bu kitap serbest meslek sahiplerini medhetmek, devlet işlerinde ve sultanın maiyyetinde çalışanları yermek maksadı ile kaleme alınmış edebî bir eserdir. Emanet Hazinesi 1358/25 (118 a - 119 b)'de bir nüshası a bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 127). *Abriss II*, 289'da zikredilir.

Bu şekildeki "ḥamd al-muḥsin va zamm al-musī" edebî tarzı Cāḥiż'dan önceki bazı müslüman müellifler tarafından da işlenmiştir. Abū Ḥayyān al-Tavḥidī bu mevzuda şöyle der : و الذى ذكرته عن الجاحظ فليس هو أول من اقتضبه وسنه وقد سلف فيه قوم كرام و خلف عليه أناس من جلة الناس. أنا قرأت رسالة لابن المقفع . . .

(bk. *Maşālib al-vazīrayn*, s. 50).

121. R. fi Madḥ al-varrāḳin (Pellat nr. 183).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

122. K. al-Maḥāsin va 'l-azdād (Pellat s. 165).

Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olan bu kitap bize kadar tam olarak gelmiştir. İçindeki bazı kısımların Cāḥiẓ'in eserlerinden alındığı anlaşılıyor. Eserin nüshalarına al-Maḥāf al-İrāḳī nr. 4258 (138 yap., İst. VI. asır)'deki nüshayı da ilâve edebiliriz (bk. *Fihrist al-Maḥāf al-İrāḳī*, II, 43).

Ayrıca, *Abriss* II, 294; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 131'de zikredilir.

123. Maḳālāt fī uşul al-dīn (Pellat nr. 177).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir. Ayrıca, *Ravzāt al-cannāt* 481'de zikredilir.

124. K. mā bayn al-Malā'ika va 'l-cinn (Pellat s. 165).

Pellat, *K. al-Ḥayawān* I, 7'deki kaydın, *K. al-Fark mā bayn al-cinn va 'l-ins* adlı esere ait kaydın devamı olduğu kanaatinde dir.

125. R. fī Manāḳib Cund al-Ḥilāfa va faẓā'il al-Atrāk (Pellat nr. 169).

İslâm aleminde Türkler'e dair yazılan en eski eser olup eksik olarak bize kadar gelmiştir. Müellif kitabını daha Mutasım devrinde yazmış, fakat bazı sebeplerden dolayı eser halifeye ulaşmamıştır. Daha sonraları Fatḥ b. Ḥākān (ölm. 274 h.)'in ikbal devrinde başına uzun bir mukaddime ilâve ederek al-Fatḥ'a takdim etmiştir (bk. s. 22). Eser iki mukaddime bir asıl konu olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Müellifin de belirttiği gibi bazı malûmat eksikliklerine rağmen eserde elden geldiği kadar tarafsız bir ifade kullanılmaya çalışılmıştır (bk. s. 17, 22, 55-56). Emanet Hazinesi 1358/7 (31 a-43 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128). Kısmen muhtasar bir halde Şerefeddin Yaltkaya tarafından *Türk Yurdu*, seri I, cilt V, 894-900, 932-936, 988-991'de türkçe tercümesi neşredilmiştir. Aynı tercüme daha hatalı olarak Osman Fevzi Olcay tarafından 1939'da tekrar tabedilmiştir. Kazak İlimler Akademisi tarafından yakın

zamanda kırgızcaya da tercüme edilmiş (bk. *Tarih - Arkeologia - Etnografya, Turidi, Arkeologie I*, 227-252, Almaata 1956), 'Abdussalâm M. Hârûn tarafından kitap yeniden neşrolunmuştur (bk. *Rasâ'il al-Câhiz*, Kahire, 1964, I, 5-86). Tam ve açıklamalı Türkçe Tercümesi tarafımızdan TKAE'sü yayınları : 33, seri III - sayı : A'8, Ankara 1967'de neşredilmiştir.

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siğar a'lâm al-nubalâ* 141 a; *Abriss*, II, 286-287'de zikredilir. Bu eser hakkında ayrıca bk. F. Gabrieli, *R. di al-Câhiz sir Turchi in Scritti in Onore di G. Furlani*, RSO XXXII, 447-483; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 120, 125.

126. K. al-Ma'rifa (Pellat nr. 100).

Kısmen bize kadar gelen bu eserde müellif bilginin kaynaklarından, değerlerinden, bazı pedagojik meselelerden bahseder. Ayrıca, *Uşmâniyya* 261; *Fihrist* 41'de zikredilir.

127. K. Masâ'il al-Şur'ân (Pellat nr. 142).

K. al-Masâ'il'den başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

128. K. Masâ'il al-Uşmâniyya (Pellat nr. 179).

K. al-Uşmâniyya'de bahsetmediği bazı meselelerden müellif bu eserinde bahsetmiştir (*Murûc* VI, 57). 'Abdussalâm M. Hârûn bu eserin K. al-Uşmâniyya, s. 280'deki Masâ'il al-Abbâsiyya'ye işaret eden kaydın yanlış anlaşılması neticesi ortaya çıktığını, müellifin böyle bir kitap yazmadığını iddia eder (*Uşmâniyya* IX). Ayrıca, *Le Milieu* 189'da zikredilir.

129. R. ilâ Abi 'l-Farac al-Kâtib fi'l-mavadda va'l-hilâta (Pellat nr. 104).

İhvâniyyât adı altında toplanan hususî mektuplardandır. Kısmen mevcut olup Emanet Hazinesi 1358/21 (107 b - 110 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127).

130. R. fi Mavt Abi Harb Şaffâr al-Başrî (Pellat nr. 105).

Kısmen elimizde olup ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

131. R. fi bayân Mazâhib al-Şî'a (Pellat nr. 153).

Kısmen elimizde olan bu eserin mevcut kısmı Zaydiyya'nın hilâfet hakkındaki görüşlerinden bahseder. K. fi *İstihkâk al-İmâma*

ve *Maḳālat al-Zaydiyya va 'l-Rāfiẓa* adları ile de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/22 (110 b - 112 a), 28 (129 b - 131 b)'de başka nüshaları bulunmaktadır. Sandübî, *Rasā'il* 241 - 259; Sāsî, *Mecmū-'at al-rasā'il* 178 - 185; *Kamil* (hamiş) II, 221 - 220'de tabloları, *Excerpte* 168 - 169'da tercümesi vardır. Ayrıca, *Abriss* II, 286'da zikredilir.

132. K. al-Mazāḥik (Pellat nr. 99).

Ayrıca, *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya* 264 b'de zikredilir.

133. Mi'at amşāl 'Alī b. Abī Tālib (Pellat s. 152).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup bize kadar gelmiştir. Derviş Eşref (838 h. de) ve Muḥammad b. Muḥammad b. 'Abdir-raşid (ölm. 550 h.) tarafından farsçaya, Muştafa b. Hâcekî-zāde (ölm. 988 h.) tarafından şerhli bir tarzda türkçeye tercüme edilmiştir (bk. *Kaşf ul-zunūn* 1077 *Şad. kalima*; *Fihrist Spehsālār* I, 78 - 81, II, 68 - 72).

Ayrıca, *Zayl Ğurar al-ḥikam* 7; *Uyūn al-ḥikam va 'l-mavā-'iz*, 74-76'da zikredilen, birçok nüshaları bulunan bu eser defalarca Şam, Bombay, Londra, Tahran ve Kahire'de basılmıştır.

134. R. fi 'l-Mirās (Pellat nr. 106).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

135. K. *Mu'allimîn* (Pellat nr. 108).

Cāhiz'in çocuk terbiyesine dair yazdığı eserlerden olup kısmen zamanımıza kadar gelmiştir. Kitabın فصل في رياضة الصبي şeklinde başlayan faslı Sāsî tarafından *R. fi Madḥ al-tuccār va zamm 'amal al-sultān*'ın 158 - 169. sahifeleri arasında tabedilmiştir. Emanet Hazinesi 1358/2 (5 a - 10 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır. (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125). Ayrıca *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 289'da zikredilir.

136. K. al-Mu'arazāt fi 'l-Zaydiyya (Pellat s. 180),

Pellat, *K. al-Ḥayavān* I, 9'daki kaydın müstakil bir esere işaret etmediği kanaatinde ise de bu hususta bir delil zikretmiyor.

137. K. Mufāḥarāt Ḳurayş (Pellat nr. 144).

Nahc al-balāğa şerhinde bazı parçaları bize kadar gelmiş olup müstakil bir esere delâlet ettiği şüphelidir. Ayrıca, *Taşvîb 'Alī*

وان أردت معرفة ذلك فانظر في كتابي الذي
فرقت فيه بين قبائل قريش و ميزت بنى عبد مناف .

138. K. Mufāḥarat al-misk va 'l-ramad (Pellat nr. 107).

139. K. al-Mulaḥ va 'l-ṭuraf (Pellat nr. 113).

Ayrıca, *Fihrist Ḥizānat al-Aşrafıyya* 264 b'de zikredilir.

140. K. Mufāḥarat al-cavārī va 'l-gilmān (Pellat nr. 47).

Tam olarak bize kadar gelen bu kitap Pellat tarafından *al-Maşrik*'ta 1957'de Beyrut'ta, 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiz* II, 91-137).

Ayrıca, *Fihrist* 43 (K. *al-Cavārī*); *Kināyāt al-udabā* 34, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

141. K. al-Muḥayyanīn va 'l-ğinā va 'l-Şan'a (Pellat nr. 115).

Tabakāt al-muğannīn'den başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

142. K. al-Mulūk va 'l-umam al-sālifa va 'l-bāḳiya (Pellat nr. 113).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

143. K. al-Muvāzana bayn al-ḥu'ūla va 'l-umūma (Pellat nr. 64).

K. al-Ḥayavān'daki kayda göre eserin müstakil olması şüphelidir.

144. R. fi 'l-Nābita (Pellat nr. 121).

Cāḥiz tarafından bulunduğu cemiyetin bölünmelerinin sebebi hakkında yazılan, içinde Ḥaşviyya ve Şu'übiyya'ya şiddetle çatılan bir risale olup bize kadar gelmiştir. Pellat telif tarihini hicri 225'e doğru gösteriyorsa da bu şüphelidir. Abu 'l-Valīd Muḥammad b. Abī Du'ād'a gönderildiğine göre daha sonraları telif edilmiş olmalı. Bahsettiği meseleler de bunu teyit eder mahiyettedir. 'Izzat 'Atṭār tarafından 1946'da *Ra'y Cāḥiz fī Mu'āviya va 'l-Umaviyyīn* adı ile Kahire'de neşredilmiştir. 'Abdussalām M. Hārūn, *Rasā'il al-Cāḥiz*, II, 7-23'de eseri yeniden yayınlanmıştır; Kitabın Dār al-Kutub (tarih) 3731 (1946 neşrinin esas), (adab) 1855, Zahiriyya 3731 (yap. 36-42, ist. 1323 h.)'de nüshaları vardır. Ay-

rica, *Abriss* II, 286, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130' da zikredilir.

145. K. Abi 'l-Nacm va cavābuh (Pellat nr. 5).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

146. K. Nakz al-tıbb (Pellat nr. 170).

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Kaşf al-zunūn* 1975'de zikredilir (İbn Mandūya'nın reddiyesi dolayısıyla).

147. K. al-Nard va 'l-şıtranc (Pellat nr. 55).

Arap Edebiyatında tavla ve şatranç hakkında ilk yazılan eserlerden olup ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

148. K. Navādir al-Hasan (Pellat nr. 55).

Hasan al-Başrî'nin güzel sözlerinden bahseden bir eser olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

149. K. al-Navāmīs (Pellat nr. 126).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

150. R. fi 'l-Nubl va 'l-tanabbul va zamm al-kibr (Pellat nr. 128).

Kısmen elimizde olan eser ahmak ve cahil olduğu halde aklı ile mağrur olan kimselerden bahseder. Pellat, bunun *al-Kibr al-mustaḥsan va 'l-mustabaḥ* ile aynı eser olduğu kanaatindedir. Emanet Hazinesi 1358/20 (103 b - 107 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Pellat tarafından yeniden neşredilmiştir (bk. *Arabica* XIV, 1967, s. 259-283).

151. K. al-Nubuvvāt (Pellat s. 170).

K. al-Ḥucca fi taṣbīt al-nubuwwa'nın başka adı olması muhtemeldir.

152. K. al-racul va 'l-mar'a (Pellat nr. 146).

Cahiz tarafından K. al-Ḥayavān'a ilâve olarak yazılan iki eserden biridir (bk. *K. al-Biğāl* ve *K. al-Ḥayavān*). Kitabın bazı parçaları *K. al-İşk va 'l-nisā*'nın tabı arasında bulunmaktadır. (bk. Sandūbî, *Rasā'il*, s. 270-272, 275'deki eserin telifinde takip edilen metottan bahseden fasıl). Ayrıca, *K. al-Nisā*, *K. al-Farḳ (faşl, fazl) mā bayn al-ricāl* va 'l-nisā isimleri ile de zikredilir (bk. *Ḥayavān* I, 4; *Bayān* I, 225). İbn al-Nadīm, bu kitabın

Câhiz'in kitapçısı Abū Yaḥyā Zakariyyā b. Sulaymān'ın hattı ile bir nüshasını görmüştür (*Fihrist* 38-39). Eserin *K. al-Ḥayavān'a* ilâve olarak yazılmasına rağmen *Ḥayavān* I, 4'de kitap hakkında şu kayıt bulunmaktadır: *و عبتى ... بكتاب فصل ما بين الرجال والنساء و فرق ما بين الذكور و الأناث و فى أى موضع يقابن و يفضلن و فى أى موضع يكن المغلوبات و المفضولات و نصيب أيهما فى الولد أوفر و فى أى موضع يكون حقهن أوجب و أى عمل هو بهن أليق و أى صناعة هن فيها أبلغ ...*

Buna göre, İbn al-Nadīm'in verdiği kayıta hatâ bulunması gerekir.

Ayrıca, *Bayān*, I, 186, 225; *Fihrist* 38-39; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 b'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/6 (26 a-31 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125).

153. K. al-Radd 'alā aşḫāb al-ilhām (Pellat nr. 66).

İlhamı ilmin sebeplerinden kabul edenleri reddetmek maksadı ile kaleme alınmıştır. Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a'da zikredilir.

154. K. al-Radd 'alā man alḥada fī Kitāb Allāh (Pellat nr.15).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

155. K. al-Radd 'alā 'l-Cahmiyya fī 'l-idrāk ve ḳavlihim fī 'l-cihāt (Pellat nr. 44).

156. R. fī 'l-Radd 'ala 'l-ḳavliyya (Pellat nr. 133).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

157. K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbiha (Pellat nr. 116).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Hadisçilerin ve Şif'a'nın teşbihe yakın fikirlerini reddeder. *R. fī K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbiha*'de bu kitap hakkında epeyce bilgi verilir. Emanet Hazinesi 1358/11 (73 a-75 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 282'de zikredilir.

158. R. ilā Abi 'l-Valīd Muḥammed b. Aḥmad b. Abi Du'ād fī K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbiha (Pellat nr. 165).

Bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Radd 'ala 'l-Muṣabbiha* adlı eseri tanıtmak maksadı ile yazılmıştır. Müellif bu kitabında yine Hadisçilere hücum edip onların Mutezile için büyük bir tehlike teşkil ettiklerini, halkın çoğunun onlar tarafında olduğunu belirtir. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz*, I, 283-308). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129.

159. *K. al-Radd 'ala 'l-Naşārā* (Pellat nr. 125).

Pellat, bununla *K. al-Radd 'ala 'l-Yahūd*'u tek bir eser kabul eder. *Hayavān* I, 9'daki kayıta bir hata olması ihtimali vardır. İbn al-Nadīm gibi en eski müellifler ise bu iki kitabı birbirinden ayrı olarak zikrederler. Bu sebepten dolayı bu kitapların birbirinden müstakil olduğu kanaatindeyiz.

Hayavan I, 28 : وقد ذكرنا شأناهم غير ذلك في كتابنا الرد

على النصارى فإن أردته فاطلبه هناك . . .

İrşad VI, 72 : وأعتقد هذه المنة على كتاب الرد على النصارى أفرغ منه :

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 283'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/10 (62 a-73 b)'de bir nüshası daha bulunan eser kısmen bize kadar gelmiştir (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

160, *K. al-Radd 'ala 'l-Naşārā* va *'l-Yahūd* (Pellat nr. 125).

K. al-Radd 'ala 'l-Naşārā'dan sonra gelmesi gerekir.

Pellat, *K. al-Hayavān* I, 9'daki *وكتابي على النصارى و اليهود* kaydına dayanarak *K. al-Radd 'ala 'l-Naşārā* ile *K. al-Radd 'ala 'l-Yahūd*'u tek bir eser kabul ediyor. Kitap hakkındaki diğer eski kayıtlar ise aksi tezi kuvvetlendirmektedirler (bk. *K. al-Radd 'ala 'l-Naşārā*).

161. *K. al-Radd 'ala 'l-Uṣmāniyya* (Pellat nr. 180).

Cāhiz, 'Uṣmāniyya'dan olduğu için *K. al-Uṣmāniyya* ve bir ihtimale göre *K. Masā'il al-Uṣmāniyya* adlı eserlerini yazmıştır. Fakat, kendi mezhebi aleyhinde bu şekilde bir kitap yazması akla pek uygun düşmüyor. Buna rağmen İbn al-Nadīm gibi en eski müellifler tarafından kaydedilen bu eserin *Cāhiz*'a ait olduğunu kabul etmek ihtiyata daha yakındır.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Le Milieu* 180'de zikredilir.

162. K. al-Radd 'ala 'l-Yahūd (Pellat nr. 187).

Ayrıca, *Hayavān* I, 9; *Fihrist* 42; *Siyar 'alām al-nubalā* 141 a'da zikredilir (bk. *al-Radd 'ala 'l-Naşārā*).

163. K. al-Radd 'alā man za'ama ann al-insān cuz'ün lā yatacazzā (Pellat nr. 77).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

164. K. al-Rāfiẓa (Pellat nr. 187).

Hicrî 232'den önce telif edilmiş olup *Hayavān* I, 11; *Bayān mazāhib al-Şī'a* (bk. Sāsī, *Rasā'il*, Kahire 1324) 245'de zikredilir.

Bayān mazāhib al-Şī'a 245: «كتاب الرافضة» لاني قد حكته في «كتاب الرافضة» وكان ثم أوقع به وأليق وكرهت المعاد...

165. R. ilā Abi 'l-Farac b. Nacāḥ al-Kātib (Pellat nr. 87).

Bize kadar gelen eserlerinden olup 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ* I, 326-332). Ayrıca, *Abriss* II, 292-293'de zikredilir.

166. R. ilā Abī Ḥātim al-Sicistānī (Pellat nr. 4).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir.

167. R. ilā İbrāhīm b. al-Mudabbir fi 'l-mukātaba (Pellat nr.112).

Bize kadar gelen hususî mektuplarından olup Sandübī, *Rasā'il* 313-315; *İrşād* XVI, 91-94'de tabıları vardır. Ayrıca, *Fihrist* 42 (K. ilā İbrāhīm b. al-Mudabbir)'de zikredilir.

168. R. ilā Abī Ḳulayb al-Mağribī (Pellat nr. 138)

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir.

169. K. Salvat al-ḥarīf fi'l-munāzara bayn al-rabī' va 'l-ḥarīf (Pellat s. 173).

Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup V. asrın başlarında yaşayan bir müellif tarafından telif edilmiş olmalıdır. Tam olarak bize kadar gelmiştir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 132.

170. K. Siḥr al-bayān (Pellat s. 173).

Sa'ālibī (ölm. 428 h.)'nin *K. al-İcāz va 'l-bayān* veya *Sihr al-balāğa* adları ile tanınan eseridir. Bize kadar gelmiştir.

171. K. al-Şavālica (Pellat nr. 157).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

172. K. al-Ḳavl fi 'l-farḳ bayn al-Şidḳ va 'l-każib (Pellat s. 122).

Pellat, *Ḥayawān* I, 4'deki kaydın, *K. al-Buḥalā*'daki *Saf kalp-liliğe ve yalana ait bâba* işaret ettiğini kaydederse de katî değildir.

173. K. Şinā'at al-kalām (Pellat nr. 86).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup kelām sanatının ehemmiyetinden bahseder. Bundan başka *Tafzīl şinā'at al-kalām* adı ile de kaydedilir. Mas'ūdī, *Murūc* VIII, 431'de eserden bahsederken *K. al-Hāşimiyyāt* adı ile zikredilen eserin bu kitap olduğunu kaydeder. Bu kayıt doğru ise kitapta Râfizilik'ten de bahsedilmelidir. Emanet Hazinesi 1358/26 (116 b - 118 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 285; Sandūbī 45,76'da zikredilir.

174. R. fī Şinā'at al-ḳuvvād (Pellat nr. 145).

Cāhiz'in bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Ḳuvvād*, *Zamm al-Ḳuvvād*, *Tabā'if al-ḳuvvād*, *R. ila 'l-Mu'taşim fi 'l-ḥazẓ 'alā ta'līm avlādihi* *zurub al-ʿulūm va anvā' al-adab* isimleri ile de zikredilir.

Müellif, eserde önce halifeye çocuklarına muhtelif ilim ve sanatları öğretmesini tavsiye eder, sonra çeşitli mesleklerden onbir kişiye kendi mesleklerinin istilahları ile bir harp vakasını anlatır. Buna benzer iki parça Damad İbrahim 949 (116 a - 117 a) ve (117 b - 118 b)'de bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129). Bu iki parçadan sonuncusu Nuruosmaniye 3688 (243 a - 245 a)'da aynen geçer. Suyūṭī, *Raşf al-zulāl* adlı eserinde aynı nevi işlemiştir. Cāhiz'in bu kitabı Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* I, 379 - 393).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 291'de zikredilir.

175. K. al-Şuraḫā va 'l-hucanā (Pellat nr. 160)

Ayrıca, *al-Burşān va 'l-ʿurcān* 55 a, 69 a'da zikredilir.

176. K. al-Şara'if va 'l-muruvva (Pellat nr. 174).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

177. K. al-Şarib va 'l-Maşrüb (Pellat nr. 152).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/26 (119 b - 123 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 285'de zikredilir.

178. K. al-Şihāb va 'l-şayb va 'l-şabāb (Pellat s. 174).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup tam olarak bize kadar gelmiştir.

179. K. al-Şi'r va 'l-şu'arā (Pellat s. 174).

Pellat, bu eserin İbn Kutayba'nın *K. al-Şi'r va 'l-şu'arā* adlı eseri ile bir karıştırma sonucu Cāhiz'a isnat edildiğini söyler. Halbuki *Hizāna* sahibinden başka eski müelliflerden bazıları bu eserin Cāhiz'a ait olduğunu kaydederler [bk. Nuruosmaniye nr. 3993 (38 a)'da İbn Abi İşba'ın *K. al-Tahrîr*'inden naklen].

180. R. fi man yusammā min al-Şu'arā 'Amr (Pellat nr. 19).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

181. K. al-Şu'ūbiyya (Pellat nr. 156).

Ayrıca, *Buḥalā* 237'de zikredilir.

182. K. al-Tabaşşur bi 'l-ticāra (Pellat s. 177).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir. Süḳ 'Attārın Kütüphanesinde bir nüshası daha vardır (bk. *RAAD* XII, 321 - 351). Ayrıca, *Le Milieu* 235 - 237'de eserden bahsedilir.

183. K. Ta'bir al-ru'yā (Pellat s. 175).

Cāhiz'a ait olduğu şüpheli olup *Kasf al-zunūn* 417'de zikredilir.

184. K. al-Tāc (Pellat s. 176).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup bize kadar gelmiştir. *K. Aḫlāk al-mulūk* adındaki eserle alâkalı değildir. Ayrıca, *al-Tarātib al-idāriyya* I, 26; *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 131 - 132'de zikredilir.

185. K. al-Tafakkur va 'l-i'tibār (Pellat nr. 161).

Cāhiz'a isnat edilen *K. al-Dalā'il va 'l-i'tibār* bu eserle karıştırılmış olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

186. K. Tafzîl al-baṭn 'ala 'l-ẓahr (Pellat nr. 131).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/19 (100 b - 103 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127).

187. R. fî Tafzîl al-nuṭṭa 'ala 'l-ṣamt (Pellat 130).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/24 (113 b - 118 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss* II, 296'da zikredilir.

188. K. Taḥṣîn al-amvāl (Pellat nr. 162).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

189. K. Tahzīb al-aḥlāk (Pellat s. 150).

Caḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Kitap, Kürd Ali tarafından tek bir nüshaya dayanılarak Cāḥiẓ'a nisbetle neşredilmiş, fakat sonradan yine aynı şahıs tarafından RAAD IV, 243 - 258, 291 - 306, 348 - 365, 399 - 408'de yazılan makalelerle 'Adiyy b. Zayd'e ait olduğu tashih edilmiştir. Bundan başka milâdî 1872, 1907 senelerinde Kahire'de aynı isim altında 'Adiyy b. Zayd'e nisbetle, hicrî 1323/1907 yılında yine Kahire'de önce K. *al-aḥlāk*, sonra *Falsafat al-aḥlāk* isimleri altında dört defa basılmıştır (bk. RAAD zikredilen yerler).

Ayrıca, *Abriss* II, 295'de zikredilir.

190. K. al-Tamṣîl (Pellat nr. 163).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

191. K. Tanbîh al-mulūk va 'l-makāyid (Pellat s. 165).

Caḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Köprülü Kütüphanesi nr. 1065'de bir nüshası vardır.

192. K. al-Tarbî' va 'l-tadvîr (Pellat nr. 167).

Bize kadar tam olarak gelen eserlerinden olup R. *al-Tūl va 'l-ʿarz* ve R. *al-Tavassuʿ va 'l-tadvîr* isimleri altında da zikredilir (bk. Pellat 1955 tabının mukaddimesi). K. *al-Vāsāta* müellifi al-Kāzî Abu'l-Ḥasan 'Alî b. 'Abdul'azîz al-Curcānî tarafından şerh edilmiştir (bk. *Simār al-ḳulüb* 223). Şafîḳ Cabrî tarafından RAAD XXXI, 119 - 121'de Pellat neşri hakkında bir tenkit yayınlanmıştır.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Maşālib al-vazīrayn*, s. 297; *Huşrî, Cam' al-cavāhir* (1372 tabı) s. 260 (*R. al-Ṭūl va 'l-'arz*); *Abriss* II, 292' de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/3 (10 a-21 a)'da muntahab bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125). Maurice Adad tarafından, *Le Kitāb al-Tarbī' va 'l-Tadvīr d 'al-Ġāhiz* adı altında Fransızca'ya tercüme edilmiştir (bk. *Arabica* XIII, 268-294, XIV, 167-190, 298-319).

قال الجاحظ في كتاب التدوير و التريبع : : *Simār al-ḳulūb* 223 :
و قد سألت عن ذى القرنين و هو اسكندر . و من هو ؟ فقال القاضى أبو
الحسن على بن عبدالعزيز الجرجاني فى الجواب عن ذلك و شرحه . . .

193. R. fi 'l-Tarci' va 'l-tafzīl (Pellat s. 176).

Faẓl Hāşim 'alā 'Abd Şams'in diğer adıdır.

194. K. Taşvīb 'Alī fī taḥkīm al-Ḥakamayn (Pellat nr. 16, s. 177).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup İbn Ḥassān adlı birinin 'Alī b. Abī Ṭālib'i tenkit için yazdığı bir kitaba reddiye olarak kaleme alınmıştır. Eserde Emeviler'e, bilhassa Muaviye'ye şiddetle çatılır. Pellat tarafından *al-Maşriḳ* 1958, 417-491'de neşredilmiştir. *R. fī İsbāt imāma 'Alī b. Abī Ṭālib* adı ile de kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

195. K. al-Tasviya bayn al-'Arab va 'l-'Acem (Pellat nr. 22).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

196. K. al-Tuffāḥ (Pellat nr. 167).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

197. R. fi Ṭabaḳāt al-muğannin (Pellat nr. 109).

Kısmen bize kadar gelmiş olup içinde islâm musikisinin teşek külünden, büyük muğannî ve muğanniyelerden bahsedilir. Sahife 186 - 187'deki bir kayda göre Ḥalīl b. Aḥmad (ölm. 170 h.)'e kadar Araplar, İran musikisini kullanıyorlardı. İlk defa Ḥalīl, arap şiirinin vezinlerini ve ahengini meydana çıkarmak için *K. al-'Arūz* adlı eserini yazmış, bu eserde nağmelerin izahlarını yapmıştır. Sahife 189'daki başka bir kayda göre; eserlerinin tahrifini önlemek için itimad ettiği bazı kimselerin yanına örnek nüshalar bırakırdı.

Emanet Hazinesi 1358/5 (24 b - 26 a)'da bir nüshası daha vardır. Ayrıca, *Fihrist* 43; *Abriss* II, 290; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125' de zikredilir.

193. K. al-Ṭufayliyyīn (Pellat nr. 171).

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a' da zikredilir.

199. K. Uḥdūḡat al-ʿālam (Pellat nr. 172).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

500. K. Ummahāt al-avlād (Pellat nr. 173).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

201. K. al-Uns va 'l-salva (Pellat nr. 174).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

202. K. al-ʿUrcān va 'l-burşān va 'l-kurʿān va 'l-ḡulān (Pellat nr. 176).

Rabat (Evkaf) nr. 87 (108 yap., ist. hicrî VI, asır)'de eksik bir nüshası bulunan eser ayrıca, *Fihrist* 41 (*K. al-ʿUrcān va 'l-burşān*); *Ravzāt al-Cannāt* 481'de zikredilir. *K. al-Bayān*'dan önce telif edilmiştir (bk. yap. 53 b).

203. K. al-ʿUşmāniyya (Pellat nr. 178).

Şiilere karşı ilk üç halifenin halifelîğinin meşruluğunu müdafaa maksadı ile kaleme alınan bu eser tam olarak bize kadar gelmiştir. Bu kitap Cāhiz'in siyasî-dinî eserleri arasında bize kadar gelenlerin en büyüğüdür. Kitapta müellifin kelâm meselelerinde nasıl bir metot takip ettiğini bize gösterir. Şurasını göz önüne almak gerekir ki, Cāhiz Emevileri sevmemekle beraber Osman ve seleflerinin koyu taraftarı idi. Onun, bu osmanîliği Ali'ye düşman olduğu manasına alınmamalıdır. *Taşvîb ʿAli*'de de görüldüğü gibi Ali'ye karşı hürmeti büyüktür. Hattâ onu Osman'a üstün bile tutar. Müellif, Osmanîler hakkında yazdığı bu eserle yetinmemiş, bir ihtimale göre *Masā'il al-ʿUşmāniyya* adında başka bir kitap telif etmiştir (bk. ilgili madde). Kaynaklar, onun bir de *K. al-Radd ʿala 'l-ʿUşmāniyya* adlı başka bir eserinden bahsederlerse de bu pek şüphelidir (bk. ilgili madde).

Onun bu kitabı daha hayatında büyük tenkitlere uğramış Ali'yi Abū Bakr'a tercih eden Bağdad Mutezile mektebi mensup-

larından Abū Ca^c-far al-İskāfī (ölm. 240 h.) tarafından *Nağz al-^cUşmāniyya* adındaki eserle reddedilmiştir (bk. *Uşmāniyya* tabının sonu). Bundan başka daha sonraki müelliflerden İbn Tāvūs al-^cAlavī (ölm. 637 h.) tarafından *Binā³ al-mağālat al-^cAlaviyya fī nağz al-Risālat al-^cUşmāniyya* (bk. Bağdad Evkaf Müzesi nr. 6777, *Fihristi* s. 125), Abū ^cAbdullāh Muḥammad b. Muḥammad b. Nu^cmān al-Mufīd (ölm. 413 h.) tarafından *K. al-Radd ^cala ^l-Cāḥiẓ* adlı kitaplarla reddedilmiştir.

^cAbdussalām M. Hārūn tarafından 1955'de Kahire'de Köprülü nüshasına ve diğer muntahab nüshalara dayanılarak neşredilmiş, bu neşir üzerine Nāşiruddīn al-Asad tarafından *RİMA* II, 212-215' de bir tenkit yayınlanmıştır. Emanet Hazinesi 1358/12 (75 b-81 b)' de muntahab bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126), 1955 Kahire neşrinin sonunda al-İskāfī'nin *Nağz al-^cUşmāniyya*'sinden elimizde olan parçalar neşredilmiştir.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Le Milieu* 189-190; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 120'de zikredilir.

204. R. fī Vaşf al-^cavāmm (Pellat nr. 28).

Halkın psikolojik durumlarından bahseden bu kitap kısmen bize kadar gelmiştir. Müellifin başka bir eserinden bir parça olması muhtemeldir. Ayrıca, *Abriss* II, 29'da zikredilir.

205. K. Vucüb al-imāma (Pellat nr. 75).

Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

206. K. al-Vukalā va ^l-muvakkilīn (Pellat nr. 185).

Kısmen bize kadar gelmiş olup vükelānın fenalıklarından bahseden bir esere reddiye olarak kaleme alınmıştır. Emanet Hazinesi 1358/16 (90 a -92 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126). Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 296'da zikredilir.

207. K. al-Zar^c va ^l-naḥl va ^l-zaytūn va ^l-a^cnāb (Pellat nr. 189).

Cāḥiẓ'in nebatlara ve ağaçlara dair yazdığı çok ehemmiyetli bir eser olup zamanımıza kadar gelmemiştir. Müellif bu kitabını İbrāhīm

b. al-Abbās al-Şulī (ölm. 243 h.)'ye takdim etmiş, 5000 dinar mü-kāfat almıştır (bk. *Fihrist* 39; *İrşād* VI, 77; *Lisān al-mizān* IV, 357).

Ayrıca, *Fihrist* 39, 40-41; İbn Fazlullāh 123 b; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b; *Lisān al-Mizān* IV, 357'de zikredilir.

208. K. hikāyat kavli aşnāf al-Zaydiyya (Pellat nr. 191).

K. *Zikr mā bayn al-Zaydiyya va 'l-Rāfiza*'dan başka bir eserdir. Kısmen bize kadar gelmiştir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358 (110 b-112 a)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127).

209. K. *Zikr mā bayn al-Zaydiyya va 'l-Rāfiza* (Pellat nr. 192).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Sandūbī tabında R. *fī bayān mazāhib al-Zaydiyya* adlı eserle karıştırılmıştır. Emanet Hazinesi 1358/28 (129 b-131 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128). Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

210. R. fī *Zamm ahlāk al-kuttāb* (Pellat nr. 92).

Kâtiplerin fena huylarından bahseden bu eser kısmen bize kadar gelmiştir. Kitap 1344'de Finkel tarafından (bk. *Macmu'a*, s. 40-41), 1956'da Pellat tarafından (bk. *Hesperis* 1956, s. 29-50), 1964'de Abdussalām M. Hārūn tarafından (bk. *Rasā'il al-Cāhiz*, Kahire, 1964, II, 187-209) yeniden neşredilmiştir. Ayrıca, *Abriss* II, 289; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

210 a. *Zamm al-havā*.

Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya 264 b'de zikredilir.

211. R. fī *zamm al-livāt* (Pellat nr. 94).

K. *al-Mu'allimīn*'deki *فصل في ذم اللواط* in diğer adıdır. Emanet Hazinesi'ndeki nüsha için bk. *al-Mu'allimīn*.

212. R. fī *Zamm al-nabīz* (Pellat nr. 119).

Cāhiz bundan başka *Madh al-nabīz* adında bir eser daha telif etmiştir (bk. alākālī madde). Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

213. fī Zamm al-^ulūm va madḥuhā (Pellat s. 178).

Cāḥiḻ'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Ayrıca, *Abriss* II, 292-293'de zikredilir.

214. R. fī Zamm al-varrākīn (Pellat nr. 184).

Zamm al-vurrāk ve Zamm al-virāka isimleri ile de zikredilir. Ayrıca, *Fihrist* 43'de geçer.

215. R. fī Zamm al-zamān (Pellat nr. 190).

Cāḥiḻ'in hususī mektuplarından olup zamanımıza kadar gelmiştir.

216. K. Zamm al-zinā (Pellat nr. 193).

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siyar a^lām al-nubalā* 141 a'da zikredilir.

217. K. Zavi 'l-^uāhāt (Pellat nr. 12).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

K İ T A B İ Y A T

Gerdîzî, Ebû Sa'îd Abd el-Hayy b. el Dehhâk b. Mahmûd, *Zeyn el-Ahbâr* (nşr. Abd el-Hayy Habîbî), «*İntişârât-ı Bün-yâd-ı Ferheng-i İnan*, 37» hş. 1347. X+351 s.

Ortaçağ Türk tarihinin mühim kaynaklarından biri olan *Zeyn el-Ahbâr*, Gazneli tarihçilerden Ebû Sa'îd Abd el-Hayy b. Dehhâk b. Mahmûd Gerdîzî tarafından yazılmıştır. Müellifin hayatı hakkında elimizde fazla bilgi yoktur. Eseri *Zeyn el-Ahbâr*'ı, Gazneli sultanı Abd el-Reşîd zamanında (440-443/1049-1053) yazmıştır.

Bilindiği gibi bu eserin iki yazma nüshası vardır. Birincisi, King's College kütüphanesi (Cambridge) nr. 213'de olup, bu nüshanın istinsah tarihi 903 (1523-1524) veya (1497-1498) yılıdır. Diğer yazma ise Bodleian Kütüphanesi (Oxford), Ouseley nr. 240'da bulunmaktadır. Bunun istinsah tarihi çok sonra ve 21 Zilhicce 1196 (27 Kasım 1781)'dadır. Her iki nüshanın da istinsah edildiği yer Hindistan'dır.

Zeyn el-Ahbâr'ın önceleri bir çok kısımları batı dillerine çevrilmiş, bu arada Türkler'e dâir olan onyedinci bâb da ayrıca neşir ve rusça ile macarcaya tercüme edilmiştir (bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, I., London 1927-1953, s. 66 ve 1229.; W. Barthold, mad. *Gerdîzî*, İ.A.). Bunlardan sonra nihayet eserin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gaznelîler ile ilgili kısımlar «*kitâb Zaimu-l-Akbâr*»

başlığı altında 1928'de Berlin'de neşir edildi. Bu neşir, Muhammed Kazvî'nin mukaddimesi ile, İran'da iki defa fotoğrafla basıldı (*Tarih-i Gerdîzî, yâ Zeyn el-Ahbâr*, Tahran hş. 1315 ve 1327). Bunu Sa'îd Nefisî'nin, kitabın 4-7. bâblarını içine alan (4. Sâsânîler'den 7. bâbda Ahbâr-ı ümerây-ı Horasan adlı II. kısmın sonuna kadar) bir parçasının neşri takip etti (*Zeyn el-Ahbâr*, Tahran hş. 1333). Eserin baskıları hakkında verilen bu kısa açıklamadan da anlaşılıyor ki, bu mühim eser şimdiye kadar tam olarak ilim dünyasına sunulmamıştır.

Abd el-Hayy Habîbî ise, şimdi, bu değerli kaynağı tam olarak yayımlamıştır. Tanıtmasını yaptığımız yeni neşir, 1. Giriş, 2. *Zeyn el-Ahbâr*'ın metni, 3. Açıklama ve indeksler olmak üzere üç kısımdan ibârettir. Nâşir: giriş kısmında, *Zeyn el-Ahbâr*'ın yukarıda anılan iki yazmasının bulunduğunu, King's College nüshasını alıp, sadece Bodleian nüshasındaki farkların notlarda işaret edildiğini ve bu ikinci nüshanın (ب) harfi ile gösterildiğini belirtmektedir. Metni inceleyen Habîbî, *Zeyn el-Ahbâr*'ın telif tarihinin 442-443/1050-1052 yıllarında olabileceğini ileri sürüyor. Kitabın «*Zeyn el-Ahbâr*» adının ise, Sultan Abd-el-Reşîd'in lâkâbı olan İzz ed-devle Zeyn el-Mille'den gelmiş olabileceğini belirtmektedir. Habîbî, bu vesile ile Ebû Sa'îd Abd el-Hayy b. Dehhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin doğum tarihinin de 400/1009-1010 yılı civarında olabi-

leceğini tahmin etmekte ve onun Gazne'de yaşadığını deliller ile göstermektedir. Ancak müellifin ölüm tarihi hakkında bir tahminde bulunamamaktadır. Abd el-Hayy Gerdîzi, eserini 422-443 yıllarında yazdığına göre ölüm tarihi bundan sonra olmalıdır. Nâşir, Zeyn el-Ahbâr'ın kaynaklarını da inceledikten sonra, eser üzerinde yapılan neşirler ve çalışmalar hakkında bilgi veriyor. Habîbî'nin tesbit ettiği göre, Gerdîzi; İbn Hurdâdbih ile Ebû Zeyd Hakîm Belhî'den, El Bîrunî'nin *Kitab el-Hind* ve *Âsâr el-Bâkaye*, Ebû Ali Sellâmî'nin *Ahbâr-ı Vülât-ı Horasan*, İbn Rûste'nin *Kitab el-a'lâk el-Nejise*, İbn Mukaffa'nın *Rub' ed-dünya (Tevzî' ed-dünya)* adlı eserlerinden ve Ebû Abdullah Ceylânî'nin *Mesâlik ve'l-Memâlik*'i ile tarih kitabından istifade etmiştir. Giriş'de son olarak, kullanılan nüshaların tavsifi ve neşirde takip edilen usûl anlatılmaktadır.

Zeyn el-Ahbâr'ın metni ondokuz bâbdan meydana gelmiştir. Birinci Bâb, neşirde 1-8, sayfeler arası, İran'ın Pişdâdiyân hânedânı hükümdarlarından bahseder. İkinci Bâb Keyâniyân (s. 9-16), Üçüncü Bâb Mülûk-ı Tavâif (s. 17-20), Dördüncü Bâb Mülûk-ı Sâsâniyân (s. 21-30), Beşinci Bâb Ekâsire [Sâsânî sülâlesinin devamı] (s. 31-40), Altıncı Bâb Tevârif-i hulefâ ve Mülûk-ı İslâm (s. 41-52)'dir. Gerdîzi, bu bâbda Peygamber'in hayatından bahsetmekte, meydana getirdiği bir cedvelde ona ait bütün hususiyetleri belirtmeğe çalışmaktadır. Söz gelişi, bu cedvelde onun amcaları, halaları, hanımları, hanımlarının babaları ve kabileleri, çocukları... köleleri ve savaşları verilmektedir. Diğer bir cedvel ile de dört Halife ve Emevî halifeleri'nin hususiyetleri, daha başka şekilde, gösterilmektedir. Bu cedvelde halifelerin künyeleri, adları, lâkabları, annelerinin adları, hâcibleri, kâtipleri, mühürle, hayat süreleri, halifelğe başlama ve bitiş tarihleri tablo halinde verilmiştir. Yedinci Bâb iki kısma ayrılmış olup, birinci kısım «Ender ahbâr-ı hulefâ ve Mülûk-ı İslâm» (s. 53-91) başlığı altındadır. Gerdîzi, bu kısmında Halife Ebubekir'den başlamak üzere

el-Kâim bi-Emrillâh'ın tahta çıkış tarihi olan 423/1032 yılına kadar, Halifeler tarihi hakkında malûmat vermektedir (Nâşir'in de belirttiği üzere el-Kâim bi-Emrillâh'ın çıkışı 422/1031 yılındadır. Bk. Halil, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, s. 13). Sahife 57-59'da da Abbasî halifeleri için bir cedvel bulunmaktadır. Yedinci babın ikinci kısmı «Ender Ahbâr-ı Ümerây-ı Horasan» (s. 92-206) başlığın taşıyor. Bu kısımda İslâm'ın Horasan'ı fethinden Gazneli Mevdûd'un amcası sultan Muhammed'i yendiği 432 (1041) yılına kadar olan olaylardan bahsedilmektedir. Daha geniş anlamı ile, Halife Osman'dan itibaren Emevî ve Abbasîler devrindeki Horasan valileri (s. 101-134), Tâhirîler (s. 135-138), Saffârîler (s. 138-145), Sâmânîler (s. 145-174), Gazneli sultan Mahmûd (s. 175-187), Mülâkât-ı Yûsuf Kadır Han bâ Sultan Mahmûd (s. 187-189), İbtidây-ı Türkân: Selçukî (s. 189-194), Muhammed b. Yemin ed-devle Mahmûd (s. 194-196), Emîr Mes'ûd b. Mahmûd s. 196-205), Emîr Mevdûd b. Mes'ûd (s. 205-206) için verilen bilgiler bu kısmi teşkil etmektedir. Sahife 93-98'de ise Horasan'da hâkim o'lan emirlerin bir listesi verilmekte, bu liste emirlerin başkentleri, hüküm sürdüğü çevredeki hâife, emîrlik müddetleri (ebced hesabı ile) ve emîrliklerinin başlama tarihlerini ihtivâ etmektedir. Sekizinci bâb «Ender istihrâc-ı tarihhâ ez yekdiğer» (s. 207-211) başlığı altındadır. Abd el-Hayy Gerdîzi, devrinde kullanılan dört tarihin (Yunan, Hicrî, İran ve Hind) birbirine çevrilmesi hakkında bilgi veriyor. Dokuz ilâ Onaltıncı bâblarda (s. 212-254) İslâm, Yahûdi, Hıristiyan, Zerdüşt ve Hindliler'in bayramları ve kutlu günleri hakkında bilgi vardır. Abd el-Hayy Gerdîzi bu günleri ayrıca cedveler halinde göstermiştir.

Onyedinci Bâb «Ender ma'ârif u ensâb» (s. 255-279) başlığı altındadır. Bu bâbda Türkler ve Orta Asya'nın coğrafyası hakkında çok mühim bilgiler bulunmakta olup, şu alt başlıkları ihtivâ eder: Ahvâl-ı ensâb-ı Türkân (s. 255-

256), Hâllihîyân [Karluklar] (s. 256-257) Kirmâk (s. 257-260), Yağmaian (s. 260), Hırhızıyan [Kırgızlar] (s. 260-263), Tibet (s. 263-265), Barsşan (Issık Göl kenarında bir kasaba, bk. *Hudûd al-'Âlam*, İngilizce trc. ve izahlarla neşr eden V. Minorsky, London 1937, s. 28 ve 98.) (s. 265-266), Ğuzân [Oğuzlar] (s. 266-268), Çin (s. 268-271), Ğazar (s. 271-273), Bulgar (s. 273-274), Macğariyân [Macarlar] (s. 274-275), Sıklâb [Saklab = Slav] (s. 276-277), Rus (s. 277-278), Serir (Semendire sahil şehrinden 2 fersah kadar mesafeden başlayıp, Güney Dağistan ve Derbend ile sınırlanan bölge, bk. *Hudûd al-'Âlam*, s. 42; W. Barthold., mad. *Dağistan, İA.*) (s. 278), Alân (s. 278-279), Çiğil ve Türgişi (s. 278), Onsekizinci Bâb «Ender ma'ârif-i rumiyân (s. 280-285) adlı bâb ise Yunan ilmine ve âlimlerine âit bilgiyi ihtivâ etmektedir. Son Ondokuzuncu Bâb «Ender ma'ârif-i Hinduvân» (s. 286-299)'dır. Bu bâbda Hindliler'in geleneklere bağlılığı, ilimleri ve mezhepleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Abdülkerim Refik, Ph. Dr. (London), *The Province of Damascus 1723-1783*, Hayat yayınevi, Beyrut 1966, 370 sahife, 3 haritadan ibaret.

Bu eser Londra Üniversitesi'nde Abdülkerim Refik tarafından yapılmış Dr. tezinin genişletilmiş baskısıdır. Osmanlı İmparatorluğu'na uzun yıllar Şam'da vâililik yaparak hizmet etmiş Azm-zâde âilesi, eserin başlıca konusunu teşkil ediyor. Şehrin tarihi yanında, âilenin menşei ve vâli buldukları devrede yaptıkları hizmetler anlatılıyor.

Şam, (Dımaşk) Suriye'nin umumî adı olarak kısaca al-Şam diye ifade ediliyor (*İslâm-Ans. Şam mad.*). Memluk ordusunun Merc Dabık'da mağlubiyetinden sonra, Osmanlı Devleti'ne geçen Dımaşk eyâleti, merkezi Şam olmak üzere teşkilâtlandırıldı. Elimizdeki kitabda,

A. Habîbî neşrine *Zeyn el-Ahbâr'ın* metninden sonra, açıklama ve indeksler bölümünü katmıştır. «Nevâdir-i lûgat ve ta'âbir» (s. 303-310) indeksinden sonra, Nâşir «Der bâre-i çend lûgat» (s. 311-312) adlı kısımda birkaç kelime hakkında açıklamada bulunuyor. Sahife 313-315'de Sa'id Nefisî'nin kendi neşrine önsözü ve s. 316-318'de Muhammed Kazvî'nin hş. 1315 ve 1327 yılları neşirlerine yazdığı giriş yer almıştır. Daha sonra Abd el-Hayy Gerdîzî'nin faydalandığı kaynaklardan biri olan İbn Rüste'nin eseri ile *Zeyn el-Ahbâr* arasındaki benzerlikler örneklerle gösterilmektedir (s. 319). Eser umumî bir indeks (s. 321-351) ile biter.

Nâşir Abd el-Hayy el-Hayy Habîbî, bu son ve eserin tamamını veren neşrinde, Türk tarihinin ana kaynaklarından biri, olan *Zeyn el-Ahbâr'ı* açıklama ve notlar ile daha faydalı bir şekilde ilim âlemine hazırlamıştır.

Erdoğan Merçil

eyâletin idarî ve askerî teşkilâtı anlatılmakta olup bilhassa Osmanlı Devleti'nin buradaki askerî kuvveti ve onun geçirdiği safhalar daha dikkatli gözden geçirilmiştir. Şam eyâleti Anadolu ile Hicaz'ı birleştiren bir bölge olması sebebiyle askerî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Zira hac yolunun daima emîn bulundurulması görevi, Şam eyâletine mensup kuvvetlere tevdi edilmişti. Şam eyâletine bir müddet sonra Sayda Eyaleti de bağlanarak kudreti artırılmıştı. Osmanlı Devleti tarihine «Şam vak'ası» diye geçen ve 1659 1660 tarihinde vuku bulan Şam hadiseleri bu eserde ele alınıyor. Devletin başlangıcında, hudud boylarında ve dahilde her üç sene bir nöbet değiştiren Yeniçeri ocağından bir kaç oda asker bulunurdu. Daha sonra bu usul, bazı değişikliklere uğrayarak, mahallî halktan ve

ocak haricinden yeniçeriler yazılmaya başlanmıştır. Bu hâl Şam'da bir takım disiplinsiz hadiselerin doğmasına sebep oldu. «Yerli kulu» denilen bu askerler vâileri ve âmirlerini dinlemeyip kendi başlarına hareket eder olmuşlardı. Bu olaylar Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinde son buldu ise de izleri XVIII. asra intikal ederek o devirde de Şam'da bazı olayların zuhûruna sebebiyet verdi. Yazar, bu olayları açıklarken Türk askerlerinin Şam'ın fethinden hemen sonra inkıraza yüz tuttuğunu, ticarete ve faizcilğe başladığını, san'atkarlarla işbirliği yaptığını iddia ederek yersiz itimahlarda bulunmaktadırlar.

Yüzyıllarca Osmanlı idaresinde yaşamış bir şehrin tarihi incelenirken, o devletin arşivlerinden istifade edilerek daha doğru ve tam bilgiler verilmesi mümkün iken bu yapılmamıştır. Bilhassa malî hususlarda arşiv kayıtlarından muhakkak istifade edilmeli idi. İstanbul, Başbakanlık Arşiv dairesinde muhafaza edilen «Maliyeden Müdevver Defterler» yazar için en ciddi kaynaklardan olabildi. Şam'ın İstanbul ile sıkı irtibatı olması hasebiyle gerek Başbakanlık Arşivi'ne ve gerek Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv'ine müracaat edilmeli idi. «Mühimme Defterleri, Nâme-i Hümayûn Defterleri ve Hatt-ı Hümayûnlar» da bu meyanda zikredilebilir. Mezkûr birinci derece kaynaklar görülemediği takdirde, vak'anüvis tarihleri, yazar için ikinci derecede kaynak teşkil etmektedir. Bun'ardan şunları zikredebiliriz: *Râşid Tarihi*, *Küçük Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi Tarihi*, *Sâmi Şakir Subhî Tarihleri*, *İzzî Tarihi*, *Enverî Tarihi* (yazma) ve *Vâsîf Tarihi* vs. Hattâ *Cevdet Paşa Tarihi*'ne bakılsa idi hem Şam vilâyeti hem de Azm-zâde âilesi hakkında malûmat bulunabilir.

Eserde en dikkati çekici kısım Azm-zâde âilesinin menshinin araştırıldığı bölümdür. Burada, Şayh Abdurrahman al-Fâsî'nin 1110 dan sonra yazılmış tarihindeki ifadesi nakledilerek, âilenin urbandan olduğu Azm unvanının devlet tarafından verildiği iddia edilmekle beraber, daha doğrusunu Allah bilir gibi isa-

betsiz bir fikre sapılmaktadır. Me'luf al-Merhum, Cemil Bey *al-Azm*, *Revue de l'Académie Arabe de Damas*, 14 (1936), pp. 56-61 makalesinden naklen âilenin Türk olduğunu ve Konya'dan geldiklerini zikretmesine rağmen, yazar bazı tarihçilerin iddialarını kabul ederek âilenin Benî Azm arablarından olduğu fikrini kabule yanasmaktadır. 1757 de Şam vâlisi olarak tayin olunan Ragıb Paşa'nın kızarak, Es'ad Paşa'ya «fellağ oğlu fellah» sözüne dayanan yazar âilenin menşei hakkında bir fikir daha ileri sürmektedir (s. 87). Fransız konsoloslarının mektublarına da müracaat eden müellif fikirlerini tam manasiyle teyid edecek malûmat bulamamıştır. Âilenin aslen Türk olduğu muhakkaktır. IV. Murad'ın Bağdad seferinde bulunan İbrahim Bey'in soyundan gelen bu âile daha eskiye giderek Konyalı Kemik Hüseyin'e dayanmaktadır. Âile hakkındaki Türklük fikirleri uzun zaman söylenmiş olup XX. asrın başlarına kadar Şam halkı arasında da söylenegelmiştir. Ancak asırlar âile içindeki millî hisleri bertaraf ederek onları arablaştırmıştır. 1914 Kanal harekâtında Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunan Falih Rifkî Atay, yazmış olduğu *Zeytin Dağı* adlı eserinde (İstanbul 1932, s. 25-26), bu âile için «Arab milliyetperverliği güden Şamlı Azm-zâdeler Konya'dan gelme Kemik Hüseyin torunları idi» diyerek o zamanlar söylenen bir gerçeği ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu âile hakkında geniş malûmat veren Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. I, s. 362 de âilenin Türklüğü hakkında bizi aydınlatmaktadır. Osmanlı Devleti'ne son zamanlara kadar hizmet eden bu âilenin son devir paşalarından biri de Azm-zâde Sadık Müeyyed Paşa'dır.

Eser, genel olarak iyi hazırlanmış olup, şimdi sınırlarımız dışında kalan bir vilâyetimizin tarihi bakımından faydalıdır. Araplar arasında Osmanlı tarihi'ne âit tetkikler yeni başladığından, bütün noksanlarına rağmen, XVIII. asır Türk tarihini inceleyecek olanların ihmal etmemeleri gereken bir eser olacaktır. *Mücteba İlgürel*

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine âid belgeler*, *TELHİSLER (1579-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No : 1511, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, XXIX+149+15 fotokopi, fiatı 26 TL.

Müellif eserini rahmetli Ord. Prof. M. Ca-vid Baysun'a ithaf etmiştir. Eserde, Osmanlı diplomatiği hakkında bilgi verildikten sonra, telhis ve telhisciliğe âid müteferrik malûmat derlenerek sunulmuştur. Müteakib bölümde, metin ve dizin verilmiştir.

Bir cihan imparatorluğu kuran Türkler, devlet kurma ve teşkilâtlandırma hususunda daima ileri adımlar atarak, diğer milletlere bir örnek olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin asırlarca ayakta kalabilmesi, askerî kudreti destekleyen merkezî teşkilât sayesinde mümkün olabilmıştır. Türk tarihçilerinin olduğu kadar, batılı tarihçilerin de dikkatini çeken Osmanlı müesseseleri hakkında arşivlerimiz ve kütüphanelerimiz bol malûmatı ihtiva etmektedir. Üzerinde titizlikle durulması gereken bu müesseseler, daima araştırmacı beklemektedir. Doç. Dr. Orhonlu, bu hususta bir adım atarak, devlet mekanizmasının dikkati çeken bir dairesi hakkında bize orijinal bilgiler vermektedir.

Osmanlı diplomatiği hakkında genel bilgiler bahsinde, sultan tarafından verilen fermanların geçirdiği safhalar ve aralarındaki farklar izah edilmiştir. Fermanlarda görülen tuğralar ve eyâletlerden gelen belgelerdeki pençeler hakkında da malûmat verilerek, bunların tertibi ve kimler tarafından düzenlendiği anlatılmıştır. Bir fermanın hazırlanışında, devlet merkezinde nasıl dikkatli davranıldığı zikre şâyân hususlardandır. Bu arada, Osmanlı Devleti'ne âid vesikaların bulunduğu yerli ve yabancı arşivler hakkında da malûmat sahibi oluyoruz.

Müellif Orhonlu, bundan sonra, merkezî teşkilâtı şu üç kolda mütalâa etmektedir: 1) Dîvân-ı hümayûn ve kalemleri 2) Bâb-ı âsâfi ve kalemleri 3) Bâb-ı defterî ve kalemleri. Bu

dairelerdeki vazife taksimi izah edildikten sonra, sadrazamın maiyetindeki memurların bir listesi verilmiş ve telhisci (telhîsî) de bu meydana zikredilmiştir. Telhis, padişaha arz edilecek belgelerin, sadrazam tarafından özetlenerek takdim işine denir. Telhisi yapan sadrazam, uygun gördüğü takdirde kendi fikirlerini de bildirebilirdi. Padişahın cevabı tek kelime olabildiği gibi bir satır veya bir-kaç satır olması da mümkündür.

Telhiscilik, reisülküttablık memuriyetinin ehemmiyet kazanmasıyla birlikte o da muteber memuriyetlerden biri olmuştur. XVIII. yüzyılda telhiscilik ve telhîsî ağa daha da önem kazanarak Bâb-ı âlî'de bir dâire işgâl eder olmuştur. Bu devirde şeyhülislâmın maiyetinde de bir telhiscinin bulunduğu görülmektedir ki, görevi hükümet nezdinde onu temsil etmektedir.

Eserde, İstanbul kütüphanelerindeki tesbit edilebilen telhis mecmualarının numaraları verildikten sonra, yayınlanan telhisler hakkında izahat verilmiştir. Telhislerin genel olarak mahiyetleri, seferler için asker tayini, timarlar, zimmîler, celâlîler, Avrupa'nın siyasi durumu ve diğer devletlerle olan münasebetleri ihtiva etmektedir. Yayınlanan telhislere, Topkapı Sarayı Müzesi Revan kitaplığı ile Üniversite Kütüphanesi'ndeki yazmalar esas olmuştur. Bunlar III. Mehmed ve I. Ahmed devirlerindeki sadrazamlara âidtir. Telhislerin neşrinde, gayet titiz davranılmıştır; zira çoğunun tarihsiz oluşu, arşivlerde çalışmayı gerektirmiş aynı devir belgeleriyle kontrol edilmiştir. Orhonlu'nun kaydına göre, her telhisin asıl veya sûretinin bulunamamış olması yapılan işin önemini bize ifade etmektedir. Arşiv kaynaklarından tamamlanmış olan bu eksiklikler dip notlarında izah edilmiştir. Bu sûretle 184 belge mutedil bir transkripsiyon ile neşredilmiştir.

Bu orijinal çalışma ile Osmanlı Devleti'nin merkezî teşkilâtına âid bir dâirenin çalışma sistemi, ve diğer dâirelerle olan münasebetleri ortaya çıkmıştır. Telhislerin neşri ile

de tayin edilen tarihler arasındaki siyasi, ictimai ve iktisadi durumun aydınlanmasına yarayacak belgeler herkesin istifadesine arz edilmiştir. Kitabın üzerindeki işaretten anlaşılacağına

Claude CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey, A general survey of the material and spiritual culture and history 1071-1330 [Osmanlılardan Önce Türkiye, 1071-1330 senelerinin maddi, manevi, kültür ve tarihlerine umumî bir bakış]*, London, 1968 (XX+458 sahife, 6 harita).

Eser ünlü Fransız şarkiyatçısı Paris'te, Sorbonne Üniversitesinde İslâm Tarihi Profesörü bulunan Cl. Cahen tarafından kaleme alınmış olup, 1071 Malazgirt zaferinden başlayarak 1330 senesine kadar olan Anadolu vukuatını ihtiva etmek gayesini gütmektedir. Fransızcadan J. Jones-Williams tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Kitap esas itibariyle dört ana kısımdan ve her kısmın içinde muhtelif bölümlerden meydana gelmiş olup, baş tarafında (s. VIII) yarım sahifelik bir ön bilgi bulunmaktadır. Önsöz ve giriş bölümünden sonra, esas kısımları şunlardır:

1. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu,*
2. *Küçük Asya'da Türkiye,*
3. *Moğollar'dan Önce Türkiye'de Cemiyet ve Kurumlar,*
4. *Moğol Devri.*

Listesi verilen 72 tablo ve resim 379.—427. sahifeler arasında yer almaktadır. Esas olarak kitabın içinde dipnot ve işaret verilmeyip; 427.-451. sahifeler arasında önsöz ve giriş de dahil olmak üzere ayrı ayrı dört kısım halinde umumî bir bibliyografya verilmekle yetinilmiştir. 451.-458. sahifeler arasında ise umumî bir indeks vardır.

Giriş bölümünde Selçuklular'dan önce Türkler ve Türkler'in İslâmlaşması (s. 13), XI. yüzyılda Müslüman Doğu (s. 13-16) kısaca gözden geçirilmektedir.

göre bu nevi çalışmalarda daha devam edecektir. Esasen temenni edilen de budur.

Mücteba İlgürel

Birinci kısımda esas itibariyle «*büyük Selçuklu İmparatorluğu*» anlatılmakta ve bu da üç bölüm halinde incelenmektedir. Birinci bölümde (s. 19-32), Selçuklu İmparatorluğu'nun doğuşu ve ilk zamanlarından itibaren Meliknâme'deki Dukak rivayetini de ihtiva etmeye üzere 1086 senesine kadar devam eden durum kısaca izah edilmektedir. İkinci bölümde Selçuklu İmparatorluğu ve Türklerle olan müna-sebetlere (s. 32-50) umumî manada bir göz atılmaktadır. Daha sonra kısaca Selçuklu devri sanat ve edebiyatı ile üçüncü bölüm (s. 50-52) sona ermektedir.

İkinci kısımda «*XI. yüzyılın sonundan 1234'e kadar Küçük Asya'da Türkiye*» başlığı altında onbir bölüm halinde inceleme yapılmaktadır. Birinci bölümde (s. 55-61), başta Danişmend-nâme, Selçuknâmeler, İbnü'l-Esîr ve Menâkıbnâmeler olmak üzere bu devrin kaynaklarına kısaca bir göz atılıyor. İkinci bölümde (s. 61-64), Küçük Asya'nın coğrafi durumuna bir bakış var. Üçüncü bölümde, Türkler'in gelişme arifesinde Küçük Asya'nın durumu anlatılmaktadır (s. 64-66). Dördüncü bölümde, 1071 Malazgirt zaferinden önce Anadolu'ya yapılan ilk akınlardan bahsedilmektedir (s. 66-72). Beşinci bölümde (s. 72-84), Malazgirt zaferinden ilk Haçlılara kadar 1071-1079 seneleri arasındaki durum incelenmekte, Alp Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Sultan Melikşah ve bu devrin büyük veziri Nizâmülmülk anlatılmakta, Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak devri olan Sultan Melikşah'tan sonra 1079 senesine kadar olan hadiseler izah edilmektedir. Altıncı bölümde (s. 84-91), Haçlılar'dan sonra 1079'dan 1110'a kadar Anadolu'nun siyasi durumu anlatılmaktadır. Bilindiği gibi bu devirde Anadolu'dan geçen Haçlılar Suriye ve Kudüs'e

kadar inip, 1099'da Kudüs Krallığını kurmuşlardır. Yedinci bölümde (s. 91-96), Danişmendliler ve Bizans ile ilgili hadiseleri ihtiva eden 1110-1141 seneleri arasındaki olaylar incelenmektedir. Bu tarihlerde önceleri Türkler, İznik ve Bursa taraflarına kadar akınlarda bulunmuşlar ise de, umumi bir ricat baş gösterdiğinden, Bizanslılar Türkleri, Garbî Anadolu'dan ve Marmara sahillerinden atmışlardı. Fakat neticede bu yerler tekrar geri alınmış ve Türklerin ilerlemesine imkân hazırlanmıştır. Sekizinci bölümde (s. 96-106), Danişmendliler'in yıkılması, Bizans ile Musul Atabeği Nureddin Mahmud Zengî ittifakı, Anadolu Selçukluları ve 1176 yılında vuku bulan Miryokafalon muharebesinin neticeleri anlatılmaktadır. Dokuzuncu bölümde (s. 106-110), XII. yüzyılda Doğu Anadolu'ya kısaca göz atılmakta, Erzurum'daki Saltuk-oğulları ile, Erzincan'daki Mengücek-oğulların'dan gayet kısa bahsedilmektedir. Onuncu bölümde (s. 110-119), yayılma sırasında 1185-1205 seneleri arasında vuku bulan iç ve dış buhranlar anlatılmaktadır. Onbirinci bölüm (s. 119-139), Selçuklu Devleti'nin 1205-1243 yıllarındaki genişleme devrini ve bu devrin büyük hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad zamanlarındaki hadiseler incelenerek ikinci kısım son bulmaktadır.

Üçüncü kısım «*Moğollardan önce Türkiye'de Cemiyet ve Kurumlar*» başlığı altında dokuz bölüm halinde incelenmektedir. Birinci bölüm (s. 143-155), Türkiye'nin doğuşunu izah etmekte, İkinci bölüm (s. 155-173), bu devirdeki ekonomik hayatı anlatmakta; bu arada sikke, fiat, ağırlık ve ölçülere dair bilgiler vermektedir. Üçüncü bölümde (s. 173-189), arazi tasarrufu ve vergi sistemleri anlatılmaktadır; iktâ, vakıf, timar, zekât, öşür, cizye, haraç hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde (s. 189-202), şehirler ve idare şekilleri anlatılmakta, âhiler hakkında malûmat verilmektedir. Gayrı-müslimlere tahsis olunan beşinci bölüm (s. 202-216), Selçuk-

lular'ın din ve mezheb farkı gözetmeksizin idareleri altında bulunan kavimlere karşı gayet âdilâne hareket ettiklerine dikkat çekilmektedir. Altıncı bölümde 216.-234. sahifeler arasında siyasi kurumlar başlığı altında; mülki idare (s. 216-230), ve askerî idare (s. 230-234) anlatılarak bunlarla ilgili istilâhlar kısaca izah edilmektedir. Yedinci bölümde (s. 234-248), eyalet idaresi, sekizinci bölümde (s. 248-261), kültürel ve dinî hayat incelenmektedir. Dokuzuncu bölümde (s. 261-265) Anadolu'da Moğollar'dan önceki devreye ait islâm sanatı hakkında umumî ve kısa bir bilgi verilmekte böylece bu kısım da sona ermektedir.

«*Moğol Devri*» başlığı taşıyan dördüncü kısmın da birinci bölümünde (s. 269-280), Anadolu'da Moğol tahakkümünün 1243-1261 yılları arasında yerleşmesi, ikinci bölümünde (s. 280-293), Muinüddin Pervâne zamanı ve 1276-1278 senelerinde Anadolu'yu kasıp kavuran buhranlar, üçüncü bölümde (s. 293-303) Anadolu'da Moğol idaresi anlatılmaktadır. Türkmen Beyliklerinin kurulması ile ilgili olaylara ayrılmış bulunan dördüncü bölümde (s. 303-314) önce Karaman-oğulları Beyliği (s. 303-306) hakkında gayet kısa bilgi verilmekte müteakiben de Germiyan-oğulları (s. 306-308) anlatılmakta, Mentеше, Saruhan ve Karesi Beyliklerine çok umumî bir şekilde temas edilmektedir. IV. kısmın beşinci bölümü Anadolu'daki etnik gelişmeyi (s. 314-317), altıncı bölümü ekonomik gelişmeyi (s. 317-326), yedinci bölümü gayrı-müslimleri (s. 326-328), sekizinci bölümü arazi tasarruf hakkı ve vergi sistemlerinin gelişmesini (s. 328-335), dokuzuncu bölümü şehir gelişimini (s. 335-341), onuncu bölümü kurumları (s. 341-347), onbirinci bölümü Moğollar zamanında Anadolu'nun sanat ve fikir hayatım (s. 347-360), onikinci bölümü Anadolu bağımsızlığının son yüz yılını (s. 360-365) kapsamaktadır. Eserin metin kısmı 367.-370. sahifeler arası işgâl eden ve tercümesi aşağıda sunulan bir «Sonuç» bölümü ile tamamlanmaktadır:

«*Anadolu, Balkan uzantısıyla, Türkler'in*

Ortaçağ sonlarında önemli bir siyasî rol oynadığı yegâne ülke değildir. Mısır ve Suriye'de bütün orduyu teşkil eden ve aralarından sultanların çıktığı Memlûklular, XIV. yüzyılın sonuna kadar tamamen Türk idiler. Hatta daha sonra sultanların Çerkes oldukları zamanda dahi ordudaki Türkmenler'in mevcudu yine fazla miktarda olarak devam etti. Onların bu suretle kurdukları ve biraz da anlaşılma-
mış olan rejim, sadece hâkim zümrenin elinde değildi. Aşikâr olarak Mısır, Mısırlı kaldı ve Arapça konuşmağa devam etti; böyle olmakla beraber bu aristokrasi, onu ve evvelce sahip olmadığı veya hiç değilse daha önce bilinmeyen askerî faaliyetin muayyen şekilleri ve arma bilgisi gibi birtakım icraatlarla aşına kaldı. Türkler'in önemli bir kısmının araplaşmasına rağmen Memlûk tarihçilerinin çoğu Memlûk-oğullarından idiler ve Türkçe konuşmağa devam ederek lügatler ve bizim için önemli olan diğer eserleri meydana getirdiler. Köle hanedanlığı çerçevesinde buna benzer neticeler veren diğer bir olay da, Gazneliler'in ve onların halefleri Gûriler'in, Kuzey Hindistan'a yerleşmiş ve fetihlerini Dekkan'a kadar götürmüş olmalarıdır.

Moğollar tarafından kurulan devletlerde başlangıçta muhakkak ki, birbirinin râkibi olan Türkmenler ve diğer Türkler ile Moğollar'ın birbirine karışması vuku buldu. Ancak akraba dillerinin kullanılışı, eski gelenekler ve diğer faktörler ile beraber, müsterek bir hayat tarzıyla yetmişlerdir ki, bu da Moğollar'ın Türk tarzında islâmlaşması ile sonuçlandı. Moğollar'ın sayısı sonsuz değildi ve başlangıçta zorla benimsedikleri harple meşguliyetleri, onların sayılarını daha da azalttı; eritilmeye karşı olan dirençlerini düşürdü ve buna bağlı olarak da, başta Türkler olmak üzere başka unsurların oynadıkları rolü çoğalttı. Şurası muhakkaktır ki, Moğol gurupları olduğu gibi kaldı ve erime her yerde aynı hızla devam etmedi. Fakat umumiyetle Moğol fetihleri, feth edilen yerleri moğollaştırmayıp, türkleştirdi ve Rusya'da Tatar denilen kavim-

ler, ki bu Moğollar'a verilen diğer bir isimdir, aynen Moğollar'ın Rusya'yı fetihlerinde kurdukları Altın Ordu olarak bilinen imparatorluğun yıkılışından sonra da olduğu gibi, bugün de münhasıran Türkçe dilini kullanmaktadırlar. Bu imparatorluğun son kalıntıları, Moskoğ İmparatorluğu'na ilhak edilmeden önce XVI. yüzyılın başına kadar bâki kaldı. Orta Asya'da bugün S. S. C. B.'de cumhuriyetler teşkil eden diğer Türk kavimleri Moğol İmparatorluğu esas bünyesinden aynı şekilde ayrılmışlardır. Onların, bu ülkeyi tesadüfen ele geçiren Moğol fatihi Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a izaften [Çağatayca] lehçeleri vardı. XV. yüzyılda bugün hala Türkmenler'in milli şairi olan Ali Şir Nevâî, XVI. yüzyılda kollarından birinin Hindistan'ı fethedip büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurduğunda, Babür'ün Hatıratı, hatta Orta Asya'da Ebul'Gazi'nin çok kaymetli olan Türkmenler'in Tarihi [Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i terakime, neşr. T. D. K. Faksimile] ile onlardan daha sonraları enteresan bir edebiyat doğdu. Daha sonraki devirlerde «Büyük Moğollar» ismi, Moğol siyasî geleneğinin hala devam ettiğini gösteriyordu. Hatta XIV. yüzyılın sonunda, Orta Asya'lı büyük fatih Timurlenk onunla akrabalık iddiasında bulunuyordu. Şüphesiz ki o, daha o zamandan beri etrafı Türkler'le çevrilen, bir Türk ordusu kullanan ve hayatta kalmış Moğollar'ın artık kendilerinden biri olarak saymadıkları bir Türk'tü. 1402'de Ankara'da Osmanlı Sultanı Bayezid'i ezince, çağdaşları çok iyi biliyorlardı ki, bir Türk diğer bir Türk'ü yenmişti.

Tabii modern devirde, bütün bu benzer devletler Avrupa'nın yükselişi karşısında siyasî bakımdan önemsiz hale geleceklerdi ve medeniyet seviyesi yeni gelişmelere ayak uyduramayacak veya rekabetle ezilecek önemini tamamen kaybedecekti. Şöyleki, modern insan için Orta Asya'daki ülkelerin büyük adamlar, güzel yapılar ortaya koyduklarını tahayyül etmek artık zor olacaktı. Bugünün talebesi için, «Türk», «Osmanlı'nın bir karşılı-

ğıdır; Osmanlı İmparatorluğu zayıflamasına ve sonunda çökmesine rağmen devlet kurma bakımından Türkler'in en büyük başarıları ve tarihi en çok bilinenidir ki, hiç kimse bunun aksini iddia edemez. Mamefih bugünün Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Türkler'in her zaman belirtmeğe hazır oldukları şu noktayı da zihinde tutmalıdır ki, bu başarı bir tek olmadığı gibi en fazla Türk damgasını da taşıyanı değildir. Bu sebepten son defa tekrar edelim ki, Selçuklu Türkiye'si üzerinde çalışma özel önemi haizdir.

Bu, evvelce de gösterilmiş olduğu gibi, Selçuklu Türkiye'si'nin daha çok Türk damgasını taşıdığından dolayı değildir. O, modern devirden önceki bütün siyasî âleminin karakterlerinden biri olarak görülür. Türkler müşterek topluluğa tamamlayıcı vasıflarını katan diğer unsurlarla bir ahenk içinde bulunmuşlardır. Şurası muhakkaktır ki, Selçuklu devletinin hayatietini temin eden husus ekseryetle kendi emekleri ve vergileri olup, Ermeniler değilse de Rumlar'ın zaman zaman bu sahada, onun hayatında şahsî hakları olacağı bir gerçektir. Ekonomik ve sosyal bünyenin daha aşağı kademelerinde şimdi farkedilmesi zor birçok husus Rum ve Ermeniler'e ait olmalarıdır. Aynı husus sanat başarılarının bazı sahaları için daha da doğrudur. Mamefih genel olarak ve bilhassa gerek siyasî teşkilât gerekse kültürel gelişme gözüünde bulundurulur ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ile mukayese edilirse Selçuklu Türkiye'si'ndeki bu derece verimli olan bir müşterek hayatın başlıca hisseleri Türk ve Anadolu'nun yerli kavimlerine değil bilhassa Türkler'e ve İranlılar'a aitti Anlatıldığı üzere Rumlar ve Türkler tarafından muayyen işbirliği şekillerine karşı bir mukavemet olmadığına göre -ki hakikaten tersi olmuştur- bu husus son derece dikkate layıktır. Fakat, İslâm'ın temsil gücü başka anlarda olduğu gibi umumiyetle daha da muazzam olmuştur. XIII. yüzyılın sonunda yerliler Türkiye'de sayıca ne yer tuttularsa, yeni buluşları da benimseme ye-

rine, kendi müessesese ve kültürlerine bağlı kalmakta devam etmişlerdi. Gerçekten daha önceden belirtilmiştir ki, iranlılaşmış şehir merkezleri ile köylü Türkmen unsurları arasındaki irtibat yoksunluğuna birçok bölünmeler sebep olmuştur. Moğollar'ın idaresinde daha doğrusu onlara karşı ve onların etrafında Selçuklu Türkiye'si'nde onu takiben bir türkleştirme reaksiyonu doğmuştur. Bununla beraber Bizans ve Selçuklu-Moğol devletinin kalıntıları üzerinde yer almış bulunan Türkmen Beylikleri, daha önceki rejimlerin kültürel mirasına konmuşlar ve her ne kadar bu beyliklerde Türk edebiyatı gelişmeğe başlamışsa da, edebiyatta henüz Farsça veya bazen Arapça yazma geleneğini kaldırmamışlardır. Böylece birçok yüzyıllar karışık bir kültür gelişmişliği ve diğerlerini bertaraf edememesine rağmen Türk dili şerefli mevkide kaldı. Bu hususta Osmanlılar da XVII. yüzyıl da dahil o zamana kadar aşağı yukarı aynı rolü oynayacaklardır.

Bu nokta kaydedildikten sonra, bir bakıma Selçuklu Türkiye'si, Osmanlı İmparatorluğu da dahil Türk hakimiyetindeki diğer devletlerden daha fazla Türktü. Zamanın insanları ona, o zamandan itibaren «Türkiye» demekle yanılmıyorlardı. Her ne kadar Türkler nüfusun tamamını teşkil etmiyorlar idiyse de, onların çabucak önemli bir unsur teşkil ettiği hakikati ortadadır ve bunun yanısıra olan unsurlar kendi özelliklerini muhafaza etmiş ve onlardan ayrılmış oldukları için şevk verici, ileriye götürücü ve birleştirici kuvveti de meydana getiren yine Türkler olmuştur. Bütün sakinleri, hakikatla yeni kültürde rol almadılar ise de, genel olarak tatbik edilen yine de bu kültür olmuştur.

Onlara kat'i karakter ve şekil atfetmek isteyen kavimlere veya ırklara haddinden fazla basitleştirilmiş bir psikoloji esasına göre başvurmağa muhakkak ki lüzum yoktur. Mamefih bu eserin sonunda bu intibayı belirtmekten kaçınmıyacağız ki, burada tarihleri anlatılmış olan Türkler; feth edilmiş milletlere

hem hükmetmeğe hem de onların kültürüne intibak etmeğe ve hatta o kültürü fırsat düş-tükçe o zamana kadar olduğundan daha da yapıcı hale koymağa müsait idiler. Rumlarla olan birlikte yaşayışlarını muayyen görüş nok-tasından, İranlılarla olanlarını da başka açıdan anlattım. Birlikte yaşama modern dev-rin gelişmeleri ile durum tamamen değişme-den önce Selçuklu Türkiyesi'nin Ortaçağ ta-rihinin en karakteristik özelliklerinden biridir».

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere, eserin âdeta girişi mahiyetindeki birin-çi kısmında Büyük Selçuklular Tarihi'nin kı-sa bir özeti veren Cl. Cahen'den elbette Anadolu Türk Tarihi'nin 1071-1330 seneleri arasındaki devresini birkaç yüz sahife içerisinde teferruatlı bir şekilde inceleyebilmiş olması beklenemezdi. Bu sebeple O, pekçok meseleleri gayet kısa birkaç sahife içinde anlatmakla yetinmiştir. Buna rağmen eser, geniş bir bibli-rafyayı ihtiva ettiğinden daha sonraki araştırmacılara ışık tutacağı aşikârdır. Ancak yukarı-da da kısaca temas edildiği gibi istifade edilen kaynaklar metin içerisinde notlarla gösterilme-yip umumî bir bibliyografya verilmektedir. Önsözde (s. XVII), kitabın daha mufassal

bir şeklinin iki kitap halinde Fransızca olarak yayınlanacağı ve ilkinin «Histoire de la Pre-mière Turquie I, Des origines à 1234» is-miyle kısa zamanda neşr edileceği ifade edil-mektedir.

Cl. Cahen daha önceki bir makalesinde [Notes pour l'histoire des Turcomans d' Asie Mineure, J. A., 1951, s. 349]. Houtsma neşri Selçuk-nâme'de İbn-i Bîbî'nin Türk-ler ile Germiyanlıları ayırdığını ve bu-rada Türkler ve Germiyanlılar ifadesini kul-landığını yazmakta ve bu malumatı, aslı Aya-sofya ktp. 2985'te kayıtlı bulunan mufassal ile karşılaştıramadığını bildirmektedir. Halbuki Mufassal Selçuk-nâme'de bu ayırımı yoktur. Bu eserinde bu hususa hiç değinmemiştir. Bib-liyografyası ise Prof. Dr. A.S. Erzi tarafın-dan yapılan tıpkı basımını ihtiva etmektedir.

Muhtesasını belirtip «Sonuç» bölümünün mümkün merteye metne sadık kalınarak Türk-çe tercümesini sunduğumuz, Türk ve İslâm Tarihi sahasında çeşitli araştırmaları ve ya-zıları ile büyük bir şöbrete ulaşan tanınmış şarkiyatçı Cl. Cahen'in bu eserinin iki cilt hâ-linde neşredilecek «mufassal»'ını sabırsızlıkla beklemekteyiz.

Mustafa Ç. Varlık

Robert Mantran, *L'Expansion Musul-man (VIIe - XIe siècles)*, Presses Univer-sitaires de France, Paris 1969, 334 sayfa, 5 harita, Nouvelle CLIO (Histoire et ses problemes) serisinden.

Osmanlı tarihi üzerinde yaptığı araştı-rmalarla memleketimizde de tanınan Aix-en-Provence Edebiyat Fakültesi profesörlerinden R. Mantran, kitabının önsözünde belirttiği gibi, İslâm tarihi okuyan talebenin ve tarih merak-lılarının ilk ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle yazımıza konu olan ve kısaca tavsifini yap-mağa çalışacağımız yukarıda adı geçen eserini neşretmiştir.

Eser üç ana bölümden meydana gelmek-tedir:

I— BİBLİYOGRAFYA VE KRONO-

LOJİK TABLOLAR (11-53): Daha ziyade İslâm tarihinin umumî meselelerinin izahı ga-yesi güdüldüğü için bibliyografya oldukça zengin ve tatminkârdır. Başlangıçta ilk mü-racaat ve genel eserler verildikten sonra kro-nolojik sıra ile «İslâm'dan önce Arabistan», «Peygamber», «Hulefa-i Raşidin», «Emeviler ve «Abbasiler» gibi fasıllar halinde kaynaklar-dan ziyade araştırmalar zikredilmektedir. Bib-liyografya kısmında 510 kitap ve makale, ay-rica islâmiyatla ilgili neşriyat yapan dergilerin isimleri verilmektedir. Gayet güzel bir şekilde derlenmiş olan bibliyografya, son neşriyatı da ihtiva ettiği için İslâm tarihi ile meşgul olan-lara çok faydalar sağlar kanaatindeyiz. Kro-nolojik tablolar faslı da yine bibliyografya da olduğu gibi devre devre 105 - 1091 yılları ara-

sındaki tarihî olayları içine almaktadır. Peygamber, Emevîler, Abbasîler, Tulunîler, İhşidîler, Endülüs Emevîleri, Şîî İmamları ve Fatimî halifelerinin neseb cedvelleri de bu faslın sonuna eklenmiştir.

II — DEVRİN UMUMÎ HUSUSİYETLERİ VE TEMEL MESELELERİN İZAHI (55-215): Eserin en geniş kısmı olan ve VII-XI. asırlar arasındaki tarihî hadiseleri ihtiva eden bu bölüm şu fasıllar halinde işlenmektedir:

a) İslâm öncesi Arabistan'dan Peygamber'in ölümüne kadar: Kısaca Arabistan yarımadasının coğrafi durumu anlatıldıktan sonra, bu yarımada'nın tarihi, Arab cemiyeti ve kabile hayatı izah edilmektedir. Bunu müteakip Hz. Muhammed'in gençliği, peygamberliği, savaşları, İslâm'ın yapısı, tatbikatı ve müesseseleri, Kur'an, Sünnet, Zekat, Cizye, Riba, ve Ümmet kavramları anlatılmaktadır.

b) Arabistan dışındaki ilk fetihler ve halifeliğin teşekkülü: Peygamber'in ölümünden sonra Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde zuhur eden isyanların (Ridde) sebep, gelişme ve bastırılması belirtilmekte, İslâm'ın ilk fetihlerinin çok süratli ve o nisbette başarılı olmasının sebepleri üzerinde durulmakta, bu başarıların yağma hırsına veya yeni dinin verdiği imana bağlayan iki görüş ikna edici bir tarzda birleştirilerek sahabelerin ve dine samimi inananların imanını verdiği azimle, bedevîlerin ise yağma hırsıyla hareket ettikleri ileri sürülmekte ve bu arada Bizans ve Sasanî imparatorluklarının uzun zamandan beri birbirleriyle yaptıkları mücadeleler neticesinde yıpranmış olduklarına dikkat çekilmektedir. Bu ilk fetihler cümlesinden olan Suriye, İran ve Mısır'ın fethi kısaca harpler verilme sureti ile anlatılmaktadır. Bu fetihlerden sonra ortaya çıkan siyasî, askerî ve malî meseleler üzerinde durularak müslüman imparatorluğunun yeniden teşkilatlanması hususu izah edilmekte, Cizye, haraç, ganimet, emsar (Ordugah şehirleri), beytülmal ve âmil gibi yeni idarî kavramlar açıklanmaktadır.

c) Emevîler, Arab imparatorluğu: Bu hanedanın iktidara gelişi kısaca anlatıldıktan sonra Şîîler'in ve Haricîler'in isyanları ve Abdullah b. Zubeir olayı üzerinde durulmaktadır. Muaviye tarafından yapılan reformlar cümlesinden İslâm devletinin teokrasi-den ayrılıp Arab imparatorluğu haline gelmesi, kabile şeflerine büyük değer verilmesi ve onlardan bir şuranın teşkil edilmesi, devletin güvenliği için Arab kabilelerine istinad edilmesi suretile devlete millî bir karakterin verilmesi gibi hususlar özlü bir şekilde hulasa edilmekte ve Emevîler devrinde yapılan yeni fetihler anlatılmaktadır. Daha sonra Emevîler'in idarî teşkilatı ele alınarak başlangıçta Bizans ve Sasanî teresinde olan müesseselerin değiştirilmesi suretile devlete millî bir karakterin verilmesi, devletin geliri, toprak hukuku, arablar ve mevâlî arasındaki hukukî ayrılıklar, eyaletlerin idaresi, vergiler, yeni şehirlerin kurulması, ordugahların teşekkülü ve nihayet Emevî hanedanının sona ermesi konuları tatminkâr şekilde açıklanmaktadır.

d) Abbasîler, İslâm imparatorluğu: Abbasî hanedanının iktidara gelişi ve devletin umumî manzarası belirtildikten sonra Halife Mütevekkil'e kadar devam eden parlak devrenin siyasî hadiseleri kısaca anlatılmaktadır. Abbasîler devrinde vuku bulan idarî değişiklikler ele alınarak halifelik müessesesinin ne gibi bir tahavvülâta uğradığı, Emevîler devri ile mukayesesi, yeni kurulan vezirlik makamı ve vezirin vazifeleri, dîvan, berid (posta teşkilatı), gibi idarî müesseseler açıklanmaktadır. Abbasîler devrinde iktisadî hayat da ele alınıp bu hanedan zamanında ticarî faaliyetlerin gelişmesi, deniz-aşırı ülkeler ile ticarî münasebetlerin kurulması, ihraç ve ithal edilen mallar, ekonomik hayatın gelişmesi neticesinde sosyal ve kültürel faaliyetlerde meydana gelen değişiklikler, şehirler, köyler ve bunların iktisadî faaliyetleri izah edilmektedir. Abbasîler'in iktidara gelmesiyle devletin bütün kademelerinde meydana gelen değişiklikler fikir ve sanat hayatında da kendisini göster-

mektedir. Bu konuyu da eserinde işleyen yazar, Abbasîler devrinde ilmi faaliyetlerin gelişmesi, Halife Memun'la başlayan tercüme çalışmaları, arabcanın bütün islâm ülkelerinde ilmi dil haline gelmesi, tıp, matematik, kimya, astronomi, felsefe v.b. sahalarda islâm âlimlerinin faaliyeti, islâm tarihçiliği, musîki, sufizm ve dinî ilimler konusunda özlü bilgi vermektedir. Daha sonra Abhasî imparatorluğunun zayıflamasının sebepleri ele alınarak Zencilerin ve Zeydîlerin faaliyetleri, merkezi hükümetin zayıflaması üzerine eyaletlerdeki valilerin istiklâl kazanma arzuları, bu cümleden olarak Tahîrîler, Saffarîler, Samanoğulları, Tulunoğulları ve İhsîdîler belirtilmiş ve son olarak da Makedonya sülâlesi devrinde Bizans imparatorluğunun taarruzî bir siyaset takip etmesi diğeri bir sebep olarak gösterilmiştir.

e) X. asırda Şîliğin Sünniliğe galebesi: İslâm tarihinde bir çok kanlı mücâdelelere sebep olan bu iki mezhebin fikrî ve inanış farkları, çatışmalarının temel sebepleri, şîa doktrininin esasları ve zamanla ne gibi değişikliklere uğradığı izah edildikten sonra siyasi olaylar ele alınarak Karmatîler ve Fatimîler anlatılmaktadır. Bu faslın sonunda Abbasî imparatorluğunun X. asırdaki durumu, Emir'ül-Ümeralar'ın ortaya çıkışları, Büveyhîler ve Hamdanîler'in siyasi faaliyetleri incelenmekte ve Endülüs Emevîleri hakkında da E. Lévi Provençal'ın «*Histoire de l'Espagne Musulman*» (Paris 1940-47) adlı kitabına dayanarak gayet kısa bilgi verilmektedir.

f) Arab dünyasının sonu (XI. asrın ilk yarısı): Abbasî hanedanının iktidara gelmesi üzerine gayr-ı arab unsurların devlet idare kadrolarında söz sahibi olmaları ile başlayan arab nüfuzunun gerilemesi eyalet valilerinin istiklâl kazanmaları ile de bariz bir hal almıştır. Bu hususları belirten yazar XI. asrın ilk yarısında arab hakimiyetine son veren hadiseleri şöylece sıralamaktadır: Bizans imparatorluğunun taaruzı gelmesi ve müslüman-

ların elinde bulunan birçok yeri geri alması, doğuda Gazneliler ve Selçuklular'ın gelişmesi, Mısır ve Suriye'de Fatimî hakimiyeti, Endülüs'te Taaif-i Mülûk'un zuhuru ve İspanya hıristiyanlarının saldırısına geçmesi ve İtalya Normanları'nın Sicilya müslümanlarına karşı akınları ve başarıları.

III. — MESELELERİN İZAHI VE ARAŞTIRMALARIN NETİCELERİ (218-307): İslâm tarihi çalışmaları ve karşılaşılan güçlükler, hadiselerin izahında takip edilecek yollar kısaca belirtildikten sonra meselelerin izahına geçilmektedir. Başlangıçta dinî meseleler ele alınarak İslâm dininin temel kaynakları, ortaya çıkan fikir ihtilâfları ve mezheplerin zuhuru ile prensipleri umumî olarak anlatılmaktadır. Ekonomik yayılma faslında, İslâm imparatorluğunda siyasi yayılmaya paralel olarak ticarî faaliyetlerin geliştiği, Emevîler devrinde başlayan bu gelişmenin Abbasîler'le beraber en üstün seviyeye ulaştığı, Uzak-Doğu ile Avrupa pazarları arasındaki ticarî faaliyetlerin müslüman tüccarlarının elinde bulunduğu, iktisadî bakımdan iktâ'nın gelişmesi, vakıf müesseseleri ve faaliyetleri, ziraf ekonominin tekâmül etmesi, ithalat ve ihracatı yapılan mallar, ticaret hayatında şehirlerin oynadığı rol, zanaat erbabının ve işçilerin teşkilatlanması ve bankacılığın tekâmülü gibi meseleler hakkında bilgi verilmektedir. Fikir ve sanat hayatı üzerinde durularak arapçanın gelişmesi ve Emevîler devrinde resmî dil olarak bütün imparatorluk dahilinde kabul edilmesi, edebî ve ilim dili haline gelmesi, ilim ve fikir hayatının gelişmesi belirtildikten sonra mimarî faaliyetler izah edilmektedir.

Eser kısa bir netice (308-313 ve umumî bir endeksle (313-328) sona ermektedir. Ayrıca Hz. Muhammed ve ilk halifeler devrinde Arabistan ve Ortadoğu, Emevîler devrinde gelişme, VII-X. asırlarda Abbasî imparatorluğu, VII-XI. asırlarda Kuzey Afrika ve İspanya ve VIII-XI. asırlarda ticaret yollarını gösteren haritalar bulunmaktadır.

Kısaca muhtevasını vermeğe çalıştığımız eser, umumî hatları ile şimdiye kadar yapılan araştırmaların bir hulâsası şeklindedir. Kaynaklara müracaat edilmemesi, metin içinde bir kaç belirli araştırmamın zikri yukarıda belirttiğimiz kanaati teyid eder mahiyettedir. Geniş bir devreyi ihtiva ettiği için hadiseler hakkında kısa bilgi verilmektedir. Bütün bunla-

ra rağmen tarihî olaylar tarafsız bir gözle yorumlanmakta ve kısa olmasına rağmen tatminkâr bilgi verilmektedir. Netice olarak R. Mantran'ın muhakkak ki büyük emek sarf ederek meydana getirdiği bu eserini İslâm tarihi için ilk müracaat edilecek eserler meyanına dahil edebiliriz.

Hakkı Dursun Yıldız

International Journal of Middle East Studies, Cilt I, Sayı 1 ve 2 (Cambridge University Press, Ocak ve Nisan 1970), yayınlayan Stanford J. Shaw.

İlk sayıları ile yayın hayatına katılmış olan *Milletlerarası Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, seçkin neşir heyeti ve bu sayılarda yayınlanmış bazı makaleleri ile Ortadoğu ve bilhassa Osmanlı tarihi için pek ciddi ve faydalı görünmektedir. Profesör Shaw'un ifadesine göre dergi üç ayda bir çıkacak ve içindeki yazılarla yedinci milâdî asırdan günümüze kadar olan devreyi kapsayacaktır. Daha ziyade tarih, siyâset ilmi, iktisat, antropoloji, felsefe, dil ve edebiyat, folklor, mukayeseli din ve ilâhiyat ile hukuk sahalarına önem verilecektir.

Hakikaten, birinci sayı tetkik edildiğinde, üzerinde durulmak istenen bazı konular hakkında seçkin kalemlerin yazıları bunu teyid etmektedir. Ön plânda yer alan değerli âlim Hamilton A. Gibb'in *The Heritage of İslâm in the Modern World* (I) (Modern Dünyada İslâmın Mirası) (s. 3-17) adlı makalesi İslâm'ı şimdiki ilerlemiş cemiyet içinde izah ederken okuyucuya uzun yıllar tercübe ve çalışmaların meyvalarını saçmaktadır.

Diğer bir yazı Ortadoğu iktisat tarihçisi Charles Issawi'nin *The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route* (Tebriz-Trabzon Ticareti, 1890-1900: Bir Yolun Doğuşu ve Önemini Kaybedişi) (s. 18-27) başlıklı yazısıdır. Burada Tebriz ile Trabzon arasındaki yolun önem kazanmasındaki fak-

törler izah edilirken bilhassa İngilizlerin eski yollara (İran'dan Bağdat'a oradan Basra Körfezine veya Erzurum, İstanbul, İzmir, Halep limanlarına giden yollara) nazaran daha kestirme yolu aramaları ve Ruslar'ın Kafkasya'ya varan mallar üzerinden bir hayli vergi almaları bilhassa tesirli sebep olarak gösteriliyor. Verilen tarihler arasında Trabzon'a gelen gemi sayıları ve tonajları belirtiliyor. Ve makalenin sonunda da Trabzon'dan İran'a giden ve İran'dan gelen malların değeri muhtelif yıllar için gösteriliyor.

Dergide daha sonra, Kudüs Yahudî Üniversitesinden şarkiyâtçı olan Gabriel Baer'in *The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds* (Türk Esnaf Birliklerinin İdarî, İktisadî ve Sosyal Fonksiyonları) s. 28-50) adlı makalesi yer almaktadır. Müellif önce *ahı* hareketinin meslekî bir birlik olmadığını, bu teşkilâtın belirli sanat erbabını içine aldığı belirtmiş daha sonra esas konu olan meslekî (profesyonel) vasıftaki esnaf teşkilâtını incelemiştir. Bunun ilk defa onaltıncı asır başlarında teşkilâtlandıklarını kabul etmiş ise de verdiği en erken tarihî deliller bu yüzyılın ikinci yarısına aittir. Daha önceleri Mısır esnaf teşkilâtı ile uğraştığını bildiğimiz G. Baer'in Osmanlı kaynaklarından da istifade ile ortaya çıkan bu makalesinde teşkilâtın faaliyetleri açıklanırken idarî bağ, vergi toplama, satılan malların kalitesi ile ölçülerin kontrolü, mal fiyatları, işçi tedariki, eşya ve yiyeceklerin dağıtılışı ve karşılıklı yardımlaşma ayrı ayrı incelenmiştir. Netice olarak da yazar bütün

bu birliklerin faaliyetlerinin devlet emirlerini yerine getirmek olduğunu belirtiyor.

Dergide son makale Profesör Stanford J. Shaw'un *The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876* (1876'dan önce Ondokuzuncu Yüzyıl Rerom Hareketleri Çerçevesinde Merkezî Teşriî Meclisler) s. 51 - 84) adlı yazısıdır. Meclis-i Vâlâ-yı Adliye, Meclis-i Tanzimat ve yeniden teşekkül eden Meclis-i Adliye ve 1868 de ortaya çıkan Şura-yı Devlet ayrı ayrı ele alınarak incelenmiş, mevcut basılmış eser ve gazeteler yanında Başbakanlık Arşiv malzemesinden etraflıca istifade edilmiştir.

Derginin sonunda çoğu, nâşir Profesör Shaw tarafından hazırlanan kitap tanıtımları ve tenkidler vardır.

İkinci sayının ilk yazısı, birincide olduğu gibi, İslâmiyetin dünya tarihi içindeki yeri ve tesiri ile ilgilidir (Marshall G. S. Hodgson, *The Role of Islam in World History*) (s. 99 - 123). Bunu takip eden araştırma Ercümenî Kur'an'a aid olup yenilik taraftarı

Küçük Said Paşa hakkındadır (*Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist*) (s. 124 - 132). Amerika'nın Texas eyaletinde Austin'de Ortadoğu çalışmaları ile ilgili olarak tertip edilen konferansta sunulan tebliğ olup, burada, Said Paşa'nın bir yenilikçi olarak bilindiği, ancak üzerinde daha fazla durulması lüzumu belirtilmiştir. Dokuz defa vezir-i azâm mevkuine gelmiş olan Paşa'nın yenilik hareketleri-muhtelif sahalarda-ayrı ayrı ele alınıp çok iyi bir şekilde takdim edilmiştir. Diğer makaleler W. I. Şorrock'un *The Origin of the French Mandata in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901 - 1914* (133 - 153) başlıklı yazısı ile M. T. Ozelli'nin *The Estimates of Private Internal Rates of Return on Educational Investment in the First Turkish Republic, 1923 - 1960* (154 - 176) adlı araştırmasıdır. Derginin sonunda kitap tenkidleri ile 1 Ağustos 1960 da ölen şarkiyatçı J. Schacht'a aid bir yazı vardır.

Dergi bu vasfı ile devam ederse şüphesiz ki Türk tarih ve kültürüne pek faydalı olacaktır.

Salih Özbaran

T A R İ H E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ
(Kuruluş Tarihi : 1970)

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ
Prof. Dr. Münir Aktepe

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Afif Erzen — Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu
Prof. Dr. Cevad Eren — Prof. Dr. Münir Aktepe
Doç. Dr. Nejat Göyünç

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

